

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXVII.

BUDAPEST, 1991

BUDAPEST RÉGISÉGEI

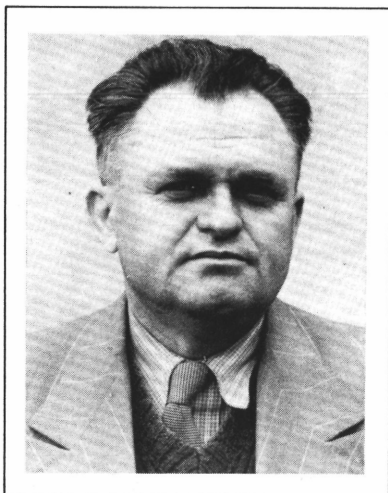
XXVII.

BUDAPEST, 1991

Szerkesztették: Dr. Selmeczi László
Dr. Kaba Melinda

ISSN 0133-1892

Dr. SZILÁGYI JÁNOS (1907–1988)

1907. október 17-én Debrecenben született. Tanulmányait a híres ddebreceni kollégiumban, majd az itteni egyetemen végezte. 1933-ban latin-történelem szakos diplomát kapott és még ebben az évben Budapesten Alföldi Andrásnál doktorált. 1947-ben a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen római hadtörténetből magántanári címet szerzett. 1953-ban tudományos munkássága elismeréseként megkapta a történettudományok kandidátusi fokozatát.

Szűkebb kutatási területe a római hadtörténet volt, amihez több oldalról különféle módszerekkel nyúlt, mint pl. a téglabélyegek feloldása és magyarázata, feliratok megfejtése és értékelése, katonai objektumok feltárása és az eredmények összekapcsolása.

Nemzetközi hírnevet hozott számára a pannóniai bélyeges téglák rendszerezése, amely munka még 1935-ben jelent meg a *Dissertationes Pannonicae* sorozatban. Ez a mű máig érvényes kéziönv maradt, annak ellenére, hogy az elmúlt fél évszázad folyamán éppen a limes-kutatás erőteljes felfutása következtében a téglabélyegek mennyisége tetemesen gyarapodott. Az 1942-ben megjelent „Budapest története” c. monográfiában Szilágyi János írta az „Aquincum helyőrségei” c. fejezetet, s ez a dolgozat voltaképpen Pannonia hadrendjének az első összefoglalása. Az alaptémát kisebb cikkekkal és két nagyobb tanulmánnyal egészítette ki „Roman garrisons stationed at the Northern Pannonian Quad frontier sector of the Empire”, valamint „Adatok a belső pannóniai városok katonai jelentőségéhez” címen. Előzőben a 2. századra vonatkozó, utóbbiban a 4. századra utaló ismereteket összegezte.

Szilágyi János 1935-től 1971-ig – nyugdíjba menetelig – a Budapesti Történeti Múzeumban (korábbi nevén a Fővárosi Múzeumokban) dolgozott. A szóban

forgó időszakot a *nagy leletmentések – kis tervásatások* címmel jellemezhetnők. Közvetlenül a 2. világháború előtt és után hatalmas építkezések indultak Óbudán az aquincumi légióstábor és katonaváros helyén. Ezzel magyarázható, hogy Sz. J. évenként több kisebb-nagyobb lélegzetű feltárást irányított itt 35 éven át! Közülük a legjelentősebb eredményt – és nemzetközi elismerést – az aquincumi helytartói palota ásatása hozta. A kutatás két szakaszban 1941–43 és 1950–56 években folyt az épület romterületén. A publikációk is több részletben jelentek meg a Budapest Régiségeiben. Szilágyi felismerte az épület eredeti funkcióját, tisztázta az alaprajzát, kifejtette a történetét.

Az óbudai ásatások fő célja 1950–1970 között az aquincumi légióstábor lokalizálása és feltárása, valamint periódusainak a szétválasztása lett volna. A sűrűn lakott modern városrészben azonban még tervásatásokkal sem lehetett megoldani ezt a feladatot. Eredményt csupán 1973 után az ún. óbudai szanálásokhoz kapcsolódó régészeti munkák hoztak, amihez közvetve Sz. J. is hozzájárult korábbi munkásságával. Ugyanis alapvető érdeme, hogy mindig gyorsan, rövid időn belül tette közzé ásatási eredményeit, s ezeket az adatokat jól tudta hasznosítani az óbudán 1971–1988 között ásató régész-csapat. A Budapest Régiségeiben és az Archaelógiai Értesítőben jelentek meg előzetes jelentései az óbudai, illetve az aquincumi ásatásokról. S a Budapesti Történeti Múzeum Adattára őrizi ma több tucatnyi kis jegyzetfüzetét, noteszt, amelyekben saját számára egyéni kódrendszerével rögzítette ásatási megfigyeléseit. Mind tudományos értékű összefoglaló műveinek, mind a népszerűsítő kategóriába sorolható kiadványainak a fő erénye, hogy saját ásatási tapasztalataira épül mondandójuk.

A hazai és a nemzetközi szakirodalomban Sz. J. legismertebb műve az „Aquincum” című monográfia, ami 1956-ban jelent meg magyarul, majd németül. A kiadvány a római város történetéről, társadalmáról, településeiről ad összefoglalást gazdag illusztrációs anyaggal. A témát továbbfejlesztve 1968-ban a Realencyklopedie hasábjain jelentette meg „Aquincum” címszóval. Főként topográfiai megállapításait az 1970 óta tartó óbudai ásátások természetszerűleg módosították, ennek ellenére az idézett két mű a továbbiakban is nélkülözhetetlen marad az aquincumi kutatások számára gazdag irodalmi anyaga és csak itt olvasható eredeti forrásanyaga miatt.

Szilágyi ismeretterjesztő munkáinak egynémelyike is maradandó értékű, gondolunk pl. az „Aquincumi amfiteatrumok” c. kiadványra, vagy a „Beszéljenek a kőemlékek” c. kőtári vezetőre. Tipikus példái ugyanis a magyar muzeológia 2. világháború utáni erőteljes törekvésének, hogy magas szinten művelje az országot, kultúrához szoktassa a múzeumba látogató közönséget.

1947-ben, amikor Szilágyi Jánost az Aquincumi Múzeum igazgatójává nevezték ki, a nagy elődök – Kuzsinszky Bálint és Nagy Lajos – emlékével kellett megküzdenie, illetve igényességükhöz kellett felzárkóznia. A körülmények úgy hozták, hogy rövid időn

belül talán még náluk is több lehetőséghez jutott: 1947–1961 között tizenöt éven át szinte egyidőben betöltötte mindazon posztokat, ami a magyar régész számára egyáltalában elérhető. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat titkára, az MTA Régészeti Bizottságának titkára, az MTA Római Albizottságának elnöke, az Archaeológiai Értesítő szerkesztője, az Acta Archaeologica Hungarica, az Acta Antiqua, az Antik Tanulmányok és a Budapest Régiségei szerkesztőbizottságának tagja. Előad az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékén. Résztvesz számos külföldi nemzetközi kongresszuson a limes-kutatás, az epigraphia kutatása, az EIRENE rendezvényein.

1947-től az Aquincumi Múzeum igazgatója, 1952-től az Aquincumi Múzeummal egyesített Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézetből kialakított BTM Régészeti Osztályának a vezetője, ugyanakkor a BTM főigazgató helyettese. 1961-ben a BTM főigazgatója.

A felsorolt funkciók és megbízatások révén másfél évtizeden át teljes áttekintést kapott a magyar régészet eredményeiről. Befolyással volt mind a budapesti, mind az országos munkákra, akár ásatásról, akár a feltárt eredmények publikálásáról volt szó. A magyar régészet történetében csupán Rómernek volt ennyi lehetőség a kezében (mindössze egyetlen évtizedig) éppen 100 évvel korábban...

Bibliográfia

Szilágyi János megjelent művei

Monográfiák – Monographien

1. A pannoniai bélyeges téglák. Inscriptionem tegularum Pannonicarum. DissPann II. 1. Bp. 1933.
2. A dáciai erődrendszer helyőrségei és a katonai téglabélyegek. (Die Besatzungen des Verteidigungssystem von Dazien und ihre Ziegelstempel.)

DissPann II. 21. Bp. 1946.

3. Aquincum (ung.) Bp. 1956.
4. Aquincum (deutsch) Bp. 1956.

Cikkek, tanulmányok – Aufsätze

5. Az ala I. Hispanorum újabb emléke Aquincumban. (ung.) BpR XII (1937) 275–278.
6. Aquincum megszállása. (Die römische Okkupation von Aquincum.) LA I. DissPann II.10. Bp. 1938. 287–311.
7. Domitianus-korabeli római sírkő az esztergomi Múzeumban. (Römischer Militärgrabstein aus der Zeit des Domitianus im Museum von Esztergom. AÉ 51 (1938) 45–54, 130–131.
8. Aquincum helyőrségének újabb feliratos emlékei (ung.) BTM 8 (1940) 1–13.
9. Az aquincumi helyőrség csapattestei (ung.) TBM 9 (1941) 231–246.
10. Római csapattestek bélyeges téglái Magyarvistán. (De tegulis sigillatis exercitus romani in pago Magyarvista repertis.) Közlemények az Erdélyi Nem-

zeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. I. (1941) 117–121.

11. Az I. Valentinianus alatt készült bélyeges téglák eloszlása a Duna balpartján. (Die Verteilung der Ziegelstempel aus der Zeit Valentinians aus den Festungen am linken Ufer der Donau) AÉ II. (1941) 60–61.
12. Az aquincumi római táborparancsnok palotája és belső díszítményei (Il Palazzo de commandate del campo militare di Aquincum dell'eta romana, con gli ornamenti) Szépművészet 2 (1941) 203–204, 210.
13. Ókori bélyeges téglák a Veszprém vármegyei Múzeumban. DuSz 9 (1942) 144, 145.
14. Pannoniai római segédcsapattestek bélyeges téglái és táborhelyei. (Römische Auxiliar-Truppen-

- körper, ihre Ziegelstempel und Lagerstätten in Pannonien.) AÉ III (1942) 173–189.
15. Dácia nyugati határának első védelmi vonala és helyőrségei (Die Reste Verteidigungslinie an der Westgrenze Daciens und ihre Garnisonen.) Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. 3 (1943) 88–98.
 16. Aquincum helyőrsége (ung.) BpTört II. köt. Bp. 1942. 486–524.
 17. Az Aquincumi Múzeum kutatása és gyarapodása 1936–1942 évek folyamán. (Die Forschungen und Neuerwerbungen des Museums von Aquincum in den Jahren 1936–1942.) BpR XIII (1943) 337–357, 528–536.
 18. A Fővárosi Múzeum római kori kutatásai és az Aquincumi Múzeum gyarapodása az 1943–1944-es években. (The Roman Researches of the Municipal Museum and the new acquisitions of the Museum of Aquincum in the years 1943–1944.) BpR XIV (1945) 453–467.
 19. Az aquincumi helytartói palota. Der Legatenpalast in Aquincum. BpR XIV (1945) 31–153.
 20. Intercisa helyőrsége. The garrison of Intercisa. Magyar Múzeum 1947. Bp. 1948. 8–12., 41–42.
 21. Kutatások Aquincumban. I. Úti órallomás a Csúcshegy tövében. II. A Rákospatak-menti római kori erődítmény és fahíd. (Les fouilles d'Aquincum. I. Poste de sentinelle près d'une route au pied du Csúcshegy. II. Une forteresse romaine au bord ruisseau Rákos a Budapest (Transaquincum) AÉ 76 (1949) 67–79.
 22. Az aquincumi (egyszerű) lakóháztípusok. (Les types de maison d'habitation d'Aquincum.) AÉ 77 (1950) 84–90.
 23. Adatok a belső pannoniai városok katonai jelentőségéhez. (Daten zur militärischen Bedeutung der Binnenpannonischen Städte.) AÉ 77 (1950) 19–30.
 24. Agancseszköz Aquincumból. Примечания к статье М. Габори: Первобытный тип наконечника стрелы из рога оленя." AÉ 77 (1950) 106–107.
 25. Nyitott csarnok és körös építmény (sétacsarnok és színház?) az aquincumi katonai kolóniában. Une galerie ouverte et une edifice circulaire (Galerie de promenade et théâtre? dans la colonie militaire d'Aquincum) BpR XV (1950) 479–499.
 26. Legújabb talált írásos emlékek Aquincum életéhez. (Contributions épigraphiques a la vie d'Aquincum.) BpR XV (1950) 451–472.
 27. Újabb adatok Aquincum és Pannonia hadtörténetéhez. (Neue Beiträge zur pannonischen Garnisons-Geschichte) BpR XV (1950) 513–534.
 28. De duabus inscriptionibus Aquinci nuper repertis AAnt 1 (1951) 191–200.
 29. Római kori építmény az óbudai Hajógyár-szigeten. Építés–Építész 3 (1951) 550–559.
 30. Előzetes jelentés az Aquincumi Múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről az 1949–50-es évekből. AÉ 78 (1951) 121–138.
 31. Roman garrisons stationed at the Northern Pannonian–Quad frontier sectors of the Empire. AAH 2 (1952) 189–222.
 32. A katonai súlypont változása a Római Birodalom határtartományaiban. (ung.) AÉ 80 (1953) 74–77.
 33. Les variations des centres de prépondérance militaire dans les provinces frontieres de l'Empire Romain. AAnt II (1953) 117–223.
 34. Ein Ziegelstein mit Zauberformel aus dem Palast des Statthalters in Aquincum. AAnt II (1954) 305–310.
 35. Varázsszöveges írásos téglá az aquincumi helytartói palotából (ung.) AT 1 (1954) 272–275.
 36. Előszó. Intercisa. AH XXXIII (1954) V–IX.
 37. Vorwort. Intercisa. AH XXXIII (1954) 5–10.
 38. Az aquincumi legióstábor erődítésrendszerének és kiterjedésének kérdéséhez. (ung.) AT 2 (1955) 91–96.
 39. A római kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodása az 1951–53. években. (Wichtige Ergebnisse römerzeitlicher Ausgrabungen im Gebiet von Budapest und wertvolle – Bereicherungen des Museums in Aquincum in den Jahren. 1951–1953.) BpR XVI (1955) 387–426.
 40. Az aquincumi légioستábor erődítésrendszerének és kiterjedésének kérdéséhez. (ung.) AT II (1955) 91–96.
 41. Das topographische Bild von Aquincum nach den neuesten Forschungen = Programme et discours, des chercheurs hongrois a la Conference Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. Bp. 1955. 205–210.
 42. Die Bedeutung von Aquincum im Spiegel der neuesten Ausgrabungen = Carnuntina. Ergebnisse der Forschung über die Grenzprovinzen des römischen Reiches. Vorträge beim Internationalen Kongress der Altertumsforscher. II. Internationaler Limeskongress. Carnuntum. 1955. Graz–Köln. Böhlau (1956) 187–194. Römische Forschungen in Niederösterreich. 3.
 43. Barbár betörések és belső harcok Aquincum területén (Barbareneinfälle und innere Kämpfe im Raum von Aquincum.) TBM XI (1956) 9–27.
 44. Внутренние борьбы и вторжения "варваров" в районе Аквинкума. Luites interieures et incursions des „Barbares" dans la region d'Aquincum. AAnt 5 (1957) 309–322.
 45. Erforschung der Limes-Strecke im Bereich von Aquincum in Limes Studien. Vorträge des 3. Internationalen Limeskongresses in Rheinfelden. 1957. Basel. 1959. (Schriften des Institutes für Ur und Frühgeschichte der Schweiz. 14.)
 46. Beschriftete und Bezeichnete Ziegel. AH XXXVI (1957) 7–17.
 47. Az aquincumi helytartói palota. Der Statthalterpalast von Aquincum. BpR XVIII (1958) 53–77.
 48. Adatok az átlagos élettartam kérdéseiről Aquincumban és Pannonia más részeiben. I–II. (ung.) AT 6 (1959) 31–80, 221–243.

49. Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in der Westeuropäischen Provinzen des römischen Imperiums. AAH 13 (1961) 125–155. –
50. Zur Frage der durchschnittlichen Lebensdauer in der römischen Kaiserzeit. Berlin, 1961. Sozialökonomische Verhältnisse im Alten Orient und im Klassischen Altertum. 1961. 285–289.
51. Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből. I. – Steininschriften aus der alten Sammlung des Museums von Aquincum. I. AÉ 92 (1965) 182–191.
52. –Horler Miklós: A Flórián téri római kori fürdő (ung.) BpMű II. Bp. 1962. 335–338.
53. –Horler Miklós: A Korvin Ottó utcai római katonai amphiátrum. (ung.) in BMű II. Bp. 1962. 405–408.
54. –Horler Miklós: Korvin Ottó utca 63. Római Táborvárosi Múzeum. (ung.) in Budapest Műemlékei II. Bp. 1962. 403–404.
55. –Horler Miklós: Hajógyári sziget. Római kori helytartói palota romjai. (ung.) in BpMű II. Bp. 1962. 352–360.
56. –Horler Miklós: Szentendrei út 181–203. (ung.) BpMű II. Bp. 1962. 452–492.
57. –Horler Miklós: Feltárt és visszatemetett római kori emlékek. III. kerület. (ung.) BpMű II. Bp. 1962. 515–518.
58. Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in der illyrischen Provinzgruppe und Norditalien. (Gallia Padana) AAH 14 (1962) 297–396.
59. Die Sterblichkeit in der Städten Mittel und Süditaliens sowie in Hispanien in der römischen Kaiserzeit. AAH 15 (1963) 130–224.
60. Prices and wages in the western provinces of the Roman Empire. AAnt XI (1963) 325–389.
61. Újabb adatok az aquincumi légiostábor kiterjedésének és védelmi rendszerének kutatásához. (ung.) AT 10 (1963) 316–318.
62. Aravisci in KPauy I. Stuttgart 1964. 489–490.
63. Breuci in KPauy. I. Stuttgart. 1964. 943.
64. Brigetio. in KPauy. I. Stuttgart. 1964. 945.
65. Aquincum in KPauy. I. Stuttgart. 1964. 480–481.
66. Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen. I. AAH 17 (1965) 309–334.
67. Zur Entwicklung des Preis und Lohnverhältnisses in der römischen Kaiserzeit = Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt. II. Berlin. 1965. 133–139.
68. Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen. II. AAH 18 (1966) 235–277.
69. Einige Merkmale der späten städtischen Kultur von Aquincum. Helikon (Messina) 6. 1966. 660–664.
70. Zu den Statuenpreisen in der römischen Kaiserzeit. Graz. 1966 (Corolla memoria E. Swoboda dedicata) 212–224.
71. Óbuda a római korban. in TtK 10 (1966) 452–455.
72. Emona in KPauy. Stuttgart. 2 (1967) 1581.
73. Intercisa in KPauy. Stuttgart 2 (1967) 1420.
74. Illyricum in KPauy. Stuttgart 2 (1967) 1367–9.
75. Die Sterblichkeit in den nordafrikanischen Provinzen III. AAH 19 (1967) 26–59.
76. Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből II. (Steininschriften aus der alten Sammlung des Museums von Aquincum.) AÉ 94 (1967) 70–79.
77. Zur Entwicklung der Baukosten in den westlichen Provinzen in der römischen Kaiserzeit. AV 19 (1968) 111–117.
78. Aquincum in: PWRE Supplbd. 11 (1968) Stuttgart 61–131.
79. Kőfeliratok az Aquincumi Múzeum régi gyűjtéséből III. (Steininschriften aus der alten Sammlung des Museums von Aquincum. III. AÉ 96 (1969) 72–82.
80. Belgae im: Vorort von Pannonia Inferior. Collection Latomus Volume 102. Hommages a Marcel Renard. II. Bruxelles. 1969. 708–714.
81. Matrica in KPauy. 3. Stuttgart 1969. 1581.
82. Lugio in KPauy. 3. Stuttgart 1969. 769.
83. Mursa, Mursella in KPauy. 3. Stuttgart. 1969. 1474–1475.
84. Marus in KPauy. 3. Stuttgart. 1969. 1060.
85. Inschriften mit historischen Hintergrund aus Aquincum in Acta of the Fifth Epigraphic Congress. Oxford. 1967. 1971, 311–316.
86. Adatok az aquincumi helytartói villacsoport keletkezéséhez. Zum Entstehen der Villengruppe des Statthalters von Aquincum. AÉ 98 (1971) 53–59.
87. Vitás és közöletlen római kori kőfeliratok az Aquincumi Múzeumból. Umstrittene und unveröffentlichte Steininschriften aus dem Museum zu Aquincum. BpR XXII (1971) 301–328.
88. Neviodunum in KPauy. 4. Stuttgart. 1972. 87.
89. Ziegelstempel. in PWRE X (1972) München 433–446.
90. Kérdéses kőfeliratok Aquincumból. Problematische Steinaltarischriften aus Aquincum. BpR XXIII (1973) 159–169.
91. Közöletlen kőfeliratok Aquincumból. (Unveröffentlichte Steininschriften aus Aquincum. BpR XXIII (1973) 147–158.
92. Sopianae in KPauy. 5. Stuttgart. 1975. 282.
93. Siscia in KPauy. 5. Stuttgart. 1975. 213.
94. Sirmium in KPauy. 5. Stuttgart. 1975. 213.

Könyvismertetések (Besprechungen)

95. Paulovics I.: Lapidarium Savariense. Római kőemlékek felállítása a szombathelyi Múzeumban. Szombathely. 1943. Századok LXXVIII (1944) 573.
96. Korek J.: A Badeni kultúra temetője Alsónémedin. I. Régészeti feldolgozás. MTAK II. 1951. 41–63. AÉ 78 (1951) 143.

97. *Harmatta J.*: A hun aranyj. MTAK II (1951) 123–187. AÉ 78 (1951) 143.
98. *Fülep F.*: A magyar régészet öt éves terve. MTAK II. 1951. 3–10. AÉ 78 (1951) 142.
99. *Vértes L.*: Újabb ásások az istállóskői barlangban. MTAK II (1951) 11–40. AÉ 78 (1951) 142.
100. *E. Brödner*: Untersuchungen an den Caracalla Therme. DeutschArchInst. Berlin 1951. – AÉ 79 (1952) 206–207.
101. *Radnóti A.–Gerő L.*: A Balaton régészeti és történeti emlékei. Bp. 1952. – AÉ 80 (1953) 73–74.
102. *Radnóti A.*: Pannoniai városok élete a korai feudalizmusban. MTAK II (1954) 489–504; MTAK II (1954) 509–534.
103. AAH I (1951) – AÉ 82 (1955) 112–113.
104. *E. Swoboda*: Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler. Wien. 1953. – BpR XVI (1955) 435–440.
105. AAH II (1952) – AÉ 83 (1956) 104–106.
106. AAH III (1953) – AÉ 83 (1956) 234.
107. AAH VII (1956) – AÉ 83 (1956) 97.
108. AAH IV–V (1954) – AÉ 84 (1957) 91–93.
109. AAH VI (1955) – AÉ 84 (1957) 223–224.
110. Inscriptions latines de l'Algerie. Tome. II. Paris. 1957. AT IV (1957) 318.
111. Kölner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte I. AÉ 84 (1957) 234.
112. Carnuntina. Ergebnisse der Forschung über die Grenzprovinzen des römischen Reiches. Vorträge beim Internationalen Congress der Altertumsforscher Carnuntum. 1955. Graz–Köln. 1956. 203 – AT IV (1957) 150–151.
113. *W. Krämer*: Cambodunumforschungen 1953. I. – AÉ 85 (1958) 226.
114. *H. Petrikovits*: Novaesium, der römische Neuss. Köln–Graz 1957. – AT V (1958) 127.
115. *R. Fellmann*: Die Schweiz zur Römerzeit. Basel. 1957. AT VI (1958) 127.
116. *E. Swoboda*: Carnuntum. Seine Geschichte und seine denkmäler. 3. Aufl. Graz. 1958. – AT V (1958) 304–305.
117. AAH VIII (1957) – AÉ 86 (1959) 217–219.
118. *Baradez J.*: Tipasa. Alger. 1957. – AÉ 86 (1959) 107–108.
119. Kölner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte. 2. Band. Berlin. 1956. – AÉ 86 (1959) 109–110.
120. Carnuntum Jahrbuch 1957. Wien. 1958. – AÉ 86 (1959) 237.
121. *Fellmann R.*: Die Principia des Legionslager Vindonissa und Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle. Brugg. 1958. – AÉ 86 (1959) 105–106.
122. Limesstudien. Vorträge des 3. Internationalen Limeskongresses in Rheinfelden. Basel. 1957. – Basel 1959. AÉ 87 (1960) 258–259.
123. Kölner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte 3 (1958) Berlin 1958. – AÉ 87 (1960) 257–258.
124. AAH 11 (1959) – AÉ 88 (1961) 136–137.
125. AAH 12 (1960). – AÉ 88 (1961) 300–301.
126. *Kretschmer F.*: Die Entwicklungsgeschichte des antiken Bades und das Bad auf den Magdalensberg. Düsseldorf. 1961. – AÉ 89 (1962) 125–126.
127. AAH 13 (1961) – AÉ 90 (1963) 128.
128. Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens = Lindau Konstanz. 1958. – BpR XX (1963) 571–572.
129. *Fülep F.*: Pécs római kori emlékei. (Die Römerzeit in Pécs) Bp. 1964. Művészet 5 (1964) VIII. 45–46.
130. AAH 14 (1962) – AÉ 92 (1965) 97.
131. AAH 15 (1963) – AÉ 92 (1965) 250.
132. AAH 20 (1968) – AÉ 97 (1970) 137.

Népszerűsítő munkák, múzeumi katalógusok Populärwissenschaftliche Arbeiten, Museumskatalogue

133. Aquincum. Officina. Bp. 1939.
134. Aquincum. Officina. Bp. 1943.
135. Aquincum. (English ed.) Officina. Bp. 1944.
136. Az aquincumi helytartói palota. Budapest 1947. 376–377.
137. Egérke, az aquincumi rabszolga. Budapest, 1947. 105.
138. Les monuments de la civilisation romaine sur le territoire de Budapest. Ville de Budapest. 1949.
139. Остатки художества римской эпохи на территории Будапешта. Budapest, 1949.
140. Beszéljenek a kőemlékek. Vezető az Aquincumi Múzeum írásos kőemlékei között. Bp. 1949.
141. Aquincum. Budapesti Séták. Bp. 1956. TIT
142. Kereskedelem 2000 évvel ezelőtt. Kirakat. 1957. VI.
143. Aquincum (russisch) Bp. 1960.
144. Акцинкум, главный город нижней Паннонии. Путеводитель. Budapest, 1960.
145. A tűzrendészet fejlődése az őskortól a modern időkig. BM Országos Tűzrendészeti Parancsnokság. Bp. 1960.
146. Magyarország tűzoltó vonatkozású emlékei a római korból. (Archäologisches Andenkenmaterial über die römerzeitlichen Feuerwehreinrichtungen in Ungarn) Bp. 1960.
147. Az aquincumi amfiteátrumok (ung.) Képzőművészeti Alap. Műemlékeink. 5. Bp. 1956.
148. Az Aquincumi Múzeum. TBM XVI (1964) 11–18.
149. Az Aquincumi Múzeum új kiállításáról. AÉ 91 (1964) 125–126.
150. A helytartók erődpalotája Aquincumban. A BTM tevékenysége a felszabadulástól napjainkig. Bp. 1965. 42–46.
151. Árak és bérek a római császárkorban. ÉT 1965. 51–54.
152. Brigetio. ML I. 1965. 303–304.
153. Aquincum. ML I. 1965. 89–91.
154. Aelius Hadrianus aquincumi palotája. ÉT 22 (1967) 980–986.

155. Honismeret és régészet. BP. 1973. (Honismereti útmutató. Szakkörvezetők számára.) 15. Népműv. Prop. Iroda.

156. A tűzvédelem az ókori Római Birodalomban. (Römerzeitliche Feuerwehreinrichtungen in Ungarn und in Alt-Rom.) Tűzoltó Múzeum Évkönyve. I. (1984) 21–96.

Szemle – Rundschau

157. A III. számú római Limeskongresszus (ung.) AT V (1958) 145–146.

158. Nagy Lajos (1897–1946) – in Századok LXXX (1945–46) 308–309.

Rövidítések

AAH Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
AAnt Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
AH Archaeologica Hungarica
ÁÉ Archaeológiai Értesítő
AT Antik Tanulmányok
AV Arheoloski Vestnik
BpR Budapest Régiségei
BpMü Budapest Műemlékei
BpTört Budapest Története
DissPann Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis Budapestiensis provenientes

DuSz Dunántúli Szemle, Szombathely
ÉT Élet és Tudomány
KPauly Der Kleine Pauly
ML Művészeti Lexikon
MTAK Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi Történeti Tudományos Osztályának Közleményei
PWRE Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
TBM Tanulmányok Budapest Múltjából
TIT Tudományos Ismeretterjesztő Társulat ungarisch

Abbildungen

Abb. 1. Neueröffnung des Museums von Aquincum nach dem 2. Weltkrieg in 1947. Ansprache: Bürgermeister József Bognár.

Abb. 2. Teilansicht der neugestalteten Ausstellung im Museum von Aquincum 1947.

Abb. 3. Die sog. Strasse mit Steinsärgen im Ruinenfeld von Aquincum, oberhalb der Mauerreste der Basilika in der Bürgerstadt.

Abb. 4. Lageplan der erschossenen Ruinen in der Bürgerstadt von Aquincum. (Hervorgehoben die Ausgrabungen von J. Szilágyi.)

Képjegyzék

1. kép Az Aquincumi Múzeum megnyitója a II. világháború után, 1947-ben. Beszédet mond: Bognár József polgármester.

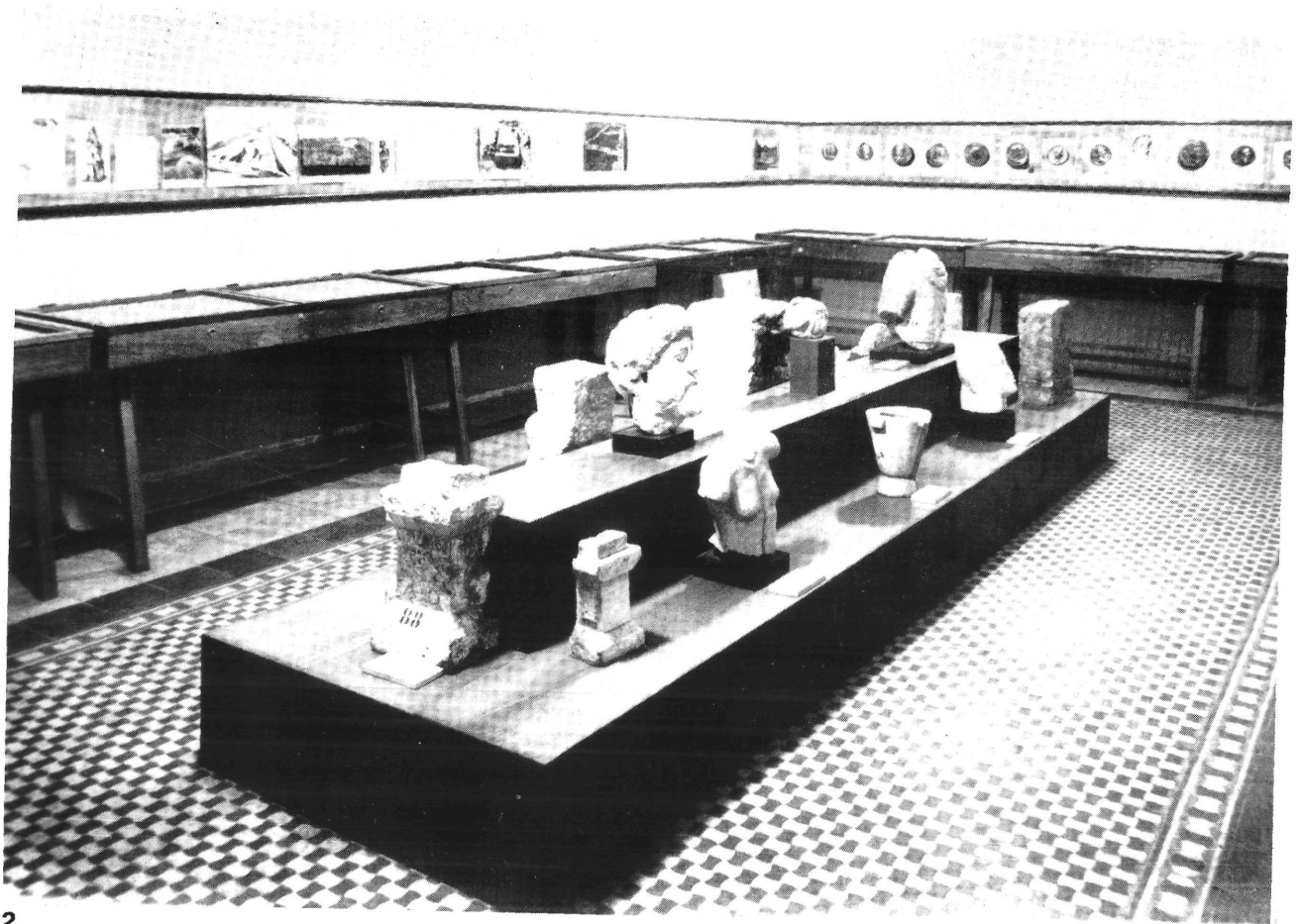
2. kép Az Aquincumi Múzeum újjárendezett kiállításának részlete 1947-ben.

3. kép Az ún. kőkoporsós út az aquincumi romterületen, a polgárvárosi Basilika falmaradványai fölött.

4. kép Az aquincumi polgárváros feltárt romjainak helyszínrajza (kiemelve Szilágyi J. ásatai).

Póczy Klára – Szirmai Krisztina

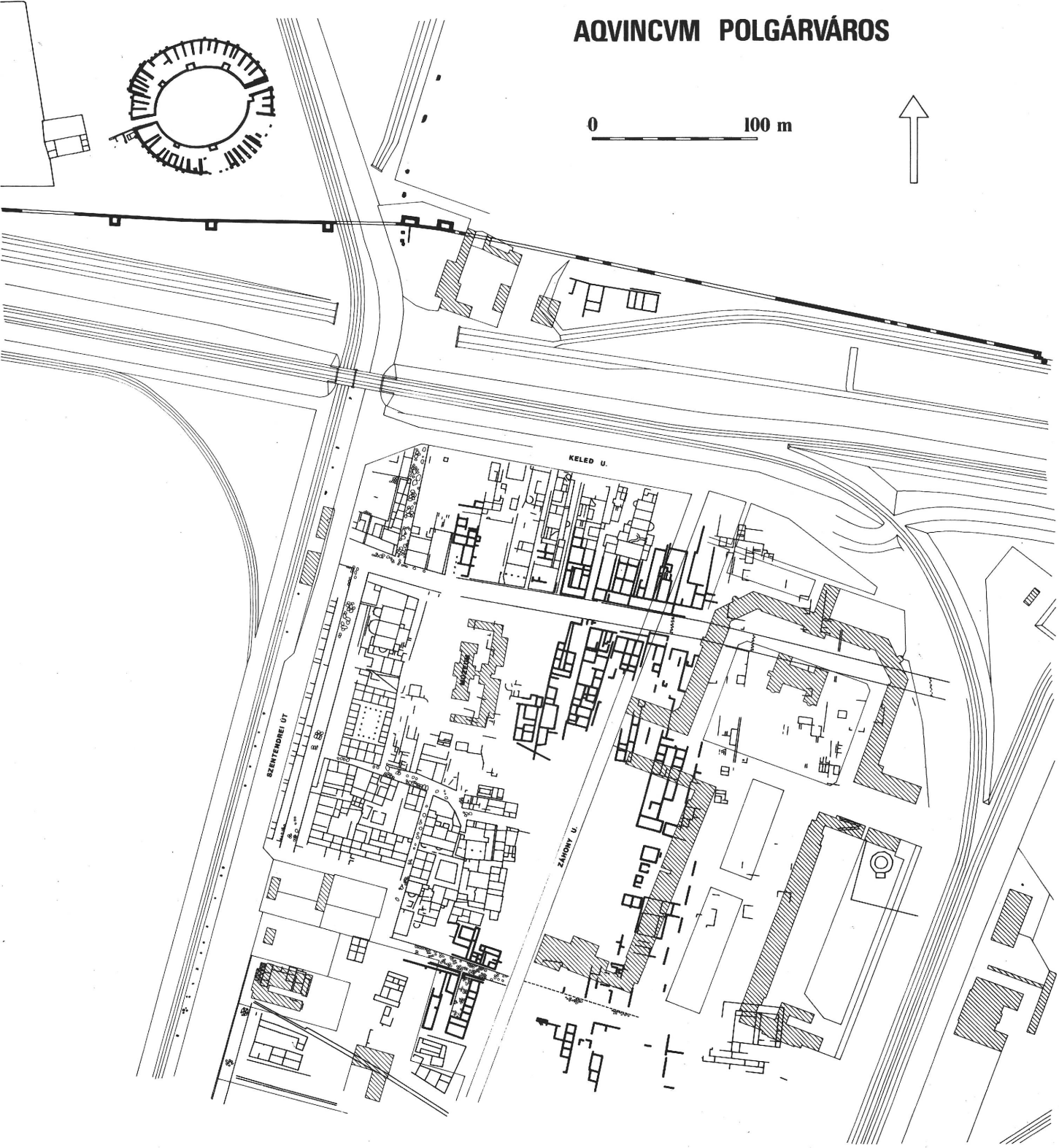
2

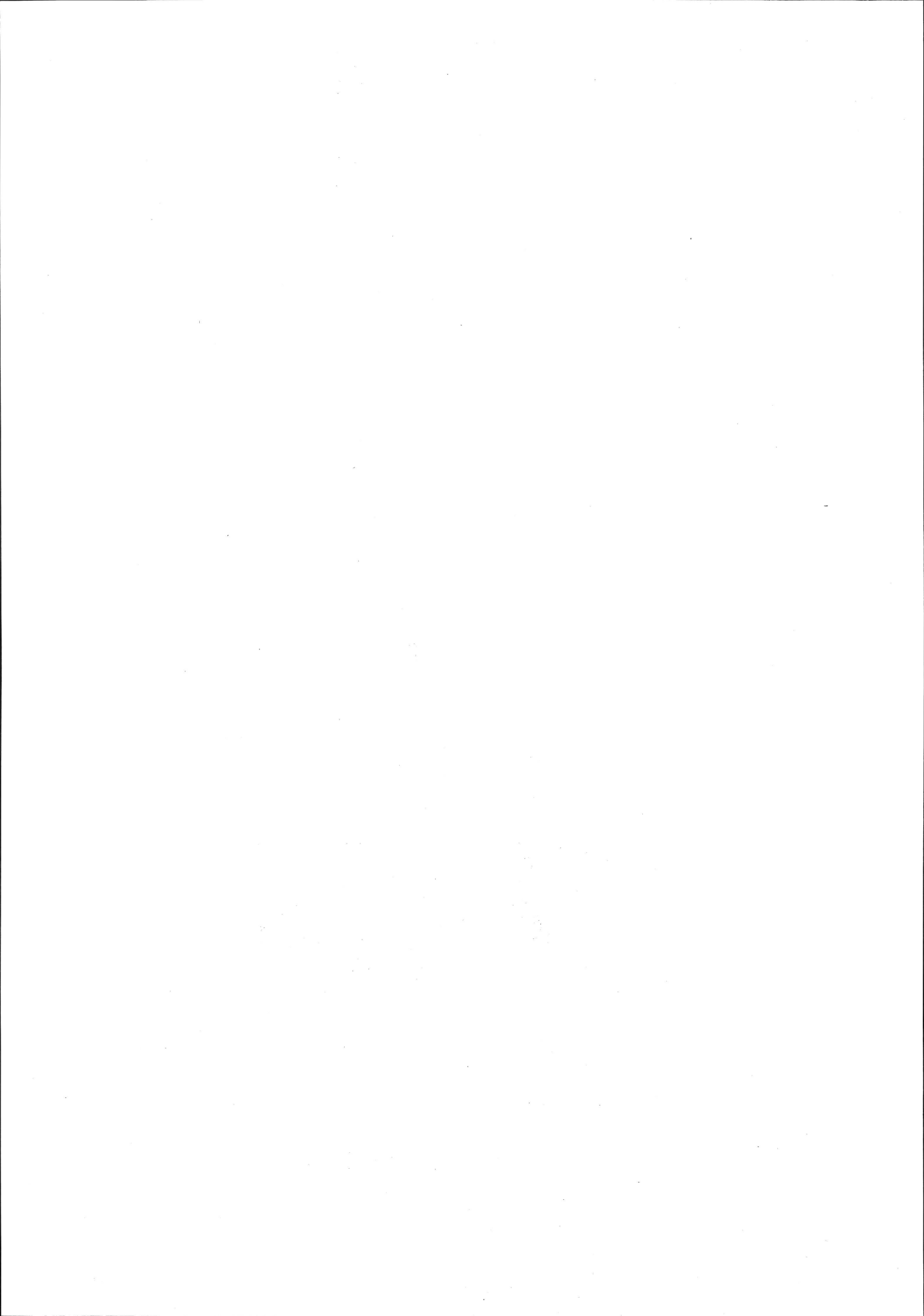

3

AQVINCVM POLGÁRVÁROS

0 100 m

TANULMÁNYOK

A PALEOLITIKUM UTOLSÓ SZAKASZA MAGYARORSZÁGON

A címben szereplő periódus alatt a Würm 2–3 interstadiálistól az utolsó stadiális végéig terjedő időszakot értjük, mely alatt területünkön részben még a fejlett szeletien, egészében pedig a gravettien csoportjai éltek. Egy más kronológiai keretben ide tartozna az aurignacien, és az egész szeletien komplexum is, ezek azonban a felső paleolitikum bevezető fázisába helyezendők, és alig lehetett valamilyen kapcsolatuk a késői paleolitikum civilizációjával, népességével.

Az utóbbi tíz-tizenöt évben a gravettien kutatása terén számos kis ásatás folyt, a lelőhelyek száma megnőtt – a szeletiené egyáltalán nem –, de a rövid ásatási jelentésekből még nem alakult ki egy átfogó, új szintézis.¹ Ugyanebben az időben azonban, mintegy kötelességszerűen, magam is többször összefoglaltam ezt az időszakot és problémáit, – ezek az észrevételek, új szempontok viszont a nyelvi izoláltság miatt csak a létező legszűkebb körben válhattak ismertté.²

Ebben a tanulmányban mindenesetre összegezésre és rövidegre törekszünk – nem lesz több, mint egy áttekintés –, és mivel a bonyolult magyarázatok, a sztratigráfiai és tipológiai részleteket mellőzni kívánjuk, véleményeinket a megszokottnál kissé keményebb vonalakkal vázoljuk fel.

A kronológiai keret

A Würm tagolásában a hagyományos hármas beosztást használjuk – ezt tartjuk még a legmegfelelőbbnek –, de ez sem más, mint egy képlet. A Kárpátok medencéjében négyes beosztású Würm nincs. Könnyű lenne ezt a tagolást a nyugat-európaival paralelizálni, és elméletben lehet is. Területünkön ugyanis az „Altwürm” – tehát a préwürm vagy Würm ancien – erősebb, karakterisztikusabb, mint Nyugaton. Mindenesetre hidegebb és faunája sokkal jellegzetesebb, mint pl. a mediterrán övezeten. Ez a klímaperiódus tehát egyenlő lenne a nyugati Würm 1-gyel – a Kárpát-medence első hidegmaximuma a nyugati Würm 2-vel – és a további léptékelérés logikusan következik.

A négyes beosztás átvétele azonban csak utánzás lenne, és még annyira sem fedné a tényleges sztratigráfiai megfigyeléseket, mint az előbbi. A magyar medence, különösen a nyugati része, igen közel van az alpi eljegesedések területéhez, és a klimatikus változások – transzponálva őket az alacsony fekvésű medencére – többé-kevésbé azok fázisait követik. Ezek a megfigyelések, az egzakt paleobotanikai és paleontológiai adatok részletesen ismertek.³

Az utolsó interglaciálistól a Würm 1-ig (Nyugaton = W 2) terjedő időszak sztratigráfiáját részletesen ismerjük. A vegetáció történetében öt, a fauna fejlődésében hat fázis állapítható meg: egy lassú átalakulás,

átrétegződés az enyhe, majdnem mediterrán időszaktól a Würm 1. hideghullámáig. Jellemzésük most nem tartozik ide, alá kell húznunk azonban, hogy ezekre a fázisokra nem csak bizonyos fajok, hanem a vegetáció és a fauna bizonyos összetétele, *társulása* is jellemző.⁴

A Würm 1 tetőzése alatt a vegetációban a lombvelűek teljesen hiányzanak; mindenütt a Pinus cembra uralkodik. Az alacsony területeken Larix-Picea erdők élnek (tajga) –, de a magyar Alföldön és a Dunától Ny-ra erdőtlen foltok alakulnak ki. A januári középhőmérséklet mínusz 10–15 °C, a júliusi plusz 10 °C – a csapadékmennyiség minimális, 400–500 mm –, a vegetációs periódus rövid, alig 3–4 hónap.

Ugyanebben a periódusban a barlangi medve aránya csökken – a mammut, a gyapjas orrszarvú, a hiéna, az oroszán kevés vagy már nincs –, és jellemző fajok a Dicrostonyx, a Microtus gregalis, az Asinus hydruntinus, az Ovibos stb. Az utóbbi két faj egyébként biztos korjelző: a Würm 1 után többé már nem fordul elő a Kárpát-medencében.

A Würm további lefolyását – összehasonlítva a korai Würm megfigyeléseivel – tulajdonképpen gyengén ismerjük. A Würm 1–2-ben enyhe, erdei klíma uralkodik – a kezdetén még hűvös, nedves –, ez azonban a fauna összetételében igen tág értelmű. Jellemző a barlangi medve erős dominanciája, a Cervidák (köztük az Alces), a Sus stb. Az erdők összetételében a Quercus, a Tilia, a Populus stb. játszanak szerepet, dús aljnövényzettel.

Ez az enyhe erdei fauna azonban, a nagy mennyiségű paleontológiai anyag ellenére, elég indifferens. Tulajdonképpen egyik fajra sem mondható, hogy ez a Würm 1–2-re jellemző, és, összegezve: inkább azt tudjuk, hogy az interstadiálisban mi nem fordul elő.

Az első interstadiális után hosszú, lassú lehűlés következik, majd a Würm 2 sztratigráfiailag sem a faunában, sem a löszszelvényekben nem állapítható meg, „*eltűnik*”. Később ismerjük a rövid Ságvár interstadiálist, mely a Lascaux interstadiális megfelelője.⁵ Ez a kis oszcilláció azonban nem a faunában, hanem a löszszelvényekben figyelhető meg. Egy gyenge humusz horizont, amely sokkal keletebbre, pl. a Dnyeszternél is ismert.

Ezután már a leghidegebb Würm 3, az utolsó stadiális következik – közvetlenül vagy nem? –, amikor a medencében helyenként tundrai területek alakulnak ki, és a fauna kifejezetten sarkkört jellegű. (Dominál a rén; Lagopus mutus 40 %, Lagopus lagopus 60 %, Dicrostonyx 70 %, rozsomák, stb.) Ez az ún. „Pilisszántó fázis”, melynek még egy posztglaciális részét ismerjük.⁶

A felső Würmöt ennél részletesebben ma nehéz tagolni. Figyelembe véve azonban azt, hogy Közép-Európában a legfejlettebb löszszelvényekkel rendelkezünk, ez a rétegtani homogenitás valószínűleg a valóságot fejezi ki: az interglaciális után hosszú, folyamatos, száraz, keleti ciklonos, löszképző időszak következett.

Ezek tehát a sztratigráfiai támpontok – még egy-egy faunisztikai anyag, amely ma inkább egy lelőhelyet, mint fázist jelent –, és a C-14 dátumok, melyeket alább említünk.

Az iparok

1. A fejlett szeletient azért említjük itt, mert sztratigráfiai helyzete és C-14 dátuma közelebb esik a gravettienéhez, mint a saját „elődjéhez”, a korai szeletienhez. A felső szeletien rétegének dátuma 32 600 év –, a korai szeletiené 41 700 év – és a gravettien legidősebb telepéé Bodrogkeresztúron 28 700 év.

A fauna teljesen indifferens (Szeleta-barlang felső kultúrréteg), de a világosszürke színű réteget az eddigi barlangi üledékvizsgálatok ismeretében nehezen tudnánk egy interstadiálisba helyezni. A régibb kutatás ugyanis az egész szeletient – kezdetétől a végéig – a Würm 1-2 interstadiálisra tette.

Az ipar vezértípusa a tökéletes kidolgozású, nagyon lapos babérlevélhegy, néha fűzfalevélhegy. Egy részüket egyébként nem lándzsahegy, hanem igen fejlett levélkaparó. Nem solutréen karakterűek, mint korábban vélték: a bifaciális teljes retus nem parallel, és számos olyan alak hiányzik, amelyet a nyugati Solutréenben jól ismerünk.⁷

Az ipar többi része felső paleolitikus típusokból tevődik össze – ez a fejlett szeletien anyagának a többsége –, és annyira változatos, vegyes, mintha több, három-négy ipar keveredett volna össze. Ez az úgynevezett „kísérő ipar” – egyes típusonként – bármely késői paleolitikus civilizációba behelyezhető, de ilyen összetételben sehol sem fordul elő.

Mikor, és hova tűnt el ez a sajátos ipar, ez a kis vadászcsoporthoz, nem lehet megállapítani. A barlangok felső rétegei az ásatások következtében már hiányznak, és más lelőhelyeken ugyanezeket a levélhegyeket sehol sem ismerjük.

Az ipar kezdetéhez egyetlen adatot kell megemlíteni. A Szeleta-barlangban két tipikus gravettiegy került elő. Talán a viszonylag közeli gravettien csoporthoz köthetők (Arka, Bodrogkeresztúr). Ez a két darab az egykori feljegyzések szerint közvetlenül a fejlett szeletien rétege alatt, vagy pedig a fejlett szeletien legalsó színjében találtatott. A gravettien itt tehát esetleg előbb jelent meg, mint a tőle idegen levélhegyek készítői.

2. A gravettien megjelenését hozzávetőlegesen 32 000–28 000 év közé helyezzük, amelyet további, egymástól elszakadó, egymástól területileg és kronológiailag is különböző csoportok követtek.

A gravettien „új korszakot” jelent a magyar medencében, de valószínűleg attól északra is. Eszközei ugyan a korábbi iparokban is előfordulnak, de az életforma is erősen megváltozik. Ezt mutatják a szabad ég alatti

lősztelepek az addigi barlangiakkal szemben, ezek földrajzi és ökológiai elhelyezkedése; a mesterséges lakás, a vadászat erős specializálódása, amely mindig a lösz-sztyeppéhez és a folyó völgyekhez kötődik, és az eszközkészletek egésze, összessége, valamint számos olyan készség, ami újnak tűnik.

A gravettien meghatározását Magyarországon szerző vette be és az első összefoglalások is régen jelentek meg.⁸ A sztratigráfiák, a löszképződésre vonatkozó vizsgálatok, a szedimentanalízisek és azok klimatikus-kronológiai értelmezése ma is használható, – vagy legalább is az a nagy irodalom, melyet e munkákhoz összeszedtünk. Kétségtelen azonban, hogy ezek a vizsgálatok még kis számú lelőhelyre épültek.

Visszatekintés nélkül egyetlen régi problémára kívánunk itt visszatérni. A gravettien eredetére a Kárpát-medencében, közelebről: a mai magyar medencében.

Ezt a civilizációt „keleti gravettiennek” neveztük, aminek oka egyszerű. Annak idején jutott el hozzánk az orosz irodalom, később többször is jártunk a Szovjetunióban és igen sok tipológiai hasonlóságot, egyezést találtunk a mi területünk és az ukrán, délorosz terület között.

A keleti eredetet – mondjuk ki, migrációt – egyébként már előttünk is konstatálták olyan kutatók, akik a kelet-európai lelőhelyeket jól ismerték.⁹ A gravettien terjedése a dél-lengyel és a morva terület felé vezetett. A magyar medence tehát – a mi állomásaink szegényességét, a települések jellegét látva – az áramlás fő irányából valószínűleg kiesett. A morva telepek egyébként idősebbek, mint a magyarországiak túlnyomó többsége.

Az út Szlovákia folyó völgyeiben vezetett tovább, – oda tehát, ahonnan iparainknak egy részét ma is származni véljük. Mindenesetre nem lehet véletlen egyes típusok megjelenése, mint pl. a Kosztyeni-hegy Morvaországban, Nyugat-Szlovákiában; nálunk egyes nyeles hegyek, a Prut folyó vidéki kova, az agancseszközök, köztük talán a „bâton percé” is.

A gravettien kapcsolatait ma talán kissé szűkebb földrajzi körzetben kell keresnünk. Számításba jönnek a kelet- és nyugat-szlovákiai folyó völgyek, és – egy *belső migrációban*, egy periodikus helyváltoztatás következtében – Alsó-Ausztria telepei. Többször utaltunk már a Duna összekötő szerepére, és ezt a periodikus mozgást a további kutatóknak is figyelembe kell venniük. Ugyanakkor hangsúlyozni kívánjuk azt, hogy bizonyos típusok aránya itt és ott, a metrikus hasonlóságok nem eredetet, hanem csupán kapcsolatot jelenthetnek.

A keleti analógiák természetesen nem tűntek el. Ezek a jellegek azonban, úgy véljük, egy európai, vagy közép- és kelet-európai tömb közös sajátosságai, amelyek bizonyos időben különböző civilizációkban is felépnek. (Gravettien, magdalénien, ahrensburgien, swiderien stb.) Jól tudott egyébként, hogy az orosz, ukrán területen tulajdonképpen semmit sem neveznek *gravettiennek*, helyette tucatnyi más név ismert, amelyeket azonban a csoportok közti nagy távolságok is elfogadhatóvá tesznek.

A gravettien földrajzi csoportjai a magyar medencében vázlatosan a következők:

a) A medence északkeleti része, közelebről a Bodrog, a Hernád folyók völgye. Fontosabb állomások Bodrogkeresztúr (28 700 év), Arka két telepszinttel (18 700 és 17 050 év), Hidasnémeti (Simán K. közlése) stb. Ezek a folyók menti dombháton helyezkednek el. Iparukat jellemzi az igen jó nyersanyag; az eszközkészletben gyakoriak a vésők, pengék, vakarópengék, néha nyeles hegyek stb., míg a nagy „gyaluk” elhasznált magkövek. Variábilisabbak, mint a többi területen, és az eszközök, Hidasnémeti kivételével, nagy méretűek. Kérdés, hogy a típusok mérete egy-egy fácies sajátosága, vagy a nyersanyag következménye-e? Mindkét lehetőség mellett és ellen vannak érvek.

Magunk részéről egyre inkább látjuk a nyersanyag minőségének jelentőségét, amire olyan nyersanyagszegény területen, mint nálunk, kiáltó példákat ismerünk.

Az említett csoport a kelet-szlovákiai telepek sorával függ össze.¹⁰

b) A Duna meander vidéke. Kis kiterjedésű lösztelepek és alkalmi táborhelyek. Sorban találjuk őket a Duna partjain – mindig az alsó teraszon, és mindig ott, ahol a réncsdordák átkeltek. Hidromorfológiai szempontból ezek a pontok ma is felismerhetők. Néha csak alkalmi, ismétlődő vadászállomások, és rendszerint két horizontúak. Érdekes kérdést vet fel a két szint azonos helye és a köztük levő különbség.

Fontos állomások Pilismarót I (Öregekduzó), Pilismarót II (Pálrét), Pilismarót III (Diós), Esztergom, Dömös (egy sátoralappal), Szob (fosszilis csigagyűjtőhely) stb., majd a Duna bal partján több állomás nyoma, végül délre Budapest–Csillaghegy.¹¹

Ezek a lelőhelyeken a nyersanyag relatíve elég jó minőségű. A szerszámok kisebbek, mint az előző csoportéi. Az eszközkészletekben rövid vakarók, pengék, kis gravetthegek, egy-két atipikus nyeles hegy stb. ismert. A véső ritka, és néha speciális típusok is fordulnak elő. A csoport részben Nyugat-Szlovákia, részben Alsó-Ausztria telepeivel függ össze (l.: ékszeresigák eredete Ausztriában).

Az állomások kora valószínűleg a Lascaux–Ságvár interstadiális körüli. C-14 dátum erről a területről egyelőre még nincs.

c) A medence belső területe. Kis állomások a Dunántúlon és a Duna–Tisza folyók között. Alacsony löszháton, vagy a síkságból kiemelkedő pontokon helyezkednek el. A ságvári telep kivételével egészen alkalmi, átmeneti táborhelyek, – anyaguk egy tucatnyi eszköz, igen kis tűzhelyek, néhány állatcsont stb.

A lelőhelyek: Ságvár (két kultúrréteggel, kunyhókkal, agancskapákkal, bñton percé-vel, „parázstartó lyukakkal”, tűzhelyekkel, távoli eredetű ékszerrel; 18 900 és 17 760 év); Dunaföldvár (12 110 év, – kizárólag mammutfeldolgozó hely); Zalaegerszeg (12 125 év), délebbre Szeged, Madaras (18 000 év) stb.¹²

A nyersanyag nagyon gyenge minőségű, gyakran kis kavicsokat használnak fel, a szerszámok kicsik, gyakran atipikusak: rövid vakarók, pengetőredékek, egy-egy gravetthegy, a dos abattu penge, Ságváron piéces

esquillés stb. A vésők feltűnően ritkák, de vésőszilánkok léteznek.

A lösz-sztyeppének ezek az állomásai a belső cirkuláció, a periodikus ÉNy–DK, ill. fordított irányú vándorlás pontjait jelzik. A Délen fekvők az észak-jugoszláviai lelőhelyekkel függnek össze, míg Ságvár ipara erős hasonlóságot mutat az észak-boszniai Kadar telepével.¹³

A három földrajzi csoport természeti környezete eltér egymástól, és ez az eltérés ma is létezik. Az egész felső-pleisztocénban más a Dunától nyugatra eső régió, amely mediterrán klímahatás alatt áll, és más a Tiszától keletre eső száraz, hűvös (esetenként mocsaras) terület. Az északkeleten levő telepek szintén hideg, de nedves régiókban fekszenek. A zsákmányban a rén, a ló mellett még előfordul az Alces.

A Duna meander vidéke mindig nedvesebb és enyhébb éghajlatú volt a medence belső területénél. Ezt mutatják a lösz-rétegtani vizsgálatok is: a gyakori, könnyen képződő fosszilis talajok, vékony humuszhorizontok, amelyek kronológiailag néha megtévesztőek. A zsákmányban a rén és kisebb számban a ló fordul elő. A mammut száma elenyésző.

A medence belső területe jellegzetes lösz-sztyep, de az alkalmi vízfolyások mentén galériaerdők éltek (pl. Ságváron hód fordult elő). A zsákmányban dominál a rén, mellette még ló fordul elő. A mammut igen ritka; ez az állat a Würm vége felé szinte teljesen eltűnik. Nincsenek mammutvadász-telepek, – Szeged, Dunaföldvár csak alkalmi feldolgozóhelyek.¹⁴ A Dunától nyugatra eső régió ebben az időben sem volt teljesen fátlan – ez egy erdős sztyep –, a déli területeken viszont a Würm 3 alatt extrémén kontinentális klíma, helyenként tundra alakulhatott ki.

Megjegyzések a felső paleolitikum eredetéről

A felső paleolitikum eredete egész Európában egy régi téma, tele kérdőjelekkel. Magyarországon különösen húsz-harminc évvel ezelőtt volt egy erős tendencia, amely mindegyik civilizációt és ipart a helyi előzményekből akarta levezetni. Lassan kialakult egy szemlélet, mondhatnánk, „kontinuitáskényszer”, amely már szinte kényszerképzet lett. Ez a nézet a biológiai evolúciót és a kultúrevolúciót azonosnak vélte, amiből abszurd teóriák születtek.

A kontinuitás, az átmenet kérdése különösen három ponton merült fel és létezik ma is: a moustérien és a szeletien között, az aurignacien eredeténél, és az aurignacien – gravettien között. Vannak azonban problémák ezeknek az iparoknak a belső fejlődése, a fázisaik terén is.

A problémákat és véleményeinket a legrövidebben vázoljuk fel.

1. A „valódi szeletien” Magyarország ÉK-részén, a Bükk-hegység keleti oldalán, szűk körzetben ismert. Az ipar eredetét hosszú időn át a helyi moustérienből származtattuk. A tétel alapja az volt, hogy a Bükk-hegység moustérienjében – elsősorban a Subalyuk-barlang anyagában (két neandertáli csontvázal) – „szeletienizálódás” kezdődik: bifaciálisok, régies levél-

hegyek jelennek meg, és ugyanakkor a szeletienben erősek a moustérien elemek.

Az utóbbi igaz, az előbbi nem. Be kell vallani, hogy a kontinuitás keresése és a majdnem azonos földrajzi körzet hitette el velünk ezt a kapcsolatot. Az említett iparban néhány magkő-maradékot tartottunk „bifaciálisnak”, ami egyszerűen tipológiai tévedés.

A kontinuitáshoz megszületett az átmenet matematikai modellje is. Ez a Búdöspeszt-barlang anyaga volt, amely a Szeleta közelében nyílik. Időközben megtudtuk, hogy ennek a C-14 dátuma idősebb 37 000 évnél (a Szeleta alsó rétegéé 41 000), az utód idősebb, mint az elődje: a teória tehát itt is megdőlt. A Búdöspeszt ipara egyértelműen középső paleolitikus jellegű, faunája Würm 1 előtti. Több kultúrrétege van, és hogy melyikre vonatkozik a C-14 dátum, ma már nem lehet megállapítani.

2. Mi a „valódi szeletien”? Egy lokális ipar, melynek két fázisát állapították meg: az idős és a fejlett, nagyon fejlett szeletient. Tehát az eponym lelőhely alsó és felső rétegek komplexé.

Az alsó réteg iparát a „korai, primitív levélhegyek” jellemzik. Múlt időben. Ezek a darabok kivétel nélkül görgetettek, koptatottak, csak a szívük maradt meg. Azt sem lehet megállapítani, hogy bifaciálisok, levélhegyek voltak-e, vagy sem. Az eszközkészlet nagyobbik része tág értelemben vett moustérien típusokból tevődik össze: háromszögletű durva hegyek, kaparók, és a „laminarizációt” a vastos, néha kissé retusált szilánkok képviselték. Vannak felső paleolit típusok is, de ezeknek az aránya nem nagyobb, mint amennyi minden középső paleolitikus anyagban megengedhető.

A korai szeletien egyszerűen a középső paleolitikumba tartozik, és alatta még egy moustérien szint volt, amelyet nem vettek észre.

Honnan ered ez az ipar? Nehéz biztosan megállapítani. Ismerünk azonban ezen a vidéken néhány bifaciális, melyet már H. Breuil „acheuléen supérieur de type Micoquien”-nek határozott meg.¹⁵ Ez a régi Korlát lelőhely, ahol az utóbbi években hasonló darabokat találtak (Simán K. közlése).

Ezeken a szórványos eszközökön kívül a Bükk hegység körül kb. 30 szabad ég alatti lelőhely vált ismertté, melyek az úgynevezett Bábonyienhez tartoznak.¹⁶ Ez egy micoquien bifaciálisokkal és levéleszközökkel jellemzett ipar. Egyik része valószínűleg idősebb az alsó szeletiennél, másik része egyidős lehet vele. Tipológiai ilag mindenesetre jobb alap, mint a moustérien.

3. A fejlett szeletient fentebb már érintettük. Levélhegyeivel tulajdonképpen ez lehetne a valódi szeletien. Vannak benne felső paleolit típusok, találunk s. l. moustérieneket — ami valószínűleg a régi ásatások következménye. (Fél méter vastag rétegenként, de nem a rétegeket követve, hanem vízszintesen mélyítve. A szeletien minden új feldolgozása egy rekonstrukció a raktárak fiókjában, amelyben az eszközkészletek idővel megszokják egymást, átveszik egymás tradícióit, kereszteződnek stb...).

Folytatása-e ez az ipar a korai szeletiennek, vagy egy másik civilizáció szerszámkészlete, kontinuitás nélkül?

A Szeleta-barlangban az alsó és a felső kultúrréteg között 6 m vastag áthalmozott, kevert réteg halmozódott fel. Ilyen vastag és erős áttelepülést máshol alig ismerünk. (Interstadiális?) A felső szeletien kora itt 32 600 év, — nem tudjuk azonban, hogy ez a dátum az ipar kezdete, vagy a vége.

Feltűnő továbbá, hogy míg az alsó szeletiennek nyolc lelőhelye ismert — ezek közül is kettő nem az, más iparhoz tartozik¹⁷ —, addig ezeket a különlegesen finom levélhegyeket tulajdonképpen kizárólag a Szeleta-barlangból ismerjük. Máshol talán összesen 2–3 darab került elő. Számunkra ez az ipar ma egy önálló kis csoportnak tűnik.

4. Röviden a Bükk-hegység aurignacienjéről. Egyetlen lelőhelye az Istállóskői barlang — egy másiknak az anyaga jelentéktelen. Két kultúrrétege van (köztük erős denudáció és faunisztikai eltérés): az alsóból az aurignacien I, a felsőből az aurignacien II/Olschewien iparát ismerjük. Tipológiájukat nem szükséges ismeretnünk, mert részletesen leírt.¹⁸ Emlékeztetőül: az iparukban a csonthegek jellemzőek, — az alsó rétegben az à base fendus, a felsőben a hosszú, hengeres Olschewien dárдахelyek —, és a kőeszközkészlet „szabályos”, inkább idős aurignacien.

A felső réteg dátuma 30 900 év, az alsó rétegé, csupán viszonyítottan, minimum 36 000 év. Ismerünk egy 44 300 éves dátumot is, ami azonban szinte elfogadhatatlanul idős. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a szeletien és az aurignacien egymással párhuzamosan élt a Bükk-hegység keleti ill. nyugati oldalán. Koruk a Würm 1–2 interstadiális lenne; amivel néhány botanikai és faunisztikai adat nem egyezik.

Honnan származott ez a barlangi aurignacien és az Olschewien? Nézetünk szerint nem a moustérienekből. Akkor sem, ha a felső rétegben (!) mousteroid típusok fordulnak elő. A Kárpát-medence középső paleolitikumában még hajlam sem látszik csonthegek készítésére.

Az aurignacien—szeletien genetikus kapcsolat — vagy fordítva — szinte kizárható. Ez a két populáció egymással nem érintkezett, hatásokat, eszközöket egymástól át nem vett, — ami a kis csoportok izolálódásának érdekes esete. A szeletien és az aurignacien azonos kora, bizonyítéka azonban (t. i. elejétől a végéig) elég gyenge.

Vértés L. szerint az aurignacien I a Balkán felől érkezhett, az olschewien pedig a Kárpát-medencét kisé körülkerülve, a délkeleti Alpokból jutott ide. Mindenesetre úgy látszik, hogy ez a civilizáció valóban csak egy *közbeékelődött*, idegen vadászcsoporthoz volt, és ismét nincs átmenet a középső és a felső paleolitikum között. Vannak kutatók, akik szerint az Istállóskői anyaga nem is aurignacien, az eredete pedig egyszerűen ismeretlen.¹⁹

5. Végül ismét a gravettienről, mondhatnánk, a gravettienekről. Kétségtelen, hogy eszköztípusai a korábbi kultúrákban is előfordulnak, de nem származott ezekből. Nem öröklődnek a levélhegyek, és az aurignacien sem hagyta el a csonthegeit, hogy gravettien legyen.

Van azonban a barlangi aurignacien kívül egy más karakterű, szabad ég alatti aurignacien is, melyet ke-

véssé ismerünk. Ilyen a régi Ipolyság lelőhely anyaga, vagy pl. Parassa I és II stb.²⁰ Az utóbbiak típusai azonosak Willendorf II/4. rétegével. Feltűnő és sajátságos, hogy nálunk ugyanazokat a darabokat ugyanott újra retusálták, átalakították – és így már Willendorf II/5. eszközkészletével egyeznek. (Gravettien)

Willendorf fent említett rétegeinek kora 32 000 év (aurignacien) és 31 800 év (gravettien). Egyik legjobb bizonyítéka annak, hogy a gravettien helyi átmenet nélkül jelent meg az aurignacien után. Hasonló, újabb váltást Willendorf II/9. rétegében tételezhetünk fel.

A rétegtani helyzetről érdemes megemlíteni, hogy Willendorfban az ipar változása a 4–5. réteg között, a litoztratigráfiai változás pedig az 5–6. réteg között van. Az 5. réteg – a 32 000 éves dátummal – a Würm 2 löszének az alján fekszik.

A gravettien jellegeit néhány szóval már érintettük, és ma felvetődik a kérdés, hogy ezek mind gravettienek-e? Egyfelől ugyanis különböző regionális csoportok és különböző korhorizontok állapíthatók meg közöttük. Másrészt egyes tipológiai megfigyelések újra közelebb hozzák Alsó-Ausztria telepeit – Kamegg, Aggsbach, Langmannersdorf, Langenloys, Miesslingtal, Spitz a. d. Donau stb. –, sőt Nyugat-Közép-Európa egyes „gravetoid” magdalénienjét is (pl. a Munzingen-i telep).²¹

A gravettiennek – mint azt az utóbbi években már többször leírtuk – három, egymástól elszakadó korhorizontját ismerjük:

kb. 30 000–27 000 év között (pl. Bodrogkeresztúr)

kb. 18 000–16 000 év között (pl. Ságvár, Duna-mecseker)

kb. 13 000–12 000 év között (pl. Arka, Dunaföldvár)

A fenti adatokból két megállapítás következik.

Az első, hogy a három említett földrajzi csoportban különböző korú lelőhelyeket is találunk. Pl. az ÉK-i régióban Bodrogkeresztúr 28 700, közelében Arka telepe szintenként 18 700–17 050–13 200 éves. Ugyanakkor az Alföld déli részén Madaras lelőhely is 18 900; de ugyanebben a körzetben ismerünk 12 000 éves állomást is. Tehát a betelepülés nem volt egyenletes, hanem folytonosan mozgó vadászcsoportok tűntek fel. A késői paleolitikumban Közép-Európa egy neuralgikus zóna lehetett.

Második megállapításunk az, hogy az első két korcsoport között mintegy 10 000 évnyi, a második és a harmadik korcsoport között mintegy 3000–4000 évnyi hiátus van a települtségben.

Lehetséges, hogy ezeket a hiátusokat a további kutatás majd kitölti lelőhelyekkel. Egyelőre azonban sokkal valószínűbb, hogy három gravettien hullámmal kell számolni, ami azonban a reális generációötlőket figyelembe véve, esetleg etnikai eltéréseket jelent. Arra gondolunk tehát, hogy ezeknek a csoportoknak a származása valahol és valamikor közös lehetett, de időben és térben elszakadva egymástól, már nem is volt kapcsolat közöttük.

A középső és a felső paleolitikum között tehát több a hiátus, mint az evolutív összeköttetés. A két korszak között nem is lehet kronológiai vagy tipológiai határt vonni. Vannak „átfedések”, vannak konvergenciák, vannak retardációk és néha továbblépések.

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Hungarica, Budapest
AAu	Archaeologia Austriaca, Wien
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Budapest
Budapest – Sümeg 1986	Őskori kovabányászat és kőszék-azonosítás a Kárpát-medencében. Nemzetközi konferencia Budapest – Sümeg. 1986. május 20–22.
INQUA	International Quaternary Association

MPK	Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
M. Gábori 1976	Les civilisations du paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, 1976
M. Gábori – V. Gábori-Csánk 1957	Les stations de loess paléolithiques de Hongrie. AAH 1957. 3–117
V. Gábori-Csánk 1983	La grotte Remete Felső (Supérieur) et le „Szeletien” de Transdanubie. AAH 1983

Jegyzet

1. V. Dobosi: Upper Palaeolithic Settlement in Pilismarót – Pálrét. AAH 1983. 287–311. – V. Dobosi: Raw material investigation on the Finds of some Palaeolithic Sites in Hungary. Budapest – Sümeg 1986. 249–260. – V. Dobosi: Historical sketch of

the Late Palaeolithic in Hungary. The Pleistocene Perspective. I. London 1986

2. Gábori M.: Magyarország története I/1. 1986. 69–115. – M. Gábori: Arheologija Vengrii. Moszkva 1980. 29–72. – Gábori M.: Az ősember korának kutatása Magyarországon 1959–1970. MTA II.

- Osztályának Közleményei 1981. 91–109. — *Gábori M.*: A Paleolitikum utolsó szakasza Magyarországon. INQUA, Ottawa. Kézirat: 1986. augusztus. — *Gábori M.*: Opponensi vélemény Makkay J.: Az indoeurópai népek őstörténete, és a vonaldiszes kerámia c. munkájáról. Nyilvános vita a Magyar Tudományos Akadémián, 1986. december. — *M. Gábori*: Aperçus sur l'origine des civilisations du Paléolithique supérieur en Hongrie. Colloque International, Nemours, 1988. 103–106.
3. *M. Gábori*: Les civilisations du Paléolithique moyen entre les Alpes et l'Oural. Budapest, 1976. 67–70; 191–193; 202–204.
 4. *M. Kretzoi*: Étude paléontologique. In: *V. Gábori-Csánk*: Le station du Paléolithique moyen d'Érd–Hongrie. Budapest, 1968. 59–104. — *M. Gábori* 1976: 191–193; 202–203. — *V. Gábori-Csánk*: La grotte Remete Felső (Supérieur) et le „Szeletien” de Transdanubie. AAH 1983.
 5. *V. Gábori-Csánk*: Une oscillation climatique à la fine de Würm en Hongrie. AAH 1978. 3–11.
 6. *Jánossy D.*: A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján. Budapest 1979. 177–179.
 7. A solutréen gazdag irodalmából I. pl. *A. Combier*: Solutré. Les fouilles de 1907 à 1925. Paris 1956.
 8. *M. Gábori*: Sur la détermination de la civilisation et de l'époque des trouvailles de loess paléolithiques. AÉ 1954, 99–103. — *M. Gábori*: Les résultats sur les stations de loess de Hongrie. Conférence archéologique, Budapest 1955, 3–6. — *M. Gábori–V. Gábori-Csánk*: Les stations de loess paléolithiques de Hongrie. AAH 1957, 3–117.
 9. *A. Jura*: Das Aurignacien in Polen. Quartär I. 1938.
 10. *L. Vértes*: Die Ausgrabungen der altsteinzeitlichen Siedlung von Arka. 1960–61. AAH 1962, 143–157. — *L. Vértes*: Das Jungpaläolithikum von Arka in Nordungarn. Quartär 1964/65, 79–132. — *L. Vértes*: The upper palaeolithic site on Mt. Henye at Bodrogkeresztúr. AAH 1966. 3–14.
 11. *M. Gábori–V. Gábori-Csánk* 1957. 36–61. — *M. Gábori*: Beiträge zum Paläolithikum des Donaukniegebietes. AAH 1964. 173–186. — *M. Gábori*: Paläolithische Schnecken-Depots von Szob. AAH 1969. — *V. Gábori-Csánk*: Die Behausungspuren von Dömös. Jungpaläolithische Siedlungsstrukturen in Europa. Kolloquium Reisenburg bei Günzburg 1983. 251–256.
 12. *M. Gábori–V. Gábori-Csánk* 1957. 44–46.
 13. A jugoszláviai lelőhelyek Bácska területén: Budzak, Pacir, Stara Moravica, Backa Topola, Srbobran, Zagrad, Gunaras stb. (S. Brodar és J. Markovic-Marjanovic levélbeli közlése.) A ságvári és a Kadar-i telepek összefüggésével A. Montet-White foglalkozik.
 14. *K. J. Narr*: Des Mammuths Ende: Aussterben oder Ausrottung? Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums 1983 (14) 1985. 225–239.
 15. *H. Breuil*: Notes de voyage paléolithique en Europe Centrale. L'Anthropologie 1923. 327.
 16. *Á. Ringer*: Eine mittelpaläolithische Blattwerkzeugindustrie in Nordostungarn. Dissertationes Archaeologicae Budapest 1982. 7–158. — *Á. Ringer*: Le Szeletien dans le Bükk en Hongrie. Les questions de l'origine, de la chronologie et de la transition vers le Paléolithique supérieur. Colloque international, Nemours 1988.
 17. Az alsó szeletienhez, általában a szeletienhez sorolták a Herman és a Háromkúti barlang iparát. Korrekcióját I.: *V. Gábori-Csánk* 1983. 284–285.
 18. *Vértes et al.*: Die Höhle von Istállóskő. AAH 1955. 111–291. — *L. Vértes*: Gruppen des Aurignacien in Ungarn. AAU 1956. 15–27.
 19. *G. Albrecht–J. Hahn–N. G. Torke*: Merkmalanalyse von Geschospitzen des mittleren Jungpleistozäns in Mittel- und Osteuropa. Stuttgart 1972.
 20. *Mayer J.*: Az ipolysági aurignacien lelet. (L'industrie aurignacien de Ipolyság) Barlangkutató 1920. 13–23. — *M. Gábori*: Die Fundstelle des Aurignacien in Sahy-Parassa an der ungarisch-tschechoslowakischen Gränze. Slovenská Archaeologia 1957. 253–270.
 21. *F. Felgenhauer*: Willendorf in der Wachau. Vol. I-II. MPK 1956–1959. — *F. Felgenhauer*: Aggsbach. Ein Fundort des späten Paläolithikums in Niederösterreich. MPK 1961. — *F. Brandtner*: Kamegg, eine Freilandstation des späten Paläolithikums in Niederösterreich. MPK 1954–1955. — *W. Angeli*: Der Mammutjägerhalt von Langmannsdorf an der Perschling. MPK 1952–53. — *A. Padtberg*: Das altsteinzeitliche Lösslager bei Munzingen. Augsburg 1925. — *F. Felgenhauer*: Das Paläolithikum von Willendorf in der Wachau, N-Ö. Forschungen und Fortschritte 1959. 153. stb.

MIKLÓS GÁBORI

DIE LETZTE PHASE DES PALÄOLITHIKUMS IN UNGARN

Der Artikel beschäftigt sich mit der Periode vom Interstadial des Würm 2–3 bis zum letzten Stadial, als auf ungarischem Gebiet zum Teil noch die Gruppen des entwickelten Szeletiens, im allgemeinen aber die des Gravettiens lebendig waren.

Der kurze zusammenfassende Überblick befasst sich in erster Linie mit den chronologischen Rahmen. Er stellt fest, dass es im Karpatenbecken kein vierteiliges Würm gibt, aber auch die Dreieinteilung bloss eine Formel ist. In der Vegetationsgeschichte der

Periode vom letzten Interglazial bis zum Würm 1 können fünf, in der Entwicklung der Fauna sechs Phasen festgestellt werden. Der weitere Verlauf des Würm ist im Vergleich mit dieser weniger bekannt. Im Würm 1–2 Interstadial herrscht ein mildes Waldklima, die Fauna ist hingegen – trotz des zahlreichen paläontologischen Materials – ziemlich indifferent. Hiernach folgt eine lange, langsame Abkühlung, sodann kann das Würm 2 stratigraphisch nicht ermittelt werden, sie „verschwindet“. Später kennen wir das kurze Săgvár-Interstadial, das dem Lasceaux entspricht. Darauf folgt schon das letzte Stadial das kälteste Würm 3, da die Fauna einen ausgesprochenen arktischen Charakter annimmt, und von dieser ist noch ein postglazialer Teil bekannt.

Der Autor befasst sich im weiteren mit den Industrien der Epoche. Von diesen ist die erste das entwickelte Szeletien. Seine stratigraphische Lage und sein Datum C-14 steht dem Gravettien näher als seinem eigenen „Vorgänger“, dem frühen Szeletien. Das Alter des oberen Szeletiens beträgt 32 000 Jahre, das bisher älteste Datum des Gravettiens ist hingegen 28 700 Jahre. Das Zeitalter des entwickelten Szeletiens ist nicht das Würm 1–2 Interstadial, wie früher angenommen, sondern ein späteres. Der Artikel beschäftigt sich kurz mit der Typologie der Industrie, wobei er feststellt, dass dieses – abgesehen von den entwickelten Blattspitzen – so mannigfaltig ist, als ob sich mehrere Industrien vermengt hätten. Wann und wohin diese eigenartige Industrie verschwunden ist, kann nicht festgestellt werden. Zum Beginn des entwickelten Szeletiens ist zu bemerken, dass in der Szeleta-Höhle unter dem entwickelten Szeletien, oder in dessen unterster Schichte, zwei Gravettespitzen zum Vorschein kamen, – hier erschien also das Gravettien eventuell früher, als die Erzeuger der von ihm völlig fremden Blattspitzen.

Das Erscheinen des Gravettiens wird annähernd für die Zeit zwischen 32 000 und 28 000 Jahren angenommen, diesem folgten voneinander getrennte Gruppen. Das Erscheinen der Industrie, der Bevölkerung eröffnete im ungarischen Becken ein „neues Zeitalter“. Der Artikel befasst sich mit der Frage des orientalischen Ursprungs der Kultur, mit deren Varianten. Es lohnt sich heute den Ursprung der Gruppen in einem vielleicht engerem Umkreis – in den ost- und westslowakischen Flusstälern, in Niederösterreich – zu suchen, gleichzeitig muss man aber auch mit einer periodischen „inneren Migration“ rechnen. Die Analogien des östlichen (ukrainischen, russischen) Gebietes bestehen auch heute, das sind aber gemeinsame Eigenarten eines grossen Kulturkreises.

Es sind uns drei geographische Gruppen des Gravettiens bekannt: 1. der nördliche Teil des ungarischen Beckens, 2. die Meander-Gegend der Donau, 3. die innere Fläche des Beckens. Der Artikel erörtert die geographische und ökologische Lage der Gruppen, ihre natürliche Umgebung, mit einigen Worten den Charakter ihrer Industrie, ihre Stratigraphie und C-14-Daten.

Der Titel des letzten Teiles der Studie lautet „Bemerkungen zum Ursprung des Jungpaläolithikums“. Die frühere Forschung versuchte sämtliche Zivilisationen von den örtlichen Vorgängen abzuleiten, woraus sich ein „Kontinuitätszwang“ ergab. Dies wurde schon zu einer wahrlichen Zwangsvorstellung.

1. Das „echte Szeletien“ wurde lange Zeit hindurch auf das örtliche Moustérien zurückgeführt. Der Verfasser erörtert dessen Ursache und auch dessen Widerlegung. Die frühere Kontinuität ist ein typologischer Irrtum und dieser widersprechen auch die stratigraphischen Beobachtungen.

2. Das „echte Szeletien“ ist eine lokale Industrie, in der zwei Phasen festgestellt wurden: das alte und das entwickelte (hochentwickelte) Szeletien. Also der untere und obere Schichtenkomplex der eponymen Fundstelle. Die Typologie erörternd kann festgestellt werden, dass das frühe Szeletien einfach dem Mittelpaläolithikum angehört. Dessen Ursprung ist ziemlich ungewiss, anscheinend dürfte seine Basis eine micquoide Industrie gewesen sein (Fundort Korlát, und die Industrie des das Bükk-Gebirge umgebenden „Bábonyiens“). Das, ob das entwickelte Szeletien eigentlich die Fortsetzung des „echten Szeletiens“ sein könnte, ist mehr als fraglich. Diese junge Industrie scheint heute in Anbetracht der Stratigraphie und der Typologie eine selbständige kleine Gruppe zu sein.

3. Der Autor berührt flüchtig die Frage und die chronologische Lage des Aurignaciens. Den älteren Anschauungen gemäss lebte diese Zivilisation parallel zum Szeletien.(?) Als Ursprungsort kommen der Balkan und die Gegend der südöstlichen Alpen in Betracht. Eine Aurignacien-Szeletien Verbindung kann völlig ausgeschlossen werden.

4. Vom Gravettien stellt der Verfasser fest, dass seine Werkzeuge allerdings auch in früheren Industrien vorkommen, doch nicht von diesen abgeleitet werden kann. Es kann auch nicht vom Aurignacien stammen und mit dem Szeletien in keinerlei Verbindung stehen. Es gibt aber ausser dem Höhlenaurignacien auch ein anderes, ein Freiland-Aurignacien, das mit der Schichte Willendorf II/4–5 übereinstimmt, wo das Aurignacien und das Gravettien als zwei selbständige Industrien erscheinen. Der Artikel macht auf die niederösterreichischen Lager aufmerksam. Zwischen diesen und den ungarländischen Stationen dürfte auch eine Winter-Sommernmigration bestanden haben.

Vom Gravettien sind uns in Ungarn drei, voneinander getrennte Altershorizonte bekannt. Diese sind die folgenden: ca. zwischen 30.000 und 27.000 Jahren, ca. zwischen 18.000 und 16.000 Jahren und ca. zwischen 13.000 und 12.000 Jahren. Zwischen den ersten beiden Altersgruppen erscheint ein Hiatus von 10.000, zwischen der zweiten und dritten ein solcher von 3000 bis 4000 Jahren. Es ist möglich, dass die weitere Forschung diese Lücken mit Fundorten ausfüllen wird, – heute aber erscheint es für viel wahrscheinlicher, dass wir es mit drei Gravettienwellen zu tun haben, – was in Berücksichtigung der realen Generationsfolgen allenfalls auch ethnische Abweichungen bewirken kann. Es scheint, dass der Ursprung dieser Gruppen irgend-

wo und irgendwann ein gemeinsamer sein konnte, doch hatten sie voneinander räumlich und zeitlich getrennt schon keinerlei Verbindungen untereinander. Zwischen dem mittleren und dem oberen Paläolithi-

kum gibt es also mehr Lücken als genetische Verbindungen, und dies gilt auch für die einzelnen Gruppen des Jungpaläolithikums.

A LEGIO II ADIUTRIX PIA FIDELIS JELENLEG NYILVÁNTARTHATÓ ITALIKUS LOVAGRENDŰ TRIBUNUSAI

A Vespasianustól i. sz. 70 márciusában mint *iusta legio* végleges szervezeti formát nyert alakulat rövid germaniai, majd vagy 15 éves britanniai tartózkodása után 86-ban a Duna-vidékre került, ahol 89-től ca. 103-ig, majd 118-tól rövidebb megszakításokkal egészen a római uralom végéig Aquincum helyőrsége maradt. Közel 300 éves itteni tartózkodásának régészeti hagyatéka Budapest római korának egyik legrangosabb emlékanyagát képviseli. A Hadrianus uralkodása idején végleges formában kiépült légióstábor utóbbi évtizedekben feltárt és igényesen konzervált védművei, valamint épületei, köztük a „nagyobb közfürdő” (*thermae maiores*), a tábor körül kialakult település (*canabae*) nem ritkán figurális falfestményekkel, mozaikpadlókkal díszes lakóházai s nem utolsósorban a Közép-Európa legnagyobb körszínházának számító katonai amphitheatrum nemcsak nekünk, idevalósiaknak nyújtanak a jövőre is ösztönzőleg ható maradandó élményt, hanem remélhetőleg az örvendetesen mind nagyobb számban idelátogató külföldinek is.

Közelmúltban volt mármost 1900 éve annak, hogy e gazdag emlékanyagot hátrahagyó legio i. sz. 89-ben első ízben foglalhatta el állomáshelyét Aquincumban. Erre való emlékezésül szánjuk alábbi tanulmányunkat, amely azonban a terjedelem kötöttsége miatt nem valamennyi, e legio nemcsak had-, hanem munkaszervezetében is szerepet játszó lovagrendű tribunusát, hanem csak az itáliai honosságúakat tárgyalja. Ismeretes, hogy a Principatus időszakában Gallienus legkorábban a 261. évre keltezhető rendeletéig¹ minden egyes legióban 1 szenatori és 5 lovagrendű tribunus szolgált. A *legio II Adiutrix* kötelékében az i. sz. 70-től 261-ig terjedő 191 évben a lovagrendű tribunusok 3 éves átlagos szolgálati idejével számolva 320, míg 4 évessel 240, középarányosan 280 *tribuni angusticlavii* szolgálatával számolhatunk. Ezzel szemben jelenleg feliratos emlékek alapján 22 ilyen rangú tribunust tarthatunk nyilván,² azaz e legióban szolgáltak nem egészen 8 százalékat. Ez azonban relative nem is olyan alacsony százalék, amennyiben ezt összevetjük az 1. sz. végétől, illetve a 2. sz. elejétől ugyancsak Pannoniában állomásozó másik három legio, az *I Adiutrix*, a *X Gemina* és a *XIII Gemina* ismert lovagrendű tisztjeinek számával.³

Az aquincumi legiónál két évvel korábban, i. sz. 68-ban megszervezett *legio I Adiutrix* kötelékéből Gallienus egyeduralma idejéig mindössze 9 lovagrendű tribunus, e legióban szolgáltak alig több, mint 3 százaléka ismert.⁴ Az Augustus korában, az i.e. 30-as években már fennállott másik két legio, a *X Gemina* kötelékéből 26, míg a *XIII Gemina* állományából 11 lovagren-

dű tribunust tarthatunk nyilván, ami a ca. i. e. 39-től i. sz. 261-ig terjedő 300 évre középarányosan átszámítva e legiókban szolgált *tribuni angusticlavii* 5 és fél, illetve nem egészen 2 százalékának felel meg.

A *legio II Adiutrix* tisztikarából tehát aránylag szép számú lovagrendű tribunus ismert. E 22 tribunus közül 8 tartható itálikusnak, azaz több, mint az itt szolgáltak egyharmada. Ezeknek elsősorban a *militia equestris* keretében való pályafutását az alábbiakban a Flaviusok korától a 2. sz. végéig időrendi egymásutánban dolgozatunk első részében mutatjuk be. Majd az itt megtárgyalt *cursus honorum* levonható tanulságait dolgozatunk második részében foglaljuk össze.

I.

1. C. Mulvius Ofillius Restitutus

Személyét megtisztelő felirat a lucaniai Grumentumból:

A. Donati: Epigraphica, 33/1971/71→A.E. 1972,148: [C(aio)] Mulvio C(ai) f(ilio) [P]om(ptina tribu) Ofillio Rest[itu]to, aed(ili), pr(aetori) Iivir(o) II. | [q]uin(quennali), q(uaestori), praef(ecto) coh(ortis) I [M]orinor(um) et Cersia cor(um), trib(un) mil(itum) leg(ionis) II Adiutricis p(iae) f(idelis), praef(ecto) | alae I Vespasianae |⁵ Dardanor(um), praef(ecto) | fabrum II Aug(ustales) Herc(ulanei) patrono.

A fentiekben olvasható *cursus honorum*¹ az időben egymást követő tisztségek hármas tagoltságával (municipiális hivatalviselés, a *tres militiae* betöltése és a végén az ismételt vállalt *praefectura fabrum*) jelenleg pontos megfelelő nélkül áll a Principatura-kori közéleti pályák sorában.² A Hercules tiszteletével összefonódott császárkultuszt ápoló grumentumi *Augustales Herculanei*³ vallásos egyesülésétől (*sodalitas?*) patronusuknak, Mulvius Restitutusnak állított felirat az említett férfiú jelenleg bennünket érdeklő lovagrendű tiszt pályafutása első állomásaként a britanniai auxiliaris sereg kötelékébe tartozó *cohors I Morinorum et Cersiacorum* parancsnoki tisztségét említi. A publikáló megítélése szerint e két népnemes alakulat neve nem sokkal 78 előtt rövidült le a *cohors I Morinorum* névalakra, ahogy ez első ízben a 103. évi malpasi katonai diploma csapatlistájában olvasható.⁴ Kétségtelen, hogy e *cohors* katonáit 78 előtt jórészt a *civitas Morinorum*, valamint az ezzel szomszédos *pagus Gesoriacus*⁵ fegyverfogható fiatalságából sorozták. Vespasianus uralkodása utolsó éveiben azonban e *cohors*ot érintő újoncozás a jelek szerint a *civitas Morinorum* fiatalságára összpontosult, ami indokoltá tette a *cohors* nevének

lerövidítését, ha ez nem is következett be pontosan 78-ban. Mulvius Restitutus még mint a két népnéves *cohors* parancsnoka – a következő két tiszti megbízatását is figyelembe véve – aligha vitathatóan a kora-Flavius-időkben, majdnem bizonyos, hogy még Vespasianus uralkodása éveiben vezette e csapatot. Közvetlen előléptetése esetén pedig 86 előtt ugyancsak még Britanniában szolgálhatott a *legio II Adiutrix* kötelékében. Ez utóbbi mellett szólhat a legio teljes névvel történő említése a grumentumi feliratban.⁶ Tribunusi tisztsége után Mulvius Restitutus a Moesiában állomásozó *ala I Vespasiana Dardanorum*⁷ élén minden valószínűség szerint már Domitianus uralkodása idején fejezte be lovagrendű tiszti szolgálatát.⁸ Ezt követően visszatért szülővárosába, ahol még két ízben a *praefectus fabrum* feladatkörét látta el.

Mulvius Restitutus eddig az egyetlen ismert *tribunus angusticlavius*, aki a *legio II Adiutrix* kötelékében, ennek vagy 15-éves britanniai tartózkodása idejéből tartható nyilván.

2. P. Clodius Sura

CIL V 4368→D 6725. Brixia.

P. Clodio P. f(ilio) | Fab(ia tribu) Surae | q(uaestori), flamine divi Traiani, pontif(ici), | Iivir(o) quinq(uennali), trib(un)o leg(ionis) II Adiutric(is) piae fid(elis), | curat(ori) rei p(ublicae) Bergom(atium)|⁵ dat(o) ab imp(eratore) Traiano, | curat(ori) rei p(ublicae) Comens(ium) | dat(o) ab imp(eratore) Hadriano, | collegia fabror(um) et cent(onariorum).

A feliratot Italia X. Regiójában fekvő *colonia Brixia* két kézműves kollegiuma állította Hadrianus uralkodása idején az akkor *duumvir quinquennalis* minőségében e város egyik vezető tisztségét betöltő Clodius Sura tiszteletére. A felirat előbb felsorolja Sura-nak a szülővárosában viselt polgári és papi tisztségeit, majd ezt követően a Traianustól, valamint Hadrianustól kiérdemelt császári megbízatásait.¹ Mind a municipiális, mindpedig a császári megbízatásokat felsoroló *cursus* külön-külön időrendi egymásutánt követ. A kettőt egymással összevetve azonban világos, hogy a municipiális tisztségek sorában a *quaestura* után említett *flamen divi Traiani* papi funkció ellátására a Traianus megbízásából elvállalt bergamuni curatorság, valamint az ezt megelőző legiótribunusi szolgálat után kerülhetett csak sor. Nem érthetünk ezért egyet az újabb irodalomból azzal a megítéléssel, hogy Sura a municipiális pályafutása után már Hadrianus uralkodása idején szolgált mint *tribunus angusticlavius* a *legio II Adiutrix* kötelékében éspedig Aquincumban.² Az sem lehet vitás, hogy Sura a bergamuni curatorság előtt töltötte be a *militia secunda* tisztségét. A *curatores rei publicae* kérdés-komplexusával foglalkozó igen gazdag újabb irodalom e curatorságot Traianus uralkodása évein belül élesebben azonban nem keltezi.³ De amennyiben figyelembe vesszük, hogy Sura a Traianustól kapott megbízatása után már Hadrianustól részesült a cursusában soron következő császári megbízatásban, a *municipium Comum* curatorságára, úgy e két császári megbízatás között aligha számolhatunk nagyobb időbeli intervallummal. Egy-egy curatorság időtartama általában ugyan nem ismert,⁴ de Sura esetében a két curatorság egymást követően történt betöltése – aminél azonban nem zárható ki a *flaminatus*

közbeékelődése – amellett szólhat, hogy az előbbinek Traianus uralkodása késői, míg az utóbbinak Hadrianus uralkodása korai szakaszában tett eleget. Az első curatorságot megelőző tribunusi szolgálat így aligha tehető a 110-es évek elejénél korábbi időre. A javasolt időrend szem előtt tartásával Sura, mint a *legio II Adiutrix* tribunusa tehát semmiképp sem szolgálhatott Aquincumban, amikor e legiót legkorábban 103 elején a *legio X Gemina* válthatta fel.⁵ A *legio II Adiutrix* újólág pedig csak 118 első felében foglalta el ismét korábbi táborhelyét Aquincumban.⁶ Az említett két időpont között a legio Pannonián kívüli állomáshelyére jelenleg azonban semmiféle konkrét adat nem áll rendelkezésünkre. Mindenesetre komolyan mérlegelhető, hogy a *legio II Adiutrix* 106 és 114(?) között a 2. dák háborút követően a hátszegi medence fontos stratégiai pontjának számító Berzovia helyőrségeként odahelyezett *legio IIII Flavia*⁷ korábbi, singidunumi táborhelyét tartotta megszállva és Sura is ott katonáskodott a 110 körüli években. Személyében az afrikai M. Vettius Latro és a délgalliai D. Iulius Capito mellett⁸ a harmadik olyan lovagrendű tribunust tarthatjuk nyilván, aki Traianus uralkodása idején szolgált a *legio II Adiutrix* kötelékében éspedig azonban az években, amikor a legio nem Aquincumban állomásozott.

3. T. Furius Victorinus

E Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralma idején vezető szerepet játszó férfiú mondhatni teljes *cursus honorum*-át Ligorius nápolyi és turini kézíratos hagyatékában olvasható ró mavárosi felirat őrizte meg, amelyet azonban számos, nyilvánvalóan tévesen kiegészített szövegrészei miatt a kutatás e század elejéig hamisnak ítélt. Ch. Huelsen: *Ausonia*, 2/1907/67sk. dolgozata azonban meggyőző kritikai apparátussal mutatta ki a Ligorius-tól el nem torzított szövegrészek és ezzel e *cursus honorum* egészének hitelt érdemlőségét s egyúttal a felirat mindmáig alapul szolgáló kiegészített olvasatát is közreadta, amelyet azután D 9002, valamint a *CIL VI 39 440a* is átvett. Az ettől helyenként eltérő és részben az újabb irodalomtól, részben pedig általunk javasolt módosításokra l. a felirathoz csatolt alábbi apparatust.

[T](ito) Furio L(ucii) f(ilio) Pal(atina tribu) Victorino] praef(ecto) praet(orio) imperator[um] M(arci) Antonini | et L(ucii) Veri [Aug(ustorum),¹ consularibus] ornamentis] honorato et [ob victoriam] Parthicam | [M(arci) Aureli(i) Antonini] |⁵ et [L(ucii) Veri [Aug(ustorum)] corona murali vallari [aurea]], hast[is] pur[i]s [IIII], vexillis obsidionali | [b]u[s] III] donato,² [praef(ecto)] Aegypti, praef(ecto) v[ig]ilum,³ | proc(uratori) a rat(ionibus), praef(ecto) [cl(assis)] praet(oriae) Mis[en(ensium), praef(ecto) cl(assis) praet(oriae)] | Ravennat(ium), proc(uratori) ludi magni, proc(uratori) provinciae | Hispaniae (citerioris) et Gal(atiae),⁴ praef(ecto) alae Frontonianae, trib(un)o | legionis II Adiutric(is), [praef(ecto)]⁵ coh(ortis) Bracarum in Brita[nia] – tribuni milit(um) ob mer(ita) e(ius) d(ant) d(edicant)].⁶

Victorinus fentebbi, fordított időrendi sorrendben megfogalmazott pályafutásából ennek két legkésőbbi, utolsó állomása évnvi pontossággal megadható. Victo-

rinus a *praefectus Aegypti* feladatkörét a 159 júliusától 160 szeptemberéig terjedő időben látta el,⁷ majd e posztról Antoninus Pius közvetlenül az egyik *praefectus praetorio* tisztségére nevezte ki, amelyet azután Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralma idején is egészen 168 vége előtt bekövetkezett haláláig töltött be.⁸ Az egyiptomi *praefectura* előtt és a *tres militiae* után Furius Victorinus császári megbízásából hét különböző poszton szolgált.⁹ Amennyiben ezek mind-egyikére átlagosan csak 2–3 évet is számíthatunk, lovagrendű tiszti szolgálatának Hadrianus uralkodása idején, minden valószínűség szerint a 130-as években tett eleget.¹⁰ Ez a *cursus militaris* Britanniában kezdődött, ahol majdnem bizonyos, hogy Victorinus a *cohors I Augusta Bracarum* parancsnoka volt.¹¹ E csapat éléről került Alsó Pannoniába, ahol az akkor Aquincumban állomásozó *legio II Adiutrix* kötelékében az egyik *tribunus angusticlavius* posztját töltötte be, valószínűleg a 130-as évek közepe táján; így nem kizárt, hogy az attaleiai Crepereius Paulus személyével részben egyidőben. A *militia tertia* azután Victorinust *Dacia Porolissensis* tartományába szolgáltatta, mint az *ala I Tungrorum Frontoniana* élére kinevezett parancsnokot.¹² Itteni szolgálata már áthúzódhatott Antoninus Pius uralkodása első éveibe.¹³ E három lovagrendű tiszti poszt betöltése egymást követően Britanniában, majd Pannonia Inferiorban és végül *Dacia Porolissensis*-ben teljesen azonos a solvai T. Attius Tutor Marcus-kori tiszti pályafutásával. Mindketten a Britanniában teljesített *cohors*-parancsnokság után tribunusként a *legio II Adiutrix* kötelékében szolgáltak, majd utána egyaránt az *ala I Tungrorum Frontoniana* élére kaptak parancsnokként megbízatást.

A kétségkívül itálikus családnevű T. Furius Victorinus¹⁴ a *Palatina* tribushoz tartozása figyelembevételével igen nagy valószínűséggel Róma város szülöttjének tekinthető.¹⁵

4. L. Varius Quintianus

Az umbriai Vettona (ma: Bettona) polgáraitól állított márvány bázis, előlapján Quintianus leánya, keskeny oldalain pedig egy-egy unokája tiszteletére vésett felirattal. Ezek közül az előlapon olvasható Quintianus alábbi *cursus honorum*-a:

CIL XI 5175b: *Variae L(ucii) f(iliae) []¹ Stel(latina tribu) Nigrini IIIIvir(i) | iur(e) dic(undo), IIIIviri quinq(uennalis) (iterum), augur(is), flami|nis Aug(ustalis), parentis et patroni municipi(i), | filiae L(ucii) Vari(i) L(ucii) f(ili) Quintiani tribuni militum⁵ leg(ionis) II Adiutricis, tribuni militum | leg(ionis) X Geminae, IIIIviri quinq(uennalis), patro|ni municipi(i), | municipes et incolae. [Két oldalt: L(ocus) d(atus), alul: d(ecreto) d(ecurionum)].*

A fenti felirat fogalmazását tekintve s amennyiben az ezzel megtisztelt Varia Gestiana férje, L. Calidius Nigrinus a 98-ban *cohors*-parancsnokként igazolt ugyancsak vettonai L. Calidius Camidienus közvetlen leszármazottja, a 2. sz. ötvenes éveire tehető.² A felirat a csupán családi kapcsolataiban említett Varius Quintianus pályafutásából ezért csak a császári szolgálatban ellátott két tiszti posztot s utána a legrangosabb mu-

nicipiális tisztségét, valamint a szülővárosától kiérdemelt patronus voltát említi. Katonai szolgálatát megelőzően tölthette be Quintianus Vettonában az alacsonyabb municipiális tisztségeket. Lovagrendű tiszti pályafutásában figyelmet érdemlő, hogy először az aquincumi, majd utána a vindobonai *legio* kötelékében szolgált. Ez felveti annak lehetőségét, hogy Quintianus a két poszt egymást követő betöltését egy olyan helytartó pártfogásának köszönhette, aki Pannonia inferior után Pannonia superior kormányzására kapott megbízatást.

A 2. sz.-ban, az Alsó Pannoniát 138 elejétől valószínűleg 140/41-ig kormányzó [] Maximus és a Felső Pannoniában a 150/51–154/55 közötti években helytartóként működött Cl. Maximus személyeinek erősen vitatható azonosságától eltekintve,³ az alábbi négy olyan *legatus pr. pr.* tartható nyilván, akik előbb Pannonia inferior, majd a későbbi években Pannonia superior helytartói tisztségét töltötték be⁴:

	Leg. Aug. pr. pr.	
	Pannonia inf.	Pannonia sup.
1. M. Pontius Laelianus	141/42–143/44	145/46–149/50
2. M. Nonius Macrinus	150/51–152/53	159/60–161/62
3. M. Iallius Bassus	?155/56–158/59	166/67–169/70
4. C. Vettius Sabinianus	173/74–175	182/83–184/85

A fentebbi négy helytartó közül az utolsó három, akiknél a két legatiót 6,7-évnvi intervallum választja el, nyilvánvalóan nem vehető számításba Varius Quintianus alsó- majd felsőpannoniai tribunatusa pártfogójaként. Maradna viszont M. Pontius Laelianus, aki 144 első hónapjait, mint consultársa Q. Mustius Priscus Daciában, minden valószínűség szerint még a tartományban töltötte és a 144. évi utolsó előtti *nundinumban* (júl.-szept.) betöltött *suffectconsulatus* után már a következő évben átvette Felső Pannonia kormányzását.⁵ M. Pontius Laelianus a Pupinia tribus-ba tartozott, mint Italiában *Tergeste* és *Neapolis Histriae* mellett még csak három umbriai város, *Carsulae*, *Sarsinae* és *Forum Brentanorum* bennszülött polgárai⁶ s így nem zárható ki családja umbriai származása.⁷ Varius Quintianus pedig kétségkívül Umbriában volt honos. Így kézenfekvő annak a lehetősége, hogy élvezte földije, a befolyásos Pontius Laelianus senator támogatását s neki köszönhette mind az alsó-, mindpedig a felsőpannoniai legióban *tribunus angusticlavius*-ként betöltött két posztját, amelyek így a 140-es évekre volnának keltezhetőek. Szolgálata után visszatért szülővárosába, ahol a 150-es években a legmagasabb municipiális tisztséget töltötte be és városának patronusaként való megválasztásában is részesült.

5. P. Cominius Clemens

Pályafutását az alábbi három felirat őrizte meg:

1. Feliratos bázis bal oldali fele, amely a felirat 15. soránál letört. A lelhely: Concordia. A feliratot közölte D. Bertolini: Not. d. Sc. 1890, 173 = A.E. 1890, 151. A felirat 3–7. sorainak helyesbített kiegészítését adta E. Ritterling: Rh. M. 59 (1904), 192.

P(ublio) Comifnio P(ublii) f(ilio) | Cl(audia tribu) Clef(menti) | honorat(o) e[quo publico, praef(ecto)] | coh(ortis) V Lingfonum, trib(uno) leg(ionis) II] | Adiutr(icis) p(iae) f(idelis), [donis milit(aribus) donat(o)] |⁵ expeditione Parthica corona] | murali, has[ta pura ab impera] | torib(us) Caes(aribus) An[tonino et Vero Aug(ustis)] | Armeniac(is), Me[dic(is), Parthic(is) max(imis)] | praef(ecto) alae I Singularium civium R(omanorum), proc(uratori)] |¹⁰ ad XX hereditatium pe[r Hispaniam citerio] | rem, proc(uratori) ad f[amil(iam) gladiator(iam)] | per Italiam, p[raepos(ito) a censib(us),¹ praef(ecto)] | classis pr(aetoriae) Mis[en(ensium) et Ravenn(atium)] |, proc(uratori) Daciae Apulensis, —

2–3. CIL V 8659 → D 1412 (Concordia), illetve G. Brusin: Not. d. Sc. 1923, 230 (Aquila). E Cominius Clemens tiszteletére állított mindkét felirat a *tres militae* részletezése nélkül csak összefoglalóan említi, hogy Clemens *omnibus equestribus militiis functus*. Mindkét felirat Commodus uralkodása idején íródott, amire azért is érdemes itt rámutatnunk, minthogy a lovagrendű tiszti pálya ilyen összefoglaló említése más feliratokban sem tartható egymagában azok 3. századi keltezésére alkalmas ismérvek.

A venetiai Concordia város szülöttjeként Antoninus Piustól a lovagrendbe emelt Cominius Clemens a 150-es évek végén kezdhette meg tiszti szolgálatát az akkor *Dacia Porolissensis* észak határsávjában, *Porolissum* (Mojgrád) erődjében állomásozó *cohors V Lingonum* parancsnokaként.² Ezt követően, legkésőbb 162-ben, a *legio II Adiutrix* kötelékében folytatta lovagrendű tiszti szolgálatát, mint *tribunus angusticlavius*. Az aquincumi legióban ekkor a hivatalban lévő helytartó, Ti. Haterius Saturninus fia, Haterius Latronianus töltötte be a *tribunus laticlavius* posztját,³ aki mint a helytartó és egyúttal *legatus legionis* után a rangelső tiszt a teljes legiót ez évben a parthusok elleni hadjáratra a keleti frontra vezethette.⁴ Cominius Clemens, mint e *legio* lovagrendű tisztje ugyancsak részt vett ebben az *expeditio Parthica*-ban, amelyben a rangjának megfelelő kiténtetések alsó fokozatát, 1–1 *corona* és *hasta pura*⁵ érdemelte ki a uralkodópártól. Ezt követően legkorábban 166 után foglalkodhat a lovagrendű *militia* 3. posztját, amely számára a 2. sz.-ban *Raetia auxiliaris* seregéhez tartozó és Pförling táborában állomásozó *ala I Singularium civium Romanorum*⁶ praefectusa tisztségét jelentette. További pályafutása⁷ egészen a misenumi flotta parancsnoki posztjának betöltéséig ismert. Az 1.számú feliratban a daciai procuratorság tévesen került a két flottaparancsnokság után.

6. M. Rossius Vitulus

Pályafutását megörökíti a numidiai Bulla Regia közfürdőjéből napvilágra került 1,6 m hosszú kettétört épületpárkány ötsoros felirata, amellyel a város tanácsstagjainak összessége tisztelte meg a 3. sz. első évtizedében Vitulust és ennek két kiskorú gyermekét. A teljes feliratot közölte R. Cagnat: CRAI 1914, 133 = A. E. 1914, 248, majd újól A. Merlin társszerzőségével *ILA* 455, amelyet alapul vettünk. L. még *IL Tun.* 1248. Dobó: 1975⁴ 540.

M(arco) Rossio M(arci) fil(io) Pupin(i)a (tribu) Vitulo, e(gregio) v(iro), proc(uratori) Aug(ustorum trium) IIII p(ublicorum) pr[ov(inciae) Africae,¹ pr]oc(uratori)

Aug(ustorum trium) tract(us) Kart(haginiensis), proc(uratori) XX her(editatium) ad centena, | proc(uratori) ann(onae) ob expedit(ionem) felicis(simam) Gall(icam), proc(uratori) XX her(editatium) Trans(adanae), Ligur(iae) item Aem(jiliae) et Venet(iae), proc(uratori) arc(ae) exp(editionalis), praef(ecto) coh(ortis) II Hisp(anorum), trib(uno) | leg(ionis) XXX Ulp(iae), trib(uno) | leg(ionis) II Adiutr(icis), praepos(ito) gentis Onsorum,² donis militarib[us donato] ob expedit(ionem) felicissimam Quador(um) et Marcomann(orum), | praef(ecto) alae praet(oriae) c(ivium) R(omanorum), praep(osito) ann(onae) exp(editionis) felicis(simae) Urbicae, decurioni, fl(amini) p(er) [p(etuo) fili] — | jeiae et Rossius Iusto Procliano et Vitulo Iuliano fili(i)s | eius, decuriones universi col(oniae) Bul(lae) Reg(iae) patrono et alumnis ob benefici[fa quae in] universos municipes suos adsidue confert de suo posuerunt. |⁵

E hosszú felirat először Rossius Vitulus procuratori pályafutásának egyes állomásait sorolja fel és pedig fordított időrendi sorrendben, majd a 2–4. sorokban a megelőző *militia equestris* általa betöltött posztjait ismerteti és pedig azok tényleges időbeni egymásutánjában, végül pedig a Bulla Regia-ban elnyert tisztségeit³ közli ugyancsak az utóbbi időrendiséggel.

Ebből a főként császári szolgálatban eltöltött gazdag életpályából, amely a feliratban olvasható *cursus honorum* szerint a 198 és 209 közötti évek egyrészében a *Africa* tartományban ellátott *ducenarius* rangú vámfőfelügyelőségig követhető. Vitulus Septimius Severustól kapott megbízatása a Pannoniából Didius Iulianus uralma megdöntésére Italiába vezetett expedicionális sereg élmezőjének megszervezésére és gondozására aránylag pontosan keltezhető a 193 április végétől június első hetéig terjedő közel másfél hónapra.⁴ E jól keltezhető megbízatás így egyúttal *terminus ante quem*-ként is szolgálhat Vitulus korábbi tiszti posztjainak időbeni megítéléséhez. Az alábbiakban ezek tárgyalására szorítókunk.⁵

E *cursus militaris* további pontosítását lehetővé teszi, hogy Vitulust a Septimius Severustól kapott megbízatását megelőző *ala*-parancsnokság előtt, mint a *legio II Adiutrix* kötelékében szolgált *tribunus angusticlavius*-t a kvádok keleti szomszédságában élő *Osi* nép⁶ katonai felügyelőjévé nevezték ki *praepositus* címmel és ebben a minőségében *dona militaria* érdemelt ki a kvádok és markomannok területén végrehajtott igen szerencsés római hadműveletek befejezésekor. Bár a felirat nem nevezi meg a katonai kiténtetéseket adományozó császárt, abban az irodalom *uni solo* egyetért, hogy ez a 180 március 17-én egyeduralomra jutott Commodus volt. Eltérnek viszont a vélemények a feliratban sorszámmal nem pontosított *expeditio felicissima* megítélésében, amikor Commodus uralkodása idejéből nemcsak a 180 okt. 22-én Rómában győzelmi menettel (*triumphus*) megünnepeelt *expeditio felicissima Germanica secunda*,⁷ hanem még egy *expeditio Germanica tertia* is nyilvántartható, amelyben azonban Commodus személyesen nem vett részt.⁸ Ez utóbbi kétségbe nem vonható, minthogy a Commodus-életrajz erre vonatkozó közlése Marius Maximus közvetítésével végső fokon az *Acta Urbis* bejegyzésére vezethető vissza.⁹ Ez a minden vitán felüli hiteles adat mármost egymagában kizárja, hogy Vitulus a 188/189 évekre javasolt 3.germán *expeditio* hadműveleteiben érdemelte volna ki a feliratában nem részletezett *dona militaria*.¹⁰ A 2. sz.-ból ugyanis egyetlen egy

példát sem idézhetünk arra, hogy valamely senatori vagy lovagrendű tiszt katonai kitüntetésben részesült volna olyan hadjárat alkalmával, amelyben a császár személyesen nem vett részt.¹¹ A 2. sz.-ból ebben az összefüggésben mindössze két centuriót tarthatunk nyilván, akik közül az egyik, C. Cestius Sabinus, a 140-es évek végén Antoninus Piustól, míg a másik, P. Ael. Romanus, valószínűleg a 170-es évek végén Marcus Aureliustól érdemelt ki *dona militaria* olyan hadműveletekben, amelyeknél a császári jelenléttel nem számolhatunk.¹² Lovagrendű tisztek vonatkozásában ilyen kitüntetésekre viszont a 2. sz.-ból nincsen példánk; a legkésőbbiek az 1. sz. utolsó évtizedéből, még 98 előtről idézhetők. Így C. Iulius Karus, a *cohors II Astyrum (sic) equitata* parancsnoka Domitianus utolsó éveiben,¹³ míg Q. Attius Priscus, a *legio I Adiutrix* tribunusa 97-ben Nerva császártól részesült kitüntetésben.¹⁴

Jelenlegi ismereteink szerint Traianus viszont szakított ezzel az utóbbi gyakorlattal s utána Hadrianus, Antoninus Pius, valamint Marcus Aurelius uralkodása idejéből már egyetlen példát sem idézhetünk ennek az ellenkezőjére.

Vitulus 189. évi kitüntetése ellen szól továbbá az is, hogy e *dona militaria* Vitulus mint a kvádok keleti szomszédságában élt *Osi* nép katonai felügyeletével megbízott *praepositus* érdemelte ki Commodustól. Vitulus kihelyezése a Barbaricumba, mely egyúttal az említett néptörzs katonai közigazgatás alá helyezését jelentette, pedig aligha választható el azoktól az intézkedésektől, amelyeket Tarutienus Paternus¹⁵ 179 nyarán a kvádok és markomannok, valamint szövetségeseik felett kivívott győzelmét követően Marcus Aurelius foganatosított, amikor rendelkezésre egyaránt vagy 20–20.000 főnyi római sereg különítményei szállták meg az említett népek területének fontosabb stratégiai pontjait.¹⁶ Így konkrét adatokkal rendelkezünk a *legio III Augusta* markomannok területére kihelyezett egyik különítményéről¹⁷ és a *legio II Adiutrix* 179/80 telén a kvádok földjén, a Vág melletti Laugaricio-ban állomásozó vexillariusairól.¹⁸ Az *Osi* nép katonai felügyelet alá helyezése is a fentiekben hivatkozott rendelkezések egyikének végrehajtásaként ítelhető meg.

Commodus, amikor atyja halála után 180 tavaszán és nyarán – a kvádokat ez év augusztusában még egy vereséggel sújtva¹⁹ – kemény békefeltételek elfogadására kényszerítette e népeket, a Duna bal partján kijelölt semlegesített sávon túli területekről visszavonta a 179 második felében oda kihelyezett katonaságot.²⁰ Aligha szorul bizonygatásra, hogy a megszálló csapatok visszavonása egyúttal az *Osi* nép katonai felügyeletének megszüntetését is jelentette.²¹ Vitulus tehát aligha kaphatott 189-ben, *praepositus gentis Onsonum* minőségében kitüntetést. Erre csak 180 őszen, amikor Commodus a 2. germaniai hadjárat hadműveleteit lezárta, kerülhetett sor.

Vitulus lovagrendű tiszti pályája e kitüntetés után és 193 áprilisa előtt felirata szerint azonban mindössze egyetlen egy katonai poszt, az alsópannoniai Teutoburgium (Dalj) táborában állomásozott *ala praetoria civium Romanorum*²² praefectusa tisztjének betöltésére szorított. Teljesen kizárt mármint, hogy Vitulus e kitüntetés után vagy 12 évig szolgált volna egyfolytában Commodus alatt, mint ennek a lovascsapatnak a parancsnoka.²³ Erre utalva már korábban rámutattunk arra, hogy Vitulus 180. évi kitüntetését követő tiszti pályafutásában

szükséges valami hosszabb ideig tartó töréssel számolnunk.²⁴ Megítélésünk szerint ennek kiváltója pedig az lehetett, hogy Vitulus, aki 181-ben foglalhatta el az *alapanacsnoki* posztot, a következő év végén L. Septimius Flaccus-t az alsópannoniai helytartóságban felváltó L. Cornelius Felix Plotianus²⁵ legatioja idején is tiszttségben maradt. Majd amikor Plotianust, a 182 végétől mindenható *praefectus praetorio*, Tigridius Perennis pártfogoltját, a Commodus elleni összeesküvés vádjával legkésőbb 185 tavaszán *damnatio memoriae* sújtotta,²⁶ Vitulust mint Plotianus helytartósága idején majdnem két és fél évig szolgált lovagrendű tisztet ugyancsak leváltották és Commodus uralkodása idején már nem is részesült további császári megbízatásban.²⁷ Vitulus a következő években magánemberként élhetett szülővárosában, amely azonban sem az igen ritka családneve,²⁸ sem pedig az ugyancsak elég ritka, Italiában Rómán kívül mindössze még 3 umbriai és 2 venetiai város, Italián kívül pedig egyedül Baeterrae (Béziers) bennszülött polgárait szorító *Pupinia tribus*-ba²⁹ tartozása figyelembevételével nem határozható meg teljes bizonyossággal. Az a körülmény azonban, hogy Vitulus 193-ban kapcsolatot talált a Felső Pannoniában császárrá proklamált Septimius Severushoz³⁰ igen valószínűvé teszi, hogy Vitulus szülővárosa, ahová 185 után visszavonult, a Pannoniával szomszédos és a *Pupinia tribus*-ba sorolt polgárok lakta Tergeste (Trieszt) volt.³¹

Vitulus 180 utáni és 193 előtti számos problémát felvető pályafutásának áttekintése után térnénk rá – a feliratokban gyakori fordított időrendben regisztrált *cursus honorum* példáit követve – Vitulus pályafutásának korábbi szakaszára, amelyet fentnevezett – a *militia equestris* egyes állomásainak átlagosan 3–4 évig tartó betöltését figyelembe véve – a 170-es évek elején kezdhett meg, mint az egyik *cohors II Hispanorum* nevű alakulat parancsnoka. Arra való hivatkozással, hogy Vitulus ezt követően az alsógermaniai *Vetera* (Xanthen) táborában állomásozó *legio XXX Ulpia* kötelékében szolgált mint *tribunus angusticlavii*, valószínűnek ítélték, hogy Vitulus megelőzően az utrecht (Traiectum) auxiliáris táborát a Flaviusok idejétől kezdve a 3. századig megszállva tartott *cohors II Hispanorum peditata pia fidelis* parancsnoki tisztjét töltötte be.³² Ez ugyan lehetséges, de még a valószínűség szintjére sem emelhető, minthogy a Vitulus feliratában II HISP rövidítésben olvasható csapatnév még legalább vagy egy féltucat, Germania Superior, Mauretania Tingitana, Dacia Porolissensis, Cappadocia tartományokban állomásozó *cohors II Hispanorum* nevére kiegészíthető.³³ Bizonyos viszont, hogy az alsógermaniai *legio XXX Ulpia* kötelékében a 170-es évek közepe táján elfoglalt tiszti posztja után Vitulus másodízben is mint *tribunus angusticlavii* az aquincumi *legio II Adiutrix* tisztikarához oszta folytatta katonai pályafutását még 179 ősze előtt. Részben tehát akkor szolgált e legióban, amikor ennek parancsnoki feladatkörét a rendkívüli körülményekre való tekintettel nem a helytartó, a hadratermetnek aligha ítelhető Sextus Quintilius Condianus, hanem legióslegatusként a poetovioi származású *vir militaris*, M. Valerius Maximianus látta el. Majd amikor a legio osztagai megszállták a kvádok földjét, Vitulus az ezekkel szomszédos *Osi* nép katonai felügyeletére kapott megbízatást. Ezt követően életpályája alakulását 193-ig a korábbiakban már megtárgyaltuk.

7. A. Fabius Proculus

E férfiú emlékét tusculumi sírkövének az alábbi felirata tartotta fenn:

CIL XIV 2618: D(is) M(anibus). | A(ulo) Fabio A(uli) | [f(ilio) Pap(iria) (tribu)]¹ Proculo | praef(ecto) coh(ortis) I Da[cor(um)? vagy -lmat(arum)?] | trib(uno) mil(itum) leg(ionis) II Ad | iutricis, fecit | Luceia M(arci) filia Nepotilla | marito optimo.

Fabius Proculus lovagrendű tiszti szolgálatát kétségkívül Britanniában kezdte. De megítélésünk szerint egyértelműen nem dönthető el, hogy a töredékesen megmaradt cohors neve a Traianus idejében életre hívott *I Dacorum*² vagy a foglalás óta Britannia megszálló seregéhez tartozó³ és Antoninus Pius uralkodása idején a *Vallum Hadriani* mögöttes *Alauna* ~ *Alione* (Maryport)⁴, majd a késő Antoninus-korban Chester⁵ táborában állomásozó *I Dalmatarum*⁶ nevére egészíthető e ki. Proculus a *militia prima* betöltését követően, akárcsak C. Mulvius Ofillius Restitutus a Flaviusok, az achollai Névtelen Traianus, T. Furius Victorinus Hadrianus és T. Attius Tutor Marcus Aurelius uralkodása idején,⁷ tiszti szolgálatát a *legio II Adiutrix* kötelékében folytatta, mint *tribunus angusticlavius* s ebben a minőségben hunyt el. Feleségétől állított egyszerű sircippusa s ezzel együtt Proculus tiszti pályafutása élesebben azonban nem keltezhető. Valószínűleg 2. századi és az olvasható *cursus militaris* jelenlegi ismereteink szerint aligha Marcus utáni.

8. Q. Fabius Commodus

Egyetlen feliratos emléke az alábbi aquincumi fogadalmi oltárkő. CIL III 10 425 → D 3020:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Custodi | dis deabus | que | Q(uintus) Fabius Com | modus trib(unus) leg(ionis) II Ad(iutricis) | [—

E felirattal a fogadalmát beváltó Q. Fabius Commodus tribunus korábbi és későbbi pályafutása jelenleg nem ismert. Feliratának betűformáit figyelembevéve legkorábban a 2. sz. második felében szolgálhatott az aquincumi legio kötelékében.¹ Személyét legutóbb africanak ítélték a Commodus utónévy alapján.² Africában e cognomen *valóban igen gyakori*³ és pl. Lambaesisből egy Fabius Commodus nevű férfiú is idézhető.⁴ De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az italiai példákat sem. Az Etruriából, valószínűleg Bononiából származó és Vespasianustól a patriciusok sorába emelt *Ceionii* családjában az elsőszülött fiú négy generáción keresztül következetesen a Commodus utónevet kapta.⁵ Ez a *cognomen* azután *Felső Italia* (*Gallia Cisalpina*) több más városából is regisztrálható.⁶ Az *origo* megítélésénél nem hagyható továbbá az sem figyelmen kívül, hogy Q. Fabius Commodus tribunus kiemelten IOVI CVSTODI tette meg és váltotta be fogadalmát. Iuppiternek eme aszpektusában való tisztelete mármost mindeddig teljesen hiányzik Africa és az onnan elszármazottak gazdag feliratos hagyatékában. Itáliában viszont *Iuppiter Custos*, akinek Domitianus mindjárt uralkodása elején nagyobb méretű templomot emelt a Capitoliumon,⁷ nem egy italiai municipiumban is tiszteletben részesült.⁸ A tartományokból *Iuppiter Custos* kultuszára J. Toutain — mindmáig alapvető munkájában — mindössze a fentebbi aquincumi oltárkő feliratára tudott hivatkozni.⁹ Azó-

ta még a hispaniai Astorga és Léon körzetéből vált ismeretessé egy *Iovi Custodi* ajánlott felirat, amelyet Iulius Silvanus Melanio procurator állított a 198–209 közötti évek egyikén.¹⁰ E procurator a flamen Pomonalis papi tisztségét tekintve kétségkívül Róma város szülöttjének tekinthető.¹¹ Mindezek figyelembevételével a magunk részéről Q. Fabius Commodus tribunus személyét a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel italikusnak ítéljük.

Aquincumi szolgálata idején vagy még azt megelőzően Fabius Commodus egy létét veszélyeztető helyzetben tehetett fogadalmat az italikus vallásosság szerint a túlélest egyedül biztosító *Iovi Custodi*.¹² E fogadalmát a veszélyes helyzet elmúta után Fabius Commodus az aquincumi legióstáborban váltotta be, ahol oltárkövének pontos lelhelye: Majláth u. 23, a legióstábor belső elrendezését vizsgáló újabb kutatások¹³ eredményeivel összevetve a *castra* egyik *tribunus angusticlavius* lakta épületének — amely Fabius Commodusnak szolgálata idején nyilván lakóhelyeül szolgált — udvarrészére lokalizálható.¹⁴

II.

A *legio II Adiutrix* jelenleg nyilvántartható 8 italikus lovagrendű tisztje közül 5 tribunusnál minden kétséget kizáróan, 2-nél pedig a bizonyosság határán mozgó valószínűséggel megadható, hogy az illető melyik italiai város polgáraként kezdte meg katonai pályafutását. Egyedül Q. Fabius Commodusnál (Nr. 8) nem pontosítható Itálián belül a közelebbi *origo*. A másik 7 tribunus származáshelyét a mellékelt 1. térkép kívánja szemléltetően bemutatni, ahol a városnevekhez írt számjegy azt jelzi, hogy az illető város szülöttjét dolgozatunk első részében milyen sorszám alatt tárgyaltuk meg.

A számba vett 8 lovagrendű tribunus közül mindössze kettőnél ismert és egy harmadiknál majdnem bizonyos, hogy a *militia equestris* megkezdése előtt szülővárosában egy vagy több municipiális tisztséget töltött be. A Flavius-kori C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1) miután a Sulla előtti időkben, valószínűleg a Gracchusok korában *colonia* rangra emelt Grumentumban¹ ellátta e város sajátos szervezetének mind a négy tisztségét,² nyilván már meglett férfi korában kezdte meg a lovagrendű tiszti pályát, amelynek azután figyelemreméltóan mind a három lépcsőfokán szolgálatot teljesített. Ezzel szemben Traianus korában P. Clodius Sura (Nr. 2) a szülővárosában, Brixiában meglévő *aedilis, quaestor, Ilvir tisztségekből*³ egyedül a quaesturát töltötte be s aránylag fiatalon s mindjárt tribunusként kezdte meg tiszti szolgálatát a *legio II Adiutrix* kötelékében; utána pedig az alaparancsnokság helyett szülővárosa közelében még két curator tisztséget vállalt a császári szolgálatban.⁴

Az umbriai L. Varius Quintianus (Nr. 4), aki — mint erre pályafutása tárgyalásakor a fentiekben már rámutattunk — a tágabb értelemben földijének tekinthető M. Pontius Laelianus valószínű támogatásával egymást követően két pannoniai legióban is elfoglalta az egyik tribunusi posztot, ezt megelőzően — bár ezt felirata nem említi — ugyancsak alacsonyabb municipiális tisztségeket tölthetett be szülővárosában Vettonában, minthogy katonai szolgálata után ugyanitt mindjárt az egyik *IIIvir quinquennialis* vezető tisztségre választották meg. E röviden említett három példa is utalhat arra, hogy a *legio*

II Adiutrix kötelékében szolgált itálikus tribuni jelentős része az itáliai városok vezető rétegéből került ki.

A 8 itálikus *tribuni* közül minden másodiknál igazolható, hogy a *militia equestris* mindhárom fokozatát betöltötte. Ezek sorából időrendben elsőként említhető C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1), aki még Vespasianus uralkodása idején kezdte meg lovagrendű tiszti szolgálatát Britanniában s ugyanezen tartományban folytatta a *legio II Adiutrix tribunusaként* katonai pályafutását, amelyet azután az ekkor még osztatlan Moesiában állomásozó *ala I Vespasiana Dardanorum parancsnokaként fejezett be a 80-as években. Kinevezése a legio II Adiutrix tisztkarából a lovasscsapat élére párhuzamba állítható az africai, acholai Ignotus Traianus-kori pályafutásával,* aki – mint ezt dolgozatunk III., később megjelenő részében kifejthetjük – ugyancsak Britanniában kezdte meg lovagrendű tiszti szolgálatát, amelyet azután a 2. sz. első évtizedében, a 103 után Moesia superiorban állomásozó *legio II Adiutrix tribunusaként* folytatott, majd az akkor már Moesia inferior auxiliaris seregéhez tartozó *ala I Vespasiana Dardanorum parancsnokaként* fejezte be. E két utóbbi tiszti poszt betöltésének egymásutánját tekintve ugyancsak ebben az összefüggésben említhető az einódi Ignotus,⁶ a 2. sz. második negyedéből. A *legio II Adiutrix* tribunusai közül három ízben is e lovasscsapat élére történő kinevezésben az *ab epistulis* vezette császári kancelláriánál – katonapolitikai megfontolások mellett – szerepet játszhatott az a szempont is, hogy mind a két katonai alakulatot Vespasianus uralkodása idején szervezték meg.⁷

A *tres militiae* posztjainak az időrend szerinti következő betöltője T. Furius Victorinus (Nr. 3) Hadrianus uralkodása idején Britanniában kezdte meg lovagrendű tiszti szolgálatát, ahonnan a 130-as évek közepe táján az Aquincumban állomásozó *legio II Adiutrix* tisztkarához osztották, majd innen a *Dacia Porolissensis* auxiliaris seregéhez tartozó *ala I Tungrorum Frontoniana* pa-

rancsnokává nevezték ki. Mint arra már a korábbiakban utaltunk, T. Furius Victorinus tiszti pályafutásával teljesen azonos a solvai T. Attius Tutor vagy 30 évvel később abszolválta *cursus militaris*-a.⁸ Azután ugyancsak Britanniában, majd Pannoniában a *legio II Adiutrix* kötelékében szolgált a 2. sz. második felében az itálikus A. Fabius Proculus (Nr. 7), aki tribunusi szolgálata idején vagy közvetlenül azt követően hunyt el.

A Britanniában teljesített *militia prima*, majd az aquincumi legio tisztkarához osztás a 2. sz.-ban így három ízben is igazolt és igen valószínűnek tartható az achollai Ignotus esetében is.⁹ Erre az egymásutánra már korán felfigyeltek és valószínűnek ítélték, hogy az egyik britanniai legio legatusa, akit azután Pannonia inferior helytartójának neveztek ki, pártfogásával kerülhetett a *legio II Adiutrix* tisztkarába a korábban Britanniában szolgált cohors-parancsnok.¹⁰ T. Furius Victorinus esetében ez azonban csak akkor mérlegelhető, amennyiben Victorinus tribunusként való szolgálatát 134 második felében kezdte meg. A 130 és 158 közötti évek alsópannoniai helytartói közül ugyanis egyedül a 134/35–135/36 hivatali évek kormányzója nem ismert és így természetesen az sem, hogy ez az Ignotus – aki különben L. Cornelius Latinianus személyével is azonosítható¹¹ – korábban egyáltalában legióslegatusként és ha igen, akkor hol működött. A fentebbi közel 30 esztendő valamennyi többi alsópannoniai helytartójáról viszont kimutatható, hogy vagy a felsőpannoniai *legio I Adiutrix* vagy az alsógermaniai *legio I Minervia*, Antoninus Pius uralkodása idején pedig ugyancsak vagy az egyik felsőpannoniai vagy az egyik moesiai legio éléről került Alsó Pannonia helytartói tisztségébe. L. erre a mellékelt kimutatást, amelyből természetesen elhagytuk a 136 második felétől 137 végéig *imperium maius*-szal mindkét Pannoniát kormányzó L. Aelius Caesar személyét.

<i>Legati Aug.pr.pr., qui inter annos 130 et 158 Pann. inferiori praesidebant</i>	<i>Ante hanc legationem fuerant leg. Aug. legionis</i>	<i>Tempus legationis in Pann.inf.</i>	<i>Tituli et diplomata militaria ex quibus haec data innotescunt</i>
L. Attius Macro Ignotus vel L. Corn. Latinianus ... Maximus	<i>I Adiutricis</i> ?	<i>a.130/1–133/4</i> <i>a.134/5–135/6</i>	RIU 649, A. E. 1937, 213. A. E. 1962, 116. BpR. 1959, 33. CIL III 10 336.
M. Pontius Laelianus Q. Fuficius Cornutus	<i>I. Minerviae</i> ?, <i>quae est in Moesia [] riore</i>	<i>a.141/2–144</i> <i>a.144–147</i> <i>a.144–147</i>	D 1094 + 1100 D 8975. A. E. 1937, 180. C XVI 91. A. E. 1972, 547; 1975, 756. CIL XVI 179. 180. 99.
Cominius Secundus	<i>V Macedonicae</i>	<i>a.147–150/1</i>	D 8830 A. E. 1904, 95, ¹² 1976 416. RMD 102. 103.
M. Nonius Macrinus M. Iallius Bassus	<i>XIII Geminae</i> <i>XIII Geminae</i>	<i>a.150/1–154</i> <i>a.154–158</i>	

Antoninus Pius uralkodása idején tehát semmiképp sem, előtte, a 130-as években pedig csak 134-ben kerülhetett volna T. Furius Victorinus egy korábban az egyik britanniai legio élén szolgált és innen Pannonia inferior kormányzójának kinevezett senator pártolásával a *legio II Adiutrix* tiszti állományába. Jelenlegi ismereteink szerint azonban ez a lehetőség is teljesen hipotetikus, akár csak a másik két tribunus, T. Attius Tutor és A. Fabius Proculus esetében. E kérdés megítélésénél továbbá az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a britanniai legiók ismert legatusai sorában nem található egyetlen egy sem,¹³ akit egyúttal Alsó Pannonia helytartójaként is számon tarthatnánk.

Jelenleg ugyancsak kérdéses, de mégis felvethető, hogy a fogadalmát az alsópannoniai Mursa városában beváltó Antius Antoninus, aki Traianus uralkodása utolsó éveiben Britanniában a *cohors I Ulpia Cugemorum* parancsnoki tisztét töltötte be, majd innen a *legio I Adiutrix* s utána a 120-as években a *legio II Adiutrix* tisztikarába került,¹⁴ ez utóbbi helyőrségváltást talán a *legio I Adiutrix* éléről Pannonia inferior kormányzójává kinevezett senatornak köszönhetette. De ennek konkrét megfogalmazásához ismernünk kellene a 120-as évek jelenleg teljesen ismeretlen alsópannoniai helytartóit.¹⁵

Nagyon valószínű viszont, hogy az umbriai L. Varius Quintianus (Nr. 4) a 140-es években a *legio II Adiutrix* kötelékéből a felsópannoniai *legio X Gemina* tisztikarába kerülését a tágabb értelemben vett földije, M. Pontius Laelianus támogatásának köszönhetette, aki a 141/2–144. évi alsópannoniai helytartósága után 145/6-tól 149/50-ig Felső Pannonia kormányzójaként tartható nyilván.¹⁶ M. Rossius Vitulus (Nr. 6) esetében viszont, akit az alsógermaniai *legio XXX Ulpia victrix* kötelékéből 177 vagy 178-ban helyezhettek a *legio II Adiutrix* tiszti állományába, az itteni katonai helyzet indokolhatta ez utóbbi legio tiszti állományának felfrissítését s ennek kapcsán Vitulus áthelyezését.

E nyugati tartományokból, Britanniából, Germaniából a Duna vidéken állomásozó *legio II Adiutrix* kötelékébe való gyakori átosztással szemben egyedül P. Cominius Clemens (Nr. 5) Antoninus Pius uralkodása utolsó éveiben Daciában megkezdett és Marcus, valamint L. Verus társuralma idején a parthus háborúban való részvétele mellett Pannoniában, majd végül Raetiában teljesített tiszti pályafutása szolgáltatta az egyetlen példát egy kelet-nyugati irányú *cursus militaris* abszolválására. Ezzel kapcsolatban azonban nem idézhetünk egyetlen egy példát sem arra, hogy a *legio II Adiutrix* valamelyik itálikus tribunusa a keleti tartományok, Cappadocia, Syria, Palaestina, Arabia, Aegyptus valamelyikének auxiliáris seregében kezdte vagy fejezte volna be lovagrendű tiszti pályáját. Mind a 8 itálikus *tribuni* a birodalom nyugati és dunai tartományaiban teljesített szolgálatot.

Az itálikus *tribuni* egyike sem töltötte be azután a lovagrendű tiszti pálya valószínűleg Hadrianustól bevezetett negyedik fokozlatát¹⁷ és T. Furius Victorinus (Nr. 3), P. Cominius Clemens (Nr. 5), valamint M. Rossius Vitulus (Nr. 6) előtt mindjárt a *tres militiae* után megnyílt a procuratori pálya, amelyet ugyan Rossius Vitulus csak többéves mellőzése után kezdhetett meg. Ez utóbbi három lovagrendű tiszt közül Furius Victorinus futotta be a legnagyobb karriert, amelynek tetőzését 160-ban az egyik *praefectus praetorio* tisztségre való kinevezése jelentette, amit azután 168 őszén bekövetkezett haláláig

az uralkodók legnagyobb meglepedésére töltött be. Erről tanúskodhatnak többek között a személyének már Antoninus Pius-tól adományozott *ornamenta consularia*, majd pedig Marcus és L. Verustól kapott legmagasabb fokú kitüntetése. A másik kettő, ebben az összefüggésben említést érdemlő lovagrendű tiszt közül P. Cominius Clemens ugyancsak Marcus Aurelius uralkodása idején a *ducenarius* javadalmazású misenumi flotta parancsnokságáig vitte, míg Rossius Vitulus, már Septimius Severus uralkodása idején, ismételtén két azonos javadalmazású procuratori feladatkört látott el Africában. Velük szemben C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1) Domitianus uralkodása idején és L. Varius Quintianus (Nr. 4) Antoninus Pius korában meglepedtek a szülővárosukban elnyert egy-egy municipiális tisztséggel. Jórészt hozzájuk sorolható P. Clodius Sura (Nr. 2), aki a 2. sz. első évtizedében mindössze a tribunusi poszton teljesített szolgálatot s utána két ízben még vállalt ugyan szülővárosa, Brixia közelében császári megbízásból két curatorságot, de ezeken kívül közéleti pályája a Brixiaiban ráruházott papi és municipiális tisztségekre korlátozódott.

A *legio II Adiutrix* tisztikarából jelenleg nyilvántartható 8 itálikus *tribuni angusticlavii* közül 1 a Flaviusok, 7 pedig a 2. sz.-ban teljesített szolgálatot. Ez utóbbiak mellett még 11 nem itálikus tribunust regisztrálhatunk az említett legio kötelékéből. Jelenlegi ismereteink szerint tehát az itálikus *tribuni* e században a *legio II Adiutrix* lovagrendű tisztjeinek majd 40%-át tették ki. Mellettük azonban igen jelentős az africai tartományokból, főként Africa Proconsularis valamelyik városából származó *tribuni* 22%-ot is meghaladó arányszám.¹⁸ A szomszédos Noricumból is két tribunust tarthatunk nyilván.¹⁹ Mindeddig viszont csupán egy-egy lovagrendű tisztet adott az aquincumi legiónak a 2. sz.-ban Gallia Narbonensis,²⁰ Achaia²¹ és Pamphylia,²² valamint egy közelebről meg nem határozható nyugati, illetve keleti tartomány.²³ Traianus, Hadrianus és az Antoninusok idejében a *legio II Adiutrix* kötelékében egyidőben szolgált 5–5 *tribuni angusticlavii* közül tehát legalább 2 Itáliából, 1 Africából, 2 pedig a birodalom valamelyik nyugati, ritkábban keleti tartománya lovagrendű férfiakból került ki. Ez a kép azután megváltozott a Severusoktól Gallienusig ívelődő közel 70 esztendőben, és pedig nemcsak az ezen időszakból nyilvántartható *tribuni angusticlavii* jóval kisebb számát tekintve. E két emberöltőnyi időszakból ismert 4 lovagrendű tribunus közül mindössze egyetlen egy tartható némi valószínűséggel itálikusnak,²⁴ míg a másik három az africai Sufetula,²⁵ a syriai-palaestinai Capitolas,²⁶ illetve az alsópannoniai Bassiana²⁷ szülöttjének tekinthető. Tehát ha nem is írhatjuk alá azt a sokáig érvényesnek tartott tételt, hogy Septimius Severus hadseregreformját követően a legiók tisztikarából az itálikusok majd teljesen kiszorultak és helyüket főként orientális származásúak foglalták el,²⁸ a *legio II Adiutrix* vonatkozásában a rendelkezésünkre álló szerény emlékeanyagból kellő óvatossággal annyi következtetés mindenestre levonható, hogy az itálikusok két-

séggkívvül számszerűleg háttérbe szorultak és helyüket kezdetben az africaiak, majd az orientális és a helyi, autchtton származású lovagrendűek foglaltak el. Ez utóbbiak előhírnökeként Aurelius Ianuarius, Bassia-

nae szülöttje, jelezheti már a főként dunai tartományok fegyverfogható fiatalágából rekrutálódott *exercitus Illyricus* 3. sz. középső évtizedeitől kibontakozó vezető szerepét.

CVRSVS HONORVM

Nomina tribunorum angusti claviorum leg. II. Ad.	ante militias	militia prima	militia sec.	militia tert.	post militias	Annotationes Tituli selecti
1. C. Mulvius Ofillius Restitutus	aedilis, praetor, II-vir II, quinquennalis, questor in Grumento	praef. coh. I. Morinorum et Cersiacorum in Britannia	trib. mil. leg., II Adiutricis in Britannia	praef. alae I Vespasianae Dardanorum in Moesia	praef. fabr. II.	A. E. 1972, 148
2. P. Clodius Sura	quaestor in Brixia	--	trib. leg. II Adiutricis in Moesia superiore	--	curator rei p. Bergomatium, flamen divi Traiani, pontifex, curator rei p. Comensium, IIvir qq. in Brixia	D 6725
3. T. Furius Victorinus	?	praef. coh. Bracarum in Britannia	trib. leg. II Adiutricis in Aquinco	praef. alae Frontonianae in Dacia	proc. Galatae, proc. provinciae Hispaniae cit., proc. ludi magni, praef. cl. praet. Ravennatum, praef. cl. praet. Misensium, proc. a rationibus, praef. vigilum praef. Aegypti, praef. praet.	Ausonia, 2/1907/67sk. CIL VI 3944a
4. L. Varius Quintianus	?	--	tribunus militum leg. II. Adiutricis in Aquinco, tribunus militum leg. X Geminae in Vindobona			CIL XI 5175b.
5. P. Cominius Clemens	honorat equo publico	praef. coh. V. Lingonum in Dacia	trib. leg. II. Adiutricis p.f. in Aquinco et in expeditione Partica	praef. alae I. Singularium c.R. in Raetia	proc. ad. XX herper Hispaniam citeriorem proc. ad famil. gladiator per Italiam praepos. a censib., praef. classis pr. Misen et Ravenn.	A. E. 1890, 151. D. 1412
6. M. Rossius Vitulus	?	praef. coh. II. Hisp. in Germania inferiore?	trib. leg. XXX Ulpiae in Germania inferiore, trib. leg. II. Adiutricis in Aquinco, praepos. gentis Onsorum in Barbarico	praef. alae praet. c.R. in Pannon. inferiore	praepos. annonae exp. feliciss. Urbicae, proc. arcae exp., proc. XX hered. Transpad., Liguriase item Aemiliae et Venetiae, proc. ann. ob exped. felicis. Gal., proc. XX her. ad centena, proc. Augg. tractus Karthagin; proc. Augg. III publ. prov. Afric	ILA 455
7. A. Fabius Procellus	?	praef. coh. I Dalmat. in Britannia	trib. mil. leg. II Adiutricis in Aquinco	--	--	CIL XIV 2618
8. Q. Fabius Commodus	?	?	trib. leg. II. Ad. in Aquinco	--	--	D 3020

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest 1951–	D	<i>Dessau, H.</i> : Inscriptiones Latinae selectae, I–III. Berolini 1891–
ACI	L'Antiquité Classique, Bruxelles 1932–	<i>Devijver</i> 1976–87	<i>H. Devijver</i> : Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum, I. (1976), II. (1977), III. (1980), IV. (1987), Leiden
A. E.	L'Année Épigraphiques Supplement annuel à la Revue Archéologique, Paris 1888–		
AÉ	Archaeológiai Értesítő, Budapest 1869–	<i>Dobó</i> 1975	<i>A. Dobó</i> : Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ⁴ Budapestini 1975.
AJJ	Antike Inschriften aus Jugoslawien, bearbeitet von <i>V. Hoffiller</i> und <i>B. Saria</i> , Zagreb 1938	<i>Dobson</i> 1965	<i>B. Dobson</i> : The Praefectus fabrum in the Early Principat (Britain and Rome, Kendal 1965, 61sk.)
<i>Alföldy</i> 1968	<i>G. Alföldy</i> : Die Hilfstruppen in der römischen Provinz Germania inferior (ES 6), Düsseldorf 1968	<i>Dobson</i> 1978	<i>B. Dobson</i> : Die Primipilares, Köln 1978
<i>Alföldy</i> 1969	<i>G. Alföldy</i> : Epigraphica Norica (ES 8), 1–34. Düsseldorf 1969	<i>Domaszewski–Dobson</i> 1967	<i>A. v. Domaszewski</i> : Rangordnung des römischen Heeres, Bonn 1908. 2. Aufl. von <i>B. Dobson</i> , Köln 1967
<i>Alföldy</i> 1977	<i>G. Alföldy</i> : Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen, Bonn 1977		
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj 1964–	ES	Epigraphische Studien, Köln. Graz (Düsseldorf, Bonn) 1967–
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (Berlin–New–York)	<i>Fitz</i> 1962	<i>J. Fitz</i> : A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus, AAH 14 (1962), 25.
AT	Antik Tanulmányok. Studia Antiqua, Budapest 1954–	<i>Fitz</i> 1983	<i>J. Fitz</i> : Honorific Titles of Roman military Units in the 3rd C. Budapest–Bonn 1983
<i>Beneš</i> 1978	<i>J. Beneš</i> : Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia, Praha 1978	<i>Frere</i> 1977	<i>S. Frere</i> : Britannia, ³ London 1977
BHAC	Bonner Historia-Augusta-Colloquium, Antiquitas. Reihe 4. 1963	<i>Grosso</i> 1964	<i>F. Grosso</i> : La lotta politica al tempo di Commodo, Torino 1964
<i>Birley</i> 1981	<i>A.R. Birley</i> : The Fasti of Roman Britain, Oxford 1981	<i>Huelsen</i> 1907	Ausonia. Rivista della Società Italiana di Archeologia e Storia dell'Arte (Roma)
<i>E. Birley</i> 1953	<i>E. Birley</i> : Roman Britain and the Roman Army, Kendal 1953	<i>Hasebroek</i> 1921	Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Septimius Severus, Heidelberg 1921
<i>E. Birley</i> 1988	<i>E. Birley</i> : The Roman Army. Papers 1929–1986. Amsterdam 1988		
BJ	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn, 1972–	IGR	Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes ... collectae et editae sub cura <i>R. Cagnat</i> , 3 vol. Paris 1905–1921
BpTört	Budapest Története	ILA	Inscriptions latines d'Afrique, par <i>R. Cagnat</i> et <i>A. Merlin</i> , Paris 1923
BpR	Budapest Régiségei, Budapest 1889–	ILJ	Inscriptiones Latinae in Jugoslavia repertae ... per <i>A. et J. Šašel</i> , Ljubljana I. (1963), II. (1978), III. (1986)
<i>Cichorius</i> 1894	<i>C. Cichorius</i> : PWRE I (1894), s. v. <i>Ala</i> , 122sk.	ILTun	Inscriptions latines de Tunisie par <i>A. Merlin</i> , Paris 1944.
<i>Cichorius</i> 1904	<i>C. Cichorius</i> : PWRE IV (1904), s. v. <i>Cohors</i> , 231sk.	IPSS	Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovaca Transdanubia-
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. I–XVI. Berolini 1871–		
CRAI	Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)		

ISM	na Asservatae, per <i>J. Češka-R. Hošek</i> Brno 1967	PIR ²	Prosopographia Imperii Romani saec. I., II., III. Pars I–III. Berolini et Lipsiae 1933–1943. Pars IV–V. 3. Berolini 1952–1987. Iteratis curis ediderunt <i>E. Groag, A. Stein, L. Petersen</i>
<i>Jarrett</i> 1972	Inscriptiile din Scythia Minor, vol. V. ed. <i>E. Doroşiu Boilă</i> , Bucureşti 1980	PWRE	Pauly-Wissowa: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart 1894–1978
JÖAI	<i>M.G. Jarrett: An Album of the Equestrians from North Africa in the Emperor's Service</i> , ES 9 (1972), 146sk.	RP	Revue Préhistorique (Paris)
JRS	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes, Wien 1989	RIB	The Roman Inscriptions of Britain, by <i>R. G. Collingwood</i> and <i>R. P. Wright</i> , Oxford 1965
<i>Kajanto</i> 1965	The Journal of Roman Studies (London)	<i>Ritterling</i> 1924–25	<i>E. Ritterling: PWRE XII. 1</i> (1924), 2 (1925), s. v. Legio. 1211sk., 1329 sk.
Klio	<i>J. Kajanto: The Latin Cognomina</i> , Helsinki 1965	RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns (Budapest)
<i>Kubitschek</i> 1889 (1972)	Klio. Beiträge zur Alten Geschichte (Berlin)	<i>Roldan Hervás</i> 1974	<i>J. M. Roldan Hervás: Hispania y el Ejército Romano</i> , Salamanca 1974
LF	<i>W. Kubitschek: Imperium Romanum tributim descriptum</i> , Praha 1889, edizione anastatica Roma 1972	RMD	Roman Military Diplomas, I (1954–77), II (1978 to 1984) by <i>Margaret M. Roxan</i> , London 1979, ill. 1985
<i>Maxfield</i> 1981	Listy Filologické, N. S. 11. Praha 1953	<i>Saxer</i> 1967	<i>R. Saxer: Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian</i> (ES 1), Köln–Graz 1967
<i>Mócsy</i> 1962	<i>V. A. Maxfield: The military Decorations of the Roman Army</i> , London 1981	<i>A. Stein</i> 1927	<i>A. Stein: Der römische Ritterstand</i> , München 1927
<i>Mócsy</i> 1983	<i>A. Mócsy: PWRE Suppl. IX.</i> (1962), s. v. Pannonia, 515.	<i>E. Stein</i> 1932 (1965)	<i>E. Stein: Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat</i> , Wien 1932. Nachdruck Amsterdam 1965
<i>Nagy</i> 1962	<i>A. Mócsy: Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae</i> (Diss. Pann. III. 1.), Budapest 1983	<i>Schulze</i> 1933	<i>W. Schulze: Zur Geschichte lateinischer Eigennamen</i> , Berlin 1933
<i>Nagy</i> 1965	<i>T. Nagy: Buda régészeti emlékei. II. Római kor.</i> Budapest Műemlékei, II. Budapest 1962, 34–63, 91–108	<i>Strobel</i> 1984	<i>K. Strobel: Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans</i> , Bonn 1984
<i>Nagy</i> 1968	<i>T. Nagy: Die Inschrift des Legionspräfekten P. Ael. Aelianus aus Ulcisia castra</i> , Klio. 46 (1965), 339–350	<i>Syme</i> 1979–1988	<i>R. Syme: Roman Papers, I–V.</i> Oxford 1979–1988
Not.d.Sc	<i>T. Nagy: Die Auszeichnungen des P. Besius Betuinianus und das Problem der Dona Militaria zu Trajans Zeitalter</i> , Acta Antiqua 16 (1968) 289–295	TIR	Tabula Imperii Romani. L 34. Budapest 1968
<i>Pflaum</i> 1960–61, 1982	Notitia dei Scavi	<i>Thomasson</i> 1984	<i>B. E. Thomasson: Laterculi praesidium, I. Gothoburgi</i> 1984
<i>Pflaum</i> 1978, 1981	<i>H.-G. Pflaum: Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain. I–III.</i> Paris 1960–1961. Supplément, Paris 1982	ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)
	<i>H.-G. Pflaum: Scripta varia, I–II.</i> Paris 1978, 1981	<i>Wagner</i> 1938	<i>W. Wagner: Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus</i> , Berlin 1938

Jegyzetek

1. *Aur. Vict., Caes.* 33, 34. Cf. 37,6. A keltezésre *T. Nagy*: *Klio* 46 (1965), 340, *L. De Blois*: *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden 1976, 39 valószínűleg helyesen számol azzal, hogy a *tribunus laticlavius* posztjának megszűnése után a lovagrendű *tribuni* számát megemelték.
2. Nem vettük fel ezek közé a sufetulai *L. Pompeius* [—] *Jianus tribunus sexmestris* személyét (*ILA* 138), aki a lovagrendű *militia*-nak még csak várományosa volt. Továbbá ugyancsak figyelmen kívül hagyta *T. Flavius Victor, a.v.l.* és *Priscianus o(ptio) trib(uni)* személyeit (*C III* 3426, illetve *A.E.* 1969/70, 371.).
3. Ehhez felhasználtuk a *Devijver*: 1980 1240 sk. regisztrált adatokat, melyek közül azonban nem vehettük figyelembe a *legio X Gemina* kötelékéből a következőket: *C* 191 és 204 (a *legio* sorszáma, illetve neve kitörött), *F* 4 (ezt már *Ritterling*: *Legio*, 1687 kétségesnek ítélte), *T* 47 (ez egy *larissimus*) *i(uvenis)*, tehát *tribunus laticlavius*. *Fitz*: 181, 1. jz.). *Inc.* 25bis és 94 (mindkettő *tribunus laticlavius*). *Inc.* 209 és 254 (a *legio* nevének kiegészítése teljesen bizonytalan). Az utóbbira *Birley* 1988, 363. — A *legio XIII Gemina* kötelékéből ugyancsak eltekintettünk az alábbiaktól: *A* 139 (*p.p. iterum* volt. *Dobson* 1978, Nr. 75). *F* 70, *S* 78, *V* 80 (mindhárom *leg. leg. XIII Gem.*) *Inc.* 25bis (*tribunus laticlavius*).
4. Az ugyancsak i. sz. 68-ban Galbától Hispaniában felállított *legio VII Gemina* kötelékéből nemrég 16 lovagrendű *tribunus* pályafutásáról adhattak számot. *PFLAUM*: *Scripta* II. 394 sk.

I.

1. C. Mulvius Ofillius Restitutus

1. *Devijver*: 1977 M 71.
2. *Dobson*: 1965. 75–76 mindössze két példát tud idézni a *tres militiae* és utána a *praef. fabrum* tisztségének egy alkalommal történt betöltésére. Ezek közül az elsőnél (*C* V 2841) a három tiszti poszt betöltése előtt azonban hiányoznak a municipiális tisztségek, míg a másodiknál (*D* 2741) ezek a *praefectura fabrum* után következnek.
3. *L. erre pl. PWRE* II (1896), s.v. *Augustales*, 2350 és *K. Latte*: *Römische Religionsgesch.*² München 1967, 307 sk.
4. *CIL* XVI 48, Cf. 69 (a.122). *A. Donati*: op. cit., 74. A salonai felirat (*CIL* III 2049), amelyben már ugyancsak a rövidített csapatnév szerepel *Devijver*: *PME* 1977 S 43 szerint még 1. századi. E keltezés indokait azonban nem ismerjük. A korábbi irodalom e sírfelirat keltezésétől eltekintett. *Cichorius*: 1904, 317. *J. J. Wilkes*: *Dalmatia*, London 1969, 325. *IDEM*: *Adriatica*, Zagreb 1970, 537 és 550, Nr. 35.
5. *Plin*: *N.h.* 4, 106: *...Morini ora Marsacis iuncti pago qui Gesoriacus (lectio vulgata: Cersiacus!) voca-*

tur... E szöveghelyhez l. *R. Delmaire*: *Latomus*, 33 (1975), 265 sk.

6. A *legio* Britanniában elhunyt katonái sírfelirataiban kivétel nélkül a *LEG II AD P F* csapatnév olvasható: *RIB* 157 (Bath), 253, 258 (Lindum), 475–485 (Deva). A legkorábbi dunamenti felirataiban viszont egyöntetűen csak *LEG II AD*. Ilyen értelemben idézhetjük a budai Vigadó alapozásánál előkerült 3 legiós-sírkövet (*CIL* III 14349^{2,4,9}), azután *Tarrutenius Paternus* óbudai és a *Sirmiumban* elhunyt *centurio* sírköveit (*CIL* III 3565, illetve 10224).
7. *Circhorius*: 1894, 1240. *Wagner*: 1938, 33. Cf. *Benesh*: 1978, 8.
8. Ennek megítélésénél is figyelmet érdemel, hogy amíg a katonai diplomák csapatlistái Traianustól kezdve Antoninus Pius uralkodásáig bezárólag teljes nevén regisztrálják a lovascsapatot [*CIL* XVI 45 (a.99), 50 (a.105), 58 (ante 114), 78 (a.134), *RMD* 50 (ca 157)], addig a kőfeliratok Traianus uralkodásától kezdve elhagyják e csapat nevéből a *Vespasiana* császárjelzőt [*D* 1352 (ante 114), *IGR* III 777 (Antoninus Pius uralkodása éveiből), *D* 7184 (2. sz. vége), *C* III 7512 (2. sz. második fele–3. sz. eleje), *ISM* 218 (Caracalla uralkodása idejéből), *D* 2189 (a.241)]. A tuniszi Acholla lelhelyű töredék (*A.E.* 1949, 37), amelyen az ...] *VESP* [...] figyelembevételével még a teljes csapatnév állott, így minden valószínűség szerint a 2. sz. első évtizedénél későbbi időre nem keltezhető. Dolgozatunk III. részében érveket hozunk fel emellett, hogy e kömléken a következő, ugyancsak töredékesen megmaradt ...] *TRIC P F* csapatnév nem a *legio VI Victrix P. F.*, hanem a *legio II Adiutrix P.F.* nevére egészíthető ki.

2. P. Clodius Sura

1. Ezek sorában egyedül a *tribunus legionis* poszt számított a lovagrendű tiszti pálya egyik lépcsőfokának. A *quaestorius* Sura mindjárt közvetlenül a *militia secunda* egyik tisztségét foglalta el a megelőző *praefectus cohortis* poszt átugrásával, ami azonban a 2. sz.-ban sem volt ritka, különösen a municipális arisztokrácia viszonylatában. *L. erre Birley*: 1953, 138 sk. Az említett réteg számszerűen (88 példa) mindjárt a senator-curatorok (112 példa) után következett. *Fr. Jacques*: *Les curateurs des cités dans l'Occident romain de Trajan à Gallien* (Études prosopographiques, 5), Paris, 1983.
2. *Devijver*: 1976 C 206. Sura tribunusi szolgálatának idejét ha még elég tág időkeretben is (Zeit Traians), de lényegében már *Ritterling* 1925, 1453 helyesen határozta meg.
3. *R. Duthoy*: *Ancient Society*, 10 (1979), 194. *W. Eck*: *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit*, (Vestigia 28), München 1979,

242. *G. Camodeca*: ANRW II. 13 (1980), 522. *Fr. Jacques*: 71 sk.
4. Példa van azonban arra, hogy a 115/116. években megkezdett curatorság átnyúlott Hadrianus uralkodása idejére. *D 5502. A respublica Bovillensium* egyik lovagrendű curatora pedig igazolt a 157. és a 158. évekre: *D 6190*.
 5. L. erre vonatkozólag *T. Nagy*: BpTört I². (1975), 179, 68. jz. Ehhez még hozzáfűznénk, hogy a 105. évi helyőrségváltás mellett felhozott érv, miszerint a *legio II Adiutrix* egyik veteranusát földjuttatással a Traianustól alapított Poetovióba telepítették, egyáltalában nem szólhat a 105. év mellett. Épp ellenkezőleg. A hivatkozott feliratban (*H-S 373*) megnevezett *veteranus, deduct(us) (in) c(oloni-am) U(lpian) T(raianam) P(oetoviensem) mission(e) agr(aria) (secunda)* ugyanis kétségkívül egyike volt azoknak a veteranusoknak, akik *Hygin: Grom.*, 121 hitelt érdemlő szöveghelye szerint *in Pannonia...ex voluntate et liberalitate imperatoris Traiani Aug(usti) Germanici* részesültek a *missione agraria* összekapcsolt telepítésében. Az idézett szöveghelyen Traianus titulaturájából hiányik még a *Dacicus* győzelmi jelző, ami egyértelműen utal arra, hogy a szóbanforgó legalább kétütemű veteranus telepítésre még 102 előtt, minden valószínűség szerint a 98/99-es években került sor, amikor Traianus a közép-dunai tartományokban időzve az itteni haderőt egyrészt a szolgálati éveiket letöltött katonák leszerelésével, másrészt újoncozással a közeljövő hadműveleteire ütőképessé kívánta tenni.
 6. Amennyiben a *legio II Adiutrix* részt vett a parthus háborúban, aminek igazolásául a szíriai (és nem az egyiptomi) Alexandriában elhunyt *T. Plotius Pampilus* aquincumi epitaphiumára (*A.E. 1936, 163*) szokás hivatkozni (*Mócsy*: 1962, 616) – újában ezt megtoldva még egy seleukiai sírkőtöredékkel (*A.E. 1977, 820 Strobel*: 1984, 88), amely azonban fogalmazását tekintve (*DM* és *qui vixit*) jóval későbbinek ítéltető – úgy a *legio 118* első felében térhetett vissza Aquincumba. *V. Hadr.*, 6,6: *Hadrianus 118 elején még Kis- Ázsiában „audito tumultu Sarmatarum et Roxolanorum praemissis exercitibus Moesiam petit s miután személyes diplomáciával sikerült a rhoxolánokat a békés viszony helyreállítására szorítani (V. Hadr., 6,8), még ez év júniusában ünnepélyesen bevonult Rómába (a dátumra l. W. Weber: Untersuchungen zur Gesch. des Kaisers Hadrian, Leipzig 1907, repr. Hildesheim 1972, 70), a szarmaták megbüntetését, amelyben bizonyára már a legio II Adiutrix is részt vett, a 94sk. évi legiós tribunussága idején megismert Q. Marcius Turbo hadműveleteire bízva.*
 7. *D. Protase*: AMN 4 (1969), 47 sk. *Strobel*: 1984, 89.
 8. *A.E.* 1939, 81, illetve *D 6998*.

3. T. Furius Victorinus

1. Minthogy Antoninus Pius uralkodása utolsó évében (160/161 márc. 7) Victorinus már az egyik

- praefectus praetorio* volt (*V. Anton. Pii*: 8,8 – a két *praefecti praetorio* családneveinek felcserélésével) és ugyancsak ezen életrajz szerint (c. 10,6) Antoninus Pius *praefectos suos...consularibus ornamentis donavit*, a fentebbi felirat 2. sorába *Marcus Aurelius* és *Lucius Verus* nevei után értelemszerűen odakívánkozna: *item divi Antonini Pii*.
2. Az *ab iisd(em) donato* volna pontos (*D.1326*). Az ugyancsak *consularibus ornamentis honoratus M. Bassaeus Rufus*, mint praef. praetorio *ob victoriam Germanicam et Sarmaticam Antonini et Commodi Augustorum* nem vitathatóan 3 *corona*, és 4-4 *hasta pura*, illetve *vexillum obsidionale* kitüntetésben részesült, úgyhogy *Victorinus* feliratában a *dona militaria* Huebnertől javasolt kiegészítése meggyőzőnek ítéltető. Még némi kétséggel *Maxfield*: *Decorations*, 84 és 206.
 3. *Ligorius* kézírataiban: PRAEF.VRB. Erre hivatkozva *Pflaum: Carrières*, Nr. 139 és *Devijver*: 1976, F 100 a *praefecto annonae Urbis* kiegészítést javasolták. *Furius Victorinus* pályafutása a ravennai, majd a misenumi flottaparancsnokság után – mint azt már *Ch. Huelsen* megfigyelte – azonban teljesen azonos *M. Bassaeus Rufus* előmenetelével, aki az *a rationibus* poszt után és az egyiptomi praefectura előtt a *vigiles*-től tiszteletére állított ostiai felirat (*CIL XIV 4500*) tanúsága szerint kétségkívül *praefectus vigilum* volt (Cf. *PIR*² B 69). Ugyanennek a tisztségnek betöltése az *a rationibus* feladatkör abszolválása után és az egyiptomi praefectura előtt így *Furius Victorinus* cursusában is egészen kézenfekvő.
 4. Igen vitatott szöveghely *Huelsen* 1907, majd utána *H. Dessau*: Nr. 9002 és *M. Bang* (in *CIL VI*), valamint *A. Stein* *PWRE* 7 (1912), s.v. *Furius*, 369 sk. Nr. 95: *Hispaniae c(eterioris)*, [*proc(uratori) XL] Gall(iarum)* kiegészítést részesítették előnyben. A későbbiekben *A. Stein* in: *PIR*² F 584, utalva *Q. Petronius Modestus* pályafutására, aki a 97 és 102 közötti években *pr[oc.] provin[c(iae) His]paniae [ci]ter(ioris) Asturiae et Callaeciarum* volt (*D 1379*), a *Hispaniae [ci]t. [Asturiae et] Call(aeciae)* kiegészítést javasolta. Majd *E. Birley* közlése nyomán *Pflaum: Carrières*, Nr. 139 bemutatott egy galatai görög nyelvű feliratot, amelyet barátjának és jötevőjének, *T. Furius Victorinus* itteni procuratornak állított egy bizonyos *Ael. Proculianus Menodorus*. E felirat valóban alig hagyhat kétséget afelől, hogy *Victorinus* procuratori pályafutását Galatia tartományban kezdte meg és rómvárosi felirata *et Gal(atiae)* egészíthető ki. Nincs viszont tudomásunk arról, hogy később *H.-G. Pflaum* miért revideálta álláspontját és a halála után megjelent posthumus művében (1982, Suppl. p. 61) – felújítva *A. Stein* fentiekben közölt javaslatát – miért *proc. Asturiae et Callaeciae* szöveggel regisztrálta *Victorinus* első procuratori tisztségét.
 5. *Ligorius* kéziratot hagyományozásában (=centurio), amit *A. Domaszewski* javaslatára *Huelsen* és őt követve *A. Steinig* bezárólag a későbbi irodalom *trib(uno)* javított.

6. A felirat emez utolsó sorát, amely Ligorius turini kéziratában *Huelsen* 1907 p. 70 közlése szerint a következő, valóban igen vitatható szövegezésben olvasható: VICARIO PRAEFECTI PRAETORIO IVR. DIC. MAGIST. MILIT. OB. MER. E. D. D., *Huelsen* 1907 p. 71 olvasható kritikai megjegyzéseit követve a későbbi irodalom kivétel nélkül elhagyta. *Ligorius* itt valójában a 4–5. századok terminológiájával (*vicarius*, *magister militum*) komponálta vagy egészítette ki az utolsó sor első részét, ahol a lovagrendű *militia* előtt talán egy municipiális tisztség, pl. *praef. iure dicundo* (l. erre *Sacher PWRE* 22 (1954), 2390 sk.) említése, de semmiképp sem a *primipilaris* megjelölése (*Huelsen*) állhatott, utána pedig a feliratot állítók megnevezése. Az erre utaló záró szövegrész: MILIT. OB. MER. E. D. D. ellen viszont aligha emelhető kifogás, minthogy ez jól kiegészíthető, illetve feloldható a: *tribuni] milit(um) (sc.cohortium praetorianum) ob mer(ita) e(ius) d(ant) d(edicant)* szövegre. A feliratot ezek szerint a praetorius cohorsok tribunusai állították, minden bizonnyal a Marcus Aureliustól és Lucius Verustól a parthusok elleni hadművelet sikeres befejezését ünneplő rómvárosi győzelmi menet (*triumphus*: 166 okt. 2) után és pedig minden valószínűség szerint a *castra praetoria* területén, amit a felirat lelhelyeként egyik változatában meg is ad Ligorius.
7. *G. Bastianini*: ZPE 17 (1975), 294 és 324.
8. *V. Marci.*, 14,5 s hozzá *T. Nagy*: 1962 42 és 95, 124. jz.
9. Ezeket részletesen megtárgyalta *Pflaum*: 1960 61, 1982, Nr. 139. L. azonban, amit ehhez a fentebbi 4. jz.-ben hozzáfűztünk.
10. *Ritterling*: 1925, 1453. *Devijver*: 1976, F 100.
11. *E. Birley*: JRS 32 (1942), 139. Britanniában a 2. sz. első felében állomásozott ugyan egy *cohors III Bracaraugustanorum* nevű alakulat is (*CIL* XVI 48, 69, 70, 93) és korábban ennek parancsnokaként ítélték meg Victorinust. De ez esetben a tiszteletére emelt feliratban a *cursus honorum* e csapat nevét *coh. Bracaraugustanorum*, nem pedig *coh. Bracarum* rövidítene.
12. A 133. júl. 2-án kiállított szamosújvári (Gherla) katonai diploma (*RMD* 35) már e tartomány seregében említi e csapatot, amely a szarmaták elleni 118/19. évi hadművelet során hagyta el Alsó-Pannoniát. Történetére l. pl. *V. Wollmann*: *Germania*, 53 (1975), 167, *Beneš* 1978, 13.
13. L. Calpurnius Honoratus ugyanezen csapatot legkésőbb 110 közepétől ca 114 közepéig legalább 4 évig vezette. *CIL* XVI 164 + 61. Victorinus ezt követő galatai procuratorságának keltezésével, „vers 142” (*Pflaum*: 1966–61, 1987. p. 1075) egyetérthetünk.
14. *Schulze* 1933. 424.
15. Italiából még Ostia (*CIL* XIV p. 4. *R. Meiggs*: *Roman Ostia*,² Oxford 1973, repr. 1985, 190), Fundi (*D* 4850⁶) és Puteoli (*Kubitschek*: 1972. 28) volna fegyelembé vehető.

4. L. Varius Quintianus

1. A betűvéső kihagyta *Variae* L. f. után az asszony utónevét, valamint férje elő- és családnevét, úgyhogy az 1. sor: *Variae* L. f. [*Gestianae*, L. *Calidi* L. f.] *Stel. Nigrini* etc. egészíthető ki. Az asszony utóneve *hapax*. *Kajanto* 1965, 352.
2. *Devijver*: 1977 V 53: ?II.s. De I.u.o.C 50. A korábbi irodalom, *Ritterling*: *Legio*, 1454 és *Hanslik PWRE* VIII A (1958), s.v. Varius, 410, Nr. 17 nem ad keltezést.
3. L. amit erről legutóbb *Gymnasium*, 87 (1980), 121sk. megjegyeztünk.
4. E senatorok itteni hivatalviselése időtartamára *Alföldy* 1977, 268sk. összeállított listát vettük alapul. Iallius Bassus esetében azonban az alsópannoniai helytartóság megkezdését legalább egy hivatali évvel korábbra tesszük, amit az AÉ-ben megjelenő, sajtó alatt levő dolgozatunkban indokolunk. C. Vettius Sabinianus felsópannoniai legatíójára l. ugyancsak fejtegetésünket: AÉ 110 (1983), 195sk.
5. *Alföldy* 1977, 147.
6. *Kubitschek*: 1972. 114sq., 271 + *D* 1901.
7. *G. Alföldy*: Die Legionslegaten d. röm. Rheinarmeen (ES 3 1967), 28 és *Konsulat*, 312 olvasható érvei a délgalliai *Baeterrae* (Béziers) mellett, még ha el is fogadjuk a *D* 1094 és 1110 feliratok összetartozását, nem hatnak meggyőzően. Cf. *R. Syme*: *Historia*, 14 (1965), 360: „M. Pontius Laelianus, with the tribe *Pupinia* is patently Italian: his town defies precision.”

5. P. Cominius Clemens

1. E kiegészítés mellett szólnak a 2–3. számú feliratok.
2. A cohors *Dacia Porolissensis* auxiliaris seregéhez tartozását legkorábban a 154 szept. 27-én kiállított katonai diploma (*RMD* 47) igazolja. E diploma keltezésére l. *M. Roxan*: uo., 6. jz. Vö. még *Birley* 1981, 127. *L. Vidman*: FO² 1982, 134. Porolissum táborhelyét a 110-es években még a *cohors I Brittonum milliaria* tartotta megszállva, amint erre a 110 júl. 2-án kiállított porolissumi diploma (*CIL* XVI 163) lelhelye is elég világosan utal. Közvetve vagy közvetlenül ezt az alakulatot válthatta fel talán már Hadrianus, de legkésőbb Antoninus Pius uralkodása éveiben a *cohors V Lingonum*, amely azután egészen Philippus Arabs uralkodása idejéig kimutatható Porolissumban. *Beneš*: 1978, 42sk. *E. Tóth*: Porolissum (RFüz. 2. sor. 19), 1978, 17sk. Nem érthetünk egyet azzal, hogy a *cohors V Lingonum* már 110-től Porolissumban állomásozott. *N. Gudea*: Porolissum, București 1986, 55.
3. *CIL* III 3473. A.E. 1962, 118. Mindkét felirat a legio keletre vezénylése előtti időre, Ti. Haterius Saturninus első hivatali évére, 161/2. keltezhető.
4. A 3 felsópannoniai legio különítménye viszont a *legio X Gemina* legatusa, P. Iulius Geminus Marcianus vezetésével került a keleti hadszíntérre. *D* 1102. *Saxer*: 1967, 33.
5. L. erre *T. Nagy*: (1968), 299sk. *Maxfield*: 1981, 178.

6. Stein: 1932 (1963), 132sk. H.-J. Kellner: BVbl. 36 (1971), 213.
7. Cominius Clemens procuratori pályafutására I. Pflaum 1982, Nr. 184. Cf. Devijver: 1976 C 222.

6. M. Rossius Vitulus

1. Pflaum: 1960–61, 1982, Nr. 224, p. 597 helyesbítése a kiadóktól javasolt *pro(vinciae) [Af(ricae) ad du-cena...* helyett.
2. A kövön: GENTI·SONSORVM. Helyesbítette R. Ritterling: Germania, 1 (1917), 132.
3. Ezeket azonban mint nem Bulla Regia szülöttje, *aligha ante militias* (Devijver: 1977 R 11), hanem a két egymást követő africai procuratorság után nyerhette el.
4. Hasebroek: 1921, 18 és 190 javasolt napra kelte-zése (május 1.–június 9.) nem helytálló. A. Birley: Septimius Severus, London 1971, 166. T. Nagy: AÉ, 110 (1983), 198.
5. A procuratori pályafutásra I. Pflaum: Carrières, Nr. 224.
6. A Savaria-Aquincum útvonalon a Caesarius, illetve Florianus utónevekből (Kajanto, 1965, 178 és 234) képzett *Caesariana* és *Floriana* nevű helységek között az *It. Ant.* 263,7 említett *Osonibus* helynévre hivatkozva – melyet hazai kutatóink a Fejér-megyei Bodajk vagy Fehérvárcsurgó (A. Graf: Übersicht d. antiken Geographie von Pannonien, Bpest 1936, 30. J. Fitz: Fejér megye története, I Székesfehérvár, 1970, 189), illetve a Veszprém megyei Várpalota és Öskü közé (Simonyi D.: AT 1963, 55) lokalizálnak – elsőnek K. Müllenhoff: Deutsche Altertumskunde, II. Berlin 1887, 326 gondolt arra, hogy az *Osi* nép jelentős részét, épp-úgy, mint a cotinusokat betelepítették és az *Osonibus* helynév ennek emlékét őrizné. Mérlegelte azután ennek lehetőségét, hozzáfűzve, hogy Vitulust ezen *Osi* dedíciójának felügyeletével bízhatták meg Ritterling..., 135/2. jz., majd ismételten emellett érvelt J. Dobiáš: The History of the Czechoslovak territory before the appearance of the Slaves, Praha 1964, 384 és 221/223. jz., ahol korábbi közléseire is utal. Efelé hajlott A. Alföldi is: BpTört. I (1942) 722. Az *Osones* helynév származtatása az *Osi* népnévből azonban éppúgy kérdéses, mint a Gorsium–Aquincum útszakaszon fekvő *Iasulones statio* (*It. Ant.* 264, 5-a TIR L 34 (1968), 65 szerint: ?Baracska) nevének származtatása a Dráva-menti *Iasi* néptörzs nevéből. Bár ennek elfogadása esetén érthetővé válna az idehelyezett *Iasi* közül sorozott legiősveteranus(ok) 156. évi feliratállítása.
7. V. Comm. 12, 7 és D 1420.
8. D 1574 és V. Comm., 12, 8.
9. H. Nesselhauf: Die V. Comm. und die Acta Urbis, BHAC 1964/65 (1966), 127sk. R. Syme: Emperors and biography, Oxford, 1971, 117.
10. Ennek lehetőségét Hasebroek 1921, 29, 5. jz. vetette fel, majd J. Fitz: AAH 1962, 87sk. igyekezett valószínűsíteni. Ezzel szemben már korábban állást foglaltunk (Nagy T. 1962, 98, 214. jz.) és részletekbe menő cáfolatát tette közzé Grosso 1964, 491sk., akivel azonban nem érthetünk egyet abban, hogy a torcellói feliratban említett *expeditio Germanica tertia* mint már J. M. Heer: Der historische Wert d. V. Commodi, 1904, 11sk. javasolta – a 186-ban felszámolt *bellum desertorum*-mal azonosítható. Szerintünk ez a 188 tavaszán tervbe vett, de meg nem valósult császári hadmenet Pannónia északi szomszédságára irányult.
11. Korábban még ellenpéldaként lehetett hivatkozni C. Bruttius Praesens volcei feliratára, amelyet a CIL X 408 és utána D 1117 a [*donis militaribus donato*] | *ab imp. Divo Antonino P[ro]fio* – szövegre egészített ki s amely még így olvasható P. Steiner: Die dona militaria, BJ 114/115 (1906), 64, Nr. 117, valamint W. Hüttl: Antoninus Pius, II. Prag 1933, 271 munkáiban. E kiegészítés helyett azonban már Ritterling: 1925, 1524 az *adlectio inter patricios* említésére gondolt, ami azután [*ad(lecto) inter patricios*] kiegészítéssel általános elfogadásra talált. Cf. PIR2 B 165 (Groag) Pflaum: Les Sodales Antoniniani de l'époque de Marc-Aurèle, Paris 1966, 37. Alföldy: 1977, 380. Syme: RP III (1984), 1325.
12. C. Cestius Sabinus: CIL XI 6057 V→P. Steiner: 67, Nr. 129 és H. Freis: Die cohortes urbanae, Köln–Graz 1967, 128. Valószínű, hogy Sabinus mint a mauretaniai harcokban különítményével részt vett felsőgermaniai *legio VIII Augusta* centuriója részesült kitüntetésben. Dobson: 1978, 251sk., Nr. 131. – P. Ael. Romanus: CIL VIII 2786→D 2659. Maxfield: 1981, 113.
13. A. E. 1951, 88 és 210. A. G. Jarret–J. C. Mann: BJ 170 (1970), 181.
14. CIL V 7425→D 2720.
15. E jogtudós, majd 178-tól *praef. praetorio* hagyományos Tarrutenius családnevét a 177. évi júl. 6-i császári consiliumról készült jegyzőkönyvben, az ún. *Tabula Banasitana* okmánygyűjteményében résztvevőként olvasható aláírása helyesbítette. A. E. 1971, 534.
16. DIO, 71, 20, 1. T. Nagy 1962, 46. Mócsy 1962, 561. A. Birley: Mark Aurel, München 1968, 375sk.
17. D 2747. Saxer 1967, 42sk., Nr. 74 azonban vitatható keltezéssel (J. 175).
18. CIL III 13 439→D 9122. Revideált olvasatát közölték legutóbb J. Češka–R. Hošek: IPSS Nr. 2.
19. Aur. Vict., Caes. 17,2: *Bello plane impiger; quo in Quados prospere gesto Septembrem (recte: Augustum,* cf. DIO, 72, 15, 3) *mensem Commodum appellaverat. Eutrop., 8, 15: contra Germanos feliciter et ipse pugnavit.* Cf. G. Alföldy: Historia, 20 (1971), 102sk.
20. DIO: 72, 2,4: καὶ τὰ τε φρουρία πάντα τε ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν ὑπὲρ τῆν μεθορίαν τῆν ἀποστειμη-νένων ὄντα ἐξέλιπεν
21. A. Mócsy: Pannonia and Upper Moesia, Boston and London 1974, 57 és 17. jz. nyilvánított véleménye, hogy ti. az *Osi* és pedig Vitulus alatt 180 után is római katonai felügyelet alatt maradtak, minden forrásalapot nélkülöz.

22. *CIL* III 10 256 az általunk ActaArchHung 7 (1956), 60 és 106. jz. javasolt kiegészítéssel, amelyhez l. még *J. Fitz*: AReg 16 (1978), 357.
23. *Pflaum* 1982, 595: „pendant toute la durée de la domination de Commode.”
24. L. a fentebbi, 22. jz.-ben id. munkánkat, a későbbi irodalomból pedig *Grosso* 1964, 497 és *A. Birley*: Septimius Severus, London 1971, 160, 2. jz.
25. A váltás időpontjára l. *M. Th. Rapsaet-Charlier*: ACI. 42 (1973), 700.
26. Perennist 185 áprilisában vagy májusában végezték ki. *Grosso* 1964, 193.
27. A fentiekkel szemben nem hozható fel L. Val. Valerianus pályafutásának hagyományos értelmezése (*J. Fitz*: Les Syriens à Intercisa, Bruxelles 1972, 204 sk. *Pflaum*: Suppl. 75sk.), minthogy e férfiú hármas tagolású caesareiai feliratában említett cyprusi procuratorság megítélésünk szerint nem a fordított időrendi *cursus militaris*, hanem a megelőző s időrendbe szedett különleges megbízatásokhoz kapcsolódik. A részletekre azonban itt nem térhetünk ki.
28. A *CIL* kötetéből Vitulus és fiain kívül erre mindössze még három előfordulás regisztrálható. 1. *CIL* VI 24692: *Cn. Rossius Augustalis*. – 2. *CIL* IX 424 (Venusia, Regio II.): *M. Rossius Ampliatus* és 3. *CIL* IX 4145 (Aequiculum, Regio IV.): *Rossia, (feminae) l(ibera)*.
29. *Kubitschek* 1972, p. 114sq., 271 + *D* 1901: *..Iius Tif. Pup(inia tribu) Clemens ..Ivir iure dicundo Carsulis (Umbria)*.
30. Talán a poetovioi *Valerii* közvetítésével. Mint *tribunus leg. II. Adiautricis* Vitulus kétségkívül e legio akkori legatusa, M. Val. Maximianus alatt szolgált.
31. *Birley* 1988, 35 megítélése szerint ez „almost certainly.”
32. *J. E. Bogaers*: Actes du IXe Congrès Internat. d'Études sur les frontières romaines, Köln–Wien, Bucureşti, 1974, 450 és 3. jz. Vö.: *Roldan Hervas* 1974, 69.
33. *Cichorius* 1904, 299. *Roldan Hervas* 1974, 68sk., 115sk., 128sk., 149. *Devijver* 1977 R 11.

7. A. Fabius Proculus

1. Helytállóan egészítette ki *Devijver* 1976 F 13, mint-hogy Proculust kétségkívül szülőföldjén temették el; Tusculum polgárai pedig a fentebbi *tribus*-ba tartoztak. *Kubitschek* 1972, 34.
2. Britanniából két feliratos emléke ismert: *RIB* 991 (Newcastle) és 1365 (Denton Hall). E csapat nevére egészítette ki feliratunkat a *CIL*. Ezzel szemben *Cichorius* 1904, 280 az *I Da[masc(enorum)]* kiegészítést javasolta.
3. *Stein* 1965, 185. *G. Alföldy* 1968, 57.
4. *RIB* 832, 850, 810, 847. A korábban *Uxellodum*-mal azonosított Maryport római kori nevére. l. *RIB* p. 270 és *Frere* 1977, 270, 20. jz.
5. *A. E.* 1958, 102. *Frere* 1977, 178, 206.

6. *E. Birley* javaslatára (l. erre most IDEM 1988, 305) *Devijver* 1976 F 13.
7. L. erre a dolgozatunk II. részében mondottakat.
8. *Ritterling* 1925, 1453 nem adott keltezését. *Devijver* 1976–87 szerint 2. századi. *Birley* 1953 szerint Proculus tribunusként akkor szolgálhatott, amikor a *legio II Adiutrix* Aquincumban állomásozott

8. Q. Fabius Commodus

1. A felirat jellemző kis *o* és *v* betűire l. a 164. évre keltezett nádorkerti oltárkő feliratát: *CIL* III 3432→*D* 363 és *R–D* II.t., 11.
2. *Devijver* 1976, F 3.
3. *Kajanto* 1965, 256.
4. *CIL* VIII 3924.
5. L. Ceionius Commodus (*cos.a.78*)→L. Ceionius Commodus (*cos.a.106*)→L. Ceionius Commodus (*cos.a.136*, majd az *adoptio* után: L. Ael. Caesar)→L. Ceionius Commodus (a kétszeri *adoptio* után L. Ael. Verus Aurelianus, 161-től Marcus Aurelius uralkodótársa). *PIR*² C 603–606. *Syme* RP I. 325sk. Megjegyeznénk, hogy Marcus a 161 augusztusában született fiának, Commodusnak L. Verus felé tett gesztusként adhatta e nevet.
6. *CIL* V 719 (Tergeste). 1052b, 37; 8252 (Aquileia). 4198 (Brixia). Cf. 8110, 49 (Patavium). *A. E.* 1978, 350 (Istria), 1981, 455 (Altinum).
7. *Tac.*, Hist. 3.74. *Suet.*, Dom. 5.
8. L. pl. *CIL* V 8795 (Ceneta), XI 4639 (Tuder). A 7. jz.-ben már idézettekén kívül Horatius, Statius, Valerius Maximus *Iuppiter Custos*-t említő adataraira l. *Th. l. L.* IV. 1576sq.
9. IDEM: Les cultes païennes dans l'empire romain, I. Paris 1907, 196. A *CIL* II., III., VII., VIII., XII. és XIII. kötetekben erre Fabius Commodus aquincumi feliratán kívül valóban nem is található példa.
10. *A. E.* 1968, 229.
11. *Recte Pflaum* 1982, Nr. 276, p. 735.
12. Kitérő párhuzamként szolgálhat erre az umbriai Tuder városa tanácsától IOVI CVSTODI állított felirat (*D* 3001) abból az alkalomból, hogy sikerült e város egyik *servus publicus*-ának személyüket a *Diis Inferis* ajánló defixió s tábláit megsemmisíteni.
13. *K. Szirmai*: Studien zu den Militärgrenzen Roms, III. Stuttgart 1986, 427.
14. *Kocsis L.* szíves közlése szerint a *tribunus laticlavus* általa feltárt lakóépületének udvarrészén is előkerült egy *IOM* dedikált oltárkő.

II.

1. A keltezésre l. pl. *A. N. Sherwin-White*: The Roman Citizenship, Oxford 1939, 84.
2. C. Stremponius Bassus egyező municipiális *cursus*-a ugyancsak Grumentumból: *D* 6451.
3. *D* 4910, 6715. Az itteni *praef. i. d.* tisztségre l. pl. *Sanders*: RE 22 (1954), 2390sk. A városi szervezet-

- re pedig legutóbb *A. Garzetti*: Brixiana, Brescia 1973, 19sk.
4. Erre a *legio II Adiutrix* tribunusai közül egyedül még csak a viennai D. Iul. Capito személyét idézhetjük ugyancsak Traianus uralkodása éveiből. *D* 6997. Az ilyen csupán egyetlen egy tiszti posztot betöltő szolgálat megítélésére *Birley* 1988, 151, 155.
 5. *A. E.* 1949, 37. E *cursus militaris* kiértékelését dolgozatunk III. részében adjuk. A publikáción kívül a korábbi véleményekre *Jarrett* 1972, Nr. 147 és *Devijver* 1977, I. 149.
 6. *CIL* III 5004. *E. Weber*: Die römerzeitl. Inschriften d. Steiermark., Graz 1969, 264. A felirat eltérő kiegészítését javasolta *G. Alföldy* (1969), 26sk., Nr. 37. E vitatott kérdést részletesen megtárgyaljuk dolgozatunk III. részében.
 7. A *legio II Adiutrix* vonatkozásában a *natalis aquilae*: i. sz. 70, márc 7 (*Ritterling*: *Legio*, 1439), míg az *ala I Vespasiana Dardanoraum* megszervezése ugyancsak a 70-es évek elejére, a 99. aug. 14-i katonai diploma (*CIL* XVI 45) figyelembevételével majdnem bizonyos, hogy még 75 előtt történt.
 8. *D* 2734 és fentebb, 29. l.
 9. L. erre fentebb, 5. jz.
 10. *Birley* 1953, 147; 1988, 159sk.
 11. Amint ezt elsőként a BpR 19 (1959) 33 felvetettük. Az *A. E.* 1960, 381 regisztrálva e dolgozatunk eredményeit sajtóhibával (*Labinienus*) közölte a helytartó utónevét.
 12. *M. Iallius Bassus* majdnem bizonyos, hogy 156 előtt került Alsó Pannonia élére mint helytartó, amint ezt az AÉrt soron következő, sajtó alatti számában megjelenő dolgozatunkban kifejthetjük.
 13. L. erre a *Birley* 1981, 222sk. összeállított listát.
 14. *ILJ* 1064. Részletesen megtárgyaljuk e feliratot dolgozatunk III. részében.
 15. A feltételesen emez évtized második felébe helyezett L. Cornelius Latinianus-ra l. fentebb, 11. jz.
 16. *G. Alföldy* 1977, 268sk.
 17. A *legio II Adiutrix* tribunusai közül erre egyedül a noricumai T. Attius Tutor szolgálat egy példát: *D* 2734.
 18. *A. E.* 1932, 34 (*P. Messius Saturninus*). 1939, 81 (*M. Vettius Latro*). 1949, 37 (*Ignotus*). 1964, 225. (*L. Claudius Honoratus*).
 19. *CIL* III 5044 (*Ignotus*). *D* 2734 (*T. Attius Tutor*).
 20. *D* 6987 (*D. Iulius Capito*).
 21. *D* 4044 (*C. Iulius Artemo*).
 22. *A. E.* 1915, 46 (*L. Crepereius Paulus*).
 23. *CIL* III 3434 (*L. Aemilius Optatus*). *ILJ* 1064 (*Antius Antoninus*).
 24. *A. E.* 1948, 86 (*C. Oppius Ingenuus*).
 25. *ILA* 138 (*L. Pompeius [...]ianus*).
 26. *C. Valerius Papirianus*. Közöletlen felirata említi szülővárosa nevét.
 27. *CIL* III 10 208 (*Aurelius Ianuarius*).
 28. *Domaszewski*: RO² 134. A kérdésre legutóbb *Birley* 1988, 28.

TIBOR NAGY

DIE DERZEIT REGISTRIERBAREN ITALISCHE RITTERLICHE OFFIZIERE DER LEGIO II. ADIUTRIX PIA FIDELIS

Im vorigen Jahr jährte es sich zum 1900. Mal, dass sich die *legio II Adiutrix*, die ein so reichhaltiges archäologisches und epigraphisches Quellenmaterial hinterliess, ihre Lagerstätte in Aquincum, im heutigen III. Bezirk von Budapest, in Óbuda (Altofen) erstmals niederliess, wo sie dann mit kürzeren Unterbrechungen bis zum Ende der Römerherrschaft stationierte. Dieser Erinnerung widmen wir die untenstehende Studie, die jedoch mit Rücksicht auf dem Umfang nicht sämtliche Tribunen der Legion behandelt, sondern nur die von in Italien beheimateten Ritterorden. Bekanntlich haben zur Zeit des Prinzipats bis zur Anordnung des Gallienus, die spätestens mit dem Jahre 261 u.Z. datiert werden kann¹ in jeder Legion sechs Tribunen gedient, und zwar ein Senator und fünf Angehörige des Ritterordens. In den 191 Jahren zwischen 70 und 261 u.Z. können wir im Verband der *legio II. Adiutrix* im Falle einer durchschnittlichen dreijährigen Dienstzeit der ritterlichen Tribunen mit 320, im Falle einer vierjährigen Dienstzeit mit 240, im Mittel mit dem Dienst von etwa 280 *tribuni angusticlavii* rechnen. Demgegenüber können wir gegenwärtig aufgrund von

beschrifteten Denkmälern 22 Tribunen dieses Ranges registrieren² das heisst nicht ganz 8 Prozent jener, die in der Legion gedient haben. Dies ist jedoch relative kein so niedriger Prozentsatz im Vergleich mit der Anzahl der ritterlichen Offiziere der anderen drei Legionen, die vom Ende des 1. bzw. vom Anfang des 2. Jahrhunderts ebenfalls in Pannonien stationiert waren: der I *Adiutrix*, der X *Gemina* und der XIII *Gemina*.³

Von den in der zwei Jahre vor der Legion von Aquincum im Jahr 68 u.Z. organisierten *Legio I Adiutrix* bis zur Alleinherrschaft Gallienus sind insgesamt 9 Tribunen aus dem Ritterorden bekannt, das sind kaum 3% jener, die vermutlich dort gedient haben.⁴ Aus dem Verband der beiden anderen Legionen, die zur Zeit Augustus, in den Dreissigerjahren v. u.Z. bereits bestanden, können wir von der X *Gemina* 26, vom Bestand der XIII *Gemina* 11 Tribunen aus dem Ritterstand registrieren, das sind von den *tribuni angusticlavii*, die auf 300 Jahre im Mittel umgerechnet 5,5 bzw. nicht ganz 2%. Von dem Offizierscorps der *legio II Adiutrix* ist daher eine relativ beträchtliche An-

zahl von ritterlichen Tribunen bekannt. Von diesen 22 *tribuni* können 8, das heisst mehr als ein Drittel der bisher bekannten, die hier gedient haben, für italische betrachtet werden. Die Laufbahn dieser vor allem im Rahmen der *militia equestris* — haben wir von der Zeit der Flavii bis zum Ende des 2. Jahrhunderts in chronologischer Reihenfolge im I. Teil unserer Arbeit erörtert. Dieser wird in einer der folgenden Nummern der Acta Arch. Hung. erscheinen. Bei dieser Gelegenheit fassen wir fremdsprachig die aus der Registrierung gezogenen Lehren im II. Teil vorgelegten Mitteilung fast im vollen Umfang zusammen.

* * *

Von den derzeit registrierbaren 8 dem italischen Ritterorden angehörenden Offizieren der *legio II. Adiutrix* kann bei 5 Tribunen ohne jeden Zweifel, bei 2 hingegen mit einer an die Gewissheit grenzenden Wahrscheinlichkeit behauptet werden als Bürger welcher italischen Stadt der Betreffende seine militärische Laufbahn begonnen hat. Allein bei Q. Fabius Commodus (Nr. 8.) kann die nähere *origo* innerhalb Italiens nicht genau festgestellt werden. Den Herkunftsort der übrigen 7 Tribunen wollen wir auf der beiliegenden 1. Landkarte veranschaulichen, wo die neben die Städtenamen geschriebenen Ziffern darauf hinweisen unter welcher laufenden Nummer wir den in der betreffenden Stadt Gebürtigen im I. Teil unserer Arbeit erörtert haben.

Von den 8 registrierten ritterlichen Tribunen ist es nur bei zweien bekannt, dass sie vor Beginn der *militia equestris* ein oder mehrere municipale Ämter in ihrer Geburtsstadt bekleidet haben, bei einem dritten kann dies mit annähernder Gewissheit angenommen werden. Der C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1.) hat zur Zeit der Flavii — nachdem er in dem noch vor Sulla, vermutlich durch die Gracchi zur *colonia* erhobenen Grumentum,¹ alle vier Ämter der eigenartigen Organisation dieser Stadt versehen² — offenbar schon als erwachsener Mann die Offizierslaufbahn des Ritterordens begonnen, und in beachtenswerter Weise alle drei Posten der *tres militiae* bekleidet. Demgegenüber hat P. Clodius Sura (Nr. 2.) zur Zeit Traians von den in seiner Geburtsstadt Brixia bestehenden *aedilis, questor, Iivir*-Ämtern³ allein die Questur übernommen und verhältnismässig jung seinen Dienst sogleich als *tribunus* im Verband der *legio II. Adiutrix* übernommen; nachher aber versah er statt des *ala*-Kommandos zwei *curator*-Ämter im kaiserlichen Dienst in der Nähe seiner Geburtsstadt.⁴

Der aus Umbrien stammende L. Varius Quintianus (Nr. 4.) leistete vermutlich mit Unterstützung des M. Pontius Laelianus, der Statthalter von Nieder-sodann von Oberpannonien war, und gewissermassen für seinen Landsmann betrachtet werden kann, erst als *tribunus* der *legio II. Adiutrix*, und darauffolgend der *X Gemina* Dienst und vorher ebenfalls niedrigere Municipalämter in seiner Heimatstadt Vettona bekleidet haben dürfte, — obwohl dies seine Inschrift nicht erwähnt — da er hier nach seinem Militärdienst sofort

zu einem der leitenden Würdenträger der *IIIvir quinquennalis* gewählt wurde. Auch diese kurz erwähnten drei Beispiele vermögen darauf zu verweisen, dass ein bedeutender Teil der italischen Tribunen, die im Verband der *legio II. Adiutrix* dienten, aus der leitenden Schichte der italienischen Städte hervorgegangen ist. Von den acht Tribunen bekleidete dann jeder zweite alle drei Stufen der *militia equestris*. In diesem Kreise erwähnen wir als ersten C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1.), der noch zur Regierungszeit Vespasianus' seinen ritterlichen Offiziersdienst in Britannien begonnen hat und in derselben Provinz als *tribunus* der *legio II. Adiutrix* seine militärische Laufbahn fortsetzte, um diese dann als Kommandant der *ala I Vespasiana Dardanorum*, die in dem damals noch ungeteilten Moesien stationiert war, in den Achtzigerjahren zu beenden. Seine Ernennung aus dem Offizierscorps der *legio II. Adiutrix* an die Spitze dieses Reiterregimentes kann mit der Laufbahn des *Ignotus* aus dem africanischen Acholla noch zur Zeit Traianus' verglichen werden,⁵ der seinen Dienst als ritterliche Offizier ebenfalls in Britannien begonnen haben dürfte, den er dann im ersten Jahrzehnt des 2. Jahrhunderts, nach 103 als *tribunus* der damals in Moesia superior stationierten *legio II. Adiutrix* fortgesetzt, und als Kommandant der zu jener Zeit schon zu den Hilfstruppen von Moesia inferior gehörigen *ala I Vespasiana Dardanorum* beendet hat. Angesichts der Aufeinanderfolge der Bekleidung dieser beiden letzten Offiziersposten kann auch in diesem Zusammenhang der *Ignotus* von Eionöd⁶ im zweiten Viertel des 2. Jahrhunderts genannt werden. Bei der Ernennung in drei Fällen von dem Tribunat der *legio II. Adiutrix* an die Spitze dieses Reiterregimentes dürfte seitens der von *ab epistulis* geleiteten kaiserlichen Kanzlei neben militärischen Überlegungen auch jener Gesichtspunkt eine Rolle gespielt haben, dass beide militärischen Verbände zur Regierungszeit Vespasians organisiert wurden.⁷

Der chronologisch folgende Bekleider der *tres militiae*-Posten T. Furius Victorinus (Nr. 3.) begann seinen ritterlichen Offiziersdienst zur Regierungszeit Hadrians in Britannien, von wo er um die Mitte der Hundertdreissiger Jahre zum Offizierscorps der in Aquincum stationierten *legio II. Adiutrix* versetzt, sodann zum Kommandanten der zum Auxiliarheer der *Dacia Porolissensis* gehörenden *ala I Tungrorum Frontoniana* ernannt wurde. Mit der Offizierslaufbahn des T. Furius Victorinus ist der um etwa dreissig Jahre spätere *cursus militaris* des T. Attius Tutor von Solva völlig identisch.⁸ Ferner diente ebenfalls in Britannien, hernach in Pannonien im Verband der *legio II. Adiutrix* in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts auch der Italiker A. Fabius Proculus (Nr. 7.), der noch als *tribunus* oder unmittelbar nach seinem Dienst starb.

Die in Britannien bekleidete *militia prima*, dann die Zuteilung zum Offizierscorps der *Legio* von Aquincum im 2. Jahrhundert erscheint somit in drei Fällen für bestätigt, und ist auch im Falle des *Ignotus* von Acholla⁹ sehr wahrscheinlich. Diese Aufeinanderfolge erweckte schon früh die Aufmerksamkeit und es wurde für wahrscheinlich erachtet, dass der Legat einer

britannischen Legion, später zum Statthalter von Pannonia Inferior ernannt wurde und der frühere Cohors-Kommandant in Britannien durch dessen Unterstützung ins Offizierscorps der *legio II Adiutrix* gelangen konnte.¹⁰ Im Falle des T. Furius Victorinus kann aber dies nur dann erfolgen werden, wenn Victorinus seinen Dienst als Tribun in der zweiten Hälfte des Jahres 134 begonnen hat. Von den Statthaltern Niederpannoniens in den Jahren 130–158 ist allein der Statthalter der Amtsjahre 134/5–135/6 nicht bekannt und daher auch das nicht ob dieser *Ignotus* – der im übrigen mit L. Cornelius Latinianus identifiziert werden kann¹¹ – früher überhaupt als Legionslegat tätig war, und falls ja, wo. Von allen übrigen Statthaltern die in den obigen nahezu 30 Jahren in Niederpannonien wirkten, kann nachgewiesen werden, dass sie zur Zeit Hadrians entweder von der oberpannonischen *legio I. Adiutrix* bzw. der niedergermanischen *legio I. Minervia*, zur Zeit Antoninus Pius' aber ebenfalls von der Spitze einer oberpannonischen oder einer moesischen Legion in das Amt des niederpannonischen Statthalters gelangt sind. Siehe Zusammenfassung auf Seite. Zur Zeit Antoninus Pius' konnte also Furius Victorinus keinesfalls, ehemals aber in den 130-er Jahren nur in 134, durch Unterstützung eines zum Statthalter von Niederpannonien ernannten Senators, der früher an der Spitze einer britannischen Legion gedient hat, in den Offizierscorps der *legio II. Adiutrix* gelangt sein. Unseren derzeitigen Kenntnissen gemäss hingegen ist diese Möglichkeit völlig hypothetisch, ebenso wie im Falle der beiden anderen Tribunen: T. Attius Tutor und A. Fabius Proculus. Auch im Falle der zuletzt registrierten Legaten der britannischen Legionen ist keiner zu finden,¹³ der gleichzeitig als Statthalter von Niederpannonien betrachtet werden könnte.

Zur Zeit ist es ebenfalls fraglich, aber doch zu überlegen, ob [?A]ntius [An]toninus der sein Gelübde im niederpannonischen Mursa eingelöst hat, und in den letzten Jahren der Herrschaft Traians in Britannien Kommandant der *cohors I Ulpia Cugernorum* war, nachher aber in den 120-er Jahren in den Offizierscorps der *legio II Adiutrix* kam, diesen letzteren Garnisonswechsel vielleicht jenem Senator verdanken kann, der von der Spitze der *legio I Adiutrix* zum Statthalter von Niederpannonien ernannt wurde. Um aber dies konkreter formulieren zu können, müsste man die bisher völlig unbekanntem Statthalter Niederpannoniens von den 120-er Jahren kennen.¹⁵

Sehr wahrscheinlich ist es hingegen, dass der L. Varius Quintianus (Nr. 4.) seine in den 140-er Jahren erfolgte Versetzung von der *legio II Adiutrix* zum Offizierscorps der *legio X Gemina* in Oberpannonien der Unterstützung seines Landsmannes im weiteren Sinne, des M. Pontius Laelianus verdanken konnte, der nach seiner Statthaltereier in Niederpannonien in den Jahren 141/2–144, zwischen 145/6 und 149/50 als Statthalter von Oberpannonien registriert werden kann.¹⁶

Im Falle des M. Rossius Vitulus (Nr. 6.) aber, der aus dem Verband der niedergermanischen *legio XXX Ulpia victrix* im Jahre 177 oder 178 in das Offizierscorps der *legio II Adiutrix* versetzt wurde, konnte diese

Verlegung wohl deshalb erfolgt sein, da die hiesige gespannte militärische Lage eine Auffrischung des Offiziersbestandes der Legion erforderte.

Gegenüber der Einteilung aus dem westlichen Provinzen, wie Britannien, Germanien in den Verband der in der Donauegung stationierten *legio II Adiutrix* liefert für die Absolvierung eines *cursus militaris* in ost-westlicher Richtung, allein die Offizierslaufbahn des P. Cominius Clemens (Nr. 5.) ein Beispiel, der seinen Dienst in den letzten Jahren der Herrschaft von Antoninus Pius in Dacien begonnen hat, sodann zur Zeit der Gemeinschaftsherrschaft von Marcus und L. Verus neben seiner Teilnahme an den Parthus-Krieg in Pannonien und schliesslich in Raetia diente. Im Anschluss daran können wir aber kein einziges Beispiel dafür anführen, dass irgendeine italischer Tribun der *legio II Adiutrix* seine Laufbahn als Ritterorden-Offizier in der Auxiliarmee einer der östlichen Provinzen wie Cappadocia, Syria, Palaestina, Aegyptus begonnen oder beendet hätten. Alle 8 italischen *Tribunen* leisteten in den westlichen und den Donauprovinzen des Reiches ihren Dienst. Keiner der italischen *tribuni* bekleidete nachher die vierte Stufe der Ritterorden-Offizierslaufbahn – die vermutlich durch Hadrian konstituiert wurde,¹⁷ und von diesen eröffnete sich dem T. Furius Victorinus (Nr. 3.), P. Cominius Clemens (Nr. 5.) sowie M. Rossius Vitulus (Nr. 6.), nach der *tres militiae* sogleich die Laufbahn der Procurators, die allerdings Rossius Vitulus erst nach einer mehrjährigen Übergehung beginnen konnte. Von diesen letzteren ritterlichen Offizieren war Furius Victorinus die grösste Karriere beschieden, deren Höhepunkt seine Ernennung in das Amt eines *praefectus praetorio* im Jahre 160 darstellte, das er dann bis zu seinem im Jahre 168 erfolgten Tode zur höchsten Zufriedenheit der Kaiser bekleidet hat. Davon zeugen unter anderen die ihm schon von Antoninus Pius verliehenen *ornamenta consularia*, sodann die von Marcus und Lucius Verus erhaltenen Auszeichnungen höchster Klassen. – Von den beiden anderen in dieser Hinsicht erwähnenswerten Offizieren brachte es P. Cominius Clemens (Nr. 5.), gleichfalls zur Zeit der Herrschaft des Marcus Aurelius bis zum Kommandanten der Flotte von Misenum mit *ducenarius*-Dotation, während Rossius Vitulus schon zur Regierungszeit von Septimius Severus wiederholt zwei Procuratoren – Aufgabenbereiche in Africa mit gleicher Dotation versehen hat. Demgegenüber mussten sich C. Mulvius Ofillius Restitutus (Nr. 1.) zur Zeit Domitianus', und L. Varius Quintianus (Nr. 4.) zur Zeit Antoninus Pius' mit je einem Munizipalamt in ihrer Heimatstadt begnügen. Im großen und ganzen kann P. Clodius Sura (Nr. 2.), zu diesen gerechnet werden, der im ersten Jahrzehnt des 2. Jahrhunderts lediglich im Amt eines Tribuns Dienst leistete, und später wohl in der Nähe seiner Heimatstadt Brixia im kaiserlichen Auftrag in zwei Fällen Curator war; ausser diesen beschränkte sich aber seine Tätigkeit im öffentlichen Leben nur auf die Bekleidung der ihm übertragenen Priester- und Munizipalämter in Brixia.

* * *

Von den im Offizierscorps der *legio II Adiutrix* derzeit registrierbaren 8 italischen *tribuni angusticlavii* leistete einer zur Zeit der Flavii, 7 hingegen im 2. Jh. Dienst. Neben diesen letzteren können im Verband der genannten Legion noch 11 nicht italische *tribuni* registriert werden. Unseren derzeitigen Kenntnissen gemäss machten also im 2. Jh. die italischen *tribuni* fast 40% der ritterlichen Offiziere der *legio II Adiutrix* aus. Neben diesen ist aber der Anteil von über 22% der aus der africanischen Provinzen, namentlich aus irgendeiner Stadt von Africa Proconsularis stammenden *tribuni*¹⁸ sehr bedeutend. Auch aus dem benachbarten Noricum vermögen wir zwei Tribunen zu registrieren.¹⁹ Bis dahin lieferten hingegen im 2. Jh. nur je einen Ritterorden-Offizier der Legion von Aquincum Gallia Narbonensis,²⁰ Achaia,²¹ und Pamphylia,²² sowie einer näher nicht bezeichnete westliche oder östliche Provinz.²³ Von den zur Zeit des Traianus, Hadrianus und der Antonini in der *legio II Adiutrix* gleichzeitig dienenden je fünf *tribuni angusticlavii* waren also zwei Ritterordensleute aus Italien, einer aus Africa, zwei hingegen aus irgendeiner westlichen, seltener aus einer östlichen Provinz des Reiches.

Dieser Bild änderte sich dann während der nahezu 70 Jahre von den Severi bis Gallienus und nicht allein

was in dieser Zeitspanne die wesentlich geringere Anzahl der registrierbaren *tribuni angusticlavii* betrifft.

Von den in diesen zwei Menschenaltern bekannten vier ritterlichen Tribunen kann wahrscheinlich nur ein einziger als Italiker betrachtet werden,²⁴ während die übrigen drei, vermutlich aus der africanischen Sufetula,²⁵ nachweislich aus dem syrisch-palästinischen Capitolias,²⁶ bzw. aus der niederpannonischen Bassiana²⁷ stammten. Wenn wir uns auch die lange Zeit hindurch gültige These, wonach die Italiker infolge der Heeresreform des Septimius Severus aus dem Offizierscorps der Legionen fast völlig verdrängt wurden und ihre Stelle hauptsächlich solche orientalischer Herkunft einnahmen,²⁸ nicht zu eigen machen können, müssen wir im Falle der *legio II Adiutrix*, angesichts der geringen Anzahl des Quellenmaterials, mit entsprechendem Vorbehalt, jedenfalls die Folgerung ziehen, dass die Italiker zahlenmässig in den Hintergrund gedrängt wurden und ihre Stelle anfänglich die africanischen, später die orientalischen und die örtlich autochtonen Ritterordensleute eingenommen haben. Von den letzteren kann als Vorbote der aus Bassiana gebürtige Aurelius Ianuarius schon auf die sich im 3. Jh. entfaltende führende Rolle des *exercitus Illyricus*, der sich hauptsächlich aus der wehrhaften Jugend der Donau-Provinzen rekrutierte, hinweisen.

Abbildungen

Abb. 1. Die Heimatsörter der aus Italien stammenden ritterlichen Tribunen der leg. II Ad.

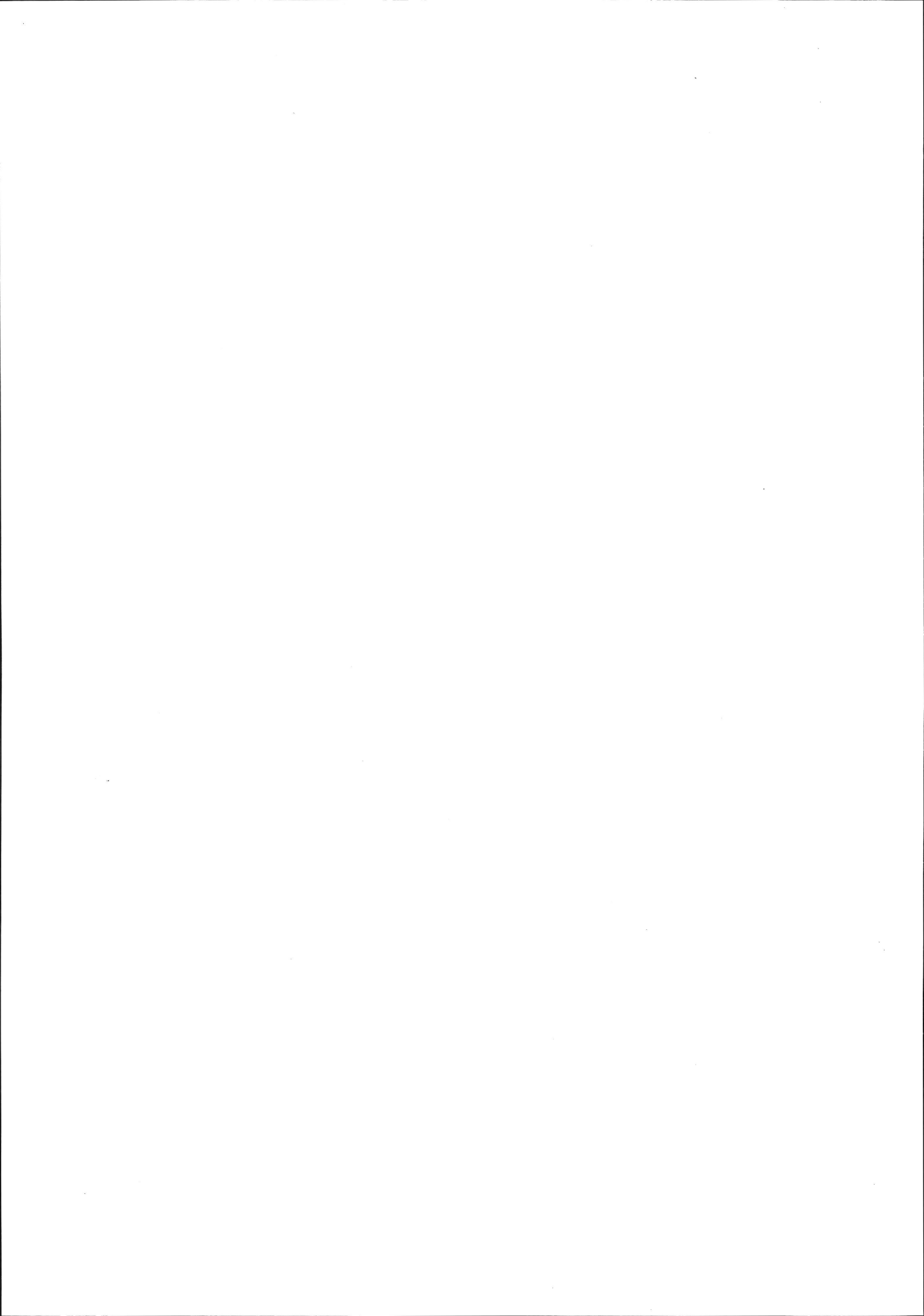
Képjegyzék

1. kép A leg. II Ad. italikus lovagrendű tribunusai származáshelyei

1. GRUMENTUM
2. BRIXIA
3. ROMA
4. VETTONA
5. CONCORDIA
6. TERGESTE
7. TUSCULANUM

1

RÓMAI KORI, ÁTTÖRT MŰVŰ KÉSTARTÓ (THÉKA-VERET) A BÉCSI ÚTI HAMVASZTÁSOS TEMETŐBŐL*

Topál Judit 1980-ban, a Budapest III. kerület Bécsi út és Perényi utca kereszteződésénél, az utcák, mind keleti, mind nyugati oldalán nagyobb kiterjedésű hamvasztásos temetőrészt sírjait kezdte feltárni.¹ Az 52. sz. sírban – többek között – áttört technikájú bronzveret feküdt (1. kép 1), melynek ismertetésre való átengedéséért köszönetemet fejezem ki Topál Juditnak.

Az említett sír – az ásató szíves közlése alapján – az egyetlen, mely nem agyagtapasztásos, ti. az eddig feltárt temetőrészt valamennyi sírja agyagtapasztásos volt. Ezért nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az 52. sz. sírba a temető többi halottjától eltérő etnikumú embert temettek el. Ez az eltérő temetkezési rítus több hamvasztásos temetőnél előfordul, így pl. Matricán (Százhalombatta) is.²

Az 52. sz. sírban nem a hamvasztásos síroknál szokásos jól kiégett, fehérre kalcinált csontmaradványok figyelhetők meg, hanem rosszul égett, barnás-fekete, nagyobb darabokat találtak: felkar és combcsont maradványait. Ezek felnőtt férfi vázából származnak, mint azt Kiszely István vizsgálatai alapján megállapította. Szíves szóbeli közlését ezúton is köszönöm.

A sírban levő as meghatározását Bíróné Sey Katalin végezte, akinek külön köszönetet mondok ezért. Az érem átégett, kettétört, bár összeilleszthető. Kora az 1–3. század közepéig terjed, közelebbi datálás nem lehetséges.

A sírba fentiekben kívül még egy firma méceszt és három korszót helyeztek.¹

Az ismertetendő áttört művű bronzveretet keskeny nyúlványával felfelé a combcsont közelébe helyezték a sírba. Mellette az alátétlemez kis darabja, két töredékes, hajlított bronzpánt és ezektől cca 50 mm-re a sír belseje felé, korrodált vaskés pengéje feküdt. Mint látni fogjuk az áttört veret, a kis pántok és a kés összetartoztak és együtt alkották egy késtartó théka részeit. (2. kép 1–4)³

Az áttört bronzveretből (BTM Ltsz.: 88.4.260. 1. kép 1) aránylag sok maradt meg, így kiegészíthető. Nagyon köszönöm ezért T. Bruder Katalinnak gondos, nagy szaktudást igénylő munkáját és mellékelt beszámolóját a restaurálásról. A veret lent félkör, ún. kanál alakú; ez felfelé keskeny nyúlványban folytatódik. Az áttört mezőt tömör bronz keretelés veszi körül. Ez a

keret a félkör (kanál) részénél dupla kiképzésű, és úgy elő- mint hátoldalán egyforma szélességű. A dupla kiképzés a nyúlványrészénél már nem folytatódik. A veret teljes hosszában eredetileg vékony alátétlemez volt, de eredeti helyén ennek csak töredéke maradt meg: a félkör részénél és a nyúlvány kis letört darabjánál. A különálló lemezke pontos elhelyezését már nem lehet egyértelműen megállapítani. (6. kép 2)

A veret alkalmazásával kapcsolatosan felerősítési nyomok figyelhetők meg a kanálrész közepén alul, ahol a peremnél kis, laposan kiemelkedő szög látszik, valamint a kanálrész oldalánál is, ott ahol a perem már nem dupla. A nyúlványon – közel ahhoz a helyhez, ahol a darab eltört – a perem szélén kis kiszélesedő, kitüremelő bronzmaradvány látszik.

A veret elő- és hátoldala lapos megmunkálású, az áttört minta közepes finomsággal, szintén lapos kiképzéssel készült.

Az áttört motívumok: a félkörű, kanálrészben szimmetrikusan elhelyezett, egymás tükörképét alkotó, kacsokkal díszített pelta. A kanálrészénél alul itt hiányzik az analógiáknál (lásd pl. Avenches és Strassbourg, 7. és 8. sz. jegyzeteket) mindig meglévő, kettős félkörű vonal, mely követi a perem alsó ívét; ezzel egyéni variációját alakítva ki a szokásos mintának. A keskenyedő nyúlványhoz, kettős, szimmetrikusan visszahajló kacsok vezetnek át. Majd a minta lant alakhoz hasonló motívummal folytatódik, mely fent körrel zárul. A hosszúkás nyúlvány további áttörései egymással azonos formában ismétlődnek: szorosan egymáshoz kapcsolódó, összefonódott és szintén lant alakhoz hasonlóan. A nyúlványhoz tartozó kisebb letört darab mintájából egész kevés maradt meg a belső peremnél, de megállapíthatjuk, hogy ugyanolyan motívumrendszer folytatódik ezen a részen is, mint amilyen a nagyobb darabnál. Hátoldalán (6. kép 1) az alátétlemez kis töredéke látszik. A veret rekonstruálásánál figyelembe kell venni, hogy a törésnél a minta nem közvetlenül csatlakozik egymáshoz, cca 10–15 mm teljesen kitört.

Költő László megállapítása szerint (lásd: T. Bruder Katalin beszámolóját e kötetben), az áttört művű veret sötétebb színű bronzból készült, mint az alátétlemez, mert utóbbi négyszer több mennyiségű cinket tartalmazott, ezért – világos-sárgás volt. Tehát az elütő

* A görög eredetű latin „theca” szó tartót jelent, kés vagy írószerek részére. Számos auktor-hely részletes ismertetésével lásd: PWRE 2. Bd. V. Stuttgart 1934. Sp. 1613. – *A theca vulneraria* meghatározáshoz Szabó Klára hívta fel a figyelmemet: *Antička bronz a jugoslaviji* 1844–1969. (Beograd 1969) 138. No. 275. fotóval.

színhatás, — melyet az áttört munkáknál általánosan alkalmaztak, esetleg nem fém, hanem más színű bőr, illetve textil alátéttel — az aquincumi darabnál is megvolt.

A veret nagyobb darabjának méretei: hossza 120–120,5 mm, szélessége a kanálrésznél: 50,5 mm. A nyúlvány szélessége: 21–21,5 mm. A tömör bronz perem szélessége, elő- és hátoldalán egyaránt: 10 mm. A veret vastagsága, perem és áttörés egyformán: 2 mm. Az alátétlemez vastagsága: 1 mm-nél kevesebb. A kanálrész-nél, ahol dupla a veret, vastagsága: 6,5–7 mm. Belméret itt cca 2 mm. A kisebb töredék méretei: hossza 51 mm, maximális szélessége: 11 mm, vastagsága: 2 mm. Alátétlemez vastagsága megegyezik a nagyobb darabéval: 1 mm-rel kevesebb.

Az áttört veret mellett a sírban kis, szabálytalan alakú fémlemez volt (BTM. Ltsz.: 88.4.260/a., 6. kép 2). Úgy elő- mint hátoldala, lapos, sima kiképzésű. A felülete kissé domborúan meghajlik, mint ahogy az áttört veret is. Három kis lyuk látszik a lemezkén, valószínűleg ezekkel volt az áttört minta alá erősítve. Pontos elhelyezését, mint már említettem, ma már nem lehet megállapítani. E lemeztöredék kivitele erősebbnek, masszívabbnak tűnik mint az eredeti helyén megmaradt alátétlemezek. Színe sárgás, erős rozsdanyomokkal, úgy elő- mint hátoldalán. Maximális h.: 48 mm, max. sz.: 21 mm, v.: 1 mm-nél kevesebb.

Az áttört veret közelében egy nagyobb és egy kisebb, zöld patinás bronz pánt feküdt. (BTM.. Ltsz.: 88.4.260/b., 5. kép 2) A nagyobbik egyik végénél a hátoldalán cca 4 mm-rel visszahajlik a pánt és teljesen rásimul a hajlatra. Úgy a nagyobb, mint a kisebb pánt ívelt, de ez a forma a nagyobbiknál jobban kivehető; pereménél kis félkörű lyuk van, valószínűleg a felerősítő szög helye. Mindkét pánt szélessége 11 mm, hosszuk: cca 29 mm, illetve 16 mm. Vastagságuk: 1 mm.

A pántok funkciója a veretnél pontosan látható, eredeti állapotában, egy Regensburgból előkerült thékánál (4. kép 3),⁴ ahol az áttört nyúlványrész felső végénél, az eredeti helyén megmaradt késtartópánt ívelése a nyúlványrész hátoldalán teljesen átfogja a veretet: felerősítése szögekkel jól megfigyelhető. A kép a théka részletét mutatja be, nem látható, hogy két pánt volt-e a darabnál alkalmazva. A hátoldali megerősítés a pántokkal mint azt az augusti példánynál is látjuk, talán azért történt, hogy az áttört mintát ne takarja el a pánt. A regensburgi veret méretei teljesen hasonlóak a Bécsi úti verethez, de nemcsak a pánt, hanem az áttört nyúlvány szélessége is.

Regensburgból még egy olyan thékatöredék került elő a római sírmezőről, ahol a fémlemezke darabja még eredeti helyén látható.⁵

Az 52. sz. Bécsi úti sírban az áttört verettől 50 mm-re a sír belseje felé korrodált vaskés feküdt (BTM. Ltsz.: 88.4.261., 5. kép 3 és 6. kép 4). Tüskéje hegyes lehetett, pengéje egyélű volt. A rozsdá lerakódása miatt a kés jelenleg vastagabb, mint amilyen eredetileg lehetett, ezt figyelembe véve, a kés méretei olyanok, hogy az áttört veretbe behelyezhető és az ívelt pánt segítségével szorosan fixálható volt.

A kés méretei: töredékes hossza: 85 mm, pengeszélesség: 20 mm. Összehasonlításként felhívom a figyelmet arra, hogy az áttört nyúlvány szélessége 21 mm.

A Bécsi úti veret teljesen azonos, de még töredéke-sebben megmaradt analógiája került elő Intercisából (7. kép 1–2), az ún. Öreghegyről a Hauser-féle szőlőből (MNM. Ltsz.: 90.1908.113).⁶ A théka nyúlványrésze van csak meg. Mintája mellett mérete is azonos a Bécsi útiéval. A peremnél egymással szemben látszik a (törtött) kitérő, ahol a pántot felerősítették, a szög még megmaradt. Alátétlemeznek nincs nyoma. Töredékes hossza: 55 mm, szélessége: 21 mm, vastagsága: 2 mm.

A pannoniai két egyforma (Bécsi út, Intercisa) théka további analógiái a Germania Superiorhoz tartozó Avenches-ből⁷ és Strassbourgból valók.⁸ (Az előbbi a mai Svájc, az utóbbi a mai Franciaország területén fekszik.)

A 4. kép 1–2 egy teljes épségben megmaradt, egyedülálló leletet mutat: Augstból (Svájc, a római Augusta Rauriacum, Germania Superior) az 5. sz. insulában talált théka elő- és hátoldalának reprodukcióját.⁹ Ennek segítségével lehetségessé válik a Bécsi úti sírban talált théka-tartozékok rekonstruálása. Az augsti thékánál a kés fixálása két pánttal történik és csak a hátsó oldalnál erősítik a kést az áttöréssel díszített előlap-hoz, mégpedig a nyúlványrész közepe táján és a felső végén levő kiszélesedéseknél. Ilyen kiszélesedés minden egyes — bármely típusú — áttört nyúlványnál megfigyelhető, amennyiben épp ez a rész maradt meg a nyúlványból, így a Bécsi útinál is megvan a kiszélesedés, azonban csak a közepe táján levőt láthatjuk. Minden valószínűség szerint azért rögzítették a félkörű pánttal csak a darab hátoldalát, hogy az áttört művű mintát ne takarják el, mint ezt a regensburgi példánynál már említettem (4. kép 3).

Az augsti théka áttört díszítése kissé eltér a Bécsi útiétől, nyúlványa keskenyebb, alátétlemeze sárgaréz-ből (Messing) készült, így a felső, áttört mintázat élesen elvált az alátétfém színétől. Vagyis ugyanolyan színhatású volt, mint a Bécsi úti példány: sötétebb áttört lemez alatt, világos-sárgás alátét. (Lásd Költő László kémiai vizsgálatának eredményét.)

A théka hátoldalán, két helyen is zsinór nyomait állapították meg a laboratóriumi vizsgálatok. Ez valószínűleg a théka hátsó részének rögzítésére szolgált textil-, háncs- vagy bőrre. Ezen a részen lehetett a kés beletéve, bedugva. Az áttört rész alsó, kanálszerű kiszélesedésében volt a 2–5 mm mély belső térben a bélés táskaszerű végződése. A thékát zsinórral húzták össze (vö. 2. kép 2–4 rekonstrukciók), vagy esetleg nyitott is lehetett, hogy könnyebben lehessen a késhez hozzáférni. A kést a thékában övre akasztva viselték (3. kép).

Az augsti kés thékájának veretéhez nagyon hasonló formájú és mintázatú áttört veret került elő Feldberg limeskasztellumból, majdnem ép állapotban.¹⁰

A laboratóriumi vizsgálatok során nemcsak az augsti példánynál, hanem egy Basel környékéről származó, majdnem épen maradt veretnél is észleltek rostmaradványokat. Itt a nyúlvány kiszélesedésében levő szög

olyan délvidékről származó növényi rostot találtak, mely Közép-Európában nem honos. A théka műhelykörének kereskedelmi kapcsolataira vonatkozóan fontos ez az adat.¹¹

Az épen előkerült késtartó áttört veretek egy másik, későbbi korból származó példánya a Szabad Germániához tartozó Dorweilerből került elő egy női sírból. (A Bécsi úti sírba férfit temettek!) A germániai thékába két kést helyeztek el, két ívelt pánttal fixálva az övre. A théka formája eltérő az eddig tárgyaltaktól, és eltérő az áttört díszítés is, de késtartó funkciója hasonló. Formája: alul ívelt, kiszélesedő, peltára emlékeztető, számottevő nyúlvány nélkül; 5 mm vastag ezüst lemezből készült az előoldala; itt aranyozás nyomai még látszanak. Az áttört mintázata inkább átluggatásra emlékeztet, finom hálószerű körökből áll. A pántokon is hasonló átluggatás látható; ezek teljesen átfogják a késeket, az elő- és a hátoldalon egyaránt. Talán azért, mert a pántok is áttöréssel készültek és így nemcsak rögzítő, hanem díszítő szerepük is lehetett.

A théka hátoldalán bőrmaradványok vannak, valószínűleg a bélés bőrből készült, ezt a théka alsó, ívelt részén látható szokásos dupla kiképzés szorította le. A datálás elég tág: ez a típusú áttörés már a 3. század elején megjelenik és az 5. század elejéig használatos.¹²

A dorweileri példánnyal azonos formájú, de komplikáltabb mintázattal finom lyuggatással készült darab került elő Kölnből a Luxemburgstrasseból,¹³ de ennek csak verete maradt meg.

A régészeti irodalomban tucatjával találkozhatunk a Bécsi úti áttört művű verethez hasonló ép, vagy töredékes példányok említésével, főleg a rajnai limeskasztellumok anyagában.¹⁴ Ezeket egyértelműen tartóknak, borításoknak határozták meg, mégpedig török részére. Magam is átvettem ezt az elnevezést,¹⁵ bár a kőemlékeken ilyen kisméretű törborítót nem figyelhetünk meg,¹⁶ bizonyos fokig helyes a „tartó” vagy borító” meghatározás, mert a thékák valóban „tartók” voltak, de nem török részére. Ugyanis a török gyakorlatilag nem fértek volna bele a kiszélesedő, vagy „kanálnak” nevezett részbe, mert lapfelületük cca 50–60 mm, viszont a kisebb szélességű kések igen.¹⁷ Az a lehetőség is felmerült, hogy író- vagy kozmetikai eszközöket is tarthattak ezekben a thékákban,¹⁸ azonban jelen esetben a Bécsi úti lelet egyértelműen késtartó volt.

A théka megnevezést maga a készítő mester adta ezeknek a díszes vereteknek. A Germania Superiorhoz tartozó Aquae Helveticae-ben (Baden, Svajc) Gemellianus nevű bronzöntő dolgozott, aki nemcsak nevével szignálta a vereteket, hanem pl. egy Niedergösgenből való példánynál THECAMGEMELIAN a felirat és egy Augst-ból származónál: THECAMG olvasható.¹⁹ Ez az egyértelmű meghatározás, hogy ezek a felirattal, vagy áttört díszítéssel készült, nagyjából azonos formájú veretek thékák, vagyis tartók voltak (vö. a fent említett késtartó thékát Augstból: 4. kép 1–2).

Egy Aquincumból, közelebbi helymegjelölés nélkül, előkerült nyúlványtöredéket (BTM régi ltsz.: 575) sikerült a Faimingen-i limeskasztellumban talált ép példány alapján kiegészíteni.²⁰

Ugyancsak Aquincumból való egy közelebbi lelőhely megjelölése nélküli théka nyúlványtöredéke (BTM régi ltsz.: 572), valószínűleg egyidőben leltározták az előbbi aquincumi töredékekkel, de nem tartoztak össze eltérő méretük miatt,²¹ viszont áttört motívumuk azonos lehetett.

Fentiek analógiája továbbá egy teljes épségben megmaradt példány Niedergösgenből, ahol a kanálrész alján a közepén kis nyúlvány maradványa látszik, talán öntési csap.²² Ide sorolható még egy Basel környékéről való darab, ahol – mint már említettem – az egyik szögénél növényi rost maradványokat észleltek.²³ A következők csak nyúlványtöredékek; Mainzból, Märstettenből és Zugmantelből,²⁴ de mintázatuk teljesen azonos az előbbiekkal. Egy Rätiből, Pilstingből való ép veretnél, ahol az alátétlemez is megmaradt, már eltérő mintát alkalmaztak a nyúlványrészen, de a „kanál” áttörése azonos az eddigiekkel,²⁵ vagyis a Berger-féle I. típushoz tartoznak, ahová még több variáció sorolható.²⁶

Így például Pannoniából megemlítenék egy Brigetio–Szöny környékéről (MNM. ltsz.: 75/1890, 23, vétel Voetter Ottótól) előkerült töredéket (7. kép 3–4). Bár mérete kisebb a szokásos thékánál (sz.: 27–28 mm, mag.: 25 mm, vast.: 3 mm), de kiképzése hasonló: a pelta alakú „kanál”-rész szimmetrikusan kettéosztott, mindkét oldalon pelta és ívelt háromszög alakú kihagyások látszanak. A középső függőleges osztóvonalnál szög lehetett, mint ahogy a hátoldalon a peremnél 1–2 mm magas félkör alakú megvastagodás van. Itt három megerősítő szöveget alkalmaztak. A darab felfelé törött, a további mintázatból csak egy-egy kacs indítása maradt meg. Talán a thékák szokásos nyúlványrésze lehetett itt eredetileg. Az alkalmazást tekintve ez a darab is borító, -veretrész lehetett; mintázata a Berger-féle II. és III. típus kanálrészeinek variációját mutatja²⁷ és szorosan kapcsolódik a pannoniai áttört anyagban előforduló mintákkal, azokkal, melyek lapos kiképzéssel készültek.²⁸

Viszont már plasztikusabb előoldalt tapasztalhatunk annál az Önsingenből (Germania Superior) származó félig elkészült, rontott thékánál, melyet egyéni motívumváltozatokkal komponáltak meg. Az indadíszek, a kacsok szélei nincsenek letisztítva, cizellálva.²⁹ Feltételezhetjük, hogy ezt az elrontott, nyilván félredobott példányt helyben készítették és nem pl. Badenből, Gemellianus műhely-köréből szállították Önsingenben. Ti. ahol ilyen rontott darabot lehet találni, ott joggal feltételezhetjük, hogy a műhely a közvetlen közelben volt. Hiszen selejtes darabot nem szállítottak sehova, azt nem lehetett eladni.³⁰ Megjegyzendő, hogy az önsingeni félkész példány rokon a hasonló felületű, már elkészült thékákkal, melyeknél a nyúlványrész keretelés nélküli. Esetleg ide sorolható az Óbuda, Raktár utcai Cella Trichora közelében előkerült töredék is.³¹ De ezzel a plaszticitással találkozunk azoknál a birodalomszerte és Pannoniában is elterjedt áttört bronzoknál, melyek azonban nem thékák veretei, hanem más, főleg a ruházkodás díszei közé számítottak: fibulák, övveretek, csüngők, gombok stb. voltak; de alkal-

mazták őket kocsiveretként és lószerszámgarbiturák tartozékainál is.³²

L. Berger alapvető tanulmányokban elemezte Gemellianus mester tevékenységét, ismertetve az összes eddig előkerült théka vereteit, mint a felirattal készítetteteket,³³ mint az áttört motívumokkal kitöltött példányokat, utóbbiakat szintén a Gemellianus által készítettekhez lehet sorolni, de legalábbis a vele szorosan együttműködő és hatása alatt álló műhelyek termékeinek tartani,³⁴ mert feltűnő, hogy funkciójuk mindnél azonos, méretük nagyon hasonló,³⁵ motívumaik alig mutatnak eltérést. Kisebb variációkkal L. Berger három típusra osztja fel ezeket a thékákat. Figyelemre méltó, hogy az I. típusból van a legtöbb példány,³⁶ és Pannoniában is – mint láthattuk – csupán e típus és variációi fordulnak eddig elő.

Talán feltételezhetjük, hogy az egymással tökéletesen megegyező mintájú, és méretű veretek egyazon műhelyben készültek.

Messzire vezetnek részletesen analizálni a thékák áttört vereteinek motívumkincsét,³⁷ csupán annyit szeretnék megjegyezni, hogy a nagyszámú áttört művű bronzok között eléggé elkülöníthető helyet foglalnak el a thékák motívumai. Maga a tárgy formája is bizonyos mértékig meghatározza a díszítést: szimmetrikus elrendezésű minden théka veret; valószínűleg, hogy a minta ne sérüljön könnyen, közepes finomságú vonalakból fűrészték ki, lapos kidolgozású felülettel.

A Római Birodalom nyugati területein Gemellianus feliratos és áttört motívumokkal készített thékái sok helyen fellelhetők. L. Berger elterjedési térképén jól látható, hogy főleg Aquae Helveticae térségében gyakori mindkét típus; azonban Galliában és főleg a limeskasztellumokban is kedveltek. Ezen kívül szórva nyosan előfordulnak Felső-Itáliában és Noricumban.³⁸ A pannoni leletek ismeretében most már ki kell terjesztenünk a thékák – egyelőre csak a felirat

nélküli, ornamentális dísszel készültek – elterjedési körét erre a területre is, jelenlegi adataink alapján Aquincumra, Intercisára és Brigetiora, talán a helyek intenzívebb feltárási munkálatai miatt.

Dáciából Napoca-Clujról (Cluj Museum, Románia) is előkerült egy töredékes példány,³⁹ talán szintén théka lehetett. Mérete kisebb a szokásosnál a brigetio verethez hasonló. Mintázata a megmaradt kanálrésznél rokonságot mutat a Bécsi útiéval, nyúlánya kitörött. A kanálrész oldalán megerősítő kiszélesedés maradványa látszik.

Megjegyezni kívánom, hogy Pannonia és Dacia közötti Barbaricumból áttört veretes théka eddig nem ismert.

A thékák korát L. Berger, összevetve a datálható leleteket, a 2. század második fele és a 3. század első fele közé helyezi, alátámasztva az áttört technikájú veretek stíluselmzésének eredményeivel.⁴⁰ A Bécsi úti lelet kora pedig, Topál Judit szíves közlése szerint, a sírban talált többi tárgy alapján megegyezik ezzel a datálással.

Összefoglalva: A Bécsi úti 52. sírból egyedülálló lelet, egy teljes késtartó-théka tartozékai kerültek elő. Így a Germania Superiorban, Augstban (Augusta Rauriacum, Svájc) ép állapotban talált késtartó (4. kép 1–2) és más analógiák alapján, rekonstruálhatóvá vált a Bécsi úti lelet formája (1. kép 2, 2. kép 1–4) és valószínű alkalmazási módja (3. kép).⁴¹

Az aquincumi veret és néhány más töredék (7. kép 1–3) kivitele oly szorosan kapcsolódik az Aquae Helveticae működő Gemellianus bronzöntő mester termékeihez, hogy műhelyéhez – vagy annak köréhez – kell számítani a nálunk előjött példányokat is. Ezzel e fontos és jól körülhatárolható felírásokkal is meghatározható leletcsoport elterjedési területét Pannoniára is ki lehet terjeszteni.

Rövidítések

AÉ	Archaeológiai Értesítő (Budapest)		
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)		
ASA	Anzeiger für die Schweizerische Altertumskunde (Zürich)	BJ	Bonner Jahrbücher
Berger 1957	L. Berger: Die Thekenbeschläge des Gemellianus von Baden – Aquae Helveticae. JSGU 46. 1957. 24–39.	BpR	Budapest Régiségei
Berger 1966	L. Berger: Thekenbeschlag aus Bronze mit zugehörigem Eisenmesser. Römerhaus und Museum Augst. Jahresbericht 1966. Augst 1967. 14. 8.	BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission (Berlin)
Berger Studien	L. Berger: Die Thekenbeschläge des Gemellianus von Baden – Aquae Helveticae. Fenti munka újrányomása és kibővítése: Studien zu unserer Fachgeschichte.	BTM	Budapesti Történeti Múzeum
		FA	Folia Archaeologica
		JSGU	Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte (Basel)
		MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
		Oldenstein 1976	J. Oldenstein: Zur Ausrüstung römischer Auxiliar-einheiten. BRGK 57, 1976 Mainz am Rhein 1977. 49–284.
		ORL	Obergermanisch-Raetische Limes (Frankfurt a. M.)

PWRE	Pauly-Wissowa: Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)	Sellye 1973	<i>Sellye I.</i> : Az aquincumi áttört díszítésű kard és törhüvelyborítások. BpR XXIII, 1973. 129–146. Saalburg Jahrbuch (Berlin)
<i>Sellye Recueil</i>	<i>I. Sellye</i> : Recueil des bronzes ajourés de Pannonie faits par les maîtres celtiques à l'époque de l'Empire Romain. Latomus. 103, 1969. „Homages à Marcel Renard.” 518–41.	SJ UngNatMus	Ungarisches National Museum (Budapest)
		WdZ	Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst (Trier)

Jegyzet

1. Topál Judit az eddig feltárt hamvasztásos temetőt és az 52. sz. sír teljes anyagát feldolgozás után fogja közölni, a B.A.R. (British Archaeological Reports) International Series kiadványban.
2. *J. Topál*: The Southern Cemetery of Matrica (Százhalombatta–Dunafüred) Budapest, 1981. 77. Type C3. 36. jegyz. — *Topál J.*: Matrica (Százhalombatta–Dunafüred) korai és középső császárkori temetője. AÉ 108. 1981. 71. 20. jegy.
3. Az ép augsti théka képe: *Berger* 1966. 14–15. Abb. 12–13.
4. *Berger* 1957. 39. Kat. 48. Taf. 5B. részlet. — Hasonló formájú, de más rendeltetésű áttört lemez van egy Butzbach-i tőr fogóján. — *Oldenstein* 1976. 87–8. Taf. 9. 10.
5. *Berger* 1957. 39. Kat. 49.
6. *A. Radnóti*: Intercisa II. ArchHung 33. Bronzegegenstände. 235. 85: „Trensegestell aus Bronze” meghatározással. — *Sellye* 1973. 138. 140. Taf. III. 5. A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvében szereplő rajz alapján közöltem képét.
7. *Berger* 1957. 37. Kat. 26. A., 2. 7. Taf. 6A.
8. *J. J. Hatt*: Circonscription de Strasbourg. Gallia, 20. 1960. I. 483–515. Fig. 2. „...étui ajouré en bronze, trouvés rue Thomann.” Nyúlványa töredékes.
9. *Berger* 1966. 14–15. Abb. 12–13.
10. ORL (10) *Feldberg* 26. Taf. 6.55. Teile von der Bewaffnung cím alatt. — *Sellye* 1973. 143. 63. jegyzetben említve.
11. *Berger* 1957. 37. Kat. 24. Részletes értékelés: 27. — Pl. Izrael területén növényi rostból készült, jó állapotban megmaradt edénytartó hánccs „szatyrot” (basked) találtak. *Y. Yadin*: The Finds from the Barkokhba Period in the Cave of Letters. London 1963. Locus 57-ből, Pl. XIV. és Pl. XI. Nr. 3–5. Erre az adatra Szabó Klára hívta fel a figyelmemet, akinek értékes segítségét cikkem megírásához ezúton is köszönöm.
12. *W. Haberey*: Ein spätrömisches Frauengrab aus Dorweiler. BJ 149. 1949. 82–93. Taf. 3. 2. elő-hátlap és oldalnézet. Abb. 6. részletes rajzokkal
13. *A Kisa*: Römische Ausgrabungen an der Luxemburgerstraße in Köln. BJ 99, 1896. 40–47. Leírása: 46. Taf. 1. fig. 6. — *Haberey* BJ 149, 1949. 86. 3. jegyz.
14. *Sellye* 1973. 142–3, 57–63. sz. jegyzetekben részletesen ismertetem a korábbi irodalmat. — *Oldenstein* a kasztellumok áttört anyagát behatóan tárgyalja, de nem tér ki a kés-tartó thékákra, mert ezek nem tartoztak a katonai felszereléshez. 87.
15. *Sellye* 1973, 137. skk. — R. Laur-Belart mutatott rá először, hogy Gemellianus veretei nem fegyverborítások voltak. *Berger Studien*, 9. — Pl. Köngen (Grinario) cohors-kasztellumból újabban előkerült kissé plasztikus kiképzésű kés-tartó borítást „Ortband eines Schwertes”-nek határoznak meg: *Die Römer in Baden-Württemberg*. 2. Aufl. Stuttgart-Aalen 1976. 337, Abb. 153. Erre az adatra Szabó Klára hívta fel figyelmemet, köszönöm szíves tájékoztatását.
16. *Berger* 1957. 25.
17. *Berger* 1957. 24.
18. *Berger* 1957. 27. — RE. 2. Bd. V. Stuttgart 1934. Sp. 1613. — Az íróeszközök, a stili-k tartója kis henger is lehetett. *E. B. Bónis*: Emaillierte Palästra-Geräte aus Brigetio. FA XIX. 1968. Abb. 9. Nr. 35. — Kozmetikumok részére inkább kis dobozok szolgáltak. *K. Szabó*: Balsamaries en bronze provenant de la Pannonie. Alba Regia XXI. 1984. 104. fig. 8. 12–15.
19. *Berger* 1957. 26. Abb. 1. 4. Kat 2.: Niedergösgenből és Kat. 4. Augstból, 35.
20. *Sellye* 1973. Aquincumi veret: 138., 140. III. T. 3. — Faimingen 138., 140. III. T. 3a. 63. jegyz.
21. *Sellye* 1973. 138., 140. III. T. 4.
22. *Berger* 1957. *E. Tatarinoff*: Das römische Gebäude bei Niedergösgen (Solothurn). ASA X, 1908. 222. Abb. 102. A feliratos példány képe: Abb. 103. — *Berger* 1957. 37. Kat. 20.
23. *Berger* 1957. 37. Kat. 24. Abb. 2. 6. Vö. 11. sz. jegyzetemet.
24. Mainz: WdZ. XX. Fehérfémből készítették, 356. Taf. 18. 4. Említve: *Sellye* 1973. 63. sz. jegyzetben. — Märstettenből (Kreis Thurgau, Germania Superior). JSGV 1952. R. *Laur-Belart* részletesen ismerteti analógiákkal. 89. *Berger* 1957. 37. Kat. 21. — Zugmantelből: ORL (8) Zugmantel. 1937. 64. Taf. XI. 9. *Sellye* 1973. 62. sz. jegyzetben említve. *Berger* 1957. 38. Kat. 34.
25. *Berger* 1957. 38. Kat. 46. Taf. 6B.
26. Az egyik variációnál a kanálrész komplikáltabb trombitamustrákból áll, a nyúlvány pedig kettős „S” és peltamotívumok váltakozásából. Pl. Rückingen limeszkasztellumból, félkész példány le-

- het, mert mint a niedergösgeninél is észlelhető, a kanálrész alján középen kis öntési csap maradványa van. (ORL 22. [Rückingen] 15. 1. Taf. II. 2. — *Sellye* 1973. 60. sz. jegyzet.) — Azonos mintájú ép példányok kerültek elő Rheinzabernből. (Röm. Germ. Z. Mus., Mainz. Lindenschmit, Altertümer unserer heidnischen Vorzeit. II. Heft. IV. Taf. 3. 5.) és Saalburgból (*L. Jacobi*: Das Römerkastell Saalburg bei Homburg vor der Höhe. 1897. 486. Fig. 78. 3.) Altenburg-Heftrichből pedig egy töredékes nyúlvány ismert. (ORL 9. Altenburg-Heftrich. 1937. 8. Taf. II. 12.) — A következők nyúlványrésze kis eltéréssel készült: két példány Saalburgból (SJ II, 1913. 58. Taf. VII. 1.) a 33. sz. pincében talált példány épen maradt meg; a másik töredékes (SJ VII, 1930. 30. Taf. V. 25.) épp úgy, mint egy Feldberg limeszkasztellumból való darab. (SJ VII, 1930. 86. Taf. XXIV. 25. Említve: *Sellye* 1973. 63. sz. jegyzetben.) — A Zugmantel kasztellumból ismert példánynál újabb variációt láthatunk az I. típuson belül. (ORL. 8. [Zugmantel] 64. Taf. XI. 10. *Sellye*, 1973. 63. sz. jegyzetben említve. *Berger* 1957. 38. Kat. 35.) — Ezenkívül *L. Berger* még részletesen elemzi az általa II. és III. típusúnak meghatározott thékákat, valamint az egyéni variációkba sorolt példányokat, melyek azonban már eléggé eltérnek a pannoniaiaktól.
27. *Berger* 1957. Abb. 2. 8., de ez komplikáltabb; Abb. 2. 9., Abb. 3. 12 és 14. hasonló kiképzésűek, utóbbi félplasztikus felületű.
28. A pannoniai áttört művű bronzok közül csak keveset közöltek, pl.: *Sellye I.*: A pannoniai áttört bronzok áttekintése. II. AÉ 1941 1–3. 77. Pl. XXII. 1–3. — *Sellye Recueil* 533. Pl. CXC 2. félkész példány. Az általam eddig összegyűjtött anyagban számtalan publikálatlan analógia van. — *Oldenstein* a limeszkasztellumok hasonló anyagának széles skáláját mutatja be. Pl.: *Oldenstein* 1976. 110 sk. Taf. 19; 127 sk. Taf 31 és 33; 157 sk. Taf. 41; 178 sk. Taf. 53–4; 209 sk. Taf 72; 220 sk. Taf. 80–82. — *Berger Studien*, Taf. I. A. sz. alatt közöl Vindonisából hasonló szíjveret töredékét.
29. *Berger* 1957. 37. Kat. 23. Taf. 5A.
30. *Sellye Recueil*. 518. — *Sellye I.*: Adatok az arrabonai fémművességhez. Arrabona 12. 1970. 69. — *J. Oldenstein* behatóan foglalkozik a műhelyekkel összefüggő problémákkal. *Oldenstein* 1976. 68–85.
31. *Nagy L.*: Az óbudai Ókeresztény Cella Trichora a Raktár utcában. Budapest 1931. 49–50. 30 kép 3. — *Sellye* 1973. 138. 65. jegyz. III. T. 7. — Théka analógiák plasztikus előoldallal keretelés nélküli nyúlvánnyal; *Berger* a különleges áttört mintájúak közé sorolja: Stockstadt limeszkasztellumból ORL 33. (Stockstadt) 51. 35. sz. Taf. VII. 64. — *Berger* 1957. 38. Kat. 32. Abb. 3. 15. — *Sellye* 1973. 138. 66. sz. jegyz. — Továbbá Walldürnből (az egyik limesz-örtoronyból), ennél az alátétlemezzel is megvan. Említve Stockstadtnál 51. és *Berger* 1957. Kat. 32. — Az előbbiektől kissé eltérő mintával, de ugyanolyan kidolgozással került elő Saarbrückenből (*A. Kolling*: Germania 38. 1960. 431–432. Abb. 1.) és Oberwinterthurból (*W. Drack*: Germania 58. 1980. 153–155. Abb. 1.) két egymással azonos thékaveret.
32. *Sellye I.*: A pannoniai áttört fémmunkák áttekintése. AÉ 1940. 3–4. 236–43. XXIX–XXXVI. — *Idid*. II. közl. AÉ 1941 1–3. 62–78. XII. — *Sellye Recueil* 531–541. CLXXXIX–CXCII. — A limeszkasztellumokból pl. *Oldenstein* 1976. 95 sk. Taf. 12; 127 sk. Taf. 32; 142 sk. Taf. 36; 160 sk. Taf. 43; 198 sk. Taf. 65; 203 sk. Taf. 69–70; 223 sk. Taf. 83; 234 sk. Taf. 87.
33. *Berger* 1957., lásd a Katalógus-részt. 34–39. — *Berger Studien* 32. Néhány a *Berger* 1957 megjelenés után előkerült, ill. másutt ismertetett példányt közöl és az eddig összesen 51 darabot ezzel 58 darabra emeli. Az új 7 darab közül kettő feliratos típushoz tartozik (53 és 55. sz.).
34. *Berger* 1957, lást a Katalógust 35–9, valamint még néhány példányt kell a *Berger*-féle ismertetéshez számítani: vö. 8, 10, 26, 31, 33. jegyzeteimet.
35. A thékák közül sok a töredékes; de ha az ép példányok hossz- és szélesség méretét összehasonlítjuk, akkor ezek között alig van eltérés, *Berger* 1957, 34 sk.:
- Kat. 1.: Baden nyúlvány sz.: 21 mm; 4. Augst nyúlván sz.: 18 mm; 6. Muttenz nyúlvány sz.: 20 mm.
Typ I.: Kat. 20 Niedergösgen h: 181 mm, nyúl. sz.: 21 mm.
Typ I.: Kat. 24 Basel környéke h: 169 mm; nyúl. sz.: 22 mm.
Typ I.: Kat. 26 Avenches h: 179 mm; nyúlvány sz.: 21 mm.
Typ I.: Kat 27 Avenches h: tör.; nyúl. sz.: 19 mm.
Typ. I.: a kanál 46 Pilsting h: 207 mm; nyúl. sz.: 34 mm.
- Megjegyzem, hogy *L. Berger* nem minden ismertetett veretnek közli a méretét.
Berger Studien, 32.:
- Kat. 52. Augst nyúlvány sz.: 35 mm; Kat. 54. Augst nyúlvány sz.: 19 mm; Kat 56. Elgg (Kr. Zürich) nyúlvány sz.: 17 mm.
36. *Berger* 1957. 35.
37. *Berger* 1957. 32–4, részletes irodalmi utalásokkal.
38. *Berger* 1957 Abb. 4. elterjedési térkép; valamint értékelése: 31 és 34.
39. *Sellye* 1973. 138 és 140; 3. tábla 6.
40. *Berger* 1957 Részletesen kitér több théka datálására és ismerteti a régebbi irodalmat is: 28–9, 31–2, 34. — *Berger Studien*, 14 sk. — *Berger* 1966 15. — Az áttört művek datálásával részletekbe menően foglalkozik: *Oldenstein* 1976. 59–67, a limeszkasztellumok katonai viseletének ismertetése kapcsán.
41. Az 1. kép 1. ábrát Topál Juditnak, az 1. kép 2–6. ábráinak rajzait és rekonstrukcióit Vári Ágnesnek köszönöm; a fényképfelvételeket Dabasi András készítette.

THEKENBESCHLAG (MESSERBEHÄLTER) MIT DURCHBRUCHVERZIERUNG AUS DEM RÖMERZEITLICHEN BRANDGRÄBERFELD IN DER BÉCSI STRASSE (BUDAPEST)*

Judit Topál begann im Jahre 1980 im III. Bez. vom Budapest, an der Kreuzung der Bécsi Strasse und Pérenyi Gasse, sowohl an der östlichen, wie an der westlichen Strassenseite die Gräber eines umfangreichen Brandgräberfeldabschnittes freizulegen.¹ In Grab 52 lag – unter anderem – ein bronzener Beschlag mit durchbrochener Technik (Abb. 1.1.), für dessen Überlassung ich zwecks Veröffentlichung Judit Topál Dank schuldig bin.

Das erwähnte Grab war das einzige nicht gelehnte – laut Mitteilung der Ausgräberin – im Gegensatz zu allen bisher in diesem Friedhofteil erschlossenen Gräbern. Daher ist es mit grosser Wahrscheinlichkeit anzunehmen, dass in Grab 52 die Brandreste einer solchen Person untergebracht wurden, deren ethnische Zugehörigkeit von den anderen Toten abweicht. Dieser abweichende Bestattungsritus kommt in mehreren Brandgräberfeldern vor, so z. B. auch in Matrica (Százhalombatta).²

In Grab 52 befinden sich keine bei den Brandgräbern üblichen, gut ausgebrannten kalzinierten Knochenüberreste, sondern schlecht ausgebrannte, bräunlich-schwarze, grössere Stücke: Oberarm- und Oberschenkelbeine. Diese stammen vom Skelett eines erwachsenen Mannes, wie dies István Kiszely aufgrund seiner Untersuchungen festgestellt hat. Für seine mündliche Mitteilung danke ich ihm auch an dieser Stelle.

Für die Bestimmung der im Grabe gefundenen as-Münze danke ich Frau Katalin Bíró-Sey. Die Münze ist durchgebrannt, entzweigebrochen, jedoch zusammenfügbar. Ihr Alter reicht vom 1. bis zur Mitte des 3. Jhs, eine nähere Datierung ist nicht möglich.

Ausser den obigen Funden wurden noch eine Firmenlampe und drei Krüge ins Grab gelegt.¹

Der zu beschreibende, durchbrochene Bronzebeschlag wurde mit einer schmalen Schiene nach oben in die Nähe des Oberschenkelbeins ins Grab gelegt. Daneben lagen das kleine Stück einer Unterlagsplatte,

zwei fragmentarische, gebogene Bronzespangen und etwa 50 mm davon, dem Inneren des Grabes zu, die korrodierte Klinge eines Eisenmessers. Wie wir es sehen werden, gehörten der durchbrochene Beschlag, die kleinen Spangen und das Messer zusammen, sie bildeten gemeinsam die Teile einer Messertheke. (Abb. 2. 1–4.)

Vom durchbrochenen Bronzebeschlag (BTM, Inv. Nr. 88.4.260., Abb. 1.) ist ziemlich viel übriggeblieben, so kann er ergänzt werden. Ich danke hier besonders für die grosse Sachkenntnis erfordernde, sorgfältige Arbeit von Frau Katalin T. Bruder, sowie für ihren beigelegten Bericht über die Restauration.

Der Beschlag zeigt unten eine Halbkreis- sog. Löffelform, der sich nach oben eine schmale Schiene anschliesst. Das durchbrochene Feld ist von einer massiven Umrahmung aus Bronze umgeben. Dieser Rahmen ist beim halbkreis-(löffel-)förmigen Teil zweifach ausgebildet und sowohl an der Vorder – wie an der Rückseite von gleicher Breite. Die Doppelausführung hört bei der Schiene auf. Ursprünglich war in der gesamte Länge des Beschlages eine dünne Unterlagsplatte, doch blieb von dieser an der Originalstelle bei dem halbkreisförmigen und dem kleinen abgebrochenen Teil der Schiene nur ein Fragment erhalten. Die genaue Stelle der alleinstehenden Platte (Abb. 6.2.) kann nicht mehr eindeutig festgestellt werden. (Abb. 1.1.)

Bezüglich der Anwendung des Beschlages können Befestigungsspuren im mittleren Löffelteil unten festgestellt werden, dort wo sich bei der Kante ein kleiner Nagel flach hervorhebt, sowie auch an der Seite des Löffelteiles, wo keine Doppelkante mehr vorhanden war. Auf der Schiene – nahe der Bruchstelle – ist am Rande der Kante ein kleiner hervorstehender Bronzerest ersichtlich.

Die Vorder- und Rückseite des Beschlages ist flach bearbeitet, das durchbrochene Muster von mittlerer Feinheit wurde ebenfalls flach ausgebildet.

* Das aus dem Griechischen stammende lateinische Wort „*Theca*“ (Theke) heisst soviel wie Behälter für Messer oder Schreibutensilien. Mit der ausführlichen Erörterung zahlreicher Auktorenstellen s.: PWRE 2. Bd. V. Stuttgart 1934. Sp. 1613. – Auf die Bestimmung der *Theca vulneraria* richtete K. Szabó meine Aufmerksamkeit: Anticka bronza u Jugoslaviji 1844–1969. (Beograd 1969) 138. No. 275. Mit Foto.

Das durchbrochene Motiv ist eine, im halbkreisförmigen Löffelteil das Spiegelbild des Musters symmetrisch angebrachte, rankenverzierte Pelta. Beim Löffelteil unten fehlt hier die bei den Analogien (siehe z.B. Avenches und Strasbourg, Anmerkungen Nr. 7. und 8.) vorkommende, doppelte Halbkreislinie, die dem unteren Bogen der Kante folgt, wodurch eine Einzelvariante des üblichen Musters entsteht. Zur Schiene führen doppelte, sich symmetrisch zurückbiegende Ranken hinüber. Sodann setzt sich das Muster mit einem lautenähnlichen Motiv fort, das oben in einen Kreis ausgeht. Die weiteren Durchbrechungen der länglichen Schiene wiederholen sich und sind der Form nach identisch: fest aneinander gefügt, verflochten und ebenfalls einer Laute ähnlich. Vom Muster des kleineren, abgebrochenen, zur Schiene gehörenden Stückes ist bei der inneren Kante nur ganz wenig erhalten geblieben, doch kann festgestellt werden, dass sich das gleiche Motivsystem auch auf diesem Teil fortsetzt, wie beim grösseren Stück. An der Rückseite (Abb. 2.1.) ist ein kleiner Rest der Unterlagsplatte zu sehen. Bei der Rekonstruktion des Beschlages muss berücksichtigt werden, dass das Muster beim Bruch nicht unmittelbar weiterläuft, ca. 10–15 mm sind völlig ausgebrochen.

Laut Feststellung von László Költő (siehe: Bericht von Frau Katalin T. Bruder) wurde der durchbrochene Beschlag aus einer dunkleren Bronze ausgeführt als die Unterlagsplatte, da die letztere viermal so viel Zink enthalten hat und daher hellgelb war. Demnach war der unterschiedliche Farbeffekt, der bei den durchbrochenen Arbeiten allgemein angewendet wurde, – eventuell nicht mit Metall, sondern einer Leder- bzw. Textilunterlage anderer Farbe – auch beim Fund von der Bécsi Str. vorhanden.

Die Masse des grösseren Beschlagstückes: Länge 120–120,5 mm, Breite: bei dem Löffelteil: 50,5 mm. Die Breite der Schiene: 21–21,5 mm. Die Breite der massiven Bronzekante beträgt sowohl an der Vorder-, wie an der Rückseite 10 mm. Die Dicke des Beschlages der Kante und des Durchbruchs ist in gleicher Weise 2 mm. Die Dicke der Unterlagsplatte ist weniger als 1 mm. Beim Löffelteil, wo der Beschlag verdoppelt ist, beträgt die Dicke 6,6–7 mm, die lichte Weite: hier nur ca. 2 mm. Die Masse des kleineren Bruchstückes: Länge 51 mm, max. Breite: 11 mm, Dicke: 2 mm. Die Dicke der Unterlagsplatte stimmt mit jener der grösseren Stücke überein: weniger als 1 mm.

Im Grabe befand sich neben dem durchbrochenen Beschlag eine kleine unregelmässige Metallplatte. (BTM. Inv. Nr. 88.4.260/a., Abb. 6.2.) Sowohl die Vorder- wie auch die Rückseite ist flach ausgestaltet. Ihre Oberfläche ist ein wenig gewölbt, gebogen ebenso wie der durchbrochene Beschlag. Auf der Platte sind drei

kleine Löcher zu sehen, diese dienten möglicherweise der Befestigung des durchbrochenen Musters. Ihre genaue Unterbringung kann, wie schon erwähnt, derzeit nicht mehr bestimmt werden. Die Ausführung dieses Plattenbruchteils scheint stärker, massiver zu sein, als die auf der ursprünglichen Stelle erhalten gebliebenen Unterlagsplatten. Seine Farbe ist gelblich, mit starken Rostspuren sowohl auf der Vorder- wie auf der Rückseite. Max. Länge: 48 mm, max. Breite: 21 mm, Dicke: weniger als 1 mm.

In der Nähe des durchbrochenen Beschlages lagen eine grössere und eine kleinere grünpatinierte Bronzespange. (BTM. Inv. Nr. 88.4.260/b., Abb. 5.2., und Abb. 6.3.)

Am einen Ende des grösseren Stückes biegt sich die Spange an der Rückseite um ca. 4 mm nach hinten und schmiegt sich gänzlich der Biegung an. Sowohl die grössere wie auch die kleinere Spange ist bogenförmig, doch ist diese Form bei der grösseren besser wahrnehmbar: auf ihrer Kante befindet sich ein halbkreisförmiges Loch, wahrscheinlich die Stelle des Befestigungsnagels. Die Breite beider Spangen beträgt 11 mm, ihre Länge ca. 29 bzw. 16 mm, ihre Dicke: 1 mm.

Die Funktion der Spangen ist beim Beschlag an einer aus Regensburg stammenden, im Originalzustand erhaltenen Theke (Abb. 4.3.)⁴ genau ersichtlich, wo am oberen Ende der durchbrochenen Schiene die Biegung der an der ursprünglichen Stelle erhalten gebliebenen Spange des Messerbehälters den Beschlag an der Rückseite der Schiene ganz umfasst: ihre Befestigung mit Nägeln kann gut beobachtet werden. Das Bild veranschaulicht ein Detail der Theke; ob am Stück zwei Spangen angewandt wurden, ist nicht ersichtlich. Die rückseitige Befestigung der Spangen, wie es auch am Beispiel des Augster Stückes sichtbar ist, dürfte deshalb erfolgt sein, damit die Spange das durchbrochene Muster nicht verdeckt. Die Masse des Regensburger Beschlages sind jenem aus der Bécsi Strasse ganz ähnlich, nicht allein die Breite der Spange, sondern auch die der durchbrochenen Schiene.

In Regensburg kam vom römischen Gräberfeld auch ein Thekenbruchstück zum Vorschein, wo das Metallplattenstück noch auf seinem ursprünglichen Platz zu sehen ist.⁵

In Grab 52 in der Bécsi Str. lag 50 mm vom durchbrochenen Beschlag dem Inneren des Grabes zu, ein korrodiertes Eisenmesser (BTM. Inv. Nr. 88.4.261., Abb. 5.3. und Abb. 6.4.), dessen Angel spitzig gewesen sein durfte, die Klinge war einschneidig. Infolge der Rostschicht ist das Messer jetzt dicker als ursprünglich, doch dies beachtet, hatte das Messer solche Masse, dass es in den durchbrochenen Beschlag hineingesteckt und mit Hilfe der gebogenen Spange befestigt werden konnte. Die Masse des Messers: fragmentari-

sche Länge: 85 mm, Klingenbreite: 20 mm. Als Vergleich richte ich die Aufmerksamkeit darauf, dass die Breite der durchbrochenen Schiene 21 mm beträgt.

Eine völlig identische Analogie des Beschlages aus der Bécsi Str. kam in fragmentarischem Zustand in Intercisa (Abb. 7. 1–2.) vom sog. Öreghegy aus dem Hauser-Weinberg zum Vorschein. (MNM. Inv. Nr. 90. 1908, 113).⁶ Nur der Schienenteil der Theke ist vorhanden. Ausser dem Muster sind auch ihre Masse dieselben wie jene aus der Bécsi Strasse. An der Kante ist gegenüber eine (gebrochene) Ausbuchtung ersichtlich, wo die Spange befestigt war, ist der Nagel noch erhalten. Von einer Unterlagsplatte ist keine Spur vorhanden. Fragmentarische Länge: 55 mm, Breite: 21 mm, Dicke: 2 mm.

Weitere Analogien der beiden pannonischen Theken (Bécsi Str., Intercisa) stammen aus Avenches⁷ und Strasbourg⁸ (in Germania Superior). Der erstere Ort ist in der heutigen Schweiz, der letztere in Frankreich.

In Abb. 4. 1–2. ist ein völlig erhalten gebliebener, einzigartiger Fund aus Augst (Schweiz, das römische Augusta Rauriacum, Germania Superior) zu sehen: die Reproduktion der Vorder- und Rückseite einer Theke, die in der Insula Nr. 5 gefunden wurde.⁹ Diese ermöglicht die Rekonstruktion der im Grab der Bécsi Strasse gefundenen Bestandteile einer Theke. Bei der Theke aus Augst wurde das Messer mit zwei Spangen und an der Rückseite zur durchbrochenen Vorderplatte befestigt und zwar im Mittelteil der Schiene sowie bei den Erweiterungen am oberen Ende. Eine derartige Erweiterung kann an jeder einzelnen durchbrochenen Schiene – verschiedenen Typs – beobachtet werden, sofern gerade dieses Stück von der Schiene erhalten blieb, so auch bei dem Fund von der Bécsi Strasse, allerdings ist diese Erweiterung nur im mittleren Teil vorhanden. Aller Wahrscheinlichkeit nach wurde mit der halbkreisförmigen Spange nur der Rückteil des Stückes befestigt, damit das durchbrochene Muster nicht verdeckt wird, wie ich dies schon beim Regensburger Fund erwähnt habe. (Abb. 4.3.)

Die durchbrochene Verzierung der Augster Theke weicht von jener der Bécsi Strasse wenig ab, ihre Schiene ist schmaler, die Unterlagsplatte ist aus Messing, daher unterscheidet sich das obere, durchbrochene Muster scharf von der Farbe der Unterlagsplatte. Dass heisst, der Farbeffekt war der gleiche wie beim Fund der Bécsi Strasse: unter der dunkleren, durchbrochenen Platte ist eine hellgelbe Unterlage. (Siehe: Ergebnis der chemischen Untersuchung von L. Költő.)

An der Rückseite der Theke wiesen die Laborproben an zwei Stellen Spuren einer Schnur auf. Diese diente vermutlich zur Befestigung der Rückseite auf Textilien, Bast oder Leder. An dieser Stelle dürfte das Messer hineingesteckt gewesen sein. In der unteren

löffelartigen Erweiterung des durchbrochenen Teiles befand sich im 2–5 mm tiefen Innenraum das taschenartige Ende des Futterals. Die Theke wurde mit einer Schnur zusammengezogen (vgl. die Rekonstruktionen Abb. 2.2. und 4.), doch konnte sie auch offen gewesen sein, um leichter zum Messer zu gelangen. Das Messer wurde in der Theke auf dem Gürtel aufgehängt getragen. (Abb. 3.)

Im Limes Castellum Feldberg kam in fast vollkommenem Zustand ein Beschlag mit durchbrochenem Muster zum Vorschein, der dem Thekenbeschlag des Augster Messers der Form und dem Muster nach sehr ähnlich ist.¹⁰

Im Laufe der Laborproben zeigten sich nicht nur beim Augster Fundstück, sondern auch bei dem fast vollkommen erhaltenen Beschlag aus der Umgebung von Basel Faserüberreste. Hier wurden in der Erweiterung der Schiene beim Niet solche aus dem Süden stammende Pflanzenfasern gefunden, die in Mitteleuropa nicht heimisch sind. Diese Angabe ist in bezug auf die Handelsbeziehungen des Werkstattbereiches der Theke wichtig.¹¹

Eine andere vollkommen erhaltene durchbrochene Theke aus späterer Zeit wurde in einem Frauengrab von Dorweiler, im Freien Germanien, gefunden. (Im Grab der Bécsi Strasse war ein Mann begraben!) In der germanischen Theke wurden zwei Messer untergebracht, mit zwei bogenförmigen Spangen an den Gürtel befestigt. Auch die Form und die durchbrochene Verzierung weichen von jenen der bisher besprochenen Theken ab. Das durchbrochene Muster erinnert eher an eine Durchlöcherung. Die Spangen mit ähnlichem Muster umfassen völlig die Messer, vielleicht dienten sie nicht nur zu Befestigungs-, sondern auch Verzierungszwecken. An der Rückseite der Theke sind Lederüberreste zu sehen. Datierung: eine Durchbrechung von diesem Typ erscheint schon am Beginn des 3. Jhs und ist bis zum Anfang des 5. Jhs gebräuchlich.¹²

Mit einer ähnlichen, aber komplizierteren und feiner ausgeführten Durchlöcherung ist der Beschlag hergestellt, der in der Luxemburg Strasse in Köln gefunden wurde.¹³

In der archäologischen Literatur begegnen uns dutzendweise Beschläge, die dem in der Bécsi Strasse gefundenen ähnlich sind, namentlich im Material des Limes Castellum im Rheinland.¹⁴ Diese werden als Behälter von Dolchen bestimmt. Diese Bezeichnung habe auch ich übernommen.¹⁵ Obwohl wir auf den Steindenkmälern so kleine Dolchbeschläge nicht vorfinden können,¹⁶ ist die Bezeichnung „Behälter“ zu einem gewissen Grad richtig, da die Theken tatsächlich „Behälter“ waren, allerdings für Messer.¹⁷ Es ergab sich auch die Frage, ob die Theken nicht Schreibzeug oder kosmetische Artikel enthielten,¹⁸ doch diente der

Fund der Bécsi Strasse eindeutig als Messerbehälter, da auch das Messer zum Vorschein kam.

Der in *Aquae Helveticae* (Baden, Schweiz) tätige Bronzegiesserei namens Gemellianus hat den Beschlägen den Namen „theca“ gegeben, z.B. THE-CAMGEMELIAN (aus Niedergösgen) oder THE-CAMG. (ein Exemplar aus Augst).¹⁹ Die inschriftlichen oder mit Verzierung und Inschrift versehenen Beschläge, mehr oder weniger gleicher Form dienten als Behälter, d.h. Theken. (Siehe Abb. 4.)

Es ist uns gelungen ein aus Aquincum ohne nähere Ortsangabe zum Vorschein gekommenes Schienenfragment (BTM, alte Inv. Nr. 575), aufgrund das im Limes Castellum von Faimingen zum Vorschein gekommenen, gut erhaltenen Fund zu ergänzen.²⁰

Ebenfalls an einer unbestimmten Stelle in Aquincum wurde ein Schienenfragment (BTM, alte Inv. Nr. 572) mit gleichem Muster wie beim obigen, doch in abweichender Grösse gefunden.²¹

Im Römischen Reich finden wir Analogien der pannonischen Theken in grosser Zahl vor, z.B. in Niedergösgen,²² diese letztere konnte vielleicht ein Halberzeugnis gewesen sein, der Gusszapfen ist erhalten geblieben; ferner aus der Umgebung von Basel, mit Pflanzenfaserresten bei dem einen Niet.²³ Bloss Schienenfragmente kamen aus Mainz, Märstetten und Zugmantel²⁴ zum Vorschein, deren Muster mit den bisherigen identisch sind. Aus Pisting in Rätien stammt ein vollständiger Beschlag, mit abweichendem Muster, allein der „Löffel“-Teil ist mit den bisherigen identisch.²⁵ Diese reiht L. Berger in seiner Abhandlung unter Typ I. ein, wohin auch mehrere Varianten gehören.²⁶

Aus Pannonien möchte ich noch ein Fragment erwähnen und zwar aus der Gegend Ószöny-Brigetio (UngNatMus. Inv. Nr. 75.1890.23, Abb. 7. 3-4.) das kleiner als die bisherigen Theken ist (Breite: 27-28 mm, Höhe: 25 mm, Dicke 3 mm), doch mit ähnlicher Ausführung. Der peltaförmige „Löffel“-Teil ist zerteilt, von der Schiene ist nur eine Ranke zurückgeblieben. Auch dieses Stück dürfte irgendein Beschlag gewesen sein, der die Varianten der Typen Berger II. und III. zeigt,²⁷ sich eng dem flach bearbeiteten durchbrochenen Material anschliesst und nicht der Theke.²⁸

Es gibt auch plastische Theken, z.B. in Önsingen (Germania Superior). Dieses halbfertige Exemplar weist einzigartig ausgeführte Motive auf. Es kann angenommen werden, dass es an Ort und Stelle und nicht in Baden in der Gemellianus-Werkstätte erzeugt worden ist, da es nicht üblich war Ausschussware weder zu verkaufen, noch irgendwohin zu liefern.³⁰ Dieses Exemplar ohne Umrahmung ist einem fertig ausgearbeiteten Stück aus Aquincum ähnlich, das nächst der Cella Trichora in der Raktár Gasse in Óbuda ge-

funden wurde.³¹ Diesen plastisch durchbrochenen Stücken begegnen wir überall im Reich, so auch in Pannonien, sie gehörten beispielsweise zu Fibeln und sonstigen Kleidungsstücken oder zu Wagenbeschlägen und Pferdegeschirrgarnituren.³²

L. Berger publizierte sämtliche bisher auffindbare Beschläge des Meisters Gemellianus, sowohl mit Inschriften, wie auch mit ornamentalen Motiven und stellte fest, dass diese aus der Werkstätte von Gemellianus, oder zumindest aus ihrem Produktenbereich hervorkommen.³⁴ Es kann vielleicht angenommen werden, dass Stücke mit völlig identischer Verzierung und Grösse in derselben Werkstätte erzeugt worden sind.³⁵ Mit kleineren Variationen reiht L. Berger die Motive in drei Typen ein: es ist beachtenswert, dass die meisten Stücke zum Typ I. gehören³⁶ und in Pannonien auch nur dieser Typ und dessen Varianten vorkommen.

Es würde zu weit führen, den Motivschatz der Theken zu analysieren,³⁷ ich möchte die Aufmerksamkeit dem Umstand zuwenden, dass sie von den übrigen durchbrochenen Bronzen differenziert werden können. Die Form bestimmt bereits die Verzierung, jedes Stück ist symmetrisch angeordnet. Um eine Beschädigung zu vermeiden, wurden sie aus mittelfeinen Linien mit flacher Ausführung herausgeschnitten.

Auf der Verbreitungskarte von L. Berger kann gut beobachtet werden, dass die Theken hauptsächlich im Raum der *Aquae Helveticae* häufig sind, ausserdem kommen sie auch in den Kastellen des rheinländischen Limes, in Gallien, und sporadisch in Oberitalien sowie im Noricum vor.³⁸

In Kenntnis der pannonischen Funde müssen wir nun den obigen Kreis auch auf Aquincum, Intercisa und Brigetio erstrecken und zwar unseren bisherigen Daten gemäss hinsichtlich der Typen ohne Inschrift.

Aus Dazien kam auch ein fragmentarisches Exemplar von Napoca-Cluj zum Vorschein.³⁹ (Mus. Cluj, Rumänien) Es ist kleiner als üblich, und sein Muster jenem der Bécsi Str. verwandt.

Hier möchte ich bemerken, dass im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien bisher keine Theken mit durchbrochener Verzierung bekannt sind.

Die Theken datiert L. Berger zwischen die zweite Hälfte des 2. und der ersten Hälfte des 3. Jhs, was er durch die Stilanalysen der durchbrochenen Beschläge unterstützt.⁴⁰ Das Alter der Theke aus der Bécsi Str. stimmt – laut freundlicher Mitteilung von Judit Topál – aufgrund der übrigen Grabfunde mit dieser Datierung überein.

Zusammenfassend: aus dem Grab in der Bécsi Strasse kam ein einzigartiger Fund, die Bestandteile einer Messerbehälter-Theke ans Tageslicht. Aufgrund der aus Augst (Schweiz) stammenden, vollständig erhalten geblieben Theken (vgl. Abb. 4. 1-2.) ist es ge-

lungen ihre pannonische Analogie (Abb. 1, Abb. 2.) und ihre Anwendungsweise (Abb. 3.) zu rekonstruieren.⁴¹ Der Beschlag von der Bécsi Strasse und einige anderen pannonischen Bruchstücke (Abb. 7.) knüpfen sich so eng den Gemellianus-Erzeugnissen aus Aquae

Helveticae an, dass die bei uns eingeholten Funde auch zu dieser Werkstätte – oder zu ihrem Kreis – gerechnet werden können. Daher muss die Verbreitung dieser bedeutenden Fundgruppe auch auf Pannonien erstreckt werden.

Abbildungen

- Abb. 1. 1. Bruchstück eines durchbrochenen Bronzebeschlages aus dem Brandgrab 52 in der Bécsi Str. – Zeichnung von Judit Topál anlässlich der Erschliessung i.J. 1980. (BTM); 2. Ergänzte Vorderseite der Theke mit durchbrochener Verzierung.
- Abb. 2. 1. Rekonstruktion der Theke mit durchbrochener Verzierung, Rückseite; 2. Seitenansicht; 3. Längsschnitt: a) bronzener Beschlag mit durchbrochener Verzierung, b) bronzene Unterlagsplatte, c) die zwei bronzenen Befestigungsspangen, d) Eisenmesser, e) Textil- oder Lederfutteral, f) Befestigungsnagel; 4. Aufsicht: a–e) dasselbe wie bei Zeichnung 3., f) Faserschnur zum Zusammenziehen des Futterals.
- Abb. 3. Vermutliche Stelle der Theken am Gürtel (Rekonstruktion).
- Abb. 4. 1–2. In Augst (Augusta Rauriacum, Schweiz) ans Tageslicht gelangte vollständige Theke mit Befestigungsspanne. Vorder- und Rückseite. Nach Berger 1966 Abb. 12–13; 3. Aus Regensburg (Deutschland) Theke mit Befestigungsspanne, Detailzeichnung. Nach Berger 1957 Taf. 5/b. Zeichnungen von Ágnes Vári.

- Abb. 5. 1. Aus dem Brandgrab 52 in der Bécsi Str. (BTM) fragmentarischer, durchbrochener Bronzebeschlag: Vorderseite der Theke nach der Restaurierung, 1988; 2. Zwei Bronzebandfragmente, Aufsicht; 3. Eisenmesserrest, Vorderseite.
- Abb. 6. 1. Aus dem Brandgrab 52 in der Bécsi Str. (BTM) fragmentarischer, durchbrochener Bronzebeschlag: Rückseite der Theke nach der Restaurierung, 1988; 2. Fragment von der Metallunterlagsplatte des durchbrochenen Beschlages; 3. Zwei Bronzebandfragmente, Seitenansicht; 4. Eisenmesserrest, Rückseite.
- Abb. 7. 1–2. Schienenfragment des Thekenbeschlages(?) aus Dunaújváros-Intercisa (MNM), Vorder- und Rückseite; 3–4. Durchbrochenes Beschlagfragment, Vorder- und Rückseite aus Ószöny-Brigetio (MNM) Die Fotos sind Aufnahmen von András Dabasi.

Képjegyzék

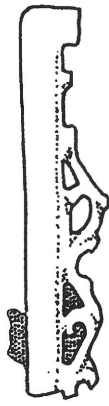
1. kép 1: Bécsi út 52. hamvasztásos sírból, töredékes áttört művű bronz veret az 1980. évi előkerülésekor (BTM); 2: Bécsi úti áttört bronz veret javasolt kiegészítése. A késtartó théka előlapja.
2. kép 1: Bécsi úti áttört művű késtartó rekonstrukciója (hátoldal); 2: Bécsi úti áttört művű késtartó rekonstrukciója (oldalnézet); 3: Bécsi úti áttört művű késtartó rekonstrukciója hosszmetset: a) áttört művű bronzveret; b) bronz alátét lemez; c) a két felerősítő bronz pánt; d) vas kés; e) textil vagy bőr bélés; f) megerősítő szög; 4: Bécsi úti áttört művű késtartó rekonstrukciója felülnézet: a) áttört művű bronzveret; b) bronz alátét lemez; c) a két felerősítő bronz

pánt; d) vaskés; e) textil vagy bőr bélés; f) rost zsinór a bélés összehúzására.

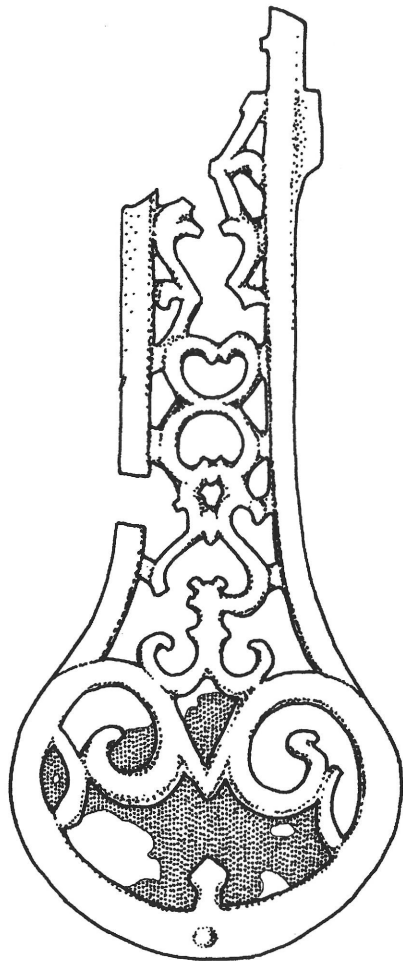
3. kép A Bécsi úti áttört művű késtartó valószínű elhelyezése az övön (rekonstrukció).
4. kép 1–2: Augst-ból (Augusta Rauriacum) ép állapotban előkerült késtartó elő- és hátoldala (Berger 1966, Abb. 12–13.); 3: Regensburg-i késtartó, felerősítő pánttal (részlet Berger 1957 Taf 5b alapján).
5. kép 1: Bécsi úti 52. hamvasztásos sírból (BTM), töredékes, áttört művű bronz veret, késtartó théka előlapja, a restaurálás után, 1988; 2: Két darab bronz pánt töredéke, felülnézet; 3: Vaskés maradvány, előoldal.

6. kép 1: Bécsi úti 52. hamvasztásos sírból (BTM) töredékes, áttört művű bronz veret, késtartó théka hátoldala, a restaurálás után, 1988; 2: töredék az áttört veret fém-alátét lemezéből; 3: Két darab bronz pánt töredéke, oldalnézet; 4: Vaskés maradványa, hátoldal.

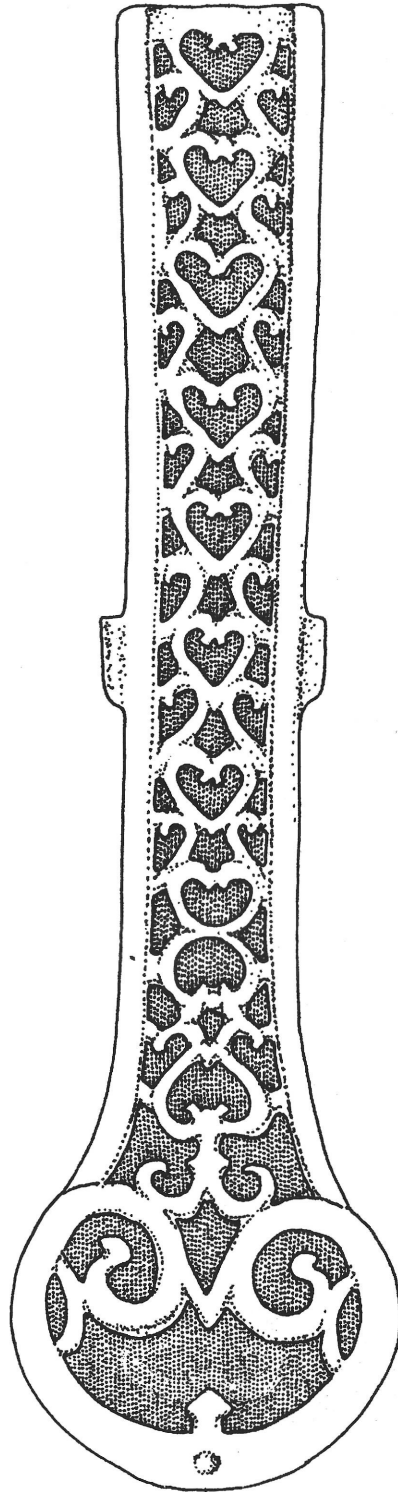
7. kép 1–2: Késtartó théka veretének nyúlvány-töredéke elő- és hátoldala Dunaújvárosból Intercisa (MNM); 3–4: Áttört művű veret-töredék elő- és hátoldala Ószőny-Brigetioból (MNM).

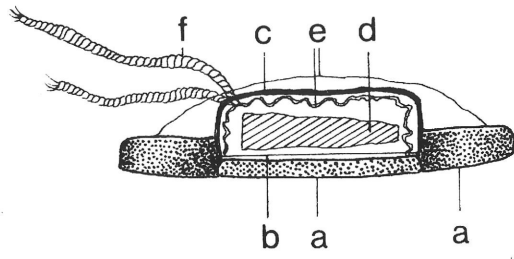
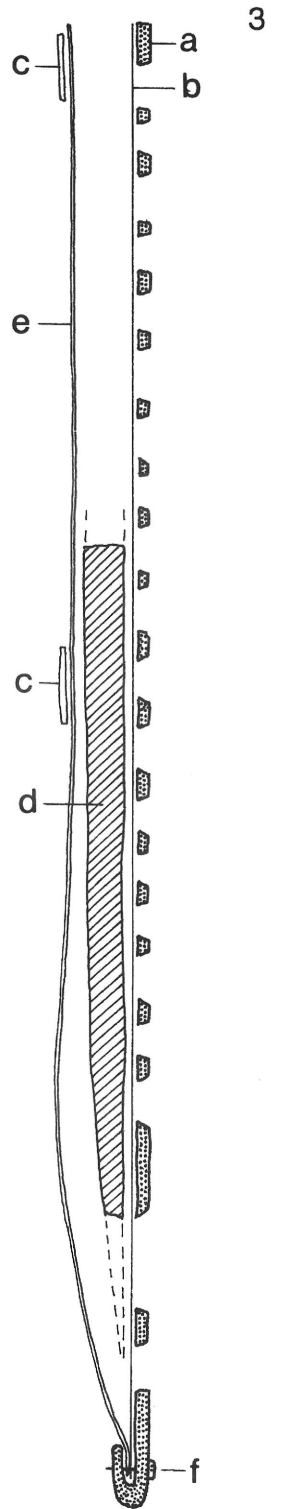
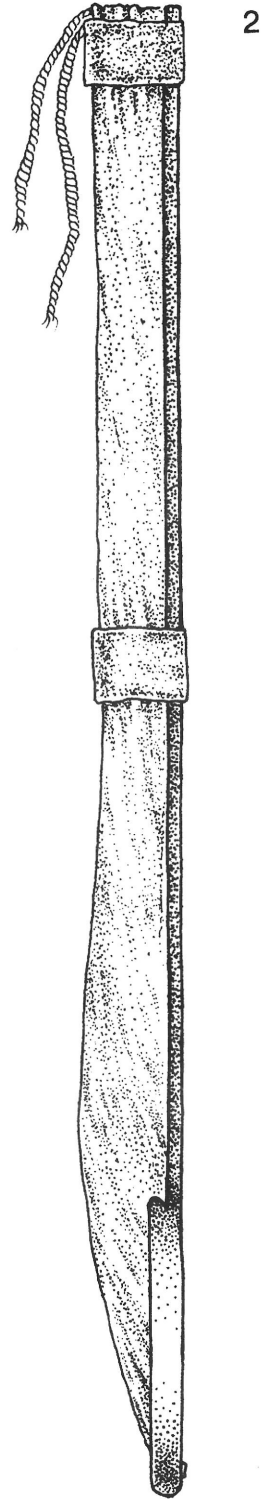
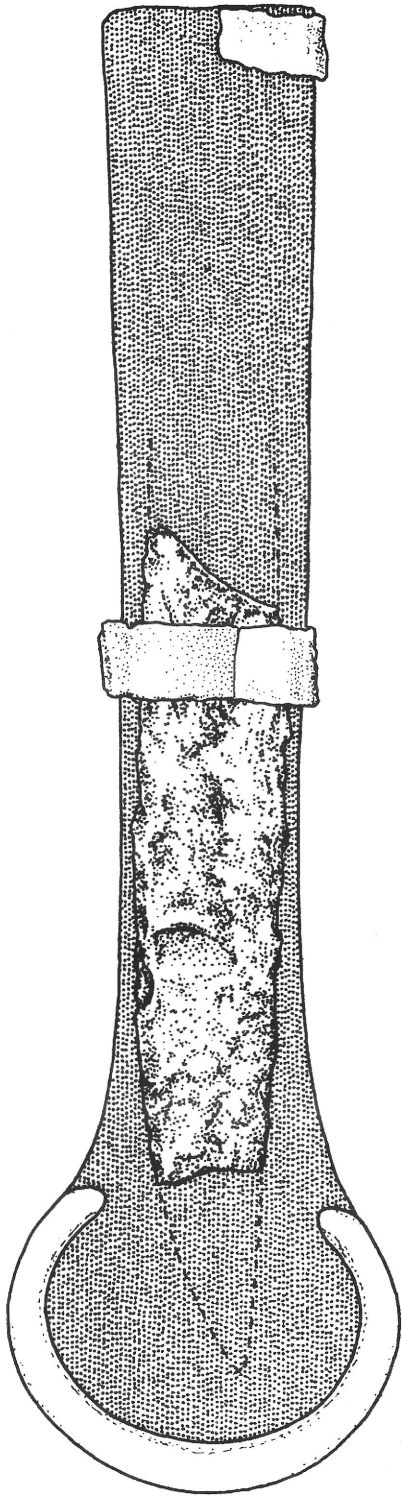
1

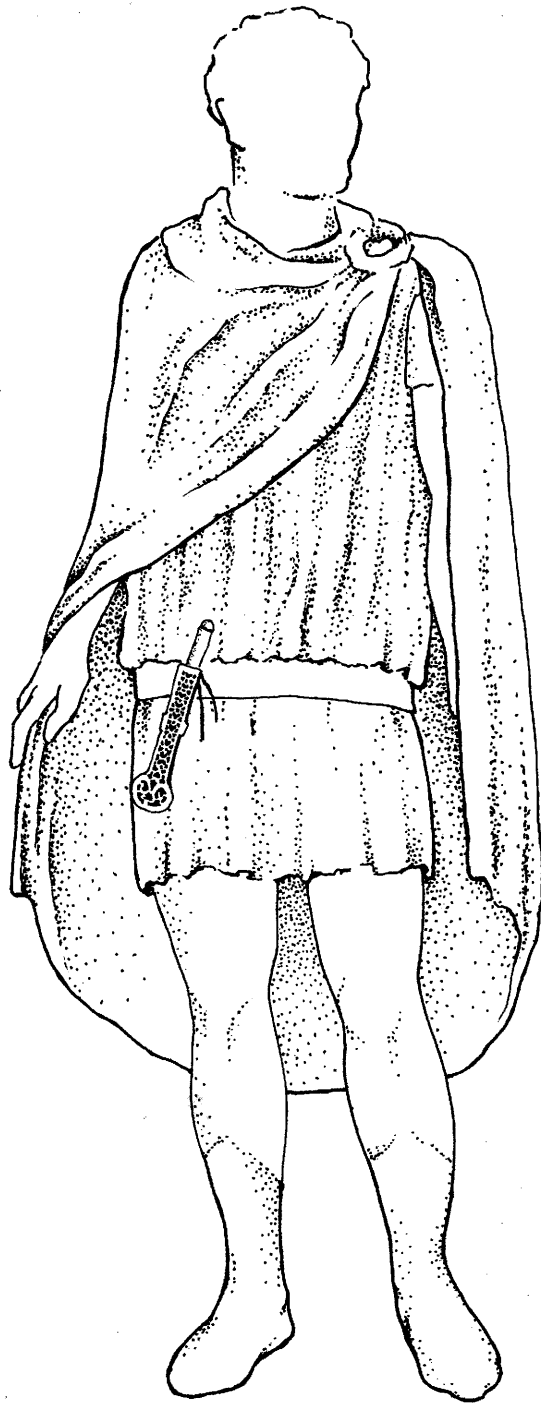

2

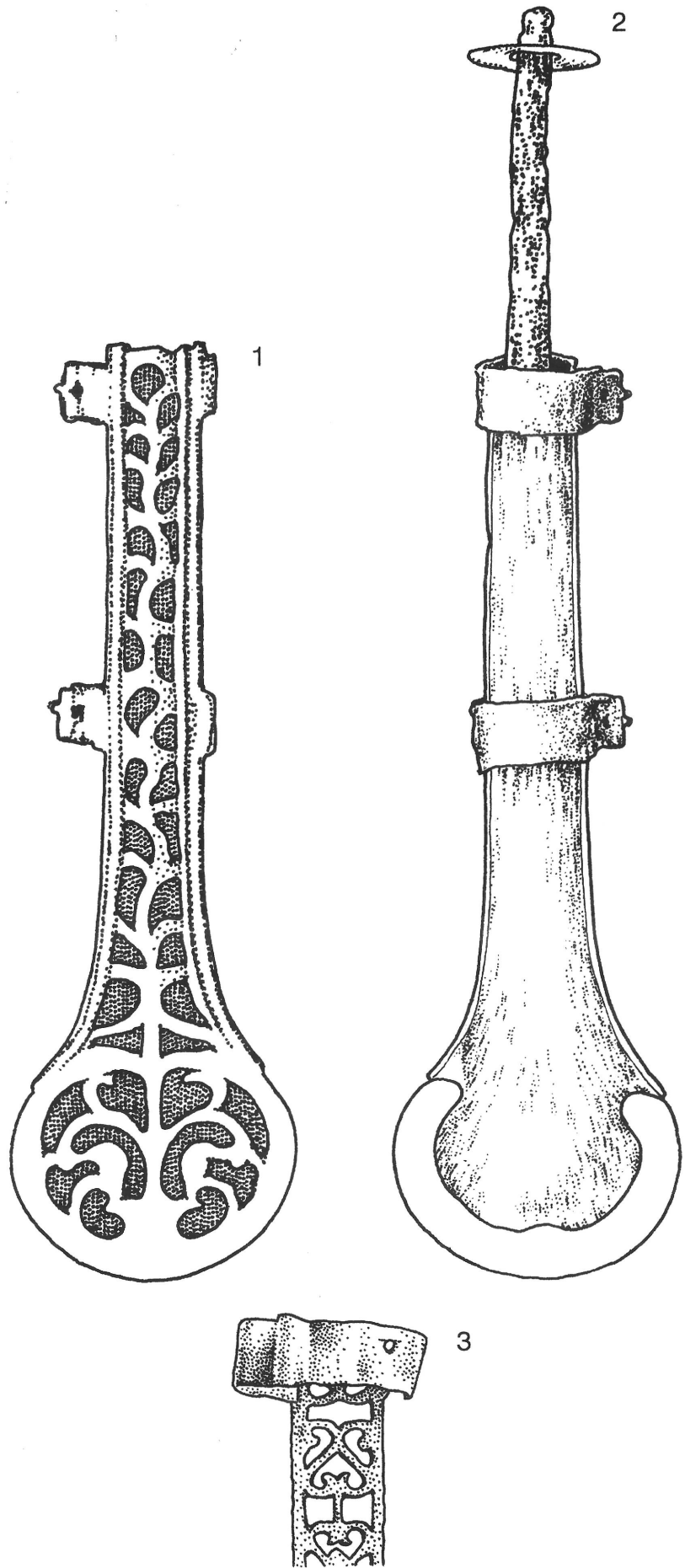

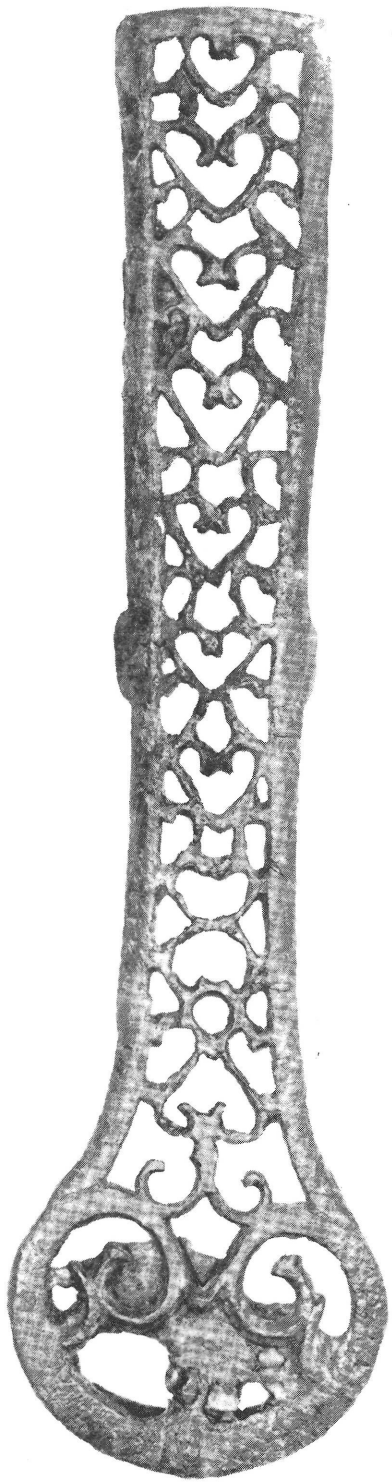
1

3

1

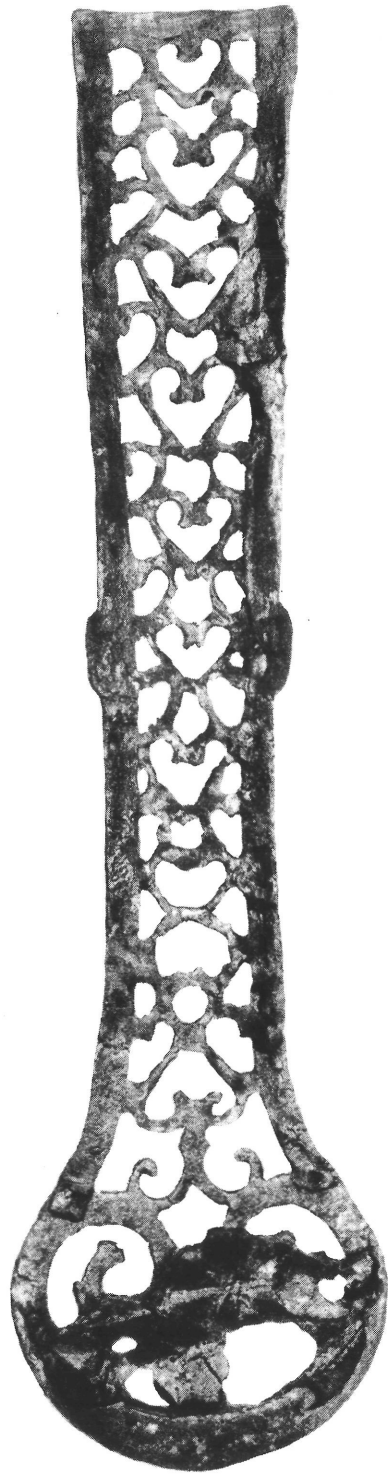

2

3

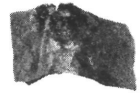
5

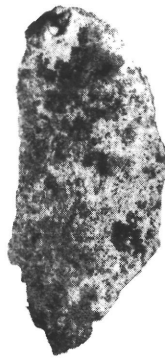
1

3

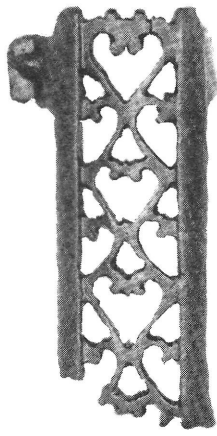
2

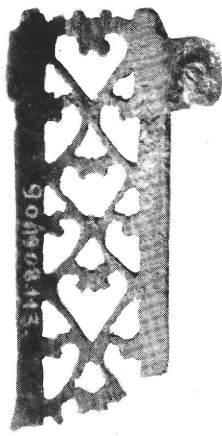
4

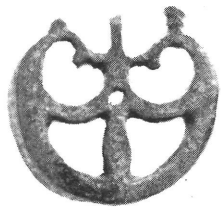
6

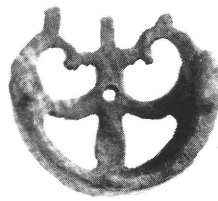
1

2

3

4

7

ANYAGKÖZLÉSEK

ÚJABB FÉMLELETEK A GELLÉRTHEGYI KÉSŐVASKORI OPPIDUM TERÜLETÉRŐL

A Budapesti Történeti Múzeum 1981-től tervszerű kutatásokat folytat a gellérthegyi kelta-eraviszkusz oppidum területén.¹ Az erődítményrendszer feltárása mellett a belső területeken, főleg az eddig nem kutatott részeken dolgozunk. (1. kép) Ásatási eredményeink közül ezúttal a fémleleteket kívánjuk bemutatni, mégpedig azért, mert a kerámiaanyagban azok a típusok fordulnak elő, melyek Bónis Éva monográfiájából mindnyájunk előtt ismeretesek.² A szerző megállapítja, hogy a hegyről igen kevés fémlelet került elő, s ezt a körülményt azzal magyarázza, hogy a római foglalás után a lakosságnak volt ideje értékesebb tárgyait összeszedni, s az erődítményt elhagyva, azokat síksági telepeire magával vinni.³

1985–86-ban hitelesíteni kívántuk azt a Nagy Lajos által említett sziklafalat⁴, mely a Citadellától D-re, állítólag 140 m távolságban helyezkedett el. Minthogy erről a falról közelebbi helymeghatározással nem rendelkezünk, úgy gondoltuk, hogy a 16. sz. háznál megfigyelt, s bizonytalan korúnak meghatározott⁵ sziklafalat hitelesítjük. Itt azonban terepakadályok miatt nem tudtunk dolgozni, ezért attól K-re nyitottuk meg kutatóárkunkat, az igen meredek lejtő két sétatút közé eső szakaszán. (Ld. 1. kép „B”). A felső, kevert réteg alatt 1 m mélységben egy leégett LT D korú ház padlószintjét találtuk meg. A 30 cm vastag égési réteg átvégzéséből került elő egy töredékes két darabból álló bronz öntőforma, mely 3 cm átmérőjű karika öntésére alkalmas. (Ltsz.: 87.1.48.a–b, mérete: 5 × 4,3 cm) (2. kép 6.; 3. kép 1–2.) Az öntőminta analógiája a szalacsikai telepről ismert.

A padlószint alatt újabb későkelta kori, s szintén leégett ház maradványai kerültek elő. E ház nyugati, agyagból való zárófalát sikerült megtalálnunk, valamint a tetőszerkezet tartására szolgáló két cölöplyukat is. A ház közepén kétosztatú ún. békásmegyeri típusú kemence vastagon átégett maradványát tártuk fel. E korábbi ház padlószintjéről került elő egy nyitott, bronz karperrec, jellegzetes későkelta típus.⁷ A darab leltári száma: 88.1.270, átmérője: 6–6,5 cm. (2. kép 1.; 4. kép 1.) A kemence közeléből egy kis darab grafitmaradvány is felszínre került. Már Bónis Éva feltételezte, hogy kisebb

fémműves iparra meglétével számolhatunk a gellérthegy-tabáni településen⁸, mindenesetre a „B”-házból előkerült öntőminta ezt a feltevést látszik igazolni. Megtaláltuk azt a bizonytalan korú falat is, amely a közeli 16. sz. házban, K–NY-i irányban haladt, s folytatásaként irányban itt is előkerült. Ez az eredeti sziklára, kisebb kövekből rakott, agyaggal megtapasztott, mintegy 60 cm széles fal volt, nem az oppidum fala, inkább a házak építések korábbi készített terasz támfalául szolgált.

A hegy déli, patkó alakú platóján az oppidum sziklából rakott erőd falának egy szakaszát tártuk fel.¹ A fal belső oldala mellől került elő egy töredékes bronzfibula (2. kép 5; 4. kép 2.) Ltsz.: 87.1.51, H. 4 cm. Az egygombos, erősprofilú fibulák típusához tartozik⁹, helyi kelta alapokból kialakult korarómai fibula. Analógiája Aquincumból is ismeretes,¹⁰ igaz, annál a darabnál a tütartót 3 lyukkal törték át, az itteni darabon viszont 2 lyuk látható.

Ugyancsak a déli erőd fal közeléből való egy 8,5 cm átmérőjű vas karika, nyitott, rongált állapotú, Ltsz.: 87.1.49. (2. kép, 2; 5. kép, 1.), talán lószerszámhoz tartozó alkatrész volt, mint a jutasi és kupinovoii darabok.¹¹

A hegy északi oldalán, a három periódusú földsánc övezte részen belül, szegényes, az erődítmény falához simuló házmaradványokat találtunk. (1. kép, „A” és „C” ház.) A „C”-vel jelölt objektum lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú ház volt, tűzhellyel. Agyagpadlójáról 2 db vasból készített, nyéltüskés felerősítésű vésőszerű szerszám került elő. (2. kép 8.; 5. kép 2.) Leltári számuk: 88.1.263.a–b; h. 4,5 ill. 4 cm. Rendeltetésüket illetően famegmunkáló szerszámra gondolunk, magyarországi analógiáját nem ismerjük.

Az oppidum belsőből, szórványként egy tipikus későkelta bronz lánc töredéke is előkerült (2. kép 7.), valamint néhány bronz tű (2. kép 3 és 4.), azonkívül sok olyan töredékes, szinte amorf vasdarab, melynek rendeltetését meghatározni nem tudjuk.

A további évek során folytatjuk az oppidum eddig még ismeretlen részeinek kutatását, s reméljük, hogy a topográfiai ismereteink mellett, leletanyagunk, így a fémanyag is, számban és jelentőségben növekedni fog.

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae.
AH	Archaeologica Hungarica
B. Bónis 1969.	É. B. Bónis: Die späteltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. AHg XLVII.1969.
BpTört	Budapest Története

DissPann
Hunyady 1944.

Patek 1942.

Dissertationes Pannonicae
Hunyady I.: Kelták a Kárpátmedencében. DissPann Ser .II .No. 18. 1944. I–II.
Patek E.: A pannoniai fibulátípusok elterjedése és eredete. DissPann Ser .II .No. 19. 1942.

Jegyzet

1. Gy. Nováki—M. Pető: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest. AAH 40. 1988. 83–99.
2. B. Bónis 1969.
3. B. Bónis 1969. 194.
4. Nagy L.: Az eraviszkusz-kultúra emlékei Budapest környékén. BpTört I. 1942. 239.
5. B. Bónis 1969. 135. 56. j.
6. Hunyady 1944. I. XXII. t.
7. Hunyady 1944. II. XXVII. t. 4., XXIX. t. 2.
8. B. Bónis 1969. 197.
9. Kovrig I.: A császárkori fibulák fő formái Pannoniában. DissPann Ser. II. no. 4. 1937. V. t. 40–VII. t. 71. Patek 1942. 21. IV. t. 9–10.
10. Patek 1942. IV. t. 10.
11. Hunyady 1942. II. LIII. t. 4–6.

MÁRIA PETŐ

NEUERE METALLFUNDE VOM GEBIET DES OPPIDUMS AM GELLÉRT-BERG AUS DER SPÄTEN EISENZEIT

Es ist uns gelungen das schon seit 1981 fortlaufend erforschte Festungssystem (Erdschanzen und Felsenwand) des spätkeltischen Oppidum am Gellért-Berg an mehreren Abschnitten zu erschliessen. Die Sammlung unseres Museums konnte neben dem im Fundmaterial befindlichen typischen LT D Keramikmaterial, auch um einige wertvolle Metallfunde bereichert werden. Im sog. „B“-Haus kam eine Gussform aus Bronze ans Tageslicht, eine ähnliche ist uns vom Fundort in Szalacska aus der gleichen Zeit bekannt. Die Gussform, das an derselben Stelle zum Vorschein

gekommene Graphitstück, die Gegenwart eines Ofens, lässt uns darauf folgern, dass hier eine Metallwerkstatt gewesen sein dürfte, doch können genauere Angaben nur die weiteren Forschungen liefern.

Die dargestellten Gegenstände: Armband aus Bronze, Kettenfragment, Eisenring, Meissel, sind typische spätkeltische Erzeugnisse. Das Fivelfragment aus Bronze hingegen, kann auf die frühe römische Text datiert werden, was auf eine gewisse Kontinuität des Lebens am Gellért-Berg in der Römerzeit hinweist.

Abbildungen

- Abb. 1. Stereotopographischer Grabungsgrundriss vom Gellért-Berg.
Abb. 2. Metallfunde aus der Siedlung am Gellért-Berg.
Abb. 3. 1–2. Bronzegussform aus dem „B“-Haus.
Abb. 4. 1: Bronzenes Armband aus der LT-D Zeit; 2: Bronzefibel (aus der frühen Römerzeit).

- Abb. 5. 1: Eisenreifen, Teil eines Pferdegeschirrs (?); 2: Eiserne Meissel aus dem „C“-Haus.

Zeichnungen: Abb. 1. Éva Vándor, Abb. 2. Éva Málik; Foto: Abb. 3. Ilona Molnár, Abb. 4–5. Péter Komjáthy.

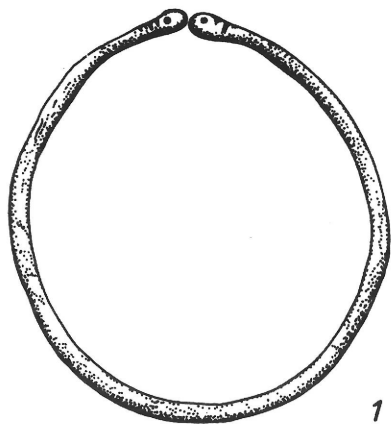
Képjegyzék

1. kép. Szintvonalas ásatási alaprajz a Gellérthegyről
2. kép. Fémleletek a gellérthegyi településről
3. kép. Bronz öntőforma a „B” házból
4. kép. 1. Bronz karperec, LT-D korú; 2. Bronz fibula (korarómai korú)

5. kép. 1. Vas karika, lószerszám(?) rész; 2. Vas vésők a „C” házból

1. kép Vándor Andrásné, 2. kép Málik Éva munkája; 3. kép Molnár Ilona felvétele, 4–5. kép Komjáthy Péter felvétele.

1

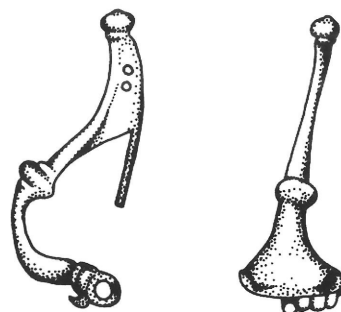
2

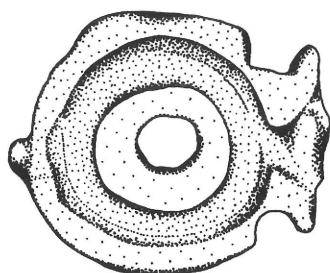
3

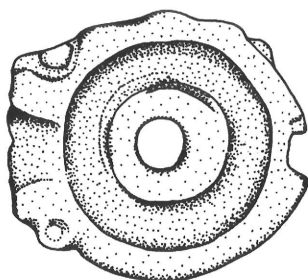
4

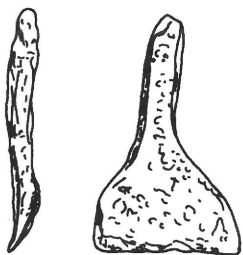
5

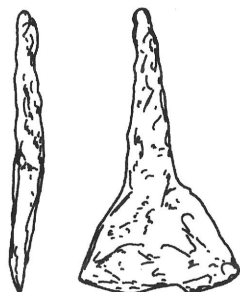
6

7

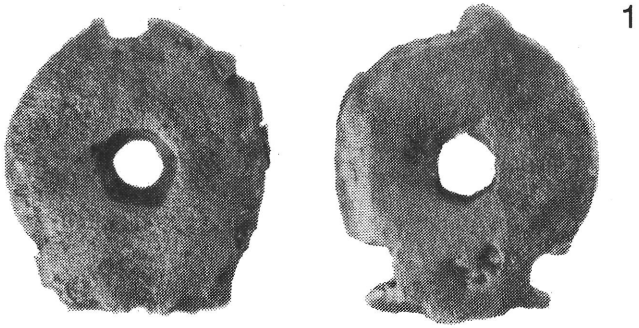

8

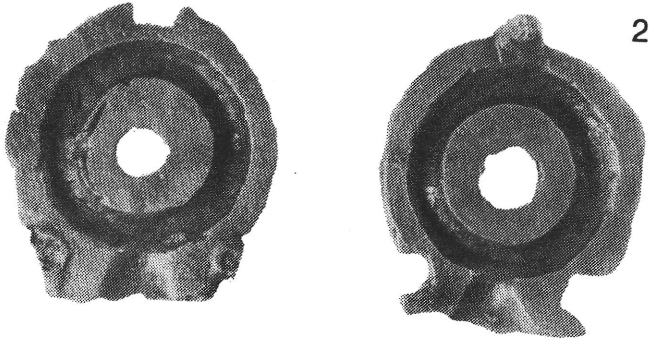

0 5 cm

2

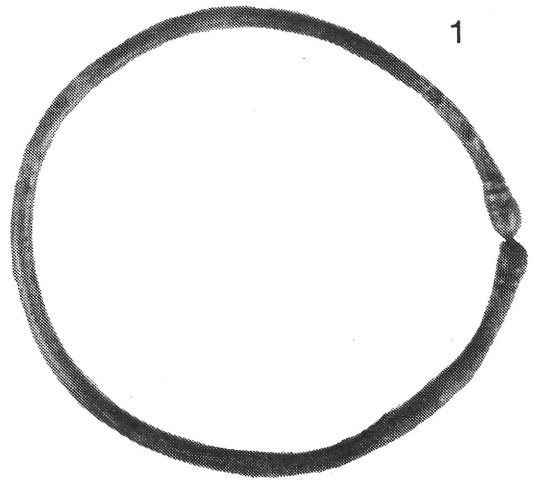

1

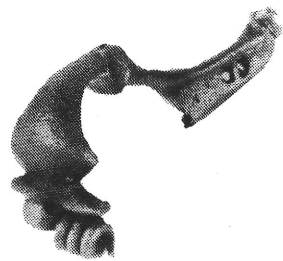

2

3

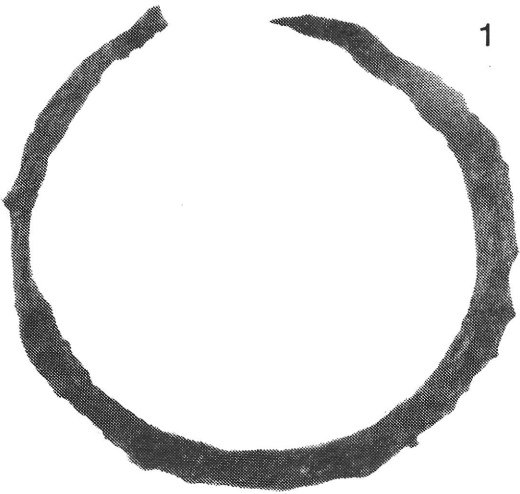

1

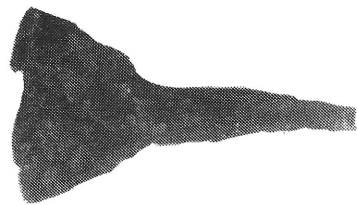
2

4

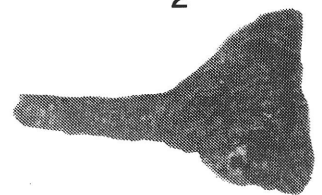

1

5

2

VERSES SZARKOFÁG MUMIFIKÁLT TEMETKEZÉssel A BÉCSI-ÚTI SÍRMEZŐBŐL

1983 márciusában a Bp. III. ker. Margit kórház bővítése során a B épület alapozási gödrében leletmentést végeztünk. E munka csupán kisebb része volt a Bécsi úti korszerűsítési építkezéseket megelőző (1978, 79), majd az azzal párhuzamosan folytatott leletmentéseknek (1980, 83, 85 és 88), melyek eredményeként csaknem 400 vegyes rítusú (hamvasztásos és csontvázas), jobbára bolygatatlan temetkezést sikerült a zord körülményekhez képest hitelesen dokumentálnunk. Bár e szám a temetkezések eredeti mennyiségéhez képest viszonylag csekély, mégis biztosra vehetjük, hogy Aquincum katonavárosának e nyugati temetője mind térben (a Bécsi út 78. sz. telektől – jelen ismereteink szerint – a 269. sz. telekig, mintegy 2,5 km hosszúságban), mind pedig időben (i. sz. 1. század végétől a 4. század végéig) a legkiterjedtebb és folyamatosan használt sírmezőnek tekinthető. A Bécsi út É-i szakaszán (a Vörösvári út – Farkastorki út kereszteződésénél) feltárt sírparcella 181 birituális temetkezése és viszonylag bőséges mellékletanyaga már nyomdakész állapotban kiadásra vár. A Bécsi út D-i szakaszán levő sírkertek – belértve a II. világháború előtt végzett feltárások közöletlen, vagy csak kis részben publikált anyagát is – feldolgozása folyamatban van. Jelen közleményünk tárgyát képező szarkofág-temetkezés ez utóbbi kötetben is szerepel majd, értelemszerűen nem ennyire részletesen, sőt csaknem érintőleg. Alaposabb leírását és elemzését itt és most az aquincumi temetőkből eddig oly csekély számban előforduló mumifikált temetkezés és a szarkofágra vésett – hasonlóképpen nem túlságosan gyakran alkalmazott – verses felirat indokolja. A Margit kórház B épületének alapozási gödrében 38, túlnyomórészt csontvázas temetkezést sikerült megmentenünk, melyek közül mindössze kettő – egy kisleány és egy fiúcska – feküdt szarkofágban (egyetlen sziklatömbből kifaragott sírláda).

A kislány szarkofágja¹ (26. sz. sír) a jelenlegi – már gyalult – felszín alatt 285 cm mélységben feküdt, ÉK–DNy irányban. A ládát és fedlapját egyazon minőségű sziklából faragták, anyaguk fehér mészkő. A masszív fedél háztető formájú, közepén keskeny gerinccel, erre merőleges vésési nyomokkal, mind a négy sarkán egy-egy kiemelkedő, félgömb alakú akroterionnal. Ezek közül kettő a gépi munka következtében megsérült. A három pár, mélyített, tegulát utánzó mezőt két pár imbrexet (kúpcserpet) formáló, félgömbölyű borda választja el. A bal oldali téglalap alakú mezők gondos, sűrű vésése ferdén jobbra halad, a jobb oldaliaké pedig balra (1. kép). A felirat indítását képező D(is) M(anibus) betűk a kúpcserpet imitáló

bordák oldalán, a sírvers első sora a fedél hosszanti, keskeny oldalán látható. A fedél hossza: 128 cm, szélessége 69–71 cm, vastagsága a tetőgerincnél 25, az ép akroterionoknál 23, a bordáknál 14, egyebütt pedig 6 cm. Két keskenyebbik oldalán 1–1 kör alakú, 1,5 cm mélyen kifaragott csaplyukákban elhelyezett vasalással erősítették a kőládához. A vasalásokat ezután vastagon leólmozták, majd kemény mészhabarccsal fedték be (2. kép 1).

Maga a sírláda teljesen díszítetlen, mindegyik oldalán, egész felületén – a földbe süllyesztett, mintegy 20 cm széles mezőt kivéve – balról jobbra haladó, sűrű, kissé ferde vésőnyomokkal, két keskenyebbik oldalán, a fedéléhez hasonlóan, 2,0 cm mély csaplyukákkal. Belső üregét körben 2–2,5 cm magasra kiemelkedő, a tető minél szorosabb felfekvését elősegítő, helyenként kissé letöredezett, faragott perem hangsúlyozza, mely enyhén lejt a láda belső aljáig. A sírláda külső h: 114 cm, sz: 59 cm, m: 42–44 cm. A belső h: 95 cm, sz: 40 cm, mélys: 30 cm. A kőláda falvastagsága 12, fenékvastagsága 14 cm, a koponya alatti 13–15 cm széles sávban fejpárnát utánzó, enyhén emelkedő 3–5 cm vastag domborulattal.

A szarkofág bolygatatlan volt. A fedlap gépi erővel történt leemelése után a kőládában egy – a feliraton megjelölt életkornak (4 év és 5 hónap) megfelelő kislány maradványai voltak láthatók, a jobb kar és combcsont kismértékű, É-i irányú elmozdulását a szarkofágba beszivárgó víz okozhatta. A szarkofág gondos lezárásának köszönhetően a maradványokat alig fedte iszap (2. kép 2), felnyitásakor a még mintegy tenyérynyi nagyságú textildarabok világosan kivehetők voltak. Valamennyi csont – eltérően a sírparcella többi csontvázától – sötétvörös, sőt barna elszíneződést mutatott. Szűkebb értelemben vett sírbontást tehát nem végeztünk, csupán a lábknál elhelyezett két üvegcorsó környékén távolítottuk el a 3–4 cm vastag, finom iszapot, mely alatt, egészen a kőláda aljáig terjedően, 2 cm vastagságú famaradványokat találtunk. A szarkofág aljára tehát – minden bizonnyal – deszkalapot helyeztek, s erre fektették a textíliákba többszörösen beburkolt kis holtestet.

A sírhoz tartozó mellékletek² a következők:

1. A szarkofág fedelén, csirke combcsont társaságában *bronz hajtű* (1. kép és 3. kép 1). A tű hegyéből kb. 1 cm hosszú darab a használat során letörhetett, a törési felületét azonban leköszörülték. Meglevő h: 5,0 cm. Nyilvánvalóan a sír lezárása után tették a fedélre, az ételáldozatul szolgáló csirkecombbal együtt.

2. Egyfűlű *üvegcorsó*. Nyakán és vállán tizenháromszorosán rácsavart vékony üvegszál díszítéssel. Szája

részen, füle — mivel kiemeléskor szilánkokra esett szét — teljes mértékben kiegészített.³ Ennélfogva a peremhez csatlakozó ujjtámasz megoldása bizonytalan. Anyaga kissé szennyezett, de még átlátszó, halvány kékeszöld üveg. Mag: 24,0, Szá: 6,0, Tá: 6,2 cm. A formához: Isings, Typ 120b, 4. sz. Goethert-Polaschek, Formentafel C, 124b, szintén 4. sz. (3. kép 2, 4. kép 1).

3. Egyfülű *üvegcorsó*. Előbbihez hasonló, de vastagabb falú és rosszabb minőségű darab, nyakán és vállán nyolcszorosan felcsavart üvegszál díszítéssel. Perem és fül részben kiegészített, de az ujjtámasz illeszkedése eredeti. Lefelé szélesedő szalagfüle négyszereesen bordázott. Anyaga kissé szennyezett, halvány zöldessárga üveg. Mag: 21,5, Szá: 5,8, Tá: 5,2 cm. Fül sz: 2,0–1,0 cm. Isings, Typ 120b, 4. sz., Goethert-Polaschek Formentafel C, 124b, 4. sz. (3. kép 3, 4. kép 2).

4. Borostyán *amulett*. Durván faragott, szív alakú, felfüggesztőjén átfúrás nem látszik. Minthogy a mellkas tájékán nyaklánc jelenlétét bizonyító töredékeket nem találtunk, e tárgy feltehetőleg nem csüngőként, hanem amulettként szolgált a sírban. Erre utal egyébként a szarkofágban való elhelyezése is — funkció kívül. H: 1,2, sz: 0,6 cm (3. kép 4, 4. kép 3).

5. Ezüst *fibulagomb*. Középméretű hagymagombos fibula fejrészéről letörött gomb a csuklós szerkezet kezdeményével, polírozás halvány nyomaival, erősen kopott, használt. A sírban teljességgel funkció nélkül, talán mint játékszer (golyó helyett?) tették a gyermek mellé, vagy esetleg a temetési szertartás során véletlenül esett a szarkofágba. H: 1,0, átm: 0,7 cm (3. kép 5, 4. kép 4). 3. század 2. fele.

6. Ezüstözött bronz Diocletianus *foliis*. Av: jobbra néző császárfej, IMPCDIOCLETIANVSPFAVG, alig kopott. Rv: SACMONVRBAVGGGETCAESSNN $\frac{*}{RP}$ szintén jó állapotban. RIC 105a. Roma 302–303.⁴ Átm: 2,7 cm (3. kép 6).

7. *Varrótű*, vas, kiszélesedő fején 0,4 cm hosszú hurokkal. Hegye törött, meglévő h: 5,7 cm. Jelenléte a sírban magyarázható a leánya jövőbeli, talán már el is kezdett teendőire való utalással, de ugyanakkor feltételezhető, hogy a holttestet beburkoló leplek összevarrására is használhatták⁵ (3. kép 7, 4. kép 5).

8. Vas *stylus*-szerű eszköz, egyik végén hegyes, másikon kissé íveltlen kiszélesedő formájú. H: 12,8, legnagyobb sz: 1,0 cm. Jelenléte a sírban több mint meglepő,⁶ hiszen aligha feltételezhetjük, hogy egy négy és fél éves leánykát az írás tudományára oktattak volna. Valószínűleg e tárgy itt valamilyen egyszerűbb, talán szintén játékkal kapcsolatos funkciót tölthetett be (3. kép 8, 4. kép 6).

Mivel a fentebb leírt mellékletek egyike sem tartozott a kislány ruházatához, valamint a lábfejek könyékén papucsra utaló nyomokat nem észleltünk, bizonyosra vehetjük, hogy Cassia holttestét ruhátlanul burkolták lepleibe. A szarkofág felnyitásakor a váz egészén még nagyméretű textilmaradványok mutatkoztak, színük — a csontokhoz hasonlóan — egységesen vörösbarna volt. Némelyik darab egészen finomszövésűnek tűnt és több rétegből állt — e rétegek szorosan

egymáshoz tapadtak a konzerváláshoz használt gyanta következtében. Kiemelésük során csak a teljesen összeragadt és megkeményedett darabok maradtak viszonylag épen, különösen a koponyát fedő lepel egy része, melyet a homlok- és halántékcsontról sem lehetett leválasztani. A holttestet borító többrétegű bandázs alatt szabad szemmel is jól megkülönböztethető, vastagabb, durvább szövésű textil nyomai mutatkoztak — feltehetőleg valamiféle takaró maradványai, mely a szarkofág alján levő 1,5–2,0 cm vastag deszkalapot fedte. Valamennyi felszedhető textiliából Lészko I. restaurátor a helyszínen végzett legszükségesebb és felületi konzerválás után mintákat vett. Szalay Z. (KMI) oldási és égetési próbáinak eredménye röviden a következő:

1. A minta alkoholban lakkszerűen és tökéletesen oldódik.

2. Toluolban részben oldódik, átlátszatlan, fehér csapadék (üledék) maradt.

3. Kloroformban csekély oldódás mutatkozott, nagy mennyiségű, fehér, átlátszatlan üledék maradt.

4. Acetonban csekély rész gyantásan, nagyobb rész fehér üledékkel oldódott.

Égetési próba: hamvasítás közben és után erős gyanaszag. A maradék kloroformban tökéletesen, barnás árnyalatban oldódott. Más oldószerben nem volt kimutatható oldódás. Mindez kátrány tartalmú bomlástermékekre vall.

Mindezek alapján valószínű, hogy a legfőbb konzerváló anyag, mellyel a bandázs rétegeit, sőt talán magát a holttestet is átitatták, a fenyőgyanta lehetett. Nátriumklorid kristályokat a sírban nem észleltünk.⁷

A textilmaradványokon Sipos E. (MNM) által 1984-ben végzett mikroszkópos vizsgálat eredménye a következő: A minták alapján háromféle vászonkötésű textil különböztethető meg, ebből kettő nagy valószínűséggel vászon. A középvastag szövésű textil sűrűsége 15/20 cm², a finomszövésűé 30/18, a harmadik a legvastagabb textilmaradvány szövési sűrűsége a konzerváló anyag vastagsága miatt nem számolható meg.

L. Bender Jørgensen (Kopenhága) 1987 márciusában, a már szemmel láthatólag erősen porladófélben levő maradványok valamennyi darabját elektronmikroszkóppal vizsgálta. Megállapítása szerint a Cassiát takaró bandázs hét, különböző szálsűrűségű textiliából készült.⁸ A szálsűrűségi adatok mindenkor négyzetcentiméterenként értendők.

1. A legfinomabb szövésű textilmaradvány 1,5 × 0,7 cm nagyságú darabja, z/? sodratú (a vastag gyantaréteg miatt nem látható). Szálsűrűség: 36/12.

2. Vastagabb, szálas szövésű textildarab, 2,5 × 2,5 cm. S/s sodratú. Szálsűrűség 27/10.

3. Ritkább, szálas szövésű, apró textilmaradványok. S/s sodratúak. Szálsűrűségük 22/12.

4. Vastagabb, vászonkötésű, apró textilmaradványok, s/s sodrattal, szálsűrűség: 19/23.

5. Nagy mennyiségű, kisméretű textildarab, növényi eredetű szálakkal, s/s sodratúak, szálsűrűség: 18/15.

6. Nagy mennyiségű, vastagszövésű, nagyobb szövetmaradvány (a legnagyobb töredék 5 × 3 cm). S/s sodratúak, szálsűrűség 17/19 cm².

7. Számos apró, vastag, szálas szövésű textilmaradvány s/s sodrattal. Szálsűrűség 14/15.

A fentebb ismertetett hét különböző szövésű textilfajtából hat s/s sodratú és csupán egy – a legvékonyabb – mutat z/? – bizonytalan – sodratot. L. Bender Jørgensen Európa–Észak-Afrika és Ázsiára is kiterjedő vizsgálatai alapján a z *sodrat* Ázsia, Afrika és Kelet-Európa területeire jellemző⁹, míg az s *sodratú* textilek – véleménye szerint – Európa nyugati régióiban készültek. E különbség egyaránt kimutatható az antikvitást követő népvándorlás korában, valamint az általa vizsgált korai középkori textilanyagánál is.

Az elmondottakat is figyelembe véve a Bécsi út 134. sz. alatti 26. sír mumifikált temetkezésnek tekinthető, bár a konzerválás folyamata valószínűleg rövid és felületes, az egyiptomi metódustól jelentősen eltérő volt. Nemcsak a szarkofágban, de a környező sírokban sem mutatott semmi arra, hogy az elhunytaknak észak-afrikai kapcsolataik lettek volna – e sírparcella humán csontmaradványain embertani vizsgálat¹⁰ még nem történt.

A Cassia szarkofágban feltárt mellékletek, főként a Diocletianus follis alapján – melyet ezúttal bizvást tekinthetünk kurrens pénzermének – a temetkezést az i. sz. 4. évszázad első évtizedére – még szűkebben a 302–303. évekre keltezzük.

A szarkofágra vésett latin nyelvű sírvers elemzését és értékelését a következőkben Németh Margit adja.

A felirat, eltekintve a kő bizonyos fokú felületi károsodásától, elég jól olvasható.¹¹ A *D M* formulát a fedél két középső bordájának az elejére, a versfelirat első sorát a fedél peremére vésték. A felirat folytatása keretelés nélkül került a láda előlapjára, a sorok a kő mindkét széléig kifutnak. A 7 soros felirat a következő: (5–6. kép)

D(is) M(anibus) /

Hic iacet ecce vides pupa sine fine decoris,

qu(a)e mihi / tam subito rapta est neque adhuc credere possi. /

Non ego tam modica potui maculare parentem.

Cassia sum vocita. Iacet sub saxo reclusa.

*III annos vixi et menses V. Tu quidem quem recitas
ablatus pietate parentis, quisquis es vale.*

A sírvers sorai nem mindig esnek egybe pontosan a verssorokkal. A felirat betűi és sorai meglehetősen egyenetlenül faragottak. A szövegben számos ligatúra van, sőt a 6. sorban két különálló szót is ligatúrával kapcsolnak össze. A szövegben levő ligatúrák: 2. sor: *ET, ID, NE* (kétszer), *DE*; 3. sor: *IT, VE*; 4. sor: *MA*; 5. sor: *NTE, IT, ET, RE, CL*; 6. sor: *AN, ET, ME, ID, VE, MR*; 7. sor: *IT, VS, PI, ET* (kétszer), *RE, NTI*.

A négyéves korában meghalt kislány emlékére készült verses sírfelirat igénytelenebb, mint a három legismertebb aquincumi sírvers, akár költői formáját, akár tartalmi felépítését tekintve.¹² A felirat második-harmadik, vagyis a vers első két sora, amely a szülő, minden bizonnyal az anya nevében szól az elhunyt gyermekről, olyan kifejezésekből tevődik össze, amelyek közhelyszámba mennek a metrikus sírfeliratok körében: *hic iacet, ecce vides, subito rapta*. Egyedül a kislány *pupa* megjelölése kevésbé gyakori. Harmadik

sorában a vers az elhunytat szólaltatja meg: *non ego tam modica potui maculare parentem* – még a legkisebb mértékben sem tudtam megbántani a szülőmet –, a *maculare* ige átvitt értelmű jelentésével, megbánt, megsért, szégyent hoz értelmezéssel.¹³ Ez a meglehetősen szokatlan megfogalmazás a halott dicséretéhez tartozik, egyben rövid életére való utalás is. A negyedik sorban a halott megnevezi magát: *Cassia sum vocita*, a vulgáris latinra jellemzően képzett praesens perfectum passivi alakkal.¹⁴ Ugyanennek a sornak a második felében a vers az egyes szám első személyről a harmadik személyre vált vissza, amikor közli, hogy az elhunyt *iacet sub saxo reclusa*. Az 5–6. verssorban újból az elhunyt kislány „szólal meg”, megadva életkorát, majd, a hasonló sírfeliratok végén gyakori fordulattal az olvasót szólítja meg: *Tu quidem quem recitas – ablatus pietate parentis – quisquis es vale*. Te pedig, aki ezt olvasod, ... bárki is vagy, élj boldogul! A mondat középső része – *ablatus pietate parentis* – olyan személyre utal, akit, hasonlóképpen, mint a halottat, elragadtak, megfosztottak a szülő szerető gondoskodásától. Ebben az összefüggésben ez a sírvers olvasójára vonatkozik: Te pedig, aki ezt olvasod, ha te is megfosztva vagy a szerető szülői gondoskodástól, bárki is vagy, élj boldogan! A befejező mondatnak ebben a meglehetősen szokatlan összetételében, noha gyakori kifejezésekből áll, feltétlenül az egyénítésre, eredetiségre való törekvést kell látnunk. Az 5. verssor második felében a vonatkozó névmásnak a késői vulgáris latinban előforduló használata figyelhető meg: *qui hunc (versum) helyett quem áll*.¹⁵

Ha megvizsgáljuk, milyen gyakorisággal fordulnak elő feliratunk egyes szavai vagy kifejezései a metrikus sírfeliratokon, a Carmina Latina Epigraphicához készült konkordanciát alapul véve, a következőket állapíthatjuk meg. A leggyakoribb szavak a *pietas, raptus, -a, decus*, 160 és 70 közötti előfordulással.¹⁶ Ezeket a *subito, hic iacet, vale, ecce, tam* és az *aufero* ige különböző alakjai követik 52–42 közötti előfordulással.¹⁷ A *sine fine* kifejezés 24-szer, a *saxum* szó sír, sírkő értelemben használva 18 esetben mutatható ki.¹⁸ Ritkán vagy más értelemben használt szavak közé sorolhatók a *credere, recludere* valamint a *maculare* igék. A *recitare* ige egyáltalán nem fordul elő a Carmina Latina Epigraphica antológiában. A *neque adhuc credere possi* szövegrész és a *maculare parentem* kilfejezés kivételével a vers egyéb fordulatai, szóhasználata a hasonló feliratok leggyakoribb építőelemeiből áll össze.

A vers felépítése rendkívül egyszerű: a halott bemutatása, dicsérete; az anyának a gyermek elvesztése fölötti fájdalma; az elhunyt rövid élete, végül az olvasó üdvözlése, az elhunyt és édesanyja közötti dialógus formájában.

Nem kétséges, hogy esetünkben nem kell a megrendelő által kiválasztott mintakölteményt feltételezni, hanem olyan, a megrendelő kívánsága és az általa megadott adatok alapján készült sírverssel van dolgunk, amelyet egyrészt a gyakran használt fordulatokból, másrészt az adott alkalomra fogalmazott szövegrészekből állítottak össze. Noha a szöveg híján van bármiféle magasabb költőiségnek vagy filozófiai tartalom-

nak – az utóbbira nyilván nem is volt igénye a megrendelőnek – mégis megfigyelhető az egyéni megfogalmazásra és az eredetiségre való törekvés. Erre utalnak az olyan kevésbé gyakori kifejezések mint a *maculare parentem* vagy az *ablatus pietate parentis* szokatlan környezetben való használata és maga a dialógusforma is. Bár ez a forma nem ritka, ebben a feliratban mégsem mondható sikerültnek, sőt olykor zavarólag is hat. Metrikailag sem korrekt: a hexameternek szánt sorok közül a második verssor 7, az ötödik pedig 7 és fél verslábból áll. A felirat megrendelőjére vagy a sír

keletkezési idejére az egyedül ismert *Cassia* névből nem lehet következtetni, annyi azonban elmondható, hogy ez a név cognomenként a 3. század közepétől fordul elő gyakrabban.¹⁹ Mind a késői vulgáris szóalakok, mind a kófaragói munka – a keret nélküli felirat, a betű- és ligatúraformák – a legismertebb aquincumi sírversekénél későbbi keletkezési időre, a 3–4. század fordulójára utalnak.²⁰ A sírfelirat értékét és jelentőségét, gyengeségei ellenére éppen az adja meg, hogy még ebben a késői időszakban is volt igény verses felíratra s azt még ki is tudták elégtíteni.

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest	Hajnal 1965	<i>L. Hajnal</i> : Textiles from the graves of Late Roman Brigetio. AAnt 13 (1965) 259–266
AAnt	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest	Isings 1957	<i>C. Isings</i> : Roman Glass from Dated Finds. Groningen–Djakarta 1957
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Budapest	JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, Wien
AnÉp	L'Année Épigraphique, Paris	KMI	Központi Múzeumi Igazgatóság
BTM	Budapesti Történeti Múzeum	<i>Kolosovskaja 1972</i>	<i>J. K. Kolosovskaja</i> : Latinskije stihotvornije epigrafii iz Pannonii, in: Anticnost i sovremenost. K 80-letiju F. A. Petrovskogo. Moskva, 1972
CE	Carmina Latina Epigraphica, ed. F. Bücheler-Lommatzsch, Leipzig 1895–1926	<i>Kuntić-Makvič</i> :	<i>Kuntić-Makvič</i> : Carmina epigraphica Latina Pannoniae inferioris. Latina e Graeca 7 (1976) 54
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum	MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
<i>Cholodniak 1904</i>	<i>J. Cholodniak</i> : Carmina sepulcralia Latina epigraphica, Petropoli 1904	<i>Nagy 1935</i>	<i>Nagy L.</i> : Aquincumi múmia-temetkezések. DissPann I, 4. Budapest, 1935
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest	<i>Pikhaus 1978</i>	<i>D. Pikhaus</i> : Levensbeschouwing en milieu in de latijnse metrische inscripties. Bruxelles, 1978
<i>Goethert-Polaschek 1977</i>	<i>K. Goethert-Polaschek</i> : Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseum Trier. Trierer Grabungen und Forschungen IX. Mainz 1977.	<i>Póczy 1964</i>	<i>Póczy K.</i> : Újabb aquincumi múmiasír. AÉ 91 (1964) 176–191
FA	Folia Archaeologica, Budapest	RhM	Rheinisches Museum
<i>Hajnal 1964</i>	<i>Hajnal L.</i> : Az újabb aquincumi múmiasír textilanyagának vizsgálata. AÉ 91 (1964) 192–3.		

Jegyzet

1. Aquincum, Kőleltár, ltsz: 85.9.30. Jelenleg a Margit kórház C épületének belső, udvar felőli bejáratánál van kiállítva a másik, ugyancsak innen származó, de felirat nélküli szarkofággal együtt.
2. BTM Ró gyűjtemény. Leltározatlan, mivel a sírparcella egyéb anyagának restaurálása még nem fejeződött be.
3. Pusztai O. restaurátor munkája a sírban levő másik, épebben megmaradt korszólt alapján.
4. B. Sey Katalin meghatározása.
5. *Nagy 1935*, 16.
6. *S. Martin-Kilcher*: Das römische Gräberfeld von Courroux im Berner-Jura. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2. 1976, 69 old. irodalommal. Pannoniára vonatkozólag összefoglalóan: *I. Bilkei*: Römische Schreibgeräte aus Pannonien. Alba Regia 18 (1980) 61–90.
7. *Póczy 1964*, 185. és 17. kép.
8. *Nagy 1935*, 33. *Hellendonner F.* szerint a táborhegyi múmia „pólyázására körülbelül 6 féle szövetet használtak”. *Hajnal 1964*, 192. A Jablonkai úti múmia-bandázsánál öt réteget különböztetett meg.
9. *Hajnal 1965*, 261 skk. A vizsgált textilmaradványok többségükben z sodratúak.
10. A Bécsi úti temető különböző parcelláiban feltárt hamvasztásos és csontvázas sírok embertani anya-

- gának meghatározását Kiszely I. és Juhász E. folyamatosan végzi.
11. Itt köszönöm meg az ásatónak a felirat publikálásának átengedését.
 12. *Aelia Sabina* sírfelirata CIL III 10501 = CE 489 = Cholodniak 1904, 35; Nagy L.: Budapest Története I. (Budapest 1942) 556–557; J. K. Kolosovskaja 1972, 356; B. Kuntić-Makvič: 1976, 54; Adamik T.: *Aelia Sabina vale* (CE 489), AÉ 105 (1978) 184–188; AnÉp 1979, 470. A *Daru utcai szarkofág* felirata: Nagy L.: Szír és kisázsiai vonatkozású emlékek a Duna középfolyása mentén, AÉ 52 (1939) 119; Révay J.: *Lupus*, az aquincumi költő, AÉ (1943) 144–146; AnÉp 1947, 31; R. Egger: *Epikureische Nachklänge aus Aquincum*, JOAI 39 (1952) 145; AnÉp 1953, 125; Szilágyi J.: *Aquincum*. Budapest, 1956 78, 148, 362 j.; W. Schmid: *Contritio et ultima linea rerum in neuen epikureischen Texten*, RhM 100 (1957) 315–327; W. Seelbach: *Zu lateinischen Dichtern Catull c. 4; Horaz c. I. 28, Lupus von Aquincum*, RhM 106 (1963) 350; J. K. Kolosovskaja 1972, 354; Adamik T.: *Megjegyzések a Daru utcai sírvershez*, AÉ 103 (1976) 203; AnÉp 1977, 634; Kuntić-Makvič 1976 57; D. Pikhhaus 1978, 175; P. Cugusi: *Aspetti letterari dei Carmina Latina Epigraphica*, Bologna 1985, 37–46. A *szentendrei szarkofágról Soproni S.*: *Római sírvers Szentendréről*, FA 14 (1962) 51–56; AnÉp 1965, 165; Szilágyi J. Gy.: *Megjegyzések az új szentendrei verses feliratról*, AÉ 90 (1963) 189. A *Kiscelli utcai szarkofág* felirata: J. Szilágyi: *De duabus inscriptionibus Aquinci nuper repertis*, AAnt 1 (1951) 193; AnÉp 1952, 1; Pikhhaus 1978, 68; T. Adamik: *Some Remarks on a verse epitaph from Aquincum: Problemes d'histoire et de culture antique*. Actes de la XIV conférence internationale Eirene. Jerevan 1979, 405–413.
 13. *Theaurus linguae latinae: dehonebare*
 14. CIL II 4514, 31. vö.: CE 407
 15. J. Herman: *Le latin vulgaire*, Paris 1967. M. Leumann–J. B. Hofmann–A. Szantyr: *Lateinische Grammatik* (München 1977), II. 57 § 308/e.
 16. *Concordanze dei Carmina Latina Epigraphica*. A cura di Pasqua Colafrancesco e Matteo Massaro. Con la collab. di Maria Lisa Ricci. Bari 1986. *Pietas* 160-szor, *raptus, -a* 110-szer, *decus* 70-szer fordul elő.
 17. *Subito*: 52 előfordulás (*subito/cito raptus, -a* 216-szor fordul elő, pl. CE 1336: *heu mihi quam subito funere rapta iaces*, CE 1065: *quid mihi tam subito Maximus eripitur*, CE 1402: *quem mihi tam subito mors properata tulit*). *Hic iacet* 50-szer, *ecce* 46-szor, *aufero-abstulit* 31-szer, *aufert* 6-szor, *ablatus* 5-ször fordul elő.
 18. *Crederere*: 8 előfordulás (az ige egyéb alakjai 72-szer), *maculare* 3-szor, *recludere* 2-szer fordul elő.
 19. L. Barkóczy: *The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian*, AAH 16 (1964) 308. Mint gentilicium 8 esetben, mint cognomen 6-szor mutatható ki. A. Mócsy: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Budapest, 1959) 153, 168: mint gentilicium 16-szor, mint cognomen csak 2-szer mutatható ki.
 20. CIL III 3551, 10531, 13374, 15159–160.E helyen mondok köszönetet Alföldy Géza professzornak a felirattal kapcsolatos tanácsaiért.

MARGIT NÉMETH–JUDIT TOPÁL

BESCHRIFTETER SARKOPHAG MIT MUMIFIZIERTER BESTATTUNG VOM GRÄBERFELD AN DER BÉCSI-STRASSE

Im März 1983 führten wir im III. Bezirk von Budapest, parallel zur Erweiterung des Margit-Krankenhauses, eine Fundrettung durch, wobei es uns gelungen ist im westlichen Gräberfeld der Militärstadt von Aquincum weitere 38 birituelle Bestattungen zu retten und zu dokumentieren. Das 26. Grab publizieren wir vor Gesamtveröffentlichung des ganzen Gräbermaterials, weil sich im Sarkophag die mumifizierte Überreste eines Mädchens befanden, von dem sich dessen Eltern mit einem in die Steinwand gemeißelten Grabvers verabschiedeten.

Der Sarkophag, dessen Deckel ein Hausdach imitiert, ist schmucklos. Die Bestattung war unberührt. Das viereinhalb Jahre alte Mädchen namens Cassia war mit folgenden Beigaben versehen: 1. Haarnadel aus Bronze und Hühnerknochen am Deckel des Sarkophags. 2–3. Zwei Krüge mit je einem Henkel und mit Glasfäden verziert. 4. Ein Amulett aus Bernstein. 5. Abgebrochener Knopf einer Zwiebelknopffi-

bel, hier vermutlich als Spielzeug. 6. Ein versilberter Diocletianus – follis. 7. Eine eiserne Nähnadel. 8. Ein eiserner Stilus, der in diesem Grab vermutlich als Spielzeug diente.

Am Boden des Sarkophags befand sich ein 1,5–2 cm dickes Holzbrett, auf das eine dickgewebte Decke, vermutlich aus Schafwolle gelegt war. Auf diese wurde die in Textilien, die mit Tannenharz reichlich durchtränkt waren, gehüllte Leiche gebettet. Die Bandage bestand aus sieben unterschiedlich gewebten Decken, von diesen weist nur eine die ungewisse Drehung z/? auf, während die übrigen eine Drehung s/s haben.

Die Bestattung datieren wir – vor allem in Berücksichtigung der damals als kurrent geltenden Münze (Diocletianus follis) auf das erste Jahrzehnt des 4. Jahrhunderts n. Chr.; noch genauer auf die Jahre 302–303.

Die vierzeilige Inschrift des Sarkophags lautet folgendermaßen (Abb. 5–6):

*D(is) M(anibus) /
Hic iacet ecce vides pupa sine fine decoris,
qu(a)e mihi / tam subito rapta est neque adhuc cre-
dere possi.) /*

Non ego tam modica potui maculare parentem.

Cassia sum vocita. Iacet sub saxo reclusa.

*III annos vixi et menses V. Tu quidem quem recitas
ablatus pietate parentis, quisquis es vale.*

Der Aufbau des Verses ist außerordentlich einfach: Vorstellung, Belobung der Verstorbenen, der Schmerz der Mutter wegen Verlustes ihres Kindes; kurzer Lebenslauf des verstorbenen Mädchens, schließlich Gruß an den Leser des Grabverses, in Form eines Dialogs zwischen dem verstorbenen Kinde und seiner Mutter. Der dem Andenken des vierjährigen Mädchens gewidmete Grabvers ist anspruchloser als die drei bekanntesten metrischen Grabinschriften von Aquincum, sowohl was seine poetische Form, als auch seinen Inhalt betrifft. (12) Vermutlich handelt es sich nicht um ein vom Besteller ausgewähltes Mustergedicht, sondern um einen Grabvers, der gemäß dem Wunsche des Bestellers und aufgrund der von diesem mitgeteilten Angaben gesondert verfasst wurde. So setzt es sich einerseits aus den auf ähnlichen Grabinschriften am häufigsten gebrauchten Wendungen, andererseits aus den für den gegebenen Anlaß verfass-

ten Textteilen zusammen. Obwohl der Vers höheren poetischen Wertes oder philosophischen Inhaltes entbehrt, fällt doch das Bestreben nach einer individuellen Formulierung und Originalität auf. Hierauf weisen solche weniger gebräuchlichen Ausdrücke hin, wie *maculare parentem* (4. Zeile), oder der auf den Leser bezogene Ausdruck *ablatus pietate parentis* (bei der Begrüßung des Lesers, in den letzten anderthalb Zeilen): „Du aber, der dies liest, wenn auch du der liebenden elterlichen Betreuung beraubt wurdest, wer du auch seiest, lebe glücklich!“ Auf ein anspruchvolleres Streben verweist auch die nicht völlig gelungene Dialogform.

Über den Besteller der Inschrift oder die Zeit ihrer Entstehung läßt sich allein aus den bekannten Namen Cassia nichts folgern, wenn auch dieser als Vorname erst im 3. Jh. gebräuchlich wurde. (19) Die im Vers vorkommenden Vulgarismen (5. Zeile: *vocita*; 6–7. Zeilen: *tu quidem quem recitas*) (14–15.), die häufigen Ligaturen im Text und deren Formen sowie die ganze Steinmetzarbeit, d. h. die nicht umrahmte Inschrift wie auch die Buchstabenformen, weisen darauf hin, daß die Inschrift um vieles später entstanden ist, als die bereits erwähnten Grabverse von Aquincum, also frühestens an der Wende vom 3. zum 4. Jh. angesetzt werden kann.

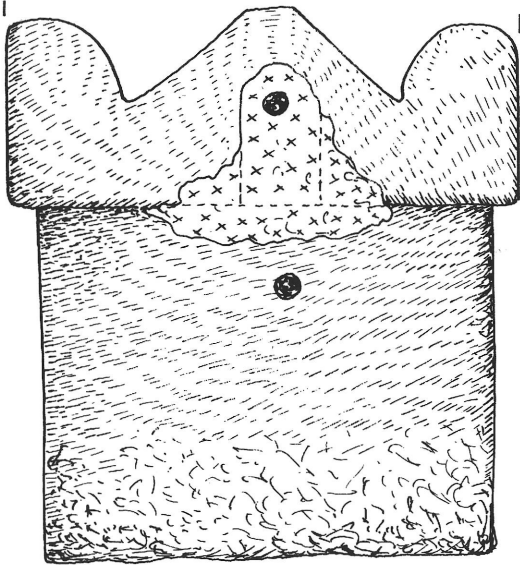
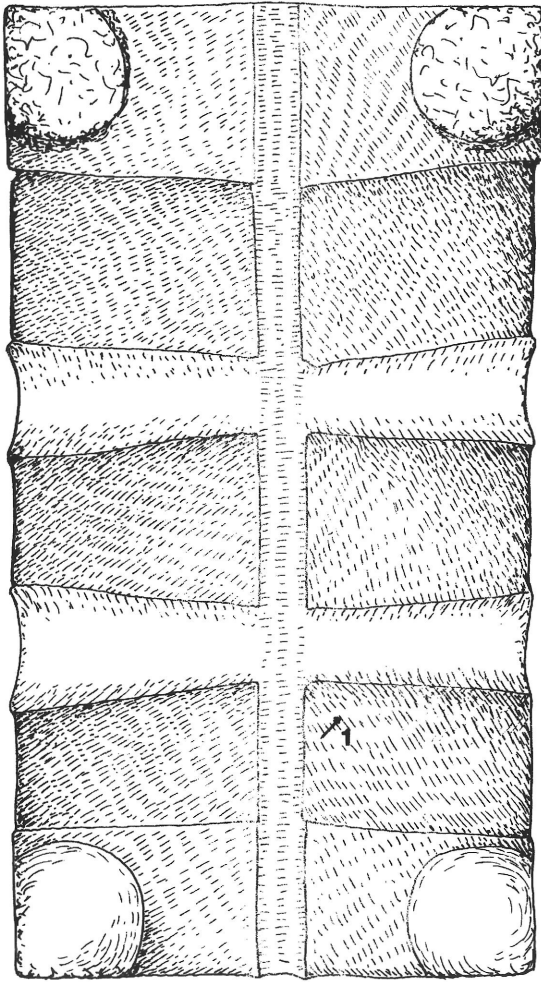
Abbildungen

- Abb. 1. Oberansicht und Profilskizzen des Cassia Sarkophags in der Bécsi-Straße.
Abb. 2. Der Cassia Sarkophag (1). Der Sarkophag nach Öffnung (2).
Abb. 3. Beigaben des Sarkophags.

- Abb. 4. Die im Grabe gefundenen Beigaben (1–6). Einige Textilüberreste aus der Mumienbandage, verkleinert (7).
Abb. 5. Die Beschriftung des Sarkophags.
Abb. 6. Die Inschrift des Cassia Sarkophags. Verkleinert.

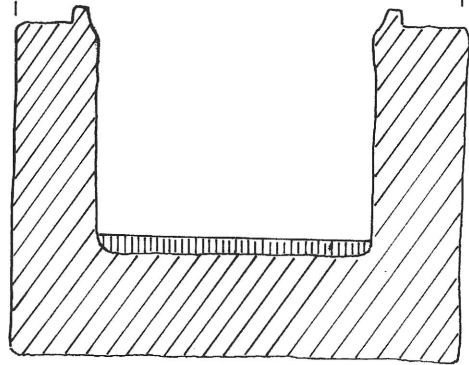
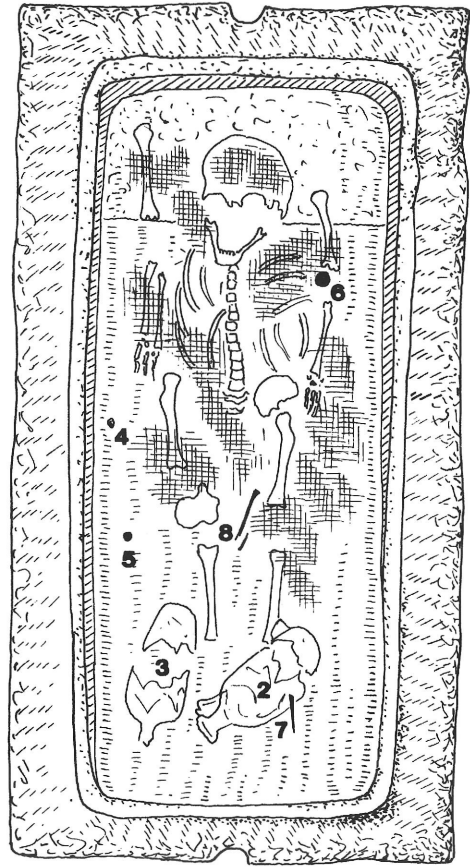
Képegyzék

1. kép. A Bécsi úti Cassia szarkofág felülnézeti rajza és metszetei.
2. kép. 1: A Cassia szarkofág; 2: A szarkofág felnyitás után.
3. kép. A szarkofág mellékletei.
4. kép. 1–6: A sírban talált mellékletek; 7: Néhány textilmaradvány a múmia bandázsából. Kicsinyítve.
5. kép. A Cassia szarkofág felirata.
6. kép. A Cassia szarkofág felirata. Kicsinyítve.

100 cm

50

inscriptio

1

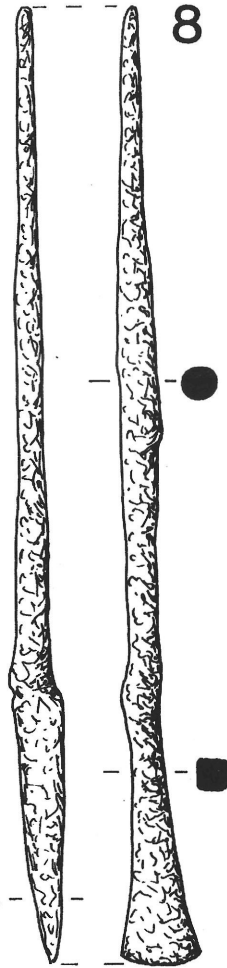
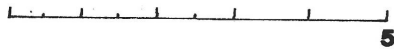
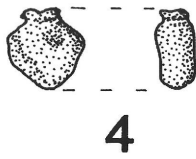
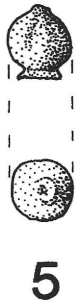
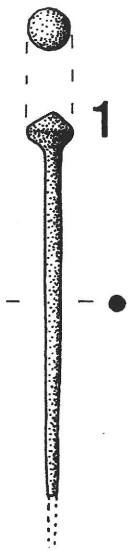
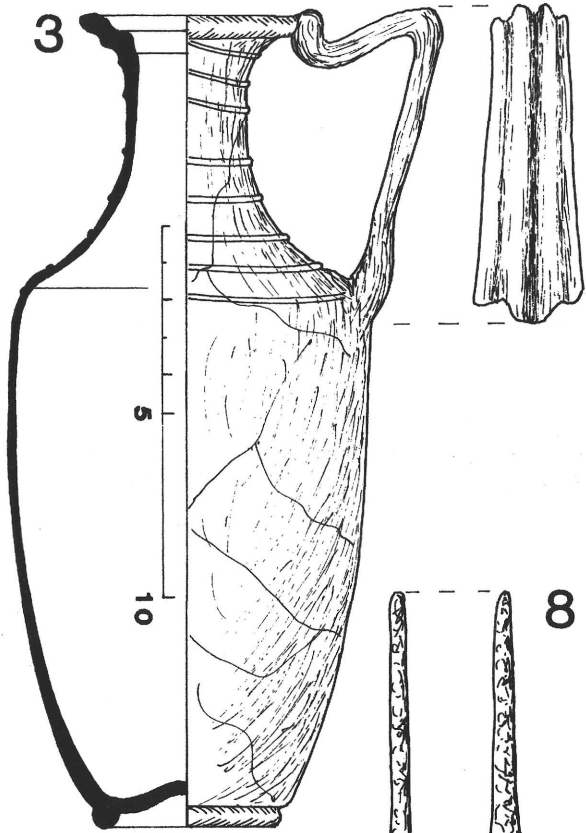
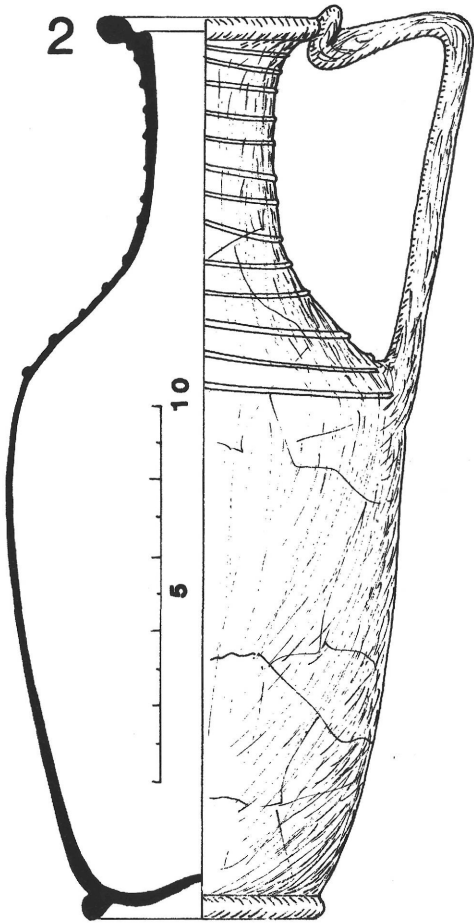
1

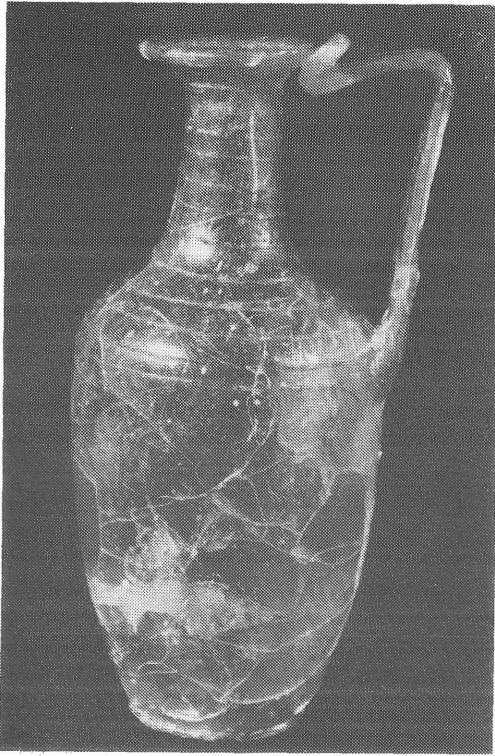

2

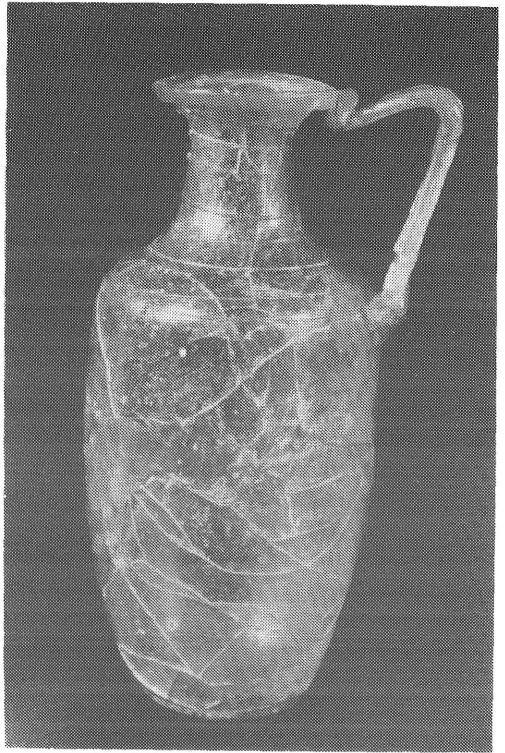

2

1

2

6

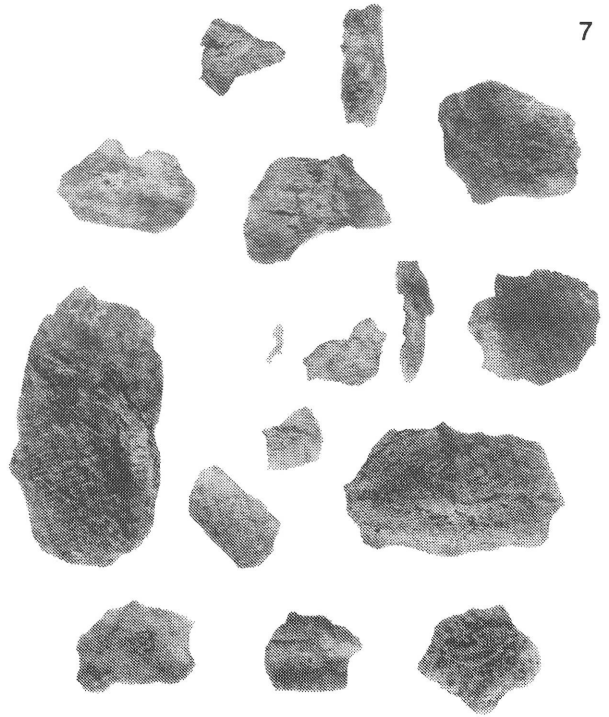
3

4

5

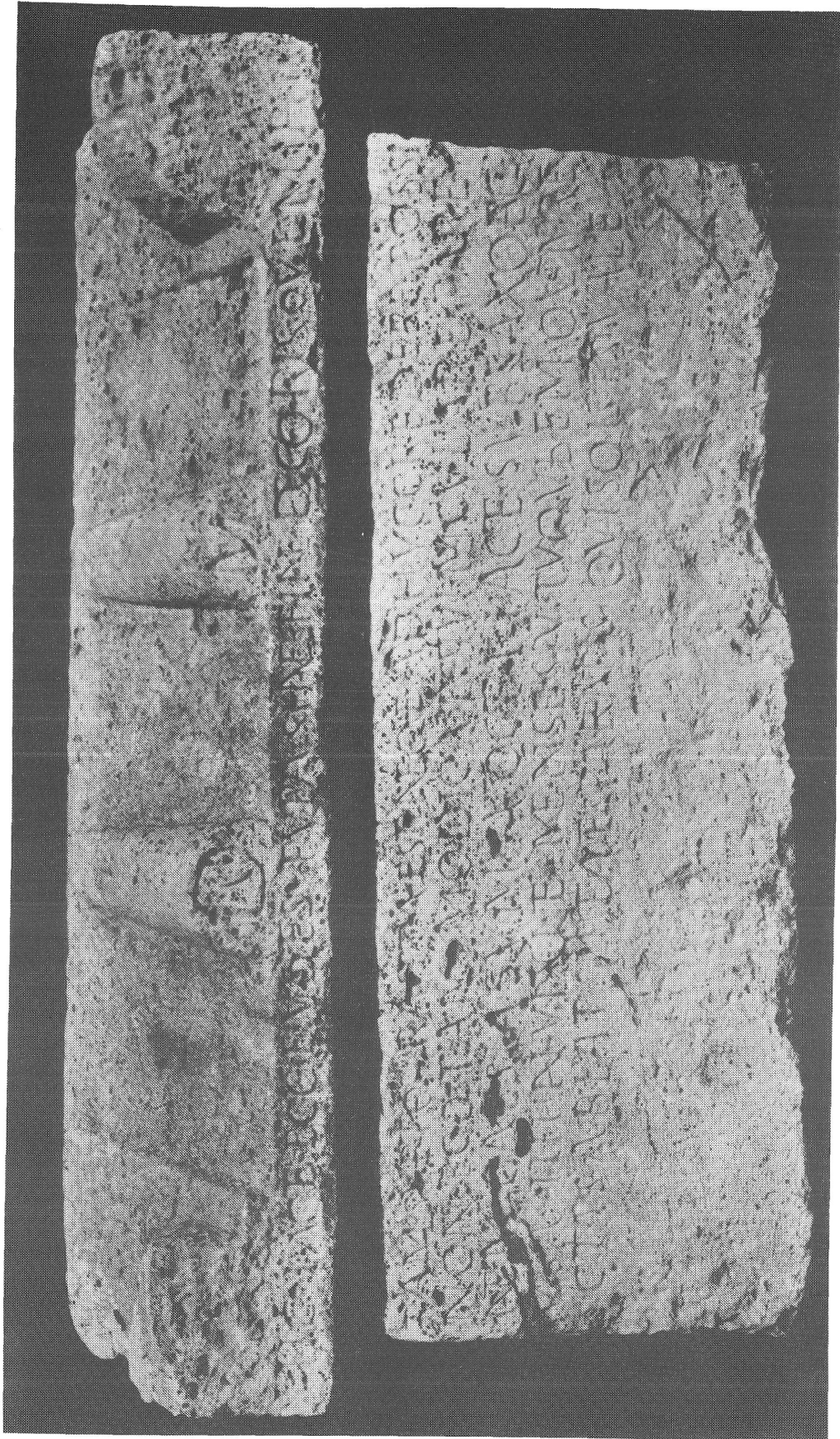
7

4

5 25 50 cm

HIC·IACE·ECCĒ·VBES·PVPA·SINE·FINE·DECORIS·QVE·MIHI

TAM·SVB·TO·RAP·TA·EST·NEQVE·AD·HV·G·CRE·DERE·POSSI
NON·EGO·TAM·MODICA·POTVI·MACVLARE·PARE
NEM·CASSIA·SVM·VOC·TA·I·ACE·SVBS·AX·O·B·C
VSA·IIII·N·VIX·E·MENSES·V·TV·QVBEM·QVE·MRE
CTAS·ABLATIC·PEAE·PARN·S·OMISOISES·VALE

HELYBEN KÉSZÜLT BRONZ LEMZKORSÓ AQUINCUMBÓL

Lelőhely

Az 1950-es évek második felében Parragi Gy. több leletmentő ásatást végzett Budapest, III. ker. Bogdáni út nevű leelőhelyen, hrsz.: 18.529 lakóház építkezések előtt. Az V. számú alapozási blokk nyugati falánál került elő az a sír, amelyiknek a melléklete volt az itt tárgyalásra kerülő bronz lemezkorsó (1. kép).

A feltárt temetőrészlet a raktárréti temetőhöz tartozik. Aquincum canabaejének ÉNY-i részén kívül került el ez a nekropolisz.¹

Leletegyüttes

A 32. sír kirabolt szarkofágtemetkezés volt.² Valószínűleg a 3. század elején készült a felirat nélküli, faragott sírláda.³ Összetörték a fedelét, és kivették a mellékleteket. 20 cm távolságban került elő a 3 bronz-edény és egy bronzkulcs.⁴

1. *Kiöntősszájú bronzkancsó* (6. kép).⁵ Radnóti A. 75., ill. M. Bolla ld típusába tartozik.⁶ Mivel a füle a támasztó alatt néhány centiméterrel letörtött, az alja pedig nem is került elő, ezért pontosabban nem lehet besorolni, csak általánosságban köthető a Rajna–Duna vonalában létesített limes menti műhelyek 2–3. századi termékeihez a kiöntő, a gyűrűs nyak és az egész, egybeöntött kiöntő és a fül konstrukciót megtámasztó nyúlvány alapján.⁷

2. *Bronzvödör*, tartótagját Maenas fejek díszítik (7. kép).⁸ Ehhez hasonló darabokat 4 leelőhelyről lehet felsorolni: a "budaújlaki" sírok közül a B sír 19. számú melléklete,⁹ egy itáliai¹⁰ és egy mainzi,¹¹ valamint a környei. Ezek tekinthetők a legközelebbi analógiáknak. Közülük földrajzi értelemben a B sír 19. melléklete a legközelebbi, de ez időben jóval távolabb áll tőle.¹² Viszont éppen úgy helyi készítmény, mint az itt tárgyalt bronz lemezkorsó. Az itáliai darab (2. sz. analógia) tartótagja szőlőleveles. Kidolgozását tekintve igen gondos munka utólagos véséssel, gyönyörűen polírozott edényfelülettel. Sokkal korábbi lehet, mint a Bogdáni úti vödör. A Mainznál a Rajnából kikutort, ugyanazt az edényformát követő vödör attache (3. sz. analógia) azonban egyszerű, minden plasztikus díszítményt nélkülöz, és sajnos nem is keltezhető. Így csak a környei analóg darabbal való összevetés nyújthat kronológiai támpontot.¹³ Mindkettőn Maenas fejes ábrázolás található, sőt, a kompozíció szerkezete is megegyezik. Ugyanaz a támasztólap formája, a rajta szereplő ornamentika. Nagyon sok hasonló vonást lehet felfedezni az arcvonások és a hajviselet között is, bár első pillantásra is látszik, hogy a környei mennyivel rusztikusabb. Maga a képtípus ugyanaz, csak a kivitelezésben van eltérés. Biztos, hogy nem egy formából került ki a 2 attache-pár. A környein a szemek vastag,

utólagosan vésett vonalakkal rajzolódnak ki, míg a Bogdáni útin a formák dominálnak. Ezen is vannak persze utólagos munkák, de közel sem annyira hangsúlyosak, mint a másikon. Még a tartókarikák, és a vízszintes osztótagok díszítőmotívumai is azonosak. Ezért úgy véljük, joggal lehet arra gondolni, hogy ugyanabból a műhelyből kerültek ki (4–5. kép), s a fent elmondottak alapján ez a Duna-vidéki műhely lehet, ami a 3. század elején működött.¹⁴

3. *Bronz lemezkorsó*, ami teljesen rossz állapotban került elő,¹⁵ maga a test több darabban jött elő a földből és öntött – kalapált fül járult még hozzá, ami levált róla (3. kép).¹⁶

Edényleírás:

Vékony, kalapált lemezedény, amin valószínűleg a föld nyomása következtében még hosszanti repedések és törések is keletkeztek. Formája a töredékek illesztetése közben bontakozott ki. Az edényttest hosszúka, orsó alakú, vékony falú, egyetlenegy lemezdarabból húzták fel. Külső felületét 7–9 mm-es közőkben hornyolt vonalak borítják. Pereme enyhén kihajlott, nyaka csak kissé szűkülött össze, majd folyamatosan ívelt át a kigömbölyödő hasba, ahol a maximális szélességét érte el. Ez alatt lágyan befelé hajlik a profil. A darabok folytonosan követik egymást, csak a has vonalában van néhol hiány. Ezek a részek a vékonyra kikalapált lemez állaga már megromlott, lyukacsossá vált, nagyon megsérült. Az edény alsóharmad részéből már több darab hiányzik, jóllehet a profil még tisztán kirajzolható. Az edény alja viszont teljes egészében megsemmisült. A *fül* öntött, de öntés után laposra van kalapálva, szalagszerű. Fönt az edényszájánál két ágra oszlik, körvonala a madárfejes fülekre emlékeztet,¹⁷ de teljesen díszítetlen, lapszerű. Középen van csupán két vonal, ami a hátrahajló húsos levél leegyszerűsített, jelzésszerű helyettesítése, síkbeli átfogalmazása. E rész mögött, a perem magasságában vízszintesen fut tovább a fül, majd hirtelen csaknem 90 fokban meghajlik, szára sima, lapos, díszítetlen szalag, átmetszete téglalap, vége kissé asszimmetrikus szívalakú támasztólap ugyan csak laposra van kalapálva.

Típusmeghatározás

A fent leírt bronz lemezkorsó általános formai sajátosságait tekintve könnyen besorolható Radnóti A. 81. típusának a darabjai közé, amely a nevét a fül jellegzetes dísze alapján kapta.¹⁸ Ezen belül két csoportot különített el a kutatás a későbbiekben.¹⁹ Az ún. nyugati típus formáját közelíti meg jobban a Bogdáni úti 32. sír 3. számú melléklete (2. kép), még akkor is, ha a névadó elem (emberi lábfej) hiányzik. Erre azon-

ban van már több példa: a mosonmagyaróvári,²¹ ism. lelőhelyű Louvre-ban őrzött példány,²⁰ valamint a Lillebonne-Caudebec út melletti sír korsója.²² Ezeknél viszont a forma tökéletesen összevág az emberi lábfejjel díszített korsókéval. A most tárgyalt darabnál a forma abban tér el, hogy nem olyan szűk a nyaka, és nincs a peremen forrasztott gyűrű, s maga a test kevésbé szép kidolgozású, nincs polírozva, fényezve, ehelyett vannak a hornyolások. Egyébként a formakialakítás azért meglehetősen gyakorlott kézre vall. Különös csak az, hogy a fül, ami mindig külön készül és öntött technikával, itt ki van kalapálva és ezért szokatlan a fül átmetSZete, ezért vált asszimmetrikussá a támasztólap az edényhasnál. Mindezek arra utalnak, hogy nem sorozatban készült áruval állunk szembe, hanem egyedileg készített darabbal. Egy jól ismert formát utánoztak alkalmi jelleggel, egyszeri megrendelésre. Ez a jelenség már feltűnt Brigetioiban is (keleti típus XVI. példány),²³ ami ugyancsak egy keverék forma. Elemi az emberi lábfejjel díszített fülű korsók nyugati és keleti típusából, valamint a nyakpárnás korsók formai jegyeiből állnak (8. kép). A brigetioi XVI. számú edény a 3 típus kompilációja. Nem áll egyedül ez a két edény, máshonnan is ismerünk ilyeneket.

Analógiák

Intercisából származik egy gallérpárnás, egy füles palack igen hasonló szalagfüllel az itteni darabhoz (9. kép).²⁴ Ugyaninnen került elő egy kerek szájú, hasas kancsó (10. kép), amit sokáig a kiöntőszájú lemezkancsók között tárgyaltak.²⁵ Nagydorogról van egy kancsóstest, ami a szűkszájú kancsók ritkább változatának²⁶ a formáját utánozta, s ez is igen vékony lemez-edény. Vállán hornyolt vonalkötegek vannak (11. kép). Ebbe a körbe tartozik a fentebb idézett „budaújlaki” B sír 19. melléklete is (12. kép).

Az e címszó alatt felsorolt valamennyi edényről megállapíthatjuk, hogy általánosan ismert és széles körben elterjedt formák leegyszerűsített változatai,

amelyeket mindenütt a helyszínen készítettek el. Lemez-edények ezek, amelyeken a fülek is kalapáltak a formázás után.

Datálás

Az intercisai hasas lemezkorsó síregyüttesében egy Philippus Iunior érme keltez.²⁷ A többi darabnál 3. századi kelteZést fogadott el a kutatás.²⁸ A „budaújlaki” B sír 19. melléklete a 4. század első negyedére datált.²⁹ A Bogdáni úti 32. sírban két importedény (kiöntőszájú kancsó a Rajna–Duna menti műhelyek valamelyikéből, ill. Maenas fejjel díszített vödör a Duna vidéki műhelyből) és egy szépen díszített bronzkulcs mellett jelenik meg a harmadik bronz edény mellétként egy lemezkorsó, ami az emberi lábfejjel díszített fülű típus nyugati csoportjának a formáját utánozta. Kronológiai támpontul szolgál még a felirat nélküli szarkofág, amit a 3. század elején faragtak.³⁰

A 3. század közepén a rendszeres kereskedelmi jellegű nyugati import már akadozik, majd végleg megszűnik. Ettől kezdve a bronzedényellátásban felmerülő igényeket a helyi műhelyek elégítik ki egészen a római uralom végéig.³¹ Ezt a tevékenységet azonban már nem lehet párhuzamba állítani a nyugati nagy műhelyek hosszú időn át tartó, speciálisan csak bronzedényeket készítő munkájával. Nagyon valószínűnek látszik, hogy az itteni műhelyek – Brigetio, Aquincum, Intercisa, Keszthely,³² stb. – univerzális tevékenységet folytatnak. Dolgozzanak táborok mellett vagy városokban, a fegyverek javításától a mindennapi élet használati tárgyainak a pótlásáig mindent csinálnak, de nem termelnek piacra. Ez a magyarázata annak, hogy olyan sokfélék a helyi készítmények, s ezért nincs köztük kettő egyforma.

A Bogdáni úti 32. sír 3. számú melléklete a 3. század közepe táján készülhetett a legkorábban, s rövid használati idő után, a 3. század második felében/végén került földbe.

Rövidítések

AÉ	Archaeologiai Értesítő	Burger 1984	Burger A.: Későrómai sírok Aquincumban. BpR XXV (1984) 65–118.
AH	Archaeologica Hungarica	BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter
Balty 1965	<i>J.-Chr. Balty: Une anse d'aiguillère d'époque romaine à inscription d'argent. Bulletin des Mus. Royaux d'Art et d'Histoire</i> 37 (1965) 13–48.	DissPann	Dissertationes Pannonicae
BAR	British Archaeological Reports	Eggers 1951	H. J. Eggers: Der römische Import im freien Germanien (Hamburg 1951)
Bolla 1979	<i>M. Bolla: Brocca rinvenuta a Carobbio degli Angeli. Rivista Archaeologica dell'Antica Provincia e Diocesi di Como</i> 161 (1979) 23–50.	Gáspár 1986	D. Gáspár: Römische Kästchen aus Pannonien I–II. MAIU 15 (1986)
BpR	Budapest Régiségei	JbOÖMV	Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins
BRGK	Bericht der Römisch–Germanischen Kommission	Lehner 1902	H. Lehner: Museographie. Westdeutsche Zeitschrift 21 (1902) 431.

MAIU	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften	Ridder 1915	<i>A. de Ridder</i> : Les bronzes anti-ques du Louvre II (Paris 1915)
Mutz 1972	<i>A. Mutz</i> : Die Kunst des Metall-drehens bei den Römern (Basel-Stuttgart 1972)	Ruprechtsberger 1985	<i>E. M. Ruprechtsberger</i> : Eine Bronzekanne aus Windischgarten. <i>JbOÖMV</i> 130 (1985) 61–70.
Müller 1978	<i>Müller R.</i> : V. századi bronzmű-ves műhely Keszthely-Fenékpusztáról. <i>AÉ</i> 105 (1978) 11–29	Schreiber 1894	<i>Th. Schreiber</i> : Die alexandrinische Toreutik. <i>Abhandlungen der phil.-hist. Klasse der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften</i> 14. (1894) 273–334.
Nuber 1972	<i>H. U. Nuber</i> : Kanne und Griffschale. <i>BRGK</i> 53 (1972) 1–232.	Szabó 1979	<i>Kl. Szabó</i> : Tombeaux des envi-rons de Intercisa. <i>Alba Regia</i> 17 (1979) 251–262.
Parragi 1958	<i>Parragi Gy.</i> : <i>AÉ</i> 85 (1958) 203.	Szabó 1980	<i>Kl. Szabó</i> : Vaisselles de bronze sur la frontière pannonienne (entre Vetus Salina et Lussonium). in: <i>Roman Frontier Studies</i> 1979. <i>BAR Int. Ser.</i> 71. (Oxford 1980) 715–728.
Parragi 1963	<i>Parragi Gy.</i> : A Bogdáni úton fel-tárt későrómai temető. <i>BpR XX</i> (1963) 311–326.	Szabó 1981	<i>Szabó Kl.</i> : Emberi lábfejjel dí-szített fülű bronzkorsók Panno-niából. <i>AÉ</i> 108 (1981) 52–64.
Radnóti 1938	<i>A. Radnóti</i> : Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. <i>DissPann II:6</i> (Budapest 1938)	Szabó 1983	<i>Kl. Szabó</i> : Pots à anse ornée d'un pied humain provenant de Pannonie. <i>Antiquités Nationales</i> 14/15 (1982/83) 86–96.
Radnóti 1957	<i>A. Radnóti</i> : Gefäße, Lampen und Tintenfässer aus Bronze. in: <i>Intercisa II. (Dunapentele) Geschichte der Stadt in der Rö-merzeit.</i> <i>AH</i> 36 (Budapest 1957) 173–224.	Szabó 1990	<i>Kl. Szabó</i> : Pots à embouchure lourde coulée d'une pièce avec l'anse. <i>BVbl</i> 55 (1990) s.a.
Radnóti 1960	<i>A. Radnóti</i> : Eine Bronzkanne aus Augsburg. <i>BVbl</i> 25 (1960) 99–124.	Tassinari 1973	<i>S. Tassinari</i> : Les pots à anse or-née d'un pied humain. <i>Collecti-on de Bibl. des Hautes Etudes Section 4,III,5</i> (1973) 133–140.
Raev 1976	<i>B. A. Raev</i> : Les „Blechkan-nen“ de province et leurs pro-totypes italiques. in: <i>Annales de l'Université Jean Moulin, Let-tres – Actes du IVe Colloque International sur les bronzes an-tiques</i> (Lyon 1976) 155–162.	Yvart – Sennequier	<i>M. Yvart – G. Sennequier</i> : Tom-be mise au jour en 1864. in: <i>L'ab-bé Cochet archéologue fasc. II</i> (Rouen, é.n.) 88–89.
Raev 1977	<i>B. A. Raev</i> : Die Bronzegefäße der römischen Kaiserzeit in Thrakien und Mösien. <i>BRGK</i> 58 (1977) 605–642.		

Jegyzet

1. *Parragi* 1958, 203; *Parragi* 1963, 311.
2. *Parragi* 1963, 320.
3. *Parragi* 1963, 320, 22. kép.
4. *Gáspár* 1986, 140. Nr. 318.
5. *BTM RO* 61.24.2. Elveszett.
6. *Radnóti* 1938, 152; *Taf. XIII, 75*; *Bolla* 1979, 23–50. *Tav. I–V*; *Eggers* 1951, 171 *Beilage* 54, *Typ* 128; *Szabó* 1979, 251–262.
7. *Szabó* 1990, s.a.
8. *Parragi* 1963, 321–323, 26. kép a–c. *BTM RO* 61. 24.1.
9. *Burger* 1984, 65–118: 28. és 43. kép.
10. *Mutz* 1972,
11. *Radnóti* 1938, 147; *Lehner* 1902, 431; *Taf. X, 2*.
12. *Burger* 1984, 72.
13. *Radnóti* 1938, 171; *Taf. XLVI, 1–1a*.
14. *Nuber* 1972, 70.
15. *Parragi* 1963, 323.
16. A gondos, szép restaurálás Kériné Búzás Zsu-zsanna munkája.
17. *Schreiber* 1894, 273–334.
18. *Radnóti* 1938, 167; *Taf. XIV, 81*; *Raev* 1977, 621 *Beilage* 4/16.
19. *Tassinari* 1973, 133–140 N°s 1–27; *Szabó* 1981, 52–64 = *Szabó* 1983, 86–96; *Ruprechtsberger* 1985, 61–70.
20. *Szabó* 1981, 52 2. kép 1–2 = *Szabó* 1983, 86–87 Pl. I–II.
21. *Tassinari* 1973, 133; *Ridder* 1915, 111 N° 2698; Pl. 98.
22. *Yvart – Sennequier*, 88–89 N° 496.
23. *Szabó* 1981, 5, 7, 9. kép 1–2, N° XVII = *Szabó* 1983, 96 Pl. XIV.
24. *Radnóti* 1957, 206, 217 *Kat.* 18.
25. *Radnóti* 1957, 217, 223 *Kat.* 67, másként *Raev* 1976, 156.

26. *Balty* 1965, 74 Pl. XIV N° 86, p. 56; *Radnóti* 1938, 137–139; Taf. XIII,69; *Radnóti* 1960, 99–124, Nr. 35.
 27. *Radnóti* 1957, 223.
 28. *Radnóti* 1960, 118–124; *Balty* 1965, 41–54.
 29. *Burger* 1984, 72.
 30. *Parragi* 1963, 320–323.
 31. *Szabó* 1980, 726.
 32. *Müller* 1978, 11–29.

KLÁRA SZABÓ

EIN ÖRTLICHER BRONZEBLECHKRUG AUS AQUINCUM

Im nordwestlichen Teil der canabae von Aquincum kam am Fundort Raktárrét-Friedhof (Budapest III. Bez. Bogdáni Str.) als Ergebnis der Ausgrabung von Györgyi Parragi der hier zu besprechende Bronze-krug, als Bestattungsbeigabe eines ausgeraubten Sarkophags, zum Vorschein. Gleichzeitig wurden 3 Bronzegefäße: Kanne mit Ausgussöffnung, Eimer, Krug und ein Bronzeschlüssel ans Tageslicht befördert.

Der Bronzeblechkrug gehört zum Typ Radnóti 81. Aufgrund seiner Parallelen weist er eine Verwandtschaft mit den Formen der Stücke jener engeren Gruppe auf, die S. Tassinari als westliche Variante bezeichnete, obwohl vom Krug aus Aquincum das namentgebende Element fehlt. Die Ornamentik des Gegenstandes erscheint seit Mitte des 3. Jhs. häufig auch auf pannonischen Blechkannen und Krügen anderer Form. Zu jener Zeit stockt bereits der regelmäßige Handelsimport aus den westlichen Provinzen, der spä-

ter gänzlich aufhört. Von dieser Zeit an werden die Bronzegefäßen bis ans Ende der Römerherrschaft in den örtlichen Werkstätten hergestellt. Diese Art der Produktionstätigkeit kann jedoch nicht mehr mit der speziellen Tätigkeit der westlichen Zentren, die ausschließlicb Gefäße erzeugten, verglichen werden.

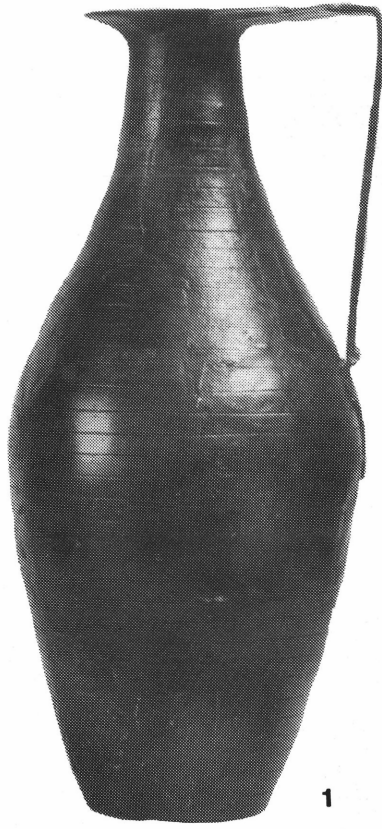
Sehr wahrscheinlich üben derartige lokale Werkstätten wie jene in Brigetio, Aquincum, Intercisa, Keszthely schon eine allgemeine Tätigkeit aus. In Lagern oder Städten eventuell auch in kleineren Siedlungen war es nötig, sich von der Waffenreparatur beginnend bis zur Erzeugung der Gebrauchsgegenstände des alltäglichen Lebens, dem Bedarf entsprechend, mit allem zu beschäftigen, jedoch keine Marktproduktion zu betreiben. Damit kann der Umstand erklärt werden, daß unter den örtlichen Erzeugnissen keine zwei gleichen Stücke vorkommen.

Abbildungen

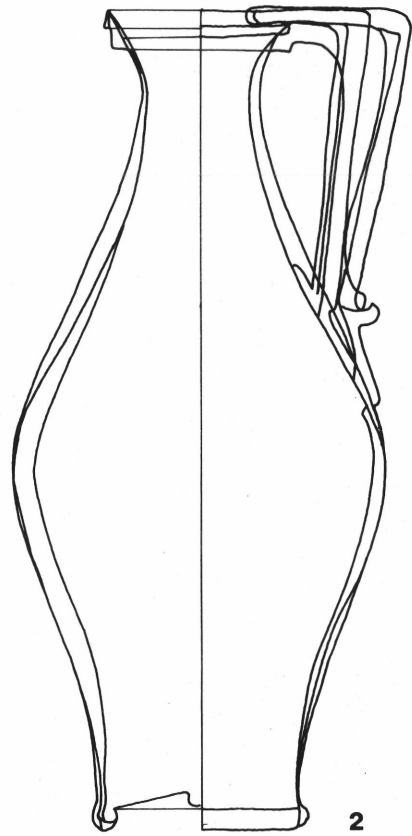
- Abb. 1. Bronzeblechkrug aus dem Grab in der Bogdáni Str.
 Abb. 2. Die Krüge, deren Henkel mit menschlichen Fußformen verziert sind. Variationsbreite des Types.
 Abb. 3. Bruchstücke des Bronzeblechkruges aus der Bogdáni Str. nach der Reinigung.
 Abb. 4. Eimer-Attache aus der Bogdáni Str.
 Abb. 5. Eimer-Attache aus Környe.
 Abb. 6. Bronzekanne mit Ausguß.
 Abb. 7. Bronzeeimer mit Maenas-Köpfen verziert.
 Abb. 8. Bronzeblechkrug aus Brigetio.
 Abb. 9. Bronzeblechkrug aus Intercisa.
 Abb. 10. Bronzeblechkrug aus Intercisa.
 Abb. 11. Bronzeblechkrug aus Nagydorog.
 Abb. 12. Bronzeblecheimer. 19. Beilage des Grabes B von „Budaújlak“.

Képegyzék

1. kép A Bogdáni úti sír bronz lemezkorsója.
 2. kép Az emberi lábfejjel díszített fülű korsók nyugati típusának egymásra vetített rajzai.
 3. kép A Bogdáni úti bronz lemezkorsó darabjai tisztítás után.
 4. kép A Bogdáni úti vödör attache.
 5. kép A környei vödör attache.
 6. kép Kiöntőszájú bronzkancsó.
 7. kép Bronzvödör Maenas fejjel díszítve.
 8. kép Bronz lemezkorsó Brigetioból.
 9. kép Bronz lemezkorsó Intercisából.
 10. kép Bronz lemezkorsó Intercisából.
 11. kép Bronz lemezkorsó Nagydorogról.
 12. kép Bronz lemezvödör: a „budaújlaki” B sír 19. melléklete.

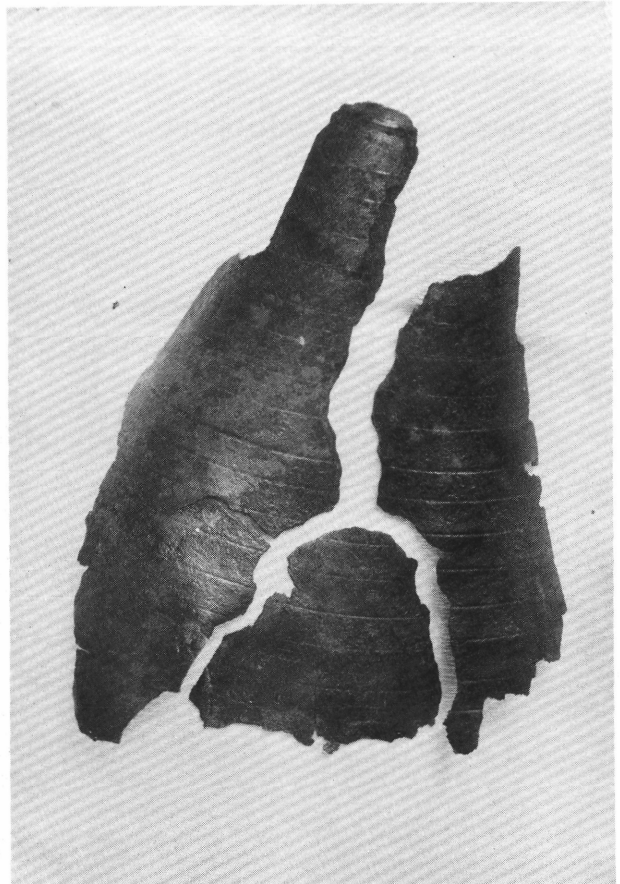
1

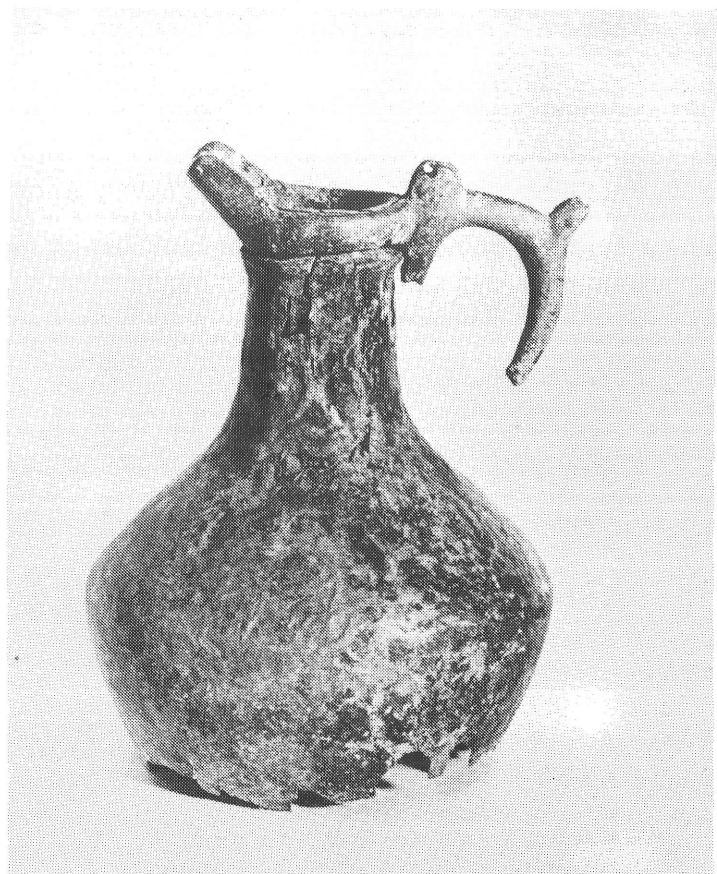

2

3

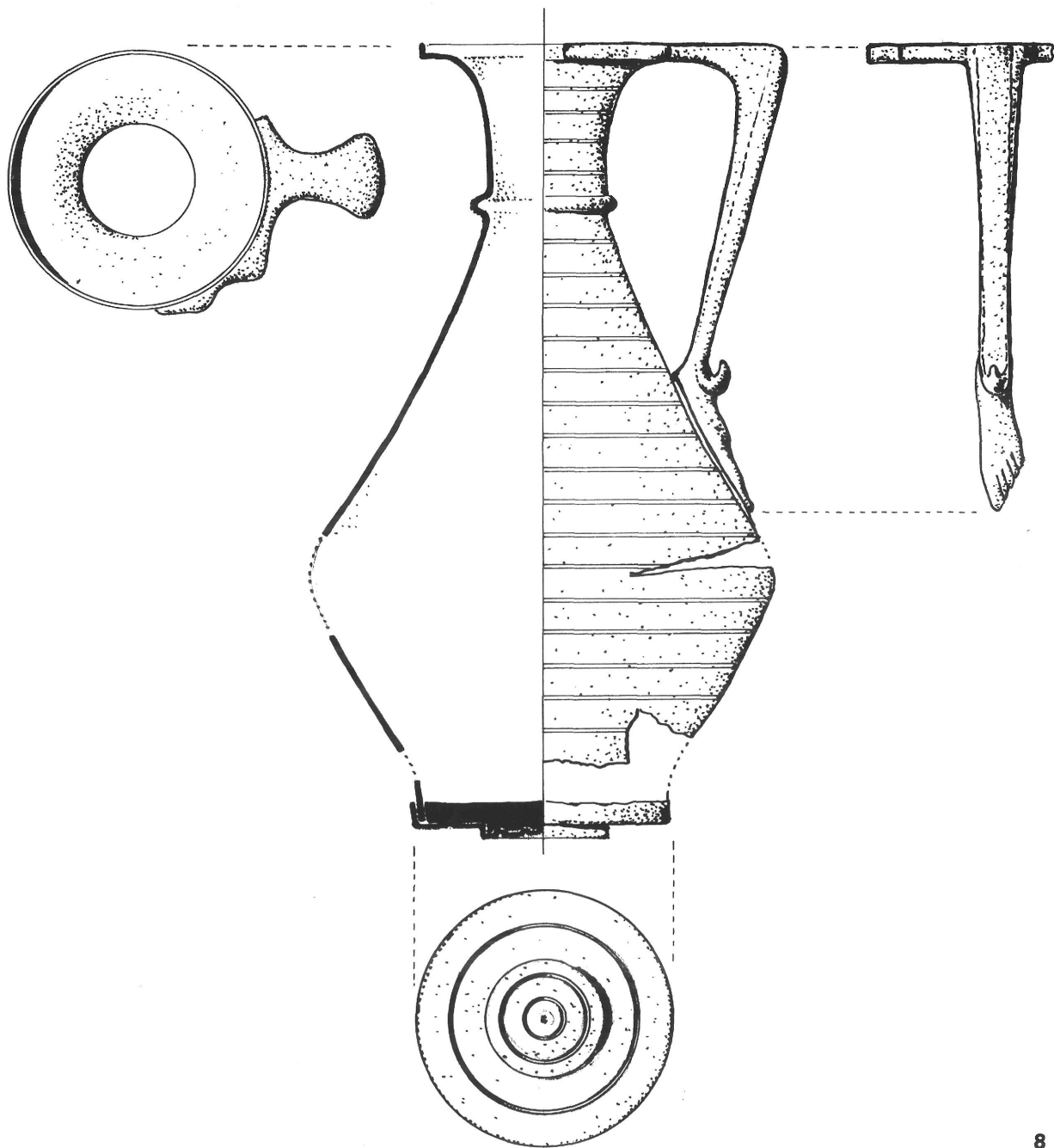

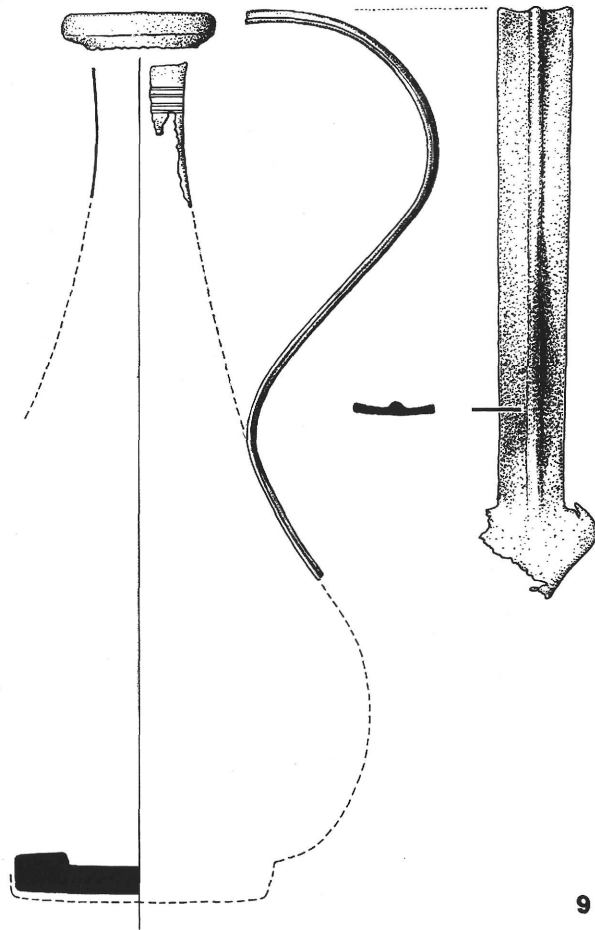

7

9

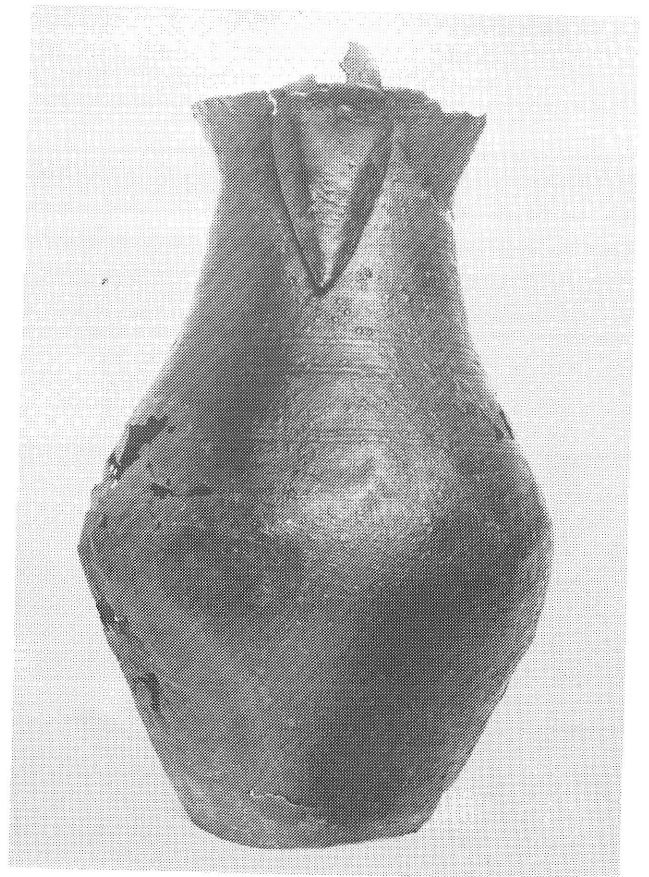
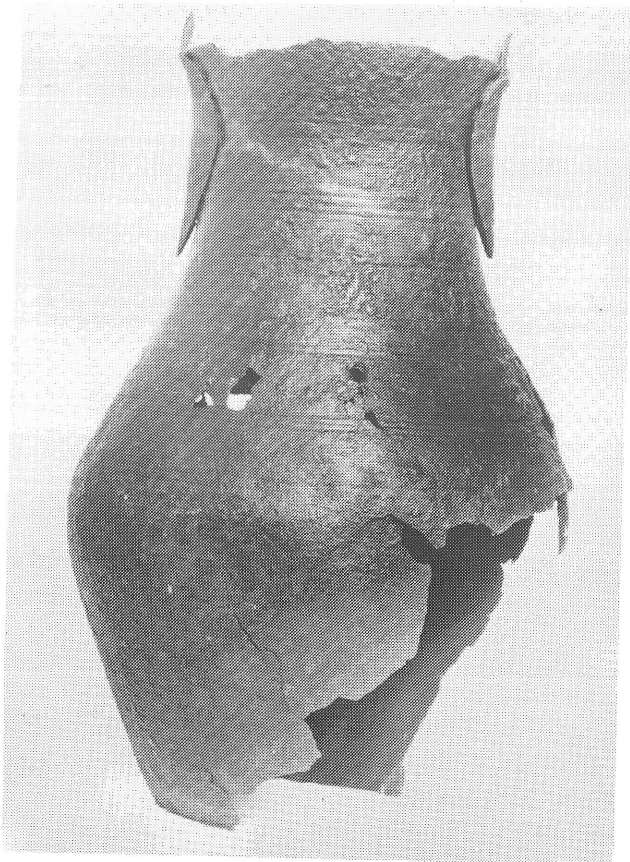

10

11

12

VENUS TORZÓ ÓBUDÁRÓL

Az aquincumi márványból készült emlékek száma a III. kerület, Óbuda — korábban Templom — utcai ásatás során újabb példánnyal gyarapodott. 1974-ben a későrómai erőd feltárásakor az erőd fal külső oldaláról került napvilágra a jelenlegi állapotában 16 cm-es töredék, melyben Venus ábrázolását ismerhetjük fel.¹ (1–4. kép)

A fehér márványból készült szobor feje elveszett, csak annyit sejtethetünk, hogy feltűzött hajviselettel mintázhatták, mivel vállán és hátán sem hajtincsnek, sem szalagnak nincs nyoma. Hiányzik a nőalak teljes jobb karja és válla, bal karja, s mindkét lábának nagy része kb. combközéptől, illetve a térd fölötti résztől kezdve. Mozdulata e hiányosságok ellenére jól kivehető, s az ismert Venus ábrázolások alapján visszakövetkeztethető.

A szobor eredetileg jobb lábára támaszkodva állt, s jobb kezével tartotta elől csomóra kötött leplét. Hiányzó jobb karjának törésfelülete a jobb csípőn egyértelműen felismerhető, s erre a mozdulatra utal a ruhacsomó törése is. Bal lábát, melyre nem nehezedett testsúly, könnyedén kissé előbbre helyezte, s egész testével kicsit előbbre dőlt. Bal karját valamin, talán oszlopon, vagy valakin nyugtathatta. Meztelenségét csak a maga elé húzott köpeny takarja, amely előbbre helyezett bal combját is nagyrészt szabadon hagyta. Ruháját merev, széles, lapos redőkkel faragta ki a szobrász, az erőteljes, mély bevésések az anyag súlyosságát sugalmazzák. Ugyanakkor az enyhén domborodó has, a mellek és a hát — ívének minden merevsége ellenére — lány formázása a klasszikus alkotások szépségét csillantják fel. A test bőrének finomságát, bársonyosságát is érzékeltetni tudó puha formákat a ruha redőzetének egyenes, határozott vonalai még jobban kihangsúlyozzák, művészien alkalmazott éles kontrasztjuk feledtetni tudja a szobrász ügyetlenségeit: az egész test tartásának, mozdulatának merevségét, a túl hosszúra formált derekat, a kelleténél jobban kidomborodó csípőt. A lágyságnak és a keménységnek ez az

együttes alkalmazása, a fény-árnyék hatások fokozott kihasználására irányuló törekvés az i. sz. 3. századra jellemző stílusirányzatot tükrözi.²

Hasonló kettősséget figyelhetünk meg más aquincumi szobrokon is, mint pl. a Victoriát ábrázoló töredéken.³

A 3. századi készítést támasztja alá a köpeny redőzetének egyenesvonalú, mélyenárkolt redőzettel történt kifaragása is.⁴

A márványanyagban rejlő festői hatások kihasználásán kívül szoborunk még egy jellemző vonását kell kiemelnünk. Bár több nézetre készült alkotással van dolgunk, kidolgozása ennek ellenére laposabb, síkszerűbb, mint ahogy a körszobroknál szokásos. Egyrészt e stílusjegy, másrészt a szoboralak mozdulata alapján gondolhatunk arra, hogy Venusunkat szoborcsoport központi alakjaként képzeljük el. Az „áttört márványreliefek” gyűjtőnév alatt számon tartott emlékek egyike éppen Aquincumból, a polgárváros területéről került elő.⁵ Ennek központi alakja ugyancsak Venus, a szobor kialakítása azonban vaskosabb, a klasszikus előképet utánzó mozdulat esetlenebbre sikerült. A verseci múzeumban őrzött⁶ áttört reliefek Venusai ruhátlanok, kezüket felemelve tartják, kidolgozásuk alapján inkább a bronzszobrok körében kereshetjük analógiájukat.

Aquincumban Venus istennő tisztelete — legalábbis a „gráciai” vonásokat mutató⁷ istennő tisztelete — nem mutatható ki⁸, a frivolabb s ezáltal az ősi termékenységistennővel könnyebben azonosítható Venus azonban népszerű lehetett. Éppen a 3. században terjednek el azok a terrakotta figurák nagy számban, melyek ábrázolásaiban halványan felsejlenek a klasszikus előképek.⁹

Az istennő különböző anyagokból megformált ábrázolásai közül is kiemelkedik ez a hiányosságaival együtt — vagy éppen azért — bájos, a provinciális szobrászat magas színvonalát tükröző márványtorzó.

Rövidítések

AÉ
BpR
Nagy T. 1958.
Archaeológiai Értesítő
Budapest Régiségei
Nagy T.: A paksi Mithras-dom-
bormű AÉ 85.(1958)

Nagy T. 1971.
DissPann
Nagy T.: Kőfaragás és szob-
rászat Aquincumban.
BpR XXII. (1971.)
Dissertationes Pannonicae

Jegyzet

1. Ltsz.: 88.6.1 A szoborról készült felvételeket Molnár Ilonának köszönöm.
2. Nagy T. 1971. 148.
3. Kuzsinszky B.: Az Aquincumi Múzeum köemlékeinek V. sorozata. BpR XII. (1937) 147.
4. Nagy T. 1958. 13. és 78. jegyzet
5. Szilágyi J.: A római kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951–53-as években. BpR XVI. (1955) 413., 33. kép
6. B. Thomas E.: Denkmäler der Kultus Aphrodite Kabeire in den Donauprovinzen zur Zeit des Kaisertums. Rad Vojvodanskih Museja 7. (1958) 31–40.
7. R. Schilling: La religion romaine de Venus. Paris 1954. 380.
8. Brelich A.: Aquincum vallásos élete in Laureae Aquincenses I. (DissPann II. 10.) 100.
9. Póczy K.: A termékenységkultusz terrakottái Aquincumban. BpR XX. (1963) 247. és 9. kép.

ANNAMÁRIA R. FACSÁDY

VENUSTORSO AUS ÓBUDA (ALTOFEN)

In dem gelegentlich der Grabungen in der Óbuda-Gasse ans Tageslicht beförderten Skulpturenbruchstück aus weissem Marmor können wir eine Darstellung der Göttin Venus erkennen, deren Bewegung aufgrund der bekannten Vorbilder rekonstruiert werden kann. Gegenüber dem weichen, malerisch geformten Teilen des Frauenkörpers steht das in Knoten geschlungene Kleid mit seinen steifen, tiefgeschürften,

geradlinigen Falten im scharfen Kontrast. Aufgrund dieser Stilmerkmale kann die Herstellungszeit mit dem 3. Jahrhundert u.Z. angenommen werden. Wegen der flachen, reliefartigen Ausarbeitung können wir die Möglichkeit nicht ausschliessen, dass unsere Venus die zentrale Gestalt eines durchbrochenen Reliefs war.

Abbildungen

Abb. 1. Vorderansicht der Marmorstatue.
Abb. 2. Rückenansicht der Statue.

Abb. 3–4. Seitenansichten der Statue.

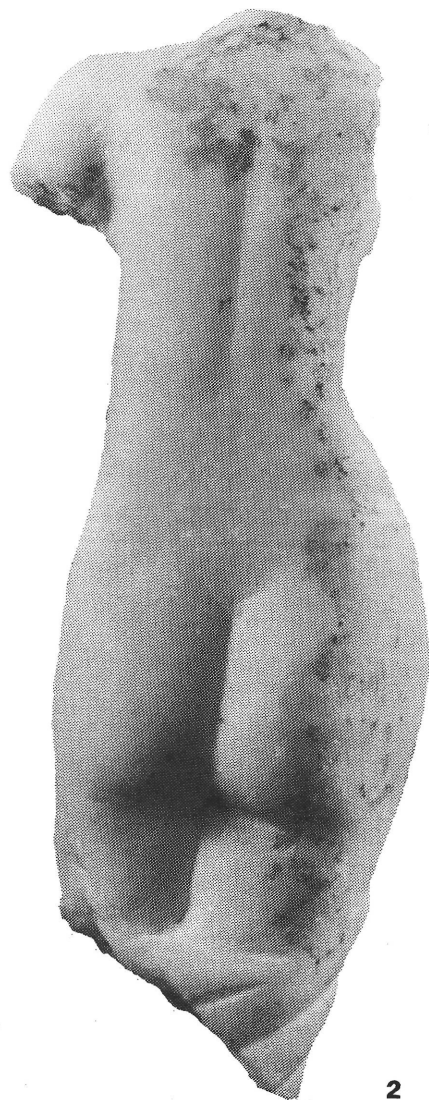
Képjegyzék

1. kép A márványszobor előlnézeti ben.
2. kép A szobor háta

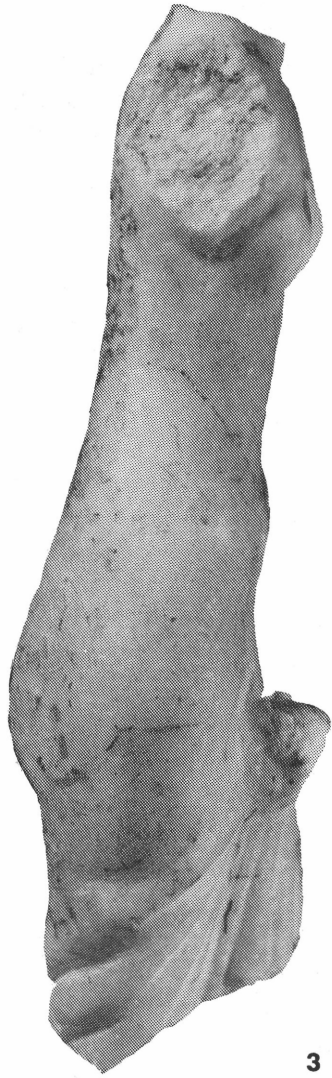
3–4. kép A szobor oldalnézetei

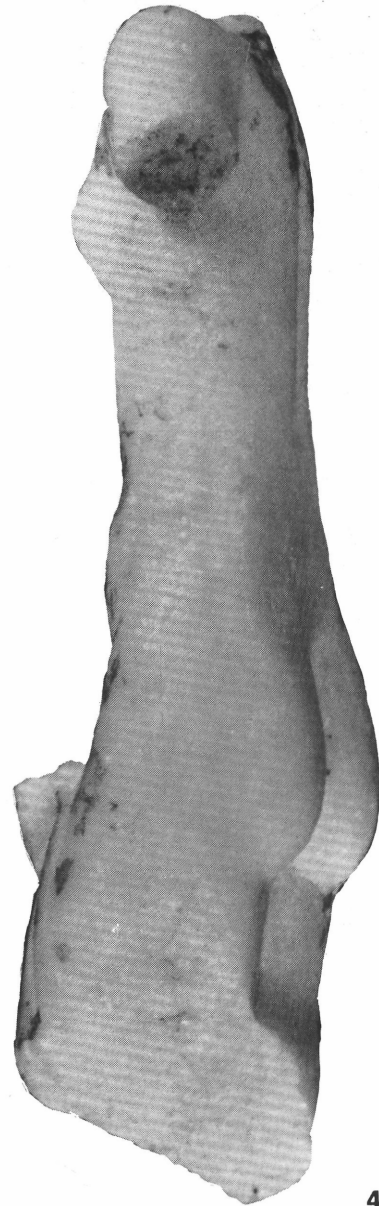
1

2

3

4

ÚJ NŐI SÍRSZOBOR AQUINCUMBAN

A III. ker. Bécsi úton, a kísérleti lakótelepen, a bölcsőde kertjében – a volt Victoria téglagyár területén – egy női sírszobor torzó került elő, melyet Aquincumba szállítottak.¹ (1. kép)

Magassága: 1.20 m, szélessége: 0.50 m.

Anyaga: kemény, lyukacsos, fehér mészkő.

Leírása: A női alak bal könyökben meghajlítja karját és kézfejét egyenes ujjakkal a mellen tartja. Jobbját leengedi és kezében foghatott egy meghatározatlan tárgyat, ami letört. A nyaknál egy vékonyabb anyagból készült ing szélesebb, rövid ráncai láthatók. Ezen egy felső, háromnegyed hosszú ujjú ruha húzódik, melynek redőit – az alsó ing kivitelezésétől eltérően – a kőfaragó sekélyebb, vékonyabb, ívelt vonalakkal jelezte. Ezen a felső ruhán látható a palla, mely előről a jobb vállon át egy széles redővel a háton keresztül (itt a kidolgozást mellőzték) az anyag bőségéből adódó mély öblösödést alkotva húzódik rá a jobb karra. A palla felmenő részét a jobb oldalon, széles anyagból készült övvel leszorították, melyet vastag csomóval egy csathoz erősítettek. A palla fennmaradó része pedig, itt egyenletes redőket alkotva csüng le a jobb kar jobb oldalán. A szobor lábközéptől letört. (2–3–4. kép)

Ha áttekintjük a pannoniai női sírszobrokat, látjuk, hogy az egyik csoporthoz tartoznak a bennszülött nők sírszobrai kettős ruhaviselettel, jellegzetes ékszerekkel, zsinóróval.²

A másik csoportot képviselik a már római viseletet tükröző női sírszobrok: a székesfehérvári múzeumban őrzött csóri és az aquincumi, közelebből a Szemlőhegyről származó szobor.³ E szobroknál az ing, a felső ruha és a palla ábrázolása általános. E csoporthoz tartozik most már a Bécsi úti sírszobor is.

Az új szobor kivitelezési technikában közelebből a szemlőhegyi sírszobor köréhez sorolható az azonos kéztartás miatt és az ingnél a vastag, rövid vonalak, a felső ruhánál az ívelt, sekélyebb vonalak, valamint a pallánál az öblösödés alkalmazása is megegyezik.

Rövidítések

BpR Budapest Régiségei
BRGK Bericht der Römisch-Germanischen Kommission

Jegyzet

1. Itt mondom köszönetet Parragi Györgyinek a szobor közlési jogáért.
2. Erdélyi 1974, 99. 134–136. kép.
3. Erdélyi 1974, 102. 140. kép.
4. Oldenstein: Zur Ausrüstung römische Auxiliar-einheiten. BRGK 57 (1976) 261–275.

A Bécsi úti szobor a szemlőhegyi szobortól viszont eltér abban, hogy az új szobornál a palla nem fedi a bal kart és a könyököt, hanem itt a felső ruhát faragták ki. A Bécsi úti, új síremléknél a széles, anyagból csavart, csatos öv alkalmazása feltűnt, de a szemlőhegyi szobornál ez hiányzik. Az ábrázolt csat formailag a J. Oldenstein tanulmánya alapján a csuklótagos csathoz sorolható, melyek a 2. század második felére, a 3. századra keltezhetőek.⁴

Ez a puha anyagból kialakított széles öv csattal az ábrázolóművészetben eddig nem fordult elő. Csatt nélkül a széles, anyagból csavart öv alkalmazását a klasszikus tradíciókat idéző tógás férfiszobroknál figyeltük meg: Intercisában, Aquincumban.⁵

Tehát a Bécsi úti női sírszobornál a kőfaragó helyi módszereket is alkalmazott: elhagyta a palla bal oldali részének ábrázolását, de a pallán – teljesen szokatlan módon – a széles, anyagból csavart – de csatos övet kifaragta.

Ezek az egyéni sajátosságok arra utalnak, hogy a szóban forgó aquincumi kőfaragóműhely olyan munkaerővel is dolgoztatott még, akik a római női viselet részleteinek megfelelő értelmezésével nem voltak tisztában, p. o. ebben az esetben a palla használatával és ezért a palla gyakorlati kivitelezésével sem. Ezt a tény hangsúlyozza még – a pallára nem illő – széles, anyagból csavart és csattos öv kifaragása is.

A szemlőhegyi női sírszoborral azonos jellegzetes ségek (kéztartás, kivitelezési megoldások), az ábrázolt csat típusa, valamint a helyi stílusjegyek (palla részleges ábrázolása, a pallán széles anyagból csavart csatos öv) alapján a Bécsi úti női sírszobor torzót egy 3. századi aquincumi kőfaragóműhely produktumának tartjuk.

A lelőhely a szakirodalomban jól ismert római temetőhöz tartozik⁶, ahol az egyik sír építményben, a fal mellett állhatott ez a női sírszobor.⁷

Erdélyi 1974

Erdélyi G: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Bp. 1974.

5. Erdélyi 1974, 101–102. 139. kép.
6. Parragi Gy.: Újabb későrómai leletek a Bécsi úton, BpR XXI (1964) 215–237; Topál J.: A Bécsi úti római kori temető. I. BpR XXV (1984) 291–320.
7. A rajzi munkákat Czirják Pálné, a fotózást Molnár Ilona látta el.

NEUE WEIBLICHE GRABSTATUE IN AQUINCUM

Aus der römischen Begräbnisstätte, die sich unterhalb der Wiener-Strasse befindet, kam eine neue weibliche Grabstatue zum Vorschein.

Auf dem aus Kalkstein gemeisselten weiblichen Torso erkannten wir Spuren eines Hemdes und eines Oberkleides mit dreiviertellangem Ärmel. Über dem Oberkleid ist eine palla zu sehen, die mit einem aus breitem Material angefertigten Gürtel zusammenge-

fasst ist; dieser ist mit einem starken Knoten an die Spange befestigt.

In den Steinmetzwerkstätten des 3. Jahrhunderts waren noch Arbeitskräfte tätig, denen der Gebrauch der palla noch fremd war und daher auch deren praktische Ausführung. Dies beweist weiters die Tatsache der Ausmeisselung des – zur palla nicht passenden – aus breitem Material gedrehten Gürtels und der Spange.

Abbildungen

Abb. 1. Lageplan des Fundortes.

Abb. 2. Weibliche Grabstatue in der Wiener Gasse.

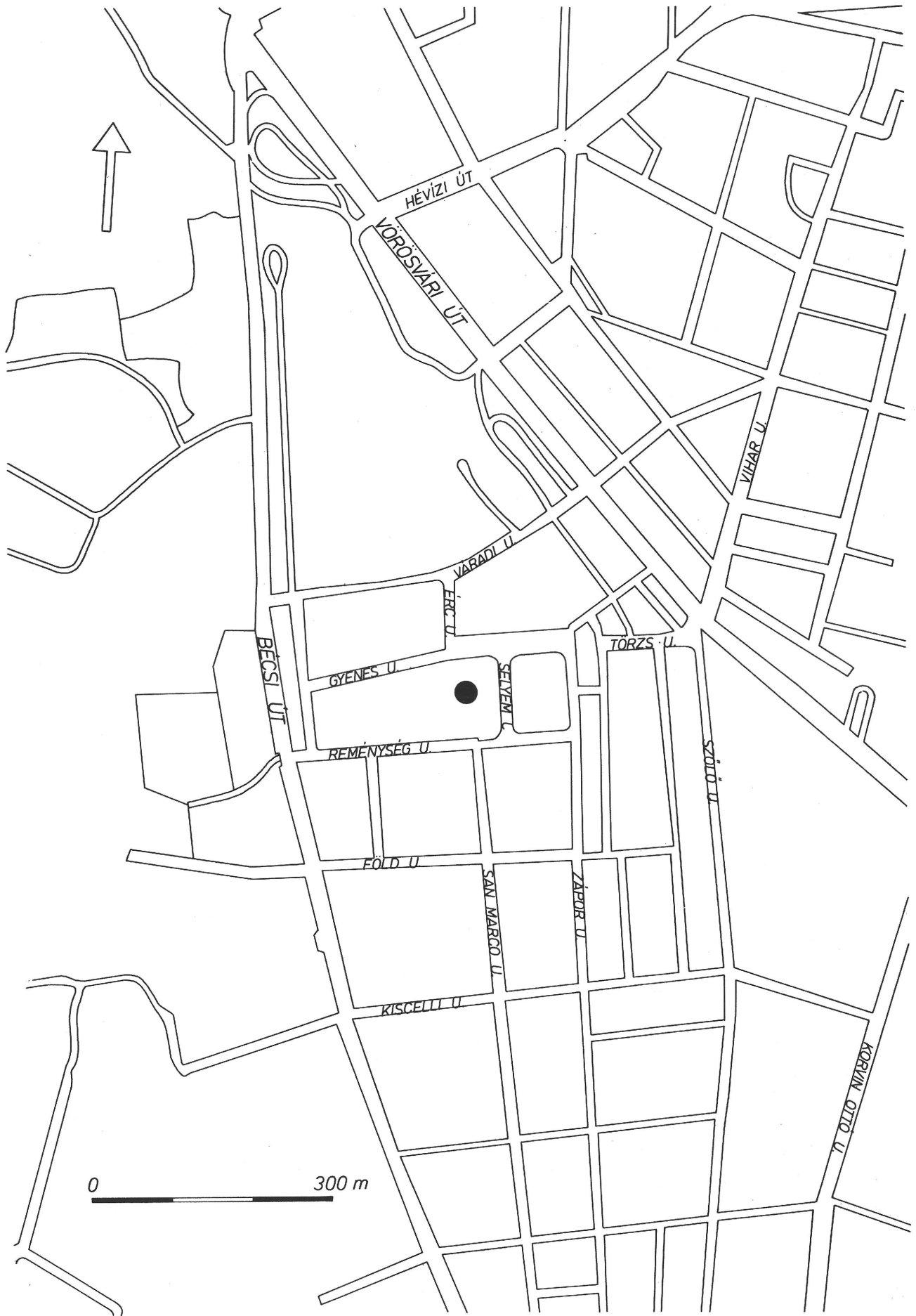
Abb. 3–4. Details der weiblichen Grabstatue in der Wiener Gasse.

Képjegyzék

1. kép. Helyszínrajz a lelet lelőhelyéről.

2. kép. Bécsi úti női sírszobor.

3–4. kép. Részletek a Bécsi úti női sírszoborról.

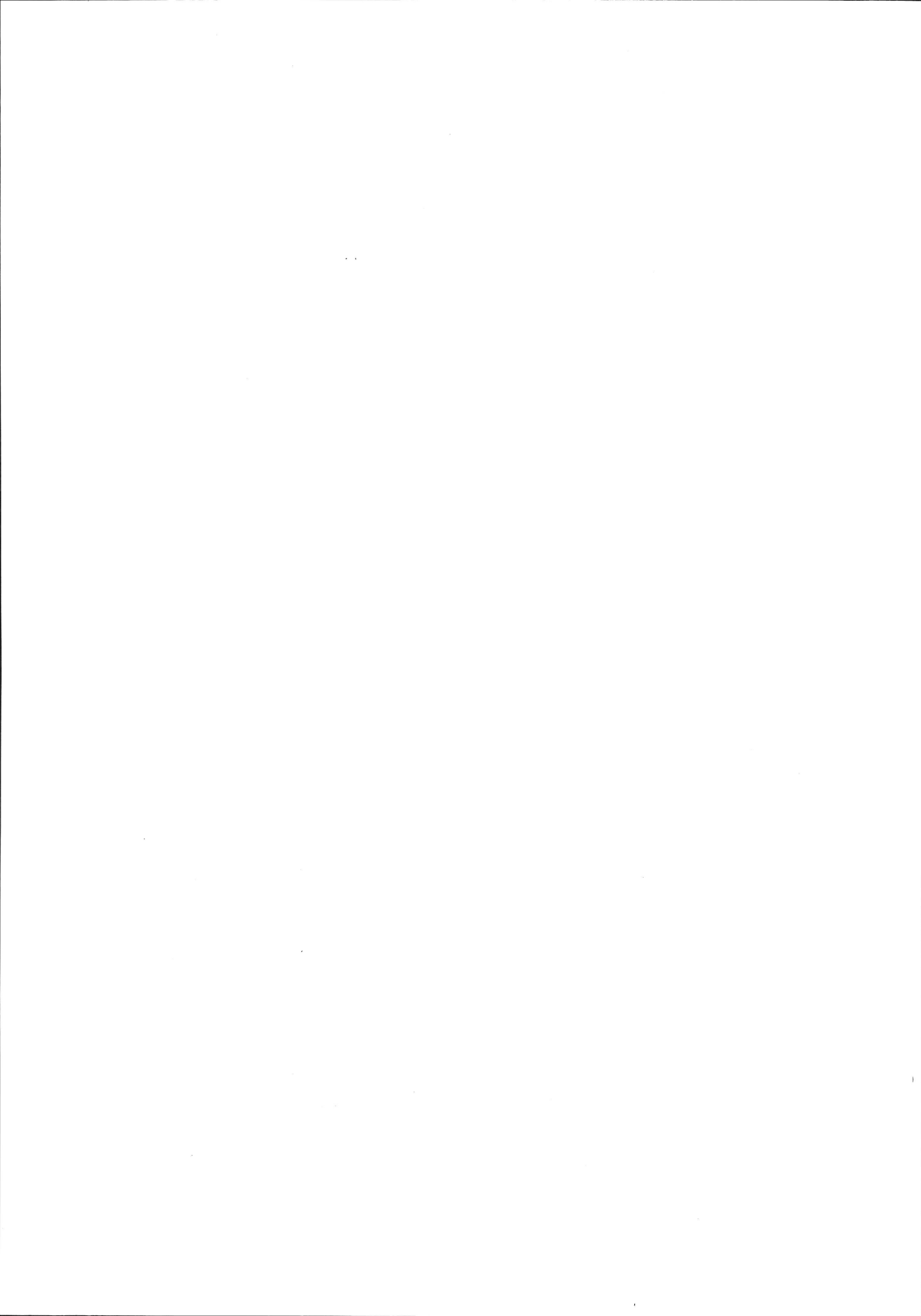

3

4

RÉGÉSZETI ADATOK AZ AQUINCUMI 1. SZÁZADI LEGIOTÁBORHOZ, VALAMINT A 2–3. SZÁZADI LEGIOTÁBOR RETENTURÁJÁHOZ

Munkám célja egyrészt az aquincumi 1. századi legióstábor nyugati frontján végzett kutatások ismertetése Barkóczi L. rajzai és Szilágyi J. 1950 és 1968. évi ásatási naplói,¹ másrészt a Kerék utca 14. sz. alatti udvar 1969. évi régészeti megfigyeléseinek értékelése.² Az aquincumi táborkutatás periodizációjának finomítása miatt is szükségesnek tartjuk a szóban forgó terület eddig részben publikált, nagyrészt közöletlen adatait összefoglalni és értékelni addig is, míg az újabb kutatások megfigyeléseire sor kerülhet.

A Kerék utca és Ék utca sarkáról már 1892-ben előkerült egy Silvanus oltár, melyet C. Pominius Deccianus lovászai állítottak.³ 1928-ban a csatornázás során a múzeum begyűjtött leleteket, köztük egy szürke, pecsételt, sarus lábnyomos szürke tál aljtöredékét⁴ és a Kerék utca 26. sz. alól 1931-ben pedig egy újabb Silvanus oltár került elő Perpetuus és Cornelianus consulsága idejéből.⁵ Erről a lelőhelyről egy ülő Jupiter torzó is napvilágra került.⁶

A Kerék utca 19., Ék u. 9. és a Raktár u. 1–4. sz. alatt előkerült kelta-eraviszkusz cserepek a bennszülött település létét igazolják.⁷

1952-ben és 1956-ban a Kerék utca nyomvonalától ÉNy-ra több helyen végeztek régészeti megfigyelést.⁸

A Kerék utcai tábornyomokról⁹ és az 1. századi legióstábor kiterjedéséről Szilágyi J. rövid ismertetéseket közölt a szakirodalomban.¹⁰

Nagy mennyiségű leletanyag került a múzeumba az 1956. évi Kerék utcai óvoda építésének földmunkái során.¹¹

Új adatok kerültek elő a tábor területéhez 1969-ben a Vörösvári úton és 1970-ben az óbudai, új lakótelep XIII. sz. épülete és a bölcsőde között.¹²

*

E rövid kutatástörténeti összefoglalás után visszatérek munkám célkitűzéseinek első pontjára Szilágyi J. ásatási naplóinak elemzésére. Módszertanilag D-ről É felé haladva, telkenként idézem vagy összefoglalom az ásatási napló alapján a legfontosabb adatokat. A topográfiai meghatározásokat az ásatási napló szerint idézem p.o. „Kórház u. 24. sz. házzal szemközt.” Az általánostól eltérő módon jelzem tipográfiailag az előkerült régészeti objektumokat.

„Kórház u. 24. sz. házzal szemközt.”

KNy-i irányú, „T” jelű árok.

„Északi profiljában a római fossa keleti része jelentkezett és a déli profilban is megmaradt ez 2 m széles-

ségben. Az árokban egy ÉD-i irányú kőfal mellett és ettől nyugatra egy kiszedett falrészlet bontakozik ki a metszetben.”¹³

Ék u. 9. (1–2.kép.)

„A csatorna melletti téglaburkolatból kiszedett peremes tégladarabon körös keretben e bélyeg olvasható (egyazon magasságból, a sáncárok felszínével: LEG II ADI).¹⁴ A kőlap aljú csatorna mellett, ezzel majdnem párhuzamosan 15 cm-rel magasabban, 33 cm széles, min. 19 cm mély téglafenekű csatorna vonul... A másik csatorna alja alatt bronzérem (dupondius) került elő, körirata: IMP CAES DOM AVG GERM COS XI CENS POTI, hátlapján SC betűk között trophaeum.”¹⁵ „A Domitianus dupondius a kőlap fenekű csatorna alatti kőfal alapozásakor vesztetett el... II. árunkban a táborfalat majdnem teljesen kiszedve találtuk, csak néhány kődarab maradt a kiszedési teknőben, ez legalul 1.5 m széles, 175 cm magasan mutatkoznak habarcsszemcsék, kődarabok, benne középkori? cserepek is előkerültek, a fal belső tövében út nyomai mutatkoztak, a fal feneké felett 170 cm magasságban.”¹⁶

„Ék utca É-i vége”

„ÉD-i irányú kőfal – az erőd fal – irányban a Kórház u. 28. sz. ház nyugati szélének (képzeletben meghosszabbítva), a nyugati portán túl az erőd fal irányvonalától eltér, megtört és további folytatása már a Kórház u. 28. sz. ház keleti szélének tartana neki. E feltevés mellett a „D” árunkat keresztező, a terrazzopadozat alatt észlelt, ÉD-i irányú kőfalcsonk egyik kiugró toronynak lehetett a Ny-i zárófala, az „N” árunkat keresztező ÉD-i irányú kőfal pedig egyik beugró toronynak lehetett a keleti zárófala; esetleg két erőd fal csomójával van dolgunk; 2 erőd fal (különböző periódusokból származó) csomója zavarják az összefüggést?”¹⁷ Az „N” árunkban megkapott úttest lekövezés mellett a Ny-i oldalon kemence átégett padozata...¹⁸

Kerek u. 13–17

„Simonyi D. fejtegetései szerint az 1355. évi oklevélünkben említett via magna a legioi erőd Ny-i kapuján kivezető, KNy-i irányú úttestet É-i oldalán kísérő csatorna... Az árunk keleti oldala mentén ÉD-i irányú, későbbi periódusból való csatorna oldalfala vonul, amelyet hamus, kevert földrétegre, ill. korábbi téglaburkolatra alapoztak¹⁹... „A” árok déli oldalában háztartási kemence maradványa. KNy-i irányú átmérője: 110 cm. Északi rész hiányzik. Sütőlap 15 cm vastag, erősen átégett. 80–110-es években használták (szürke házikerá-

mia, Resatus töredék stb.²⁰) Az „A” és az „E” árka-
inkat összekötő (K–Ny-i irányú) árkunkban az É-i
(kapunyílást) védő torony belvilága (K–Ny-i irányban
mérve) 6,4 m, a földdel kitöltött dupla kőfal együttes
szélessége: 2,1 m.²¹

Kerék utca 15. (1. kép, 3. kép)

„A sáncárok aljának szélessége 130 cm, K-i szélénél
38 cm szélességben (a peremen) egy sor követ raktak
le (habarcs nélkül) – az árok eredeti peremén. A sán-
cárok-profil egyik oldalán 30 cm-rel mélyebben ér le,
mint a másik oldalán: tölcészerű „farkasfog” volt az
árok egyik oldala helyén, ez 80 cm széles volt.”²²

„2,8 m mélységben *sáncárok* féleség része került elő,
betöltéséből ezüstözött (bronz) kétágú orvosi fogót
szedtünk ki, meg ráfolyatott díszű, peremű terra sigil-
lata csésze darabjait és fekete, vékonyhájú, „galliai
árut” (szintén barbotine dísszel), meg tányér, korsók
vegyes töredékeit.”²³

„A sáncárok méretei: a mai tsz. alatt 190 cm mélyen
kezdődik a bolygatatlan talaj, a római kori árok leg-
mélyebb pontja 363 cm mélységben a mai tsz. alatt, a
legmagasabb szintű szélessége 4 m.”²⁴

„... a *via decumana* szépen fennmaradt darabja mu-
tatózik²⁵... „K” árkunkban a Kerék utca 14.sz. házzal
szemkőzt (a K–Ny-i irányú úttest, összes felemelések-
kel) 129 cm magas a közepén, a D-i szélén 85, É-i
szélén 70 cm magas az úttestágyazások magassága
összesen... A legalsó ágyazás: habarcsos, kevert (kö-
vekkel, sóderrel) réteg 50 cm magas, ezen 30 cm föld-
réteg-felemelés a közepén, e földrétegen kavicsos, ha-
barcsos, köves, kőszemcsés 24 cm magas réteg; e fel-
ett téglá és kődarabokkal kevert, kavicsos ágyazás-
réteg (22 cm magas).²⁶

Kerék utca 19. (1. kép, 4. kép)

A *táborfalnyom* közvetlenül a gerendalyukas cölöp-
nyomok mellett mutatkozott.

A gerendanyomos boronaházikón túl a kb. 4 m szé-
les úttest (*via sagularis*) környomai tárultak fel, a tábor
belseje felé ezt 85 cm széles fal szegélyezte, ebből egy
sor kő maradt meg (agyagba rakva)... A *gerendatar-
tású bódényomoknál* átl. 17 cm mélyre ér le a geren-
daalap a római kori humuszba, a gerendázat cölöplyu-
kai 28–22–52 cm távolságra vannak egymástól, maga a
cölöplyuk 16–18 cm széles, a mai tsz. alatt 152 cm m-
ben helyezkedik el a 4 cm vastag égési réteg; ez vé-
gigvonal árkunk oldalában, amibe belevágódnak a ge-
rendalyukak.²⁷

„Az orgonabokor alatt megtalált *kőfalnyom* (kisze-
dettségi teknővel együtt) 296 cm széles... a *táborfalból*
a kőalapozás 182 cm szélességben maradt meg.”²⁸

„2,7 cm mélységből „belga áru” (fekete, vékony edé-
nyoldal) töredéke került elő „B” árkunk közepén, fekete
földelszíneződésben quad cserepek (durva, fekete máz,
ferdén, párhuzamos vágott, mélyített árokvonalakkal dí-
szítve) társaságában, meg vörösszínű fazék darabjai:
személgödör volt itt? Kiszedtünk innen volutás, lilás,
vöröses mázas agyagmészes töredékeit²⁹ is.

A sáncárok profil az itt húzott árkunkban is mutat-
kozott.”³⁰

Kerék u. 9–21

„A Kerék utca 9–21 telkeken több ponton mutak-
zó kis kőkupacok és kőfalcsontok nem egy viszonylat-
ban egy vonalba estek és így a *legioi erőd nyugati fala*
(két periódus falai?) meghúzható lenne; de ez az
iránymegvonás egyelőre, nem teljesen bizonyos, amíg
határozott élű és szelű, teljes szélességű kőfalmarabok
nem kerülnek elő... sajnálatosan modern pinceterek
rombolásai, magas földdeponiák... miatt nem voltak
teljesen tisztázhatók a porta decumana oldaltornyai-
nak falvonulatai sem.”³¹

Kerék u. 33. (1. kép, 5. kép)

„E ház udvarán húzott árkunkban teljes szélesség-
ben és hosszában megtaláltuk a kő + kavics + murvaré-
tegződést, alapozást 45 + 35 + 35 magas (115 cm m)
rétegekből állott ez: nagyon gyenge, széteső, agyago-
sodott, iszaposodott, mészhabarccsal csak a rétegek
tetejét öntötték le, ez az *alapozásféleség(?)* max.
3,9 × 3,1 m-es lehetett.”³²

Kerék utca 6. sz. ház É-i falához

„A „P” árkunkban (amely a Kerék u. 6. sz. ház É-i
falának tart neki) a Ny-i végében modern pince bele-
ásásával mindent tönkretettek... Árkunk É-i oldalá-
ban (árkunk közepén) sárga agyagréteg kerül el; köze-
pén feldomborodik; a sárga agyagréteg 3–4–6 cm ma-
gas, alatta vékony kavicsréteg kerül el, habarccsal ke-
verve ez 2,5–5 cm magas; alatta 20–25 cm vastag ke-
vés, kavicsos kevert, mészszemcsével kevert világos-
barna földréteg fekszik, benne égési csík (kb. 1 m
hosszúságban); lejjebb a talaj bolygatatlan.

A sárga agyagos réteg (ÉD-i irányú járószint? út?)
260 cm széles; a sárga agyagos réteg megvan árkunk
D-i oldalában is.”³³

Kerék utca 8. sz. házzal szemkőzt

„Az „M” árkunkban... az É-i profilban átmetszett
személgödör... A betöltésből nagyméretű amphora és
egyéb vörösszínű házikeramiatöredék került elő... egy
másik személgödör... téglá, csont és apró jellegtelen
házikeramiatöredék, kevés faszén került elő.”³⁴

Kerék utca 10. sz. ház közepének tart

„L” árkunkban (a Kerék utca 10. sz. ház közepének
tart irányvonala)... *ÉD-i irányú kiszedett kőfalak*, ame-
lyeknek csak törmeléktechnikák maradtak fenn, 52 cm
széles *fűtőcsatorna, terrazzopadlók*. „Mintha nem tar-
tozna össze a két terrazzodarab, az anyagi összetételük
is más.”³⁵

Kerék utca 12. sz. ház D-i felének tart

„F” árok. Épületmaradványok. „ÉD-i irányú terraz-
zosáv 13 cm magas... Ez a terrazzocsík 110 cm széles;
útnak látszik, amely árkunk É-i szélénél 2 kősoralkotta
sávban folytatódik; e 2 kősor alatt is még kevert köves
a föld.”³⁶

Kerék u. 12. É-i feléhez

X. árok. Az árok nyugati metszetében jelentkező
kőfal alatt tojásdadformájú, 2 × 3 m méretű *fémöntő-*

műhely salakos rétege jelentkezett. ÉK-i sarokban fűtőcsatorna, döngölt padló.

Gödörmaradványok, hatszögletű lakógödör flaviuskori leletanyaggal. Az ovális idomú gödör közepébe vágják be a déli kaputorony egyik nyugati külső falát. A D-i kaputorony négyzetidomú, belső tér, 6,4 m ÉD-i irányban mérve.³⁷

„X árkunk nyugati kiszélesítésének É-i oldalát kísérő KNy-i irányúnak látszó falféleség, ami csak 2 sor kő, valójában a a Berma volt? Kb. 2 m széles kőjárda a kiugró toronyfal tövében?”... Árkunk szemközti oldalában a Berma: út-járda kiszélesítettnek tekinthető.³⁸

Kerék u 14. szemközt

„K” árok. KNy-i irányú úttest összes felemelésekkel 129 cm vastag a közepén. A legalsó ágyazás: habarcsos kevert (kövekkel, sóderrel) réteg 50 cm magas, ezen 30 cm magas földréteg felemelés a közepén, a földrétegen kavicsos, habarcsos, köves, kőszemcsés 24 cm magas réteg; e felett téglá és kődarabokkal kevert, kavicsos... ágyazásréteg (22 cm magas).³⁹

Kerék u. 18. D-i végének tart

„G” árok

– személgödör az árok nyugati végében,
– terrazzo 212 cm széles KNy-i, 130 széles ÉD-i irányban. „A padozat kb. 8 cm vastag, alatta sárga agyagos márgás feltöltés (15–18–14 cm magas) ez alatt apró kavicsréteg (útréteg?) 3,5 cm magas, ez alatt sötétebb színű, pernyével kevert és sárga agyaggal kevert talaj (4–3 cm magas), lejjebb sötétszürke, barnás tiszta talaj fekszik.

A terrazzopadozat teteje alatt 118 cm mélységben KNy-i irányban lefektetett palánkdeszkalenyomat korhadéka sötétlik a sárgás őstalajból, ez a korhadéknyom 20 cm széles, kb. 1 m hosszúságban láttuk.”⁴⁰

Kerék u. 18–20. sz. házakkal szemközt

„B” árok – 3,35 m széles úttest, 2 oldalán csatornával. Főcloaca: 60 cm magas, 54 cm széles. Fenekét 43 × 58 cm méretű tegulák fedték, oldalfalai 48 ill. 35 cm szélesek. Alatta korai, keskeny csatorna, kőfalas, alját agyag képezte.

„C” árokban, 2,2 m alatt murva réteg 3–6 cm vastagságban, alatta fekete ill. bolygatatlan jön.

„D” árokban – ÉD-i irányú falcsont = egyik kiugró torony nyugati zárófala. Fűtőcsatorna. 3,75 m belvilágú terrazzopadlós helyiség, alatta korábbi épületmaradványok.

A naplóbejegyzés 4. sz-i CAIOT és TERENCEANVS bélyeges téglákat is említ a D–E árok felső kevert rétegből.⁴¹

Kerék utca D-i végének tart

„R” árok. Kőfalak részben kiszedett állapotban különböző periódusokból. Burkolatszerű réteg⁴²

Kerék utca 24. É-i felének tart

„S” árok. KNy-i irányú út. ÉD-i kőfalcsont... csont a nyugati erődfalból⁴³

Kerék utca 28.

„A felső földrétegből olvashatatlan IV. századi kis bronzérmét szedtünk ki a sóderes, köves rétegből ép, verdefényes Traianus sestertium... A mai talajszint alatt átl. 167–168 cm mélyen kezdődik a sóder + kőréteg, mely a fekete őstalajon terül szét.”⁴⁴

*

II. Most rátérnénk a munkánk következő részére a III. Kerék utca 14. sz. alatti régészeti kutatások elemzésére.⁴⁵ (6, 21. kép)

1. árok nyugati metszetének leírása (7. kép)

Az újkori feltöltés alatt Atszf 104.92 m-n jelentkezett a KNy-i irányú római úttest köves teteje. Ezt nagyobb, lapos idomtalan kövekkel és római tégladara-bokkal javították.

A burkolat elbontása után pernyés földréteg jelentkezett. Ez alatt köves, sóderes réteg következett, mely a metszet szerint még két ízben feltűnt az elválasztó agyagos földréteggel együtt. Az út vastagsága: 1.30 m, mérhető sz: 5 m. Két szélén téglalap csatorna maradványa jelentkezett (8. kép). Az út északi szélén in situ egy oszloplábazat került elő (9. kép)

A csatornamaradványtól északra egy KNy-i irányú, kiszedett fal részlete került napvilágra.

A korábbi periódusból (10–11. kép) a csatorna szintje alatt, a lapjára fektetett kőlapokból álló, kövezés maradványa jelentkezett és a fekete, bolygatatlan földön Atszf 103.72 m-n egy habarcsos járósínt mutatkozott 2.40 m hosszán.

Jelentősebb leletek

1. árok, hamus iszapos réteg tetején –90 cm: Tál tört profilú oldaltöredéke. Barnásszürke, bevonatos, vastagabb falú. Ltsz.: 71.7.3 (13. kép. 1) Az úttesttől északra, a habarcspadló alatti agyagos hamus rétegből 80–1.30 m: Fazék ferdén kihajló perem-oldaltöredéke. V. szürke. Ltsz.: 71.1.30 (12. kép. 6) Edény tört profilú oldaltöredéke. Nyersszínű, barnás, piros festéssel ecsetkezeléssel.⁴⁶ (13. kép. 3.) Tálka, enyhén kihajló, keskeny perem oldaltöredéke. Fekete bevonatos, kívül-belül. Ltsz.: 71.1.87 (14. kép. 4.) Edény vízszintesen kihajló hornyolt peremtöredéke. Szürke. Ltsz.: 71.1.86 (15. kép. 3)

1. árok. Római csatorna feletti réteg: 95–140 cm között. Oldaltöredék rátett földísszel. Nyersszínű alapon narancsszínű festéssel. Ltsz.: 71.1.162 (16. kép. 3) A kemence bolygatásból 100–160 cm között: Tálka enyhén duzzadt perem-oldaltöredéke. Szürke. Ltsz.: 71.1.184 (15. kép. 4) Tál behúzott peremtöredéke. Nyersszínű alapon narancsszínű festés. Ltsz.: 71.1.21. (16. kép. 2) 1. árok középső rész, a köves útburkolat átvágásából, a barna föld tetején: Nagyobb bögre duzzadt, keskeny perem-nyak-oldaltöredéke. Barna. Ltsz.: 71.1.325 (17. kép. 2) Lapos tál behúzott keskeny perem-oldaltöredéke. Kívül nyersszínű alapon, sárgás-piros sáv festésével, belül sárgás-piros márványutánzásal.⁴⁷ Ltsz.: 71.1.328 (17. kép. 6) A római út mentén,

a csatorna aljából: LEG II AD bélyeges téglák töredékei. Ltsz.: 71.1.363–365. *1. árok útréteg alatti agyagos rétegből*: II. Claudius bronz antonianus. ⁴⁸ *A római csatorna felett*: Besimított felületű, szürke perem-oldaltöredékek. Ltsz.: 71.1.165–6 (28. kép). Háromfűlű bögre perem-nyak-oldaltöredéke osztott kis szalagfüllel. Nyersszínű alapon, narancssárga festéssel. Ltsz.: 71.1.161 (18. kép. 1) Tál behúzott, lapos kétszeresen hornyolt peremtöredéke. Nyersszínű. Ltsz.: 71.1.164 (17. kép 7). *1. árok sóderes, törmelékes rétegből –90 cm*: Kúpos bronzveret. Ltsz.: 71.1.21 (26. kép). *1. árok déli rész, kevert agyagos, hamus*: 90–1.30 m: Sigillata utánzat oldaltöredéke. Ltsz.: 71.1.148. Korsó dupla bordás peremtöredéke. Nyersszínű alapon barnás-piros festéssel. Ltsz.: 71.1.146 (16. kép 6) Üveg pohár kihajló perem-oldaltöredéke. ⁴⁹ Sárgás-zöld vékonyfalú. Ltsz.: 71.1.100 (15. kép. 5). Oldaltöredék, szürke, X bekarcolással. ⁵⁰ (27. kép 1) Ltsz.: 71.1.241. Drag. 38. formát utánzó tál töredéke. Nyersszínű alapon, narancsszínű bevonatos. Ltsz.: 71.1.114. Drag. 36. peremtöredék, applikált levéldíszsel. Ltsz.: 71.1.113, 115. Tál vízszintesen kihajló széles-perem-oldaltöredék. Fekete. Ltsz.: 71.1.257. Edény ferdén kihajló, többszörösen hornyolt perem-oldaltöredéke. Szürke. Ltsz.: 71.1.71. Mélyebb tál többszörösen hornyolt vízszintesen kihajló perem-oldaltöredéke. V. szürke, szemcsés. Vastagfalú. Ltsz.: 71.1.570. (15. kép. 2) Téglanyagú tál piros-barnás festéssel. Ltsz.: 71.1.66 (16. kép 1) Dörzstál perem-oldaltöredéke. Kívül téglaszínű alapon, piros festéssel, belül barna mázas. Ltsz.: 71.1.41. Oldaltöredék, belül v. szürke, kívül zöld mázas. Ltsz.: 71.1.35. *1. árok 120–150 cm között*, a szürke kevert földből: Drag. 37. típusú edény. Szabad mezőben állatalakok, harcosok. Lezouxi. Cinnamus legkésőbbi periódusát képviseli. ⁵¹ Ltsz.: 71.1.554 (29. kép.). *1. árok északi rész, a kevert rétegből 1.20–1.60 m között*: Vízszintesen kihajló peremtöredék. Nyersszínű. Ltsz.: 71.1.276 (14. kép. 6). Tál kihajló peremtöredéke. Téglaszínű alapon narancsszínű barnás festéssel (16. kép. 5). Ltsz.: 71.1.230. Csupor enyhén duzzadt perem-oldaltöredéke. Nyersszínű. Ltsz.: 71.1.268 (16. kép 7) *1. árok északi része, az út széle melletti mélyítés, öntött, habarcsos, kavicsos szint 170–200 cm*. Kancsó nyaktöredéke ovális fültöredékkel. V. szürke, szemcsés. Ltsz.: 71.1.625 (18. kép. 4) Mélyebb tál vízszintesen kihajló széles perem-oldaltöredéke. Szürke, keményre iszapolt. Peremén két hornyolással. Ltsz.: 71.1.622 (19. kép 1) Bögre galléros perem-oldaltöredék. Nyersszínű alapon sötétbarna bevonattal. Homokbeszórásos. Ltsz.: 71.1.606 (14. kép 1) Faltenbecher perem-oldaltöredéke. Nyersszínű alapon narancsszínű festéssel. Kopott. Ltsz.: 71.1.607–610 (14. kép. 2) *1. árok, zöldes, homokos rétegből*: Tál vízszintes kihajló szélesebb perem-oldaltöredéke. Barnásszürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 71.1.314 (19. kép 2) *1. árok északi rész, oszloptól keletre csatlakozó útrétegből*: Bögre töredéke, ferdén kihajló, kétszeresen hornyolt peremmel. Ltsz.: 71.1.363 (17. kép 1) *1. árok északi rész, csatornától északra, a bolygatott agyagos földből*: Edény hornyolt, keskeny perem-nyak-oldaltöredéke kis füllel. Nyersszínű alapon, narancsszínű festéssel. Ltsz.: 71.1.348 (18. kép. 2) Középgalliai sigillata

oldaltöredéke. Díszítetlen. Ltsz.: 71.1.351. *1. árok, déli rész, a kisedett falból*: Kis fazék ferdén kihajló perem-oldaltöredéke. V. szürke. Ltsz.: 71.1.322 (12. kép. 5) *1. árok, a csatornától délre 155–175 cm* Kancsó vízszintesen kihajló perem-nyaktöredéke. Nyersszínű. Ltsz.: 71.1.293 (19. kép. 4), *az agyagos pernyés rétegből* Drag. 37. típusú bepecsételt díszű edény. A bepecsételt díszek között táncoló emberi figura, ⁵² rovátkolt patkódísz, valamint V alakú és pontmotívumokból kialakított mintával. Fekete bevonatos, kívül-belül (30. kép.) Tálka duzzadt peremmel, tört profillal. Nyersszínű. Ltsz.: 71.1.417 (15. kép 1) Pohárka ferdén kihajló peremtöredéke hornyolásokkal. Téglaszínű (14. kép. 3) Ltsz.: 71.1.418. Lapos tál behúzott perem-oldal-alj-töredéke. Téglaszínű. Ltsz.: 71.1.419 (16. kép. 8) *1. árok 160–185 cm között*: Bronzgyűrű, közepén kis dísz nyomával. Ltsz.: 71.1.433 (26. kép) *1. árok, sóderes, törmelékes rétegből*: Ívelt profilú, keskeny, üreges bronzveret. Ltsz.: 71.1.436 (26. kép) Övcsat „mit rechtheckigen Ösen” ⁵³ Ltsz.: 71.1.433 (26. kép.) *1. árok déli része: kavicsos réteg, téglapadló felett*: Edény megvastagodó peremtöredéke két szélén hornyolással. Nyersszínű. Ltsz.: 71.1.357 (16. kép. 4) Resatus körhöz tartozó töredékek. Ltsz.: 71.1.361–362. *1. árok déli része, téglapadló alól*: Fazék ferdén kihajló peremtöredéke, perem alatt sűrű hornyolással. Szürke, keményre iszapolt. Ltsz.: 71.1.331 (12. kép. 4) Bögre ferdén kihajló perem-nyak-töredéke. Barnás, téglanyagú. Keményre iszapolt. Vastagfalú. Ltsz.: 71.1.329 (17. kép. 5)

Az 1. árok értékelése: a rétegtani viszonyok az előkerült leletek alapján flavius-kori járósintre utal a kövezés és a habarcsos szint. Később a 2. század elején épült a KNY-i irányú úttest a csatornákkal, melyet a későrómai korig több ízben megújítottak. (7. kép.) Az úttest északi oldalán dokumentálták a 2–3. századi kaszárnya porticussorát a déli zárófalal együtt.

2. árok. Nyugati metszet leírása (20. kép.)

Az újkori betöltés mélyen húzódik átl. 2 m mélységben. Az árok északi részét a felszíntől átl. 1.20 m-től az úttest déli szakasza foglalja el. A felső réteget 10–15 cm méretű, gömbölyű felületű kövekből, nagyobb kavicsokkal, téglatörmelékkel javították. Alatta a kevert földréteg húzódik, mely alatt vékony, kavicsos réteg, illetve földfeltöltés, majd újabb kavicsos szint tűnt fel. Az 1. árokban megfigyelt rétegeken kívül a korai periódusra utaló szintek is feltűntek. Az úttól délre elbontott kemence vörösre átégett falának maradványa került elő Atszf 104.51 m-n (22–25. kép).

Jelentősebb leletek: 2. árok, kavicsos rétegből 95–120 cm között:

Fazék ferdén kihajló peremtöredéke. Perem alatt többszörös hornyolással. Szürke, szemcsés. Ltsz.: 71.1.392 (12. kép. 3) *A kavicsos réteg átvágásából 110–130 cm között*: Drag. 46. típusú lezouxi sigillataedény peremtöredéke az Antoninus korból. Ltsz.: 71.1.385. Fazék kihajló perem-nyaktöredéke. Szürke. Ltsz.: 71.1.371 (17. kép. 3.) Kancsó perem, nyak egy vájatos fül töredéke. Perem alatt, fül felett ujjbenyomás. Téglaszínű. Ltsz.: 71.1.445 (18. kép. 3) Bögre ferdén ki-

hajló, megvastagodó perem, nyak-oldaltöredéke. Szürke. Ltsz.: 71.1.459 (12. kép. 1) Sigillata perem-oldaltöredéke. Ltsz.: 71.1.472. *Kavicsos, agyagos rétegből 170–220 cm között:* Fazék ferdén kihajló perem-nyaktöredéke. Szürke. Ltsz.: 71.1.454 (12. kép. 2) 2. árok 170–210 m között: Többblángú mécs discusának peremtöredéke tojásfűzért utánzó dísszel.⁵⁴ Nyersszínű alapon narancsszínű festéssel. Ltsz.: 71.1.484 (14. kép. 5) 2. árok, *kavicsos kevert, agyagos rétegből 170–220 cm:* Fazék ferdén kihajló perem-oldaltöredéke. S.szürke, szemcsés anyagú. Vastagabb falú. Ltsz.: 71.1.454 (12. kép. 2) *Kavicsos rétegből, 200–246 cm között:* Oldaltöredékek bekarcolt betűkkel.⁵⁵ Téglaszínű. Ltsz.: 71.1.491 (27. kép. 2) Drag. 33. lezouxi perem-oldaltöredék. Ltsz.: 71.1.487. *Az útvágásból,* a hamus réteg alatt: Oldaltöredék bekarcolt betűkkel.⁵⁶ Belül téglá, kívül nyersszínű. Ltsz.: 71.1.495 (27. kép. 3) –285 cm. Drag. 36. peremtöredék utánzat. Ltsz.: 71.1.532. 2. árok –300 cm: Tál behúzott perem-oldaltöredéke. Kívül-belül nyersszínű. Ltsz.: 71.1.541. (17. kép. 9) 250–310 cm között: Drag. 37. formát utánzó mélyebb tál perem és két párhuzamos hornyolással díszített oldaltöredék. Barnásszürke, bevonatos. Ltsz.: 71.1.508 (17. kép. 8) *Bolygatott agyagrétegből:* Kancsó nyak-oldaltöredéke. Belül nyersszínű, kívül ezen az alapon sötétbarna festéssel. Ltsz.: 71.1.473 (13. kép. 2) Edény tört profilal. Belül nyersszínű, kívül nyersszínű, sárgás-barna festéssel. Keményre iszapolt. Ltsz.: 71.1.474. Tálka kihajló vízszintes perem, tört profilú oldaltöredéke. Peremen, oldalán hornyolásokkal. Téglaszínű, vastagfalú. Ltsz.: 71.1.475. (19. kép. 3) 2. árok déli részén, 2.50–3.10 m között, kiszedett fal betöltéséből: Lezouxi sigillata oldaltöredéke.⁵⁷ Díszítetlen. Ltsz.: 71.1.516. Tál behúzott perem-oldaltöredéke, hornyolásokkal. Fekete bevonatos, kopott. Ltsz.: 71.1.517. Oldaltöredék. Belül nyersszínű, kívül ezen az alapon narancsszínű festéssel. Kopott. Ltsz.: 71.1.514.

2. árok értékelése

Tehát a Domitianus korra utaló adataink egyrészt a köves szint formájában jelentkezett a későbbi úttest alatt, másrészt a déli kaszárnyaépület északi helyiségsora alatt. Későbbi építkezést tanúsít az úttest megemelésén kívül a kaszárnyaépület terrazzopadlós helyisége (2. század). Ennél későbbi adatra az úttest megújítása utal (3. század).

*

Az eredmények összefoglalása

Szilágyi János 1950-es, 1968-as évi ásatási naplói, jelentései, Barkóczy L., 1950. évi helyszíni felmérési és ásatási rajzai és a Kerék utca 14. sz. alatt végzett régészeti megfigyelések alapján az alábbi eredmények alakultak ki:

1. *A Flavius kor korai szakaszának* jelenségére utalnak a telepmaradványok: a verem (Ék utca É-i vége), a hatszögletű lakó- ill. ovális alakú gödrök jelenléte (Kerék u. 12. É-i feléhez) valamint a korai járósíntek (Kerék u. 14., 1–2. metszet).

2. A Domitianus kori legiostáorból (31. kép.) feltárták a nyugati, ÉD-i irányú, kettős fossa kisebb szakaszait. (Kórház u. 24-gyel szemben, Kerék u. 15., 19.) A dupla sáncárok északi szakaszát teljes szélességben Póczy K.–Pekáry T. dokumentálta.⁵⁸ A kettős sáncárok déli részletét Szilágyi J. a Zichy kastély déli előterében tárta fel.⁵⁹ (32. kép.)

A Domitianus kori legiostábor nyugati falának kisebb szakaszai az Ék u. 9. Kerék u. 19, valamint a Kerék utca 24. sz. alatt került elő, az északi táborfal egy szakasza pedig az óbudai lakótelep XIII. sz. épülete és a bölcsőde közti területen.⁶⁰ Az 1. századi legiostábor déli falát a védművekkel együtt a Zichy kastély déli előterében, a Corvin Ottó téren és a Tavasz utca 9-ben tarták fel.⁶¹

Az 1. századi aquincumi legiostábor nyugati falához tartozó toronyok közül Szilágyi János, – leírása alapján öt torony helyét lokalizálta (Ék u. É-i vége, Kerék u. 12. É-i feléhez, Kerék u. 13–17., Kerék u. 18–20. sz. házakkal szemben, Kerék u. 33. sz. alatt.) Ezek közül a porta decumana déli tornyának belvilága (Kerék u. 12. É-i feléhez) és az északi kapunyílást védő torony belvilága (Kerék u. 13–17.) ÉD-i irányban 6.4 m.

A Domitianus kori legiostábor úthálózatából a *via decumana* részletei kerültek feltárássra a Kerék utca 13–17. sz. alatt. A *via sagularis* maradványait a Kerék utca 19. sz. alatt, valamint a Zichy kastély déli előterében találták meg.⁶²

Erre a periódusra datálható a tábor belső területéhez tartozó háztartási kemence maradványának feltárása (Kerék u. 15.) is. A gerendavázás-cölöplyukas építkezés maradványa került elő két helyen is. (Kerék u. 18. D-i végéhez tartozik és a Kerék u. 19. sz. alatt). Cölöpkonstruktions épületmaradvány került elő 1969-ben a régi Vörösvári út elején, mely valószínűleg az 1. századi legiostáborhoz tartozhatott.⁶³ Az 1. századi legiostábor idejéből származó jelentősebb feliratos emlékeket, bélyeges tegulákat, valamint az utóbbi évek feltárásból származó bronzsisakot említhetjük meg.⁶⁴

3. A 2–3. századi legiostábor különböző periódusaihoz köthetők az egyes közműszakaszok (Ék u. 9., Kerék u. 13–17.). Említésre méltó a tegulalapos főcloaca jelenléte (Kerék u. 18–20 házzal szemben).

A tábor úthálózatából a retenturához tartozó 3. scamnum északi részén húzódó KNy-i irányú út eddig még nem ismert szakasza került napvilágra. A régészeti megfigyelések szerint az út egy szakasza már a korai, 1. századi legiostábor *via decumana* funkcióját is ellátta. E K–KNy-i irányú út további, nyugati szakasza határolta az udvarral ellátott gazdasági épületet.⁶⁵ (33. kép.)

A kaszárnyaépületek terrazzopadlós, fűtőcsatornával ellátott helyiségei is napvilágra kerültek. (Kerék u. 10. közepéhez, Kerék u. 12. D-i feléhez, Kerék u. 18. déli végéhez és a Kerék u. 18–20, Kerék u. 24.)

Az 1950, 1968 és az 1969. évi ásatási dokumentációk alapján alakult ki ez a régészeti kép az aquincumi legiostábor 1–3. századi beépítettségének Kerék utca környékére eső részéről.

4. A 4. századra keltezhető a Kerék utca 18–20. sz. sz. alatti terület a 4. század végéig lakott volt.⁶⁶

A legújabb aquincumi ásatások, leletmentések megfigyelései szerint az 1. századi legiostábor belső részéhez tartozó szintek, épületmaradványok több helyen előkerültek a 2–3. századi legiostábor praetenturájában.⁶⁷

Az eddig csupán Szilágyi János leírása és a kevés konkrét adat alapján megismert tények még nem ele-

gendők ahhoz, hogy ezek alapján az aquincumi Domitianus kori legiostábor alaprajzát összehasonlítsuk a korabeli feltárt legiostáborok jellemzőivel, melyeknek alapján az aquincumi sajátosságokat kiemelhetnénk. Ezért még a további kutatás egyik fő feladata ezen a területen a Domitianus kori legiostáborhoz tartozó védművek helyének pontosabb lokalizálása, a periódusok finomítása, valamint az aquincumi 1. századi legiostábor úthálózatának és további objektumainak feltárása.⁶⁸

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae
ACDeb	Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis
AÉ	Archaeologiai Értesítő
AT	Antik Tanulmányok
Bakker–Galsterer 1975	Bakker L.–Galsterer B.–Kröll in Epigr. Studien. Band. 10. Bonn. 1975.
Bertalané 1973	Bertalan Vilmosné: A BTM leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években. BpR XXIII (1973) 257–287.
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
BpR	Budapest Régiségei
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
DissPann	Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archeologico Universitatis Budapestensis provenientes
FA	Folia Archaeologica
Gabler 1977	Gabler D.: A dunai limes 1–2. századi történetének néhány kérdése AÉ 104 (1977) 145–175
Kocsis 1984	Kocsis L.: 1.sz-i sisak az aquincumi legiostáborból BpR XXV (1984) 227–246
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
Nagy T 1971	T. Nagy: Der Vicus und das Municipium von Aquincum. AAH 23 (1971) 59–81

Jegyzet

1. Itt köszönjük meg Szilágyi J.-nak, hogy még életében hozzájárult közöletlen feltárásainak feldolgozásához. Köszönettel tartozunk Barkóczi L.-nak, hogy engedélyezte az 1950. évi Kerék utcai felmérésének és rajzainak közlését. Szilágyi J. 1950. évi naplóját a BTM Adattára 693–78.sz. alatt és az 1968. évi naplóját ugyanitt 418–77.sz. alatt őrzi. Jelentések: Szilágyi J., AÉ 78 (1951) 121–135 és 96 (1969) 225.

Nagy T 1973

Nagy T.: Budapest története az őskortól a honfoglalásig in Budapest Története Bp. 1973. 39–216.

Póczy–Németh–
Szirmai–Kocsis 1986

K. Póczy–M. Németh–K. Szirmai–L. Kocsis: Das Legionslager von Aquincum. Studien zu den Militärgrenzen Roms III (1986) 398–403.

PWRE

Pauly–Wissowa: Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft

StA

Studia Archaeologica

StCom

Studia Comitatis

Szilágyi 1950

Szilágyi J.: 1950. évi napló

(Kézirat)

Szilágyi J.: Előzetes jelentés az Aquincumi Múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről az 1949–50-es években. AÉ 78 (1951) 121–135.

Szilágyi 1951

Szilágyi 1963

Szilágyi J.: Újabb adatok az aquincumi legiostábor kiterjedésének és védelmi rendszerének kutatásához. AT 10 (1963) 316–318.

Szilágyi 1968

J. Szilágyi: Aquincum in PWRE Supplbd. XI (1968) Stuttgart 62–129.

Szilágyi 1968a

Szilágyi J.: 1968. évi napló (kézirat)

Az említett rajzok a BTM Ős és Ókortörténeti Osztály rajztárában R 172–178 és 183.sz. alatt található. Az 1968. évi Kerék utcai rajzi dokumentáció a BTM és a MNM Adattárának nyilvántartásában nem szerepel.

2. Itt köszönöm meg Bertalan Vilmosnének, hogy az ásatási dokumentációját felhasználhattam: Bertalané 1973, 263–4., BTM Adattári szám: 445–77. Leletek a BTM Ős és Ókortörténeti Osztályán: 71.1.16–642.

3. *Kuzsinszky B.*: Az Aquincumi Múzeum és kőemlékei. BpR V. 1897. 126–127.
4. Sarus lábnyomos, pecséttel ellátott szürke töredék. Ltsz.: 33060, bronzpatera fogója: 50.853.
5. *Nagy L.*: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–35. években. BpR XII. 1937. 126–127.
6. *K. Szirmai*: Die Bildtypen auf den Denkmälern des Kaiserkults in Aquincum und ihr Ursprung ACDeb 9. 1973. 83–90.
7. *Póczy K.*: Római épületek Óbudán a Kiscelli u. 10. sz. alatt. BpR XVI. 1955. 41.
8. *Póczy K.-Pekár T.*: Három metszet az aquincumi legiotábor északi védőrendszerében. BpR XVIII. 1958. 529–533.
9. A hozzátartozó 1950. évi leletanyag 56.838–57011 ltsz. alatt található a BTM Ős és Ókortörténeti Főosztályán. A Kerék u. 32-ből származó lelet: 58326–58355 ltsz. alatt. *Szilágyi J.*: AÉ 91. 1963. 524.
10. *Szilágyi J.*: Az aquincumi legiotábor erődítésrendszerének és kiterjedésének kérdéséhez. ATII (1955) 91–96., *Szilágyi J.*: Aquincum. Bp. 1956. 23–24., *Szilágyi J.*: Erforschung der Limesstrecke im Bereich von Aquincum in Limes-Studien. Vorträge des 3. Internationalen Limeskongresses in Rheinfeldern. Basel 1957. (Schriften des Institutes für Ur und Frühgeschichte der Schweiz. 14. 167–174.; *Szilágyi* 1963, 254; *Szilágyi* 1968, 82–83.; *T. Nagy*: The frontier of Pannonia as reflected by recent research. Roman Frontier Studies 9 (1967) 148.; *T. Nagy*: Das zweite Lager der Legio II adiutrix in Aquincum (Óbuda) in Studien zu den Militärgrenzen Roms II. (Bonner Jahrbücher, Beiheft 38. Köln. 1977. 359–366.)
11. Ltsz.: 57.1.1–498., 57.2.1.–275, valamint a 60.14.1.–52 és 70.7.39–43.sz. alatt.
12. *Nagy T.* 1971, 72–73, Nr.59.; *Nagy T.* 1973, 115; *Póczy-Németh-Szirmai-Kocsis* 1986, 402. N. 6.
13. *Szilágyi* 1968a, 3–4.
14. *Szilágyi* 1950, 120.
15. *Szilágyi* 1950, 121.
16. *Szilágyi* 1950, 147.
17. *Szilágyi* 1950, 7.
18. *Szilágyi* 1950, 7.
19. *Szilágyi* 1950, 1–3.
20. *Szilágyi* 1950, 3.
21. *Szilágyi* 1950, 5.
22. *Szilágyi* 1950, 140.
23. *Szilágyi* 1950, 128.
24. *Szilágyi* 1950, 140.
25. *Szilágyi* 1968a 3–4.
26. *Szilágyi* 1950, 7.
27. *Szilágyi* 1950, 142–143.
28. *Szilágyi* 1950, 142.
29. *Szilágyi* 1950, 127.
30. *Szilágyi* 1950, 141.
31. *Szilágyi* 1968a, 10.
32. *Szilágyi* 1950, 143.
33. *Szilágyi* 1968a, 9.
34. *Szilágyi* 1968a, 4.
35. *Szilágyi* 1968a, 4–5.
36. *Szilágyi* 1968a, 4.
37. *Szilágyi* 1968a, 7–9, 11.
38. *Szilágyi* 1968a, 11.
39. *Szilágyi* 1968a, 6.
40. *Szilágyi* 1968a, 6.
41. *Szilágyi* 1968a, 1–3, 7–10.
42. *Szilágyi* 1968a, 7–8.
43. *Szilágyi* 1968a, 6–7.
44. *Szilágyi* 1968a, 139.
45. *Bertalanné* 1973, 263–264.
46. *K. Póczy*: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. AAH VII (1956) 73–138.
47. *Gabler* 1977, 161.
48. Itt köszönöm meg *Bíróné Sey K.* meghatározását: E., IMP C CLAUDIVS AVG H., PROVIDENT AVG RIC 91 F
49. *Barkóczi*: Spätromische Glasbecher mit aufgelegten Nuppe aus Pannonien. FA 23 (1972) Abb. 6/4; *L. Barkóczi*: Pannonische Glasfunde in Ungarn. StA IX. Bp. 1988. Taf. XIV/156.
50. *Bakker-Galsterer* 1975, 121., 314.
51. A sigillaták meghatározásait *Gabler D.*-nek köszönöm. *Stanfield-Simpson*: Central Gaulish potters. London. 1958.47.fig.3–4; *Gabler* 1977, 232.18/2.
52. *Maróti É.*: Római kori pecsételt díszű edénytöredékek Pest megyében. StCom 17(1985)III,IX/12.
53. *J. Oldenstein*: Zur Ausrüstung römische Auxiliareinheiten. BRGK 57 (1976) 214–5, Taf 76., 1010 Typ, 719. j.
54. *Iványi D.*: A pannóniai mécsesek. DissPann. II. 2. Bp. 1935. 10. XXIX/7. kép.; *Szentlélek T.*: Aquincumi mécskészítő műhelyek. BpR XIX (1959) 174. 3. kép.
55. *Bakker-Gelsterer* 1975, p.o. 17. kép. 4.
56. *Bakker-Gelsterer* 1975, p. o. 21. o. 4., p. o. 28. o. 5.
57. *Gabler D.*: Az importált terra sigillaták forgalma Pannóniában. AÉ 92 (1964) 94–110.
58. *Szilágyi* 1951, 121–135.
59. Itt jegyezzük meg, hogy a Fő téri 1963. évi kutatás naplóját a BTM Adattára 373–77. sz. alatt őrzi. Itt említi az ásató, hogy az A/1 felületen a fal menti járdát dokumentálja (3. old.), az A/2 felületen útburkolatot és 3 égési réteget figyelt meg (2. old.). Az A/3 felületen 212 cm vastag öntött technikával készült kőfal került elő, utágyazással együtt/Atszf 101.40 m–n – 3. old.) Az A/4 felületen a dohánygyár több erjesztő gödre került napvilágra (4. old.) Az A/5 felületen római fossa részletét (4. old) és az A/6 felületen – 395 cm alatt árokkontúr foszlányokat említ (2. old). Az ásató még megjegyzi, hogy a vastag táborfal és az árokpár nyomon követhető p.o. a Corvin Ottó tér 11. sz. és a Tavasz u. 9. sz. alatt, valamint a Zichy kastély déli szomszédságában (4. old). A régi Szentlélek téri (ma Korvin Ottó tér) táborfal-nyomról: *Szilágyi* 1951, 121–135.
60. *Nagy T.* 1971,72–73; *Nagy T.* 1973,115; *Póczy-Németh-Szirmai-Kocsis* 1986, 402. N. 6.
61. *Szilágyi* 1963, 316–317.
62. *Szilágyi* 1963, 316–317, *Szilágyi* 1968a 82–83.

63. Nagy T. 1971, 72–73; Nr.59; Nagy T. 1973, 115; Póczy-Németh-Szirmai-Kocsis 1986, 402. N. 6.
64. B. Lőrincz: Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. bis Anfang des 2. Jahrhunderts. AAH 30 (1978) 299–312.; Kocsis 1984, 227–246; L. Kocsis: Ein neugefundener römischer Helm aus dem Legionslager von Aquincum in Studien zu den Militärgrenzen Roms III Forschungen und Berichte zur Vor und Frühgeschichte in Baden-Württemberg. Band 20 Stuttgart 1986. 349–354; M. Németh: Die römische Militäranlagen in Das römische Budapest. Münster-Lengerich 1986. 82–83.
65. Póczy-Németh-Szirmai-Kocsis 1986, 428.
66. Póczy K.: Aquincum a 4.században. BpR XXI. 1964. 55–57.
67. Szirmai K.: Kutatások az aquincumi 2–3. századi legiostábor praetenturájának északi részén 1973–1977-ben. AÉ 107 (1980) 198; Szirmai K., Az aquincumi 2–3. századi legiostábor praetenturája. BpR XXV. 1984. 145, 147; Kocsis 1984, 464–5.
68. A publikáció rajzi munkáiért Czirákné Málk Évának és Dávidné dr. Matuz Editnek, valamint a fotomunkákért Molnár Ilonának, Komjáthy Péternek és Tihanyi Bencének tartozunk köszönettel.

KRISZTINA SZIRMAI

ARCHÄOLOGISCHE BEITRÄGE ZUM LEGIONSLAGER IN AQUINCUM AUS DEM 1. JH. SOWIE ZUR RETENTUR DES LEGIONSLAGERS VOM 2–3. JH.

Aufgrund der nicht publizierten Grabungstagebücher 1950, 1968 von J. Szilágyi und seiner Grabungsdokumentation von Jahre 1963 sowie der Ermessungen von L. Barkóczy im Jahre 1950 und der Dokumentationen von K. Póczy–T. Pekáry, ferner der archäologischen Beobachtungen von Frau Bertalan und der Beschreibung von T. Nagy, wurden die kleinen Abschnitte der *doppelten fossa* des Legionslagers aus der Zeit des Domitianus in Aquincum auf der nördlichen, westlichen und südlichen Seite des Lagers freigelegt. Die kürzeren Teile der *Lagermauer* konnten an der nördlichen, westlichen und südlichen Seite des Lagers beobachtet werden. János Szilágyi hat – wie er beschreibt – die Stelle von *fünf Türmen* an der westlichen Lagermauer lokalisiert, darunter südlichen Turm der *porta decumana*, dessen Innenweite in Richtung NS 6.4 m beträgt.

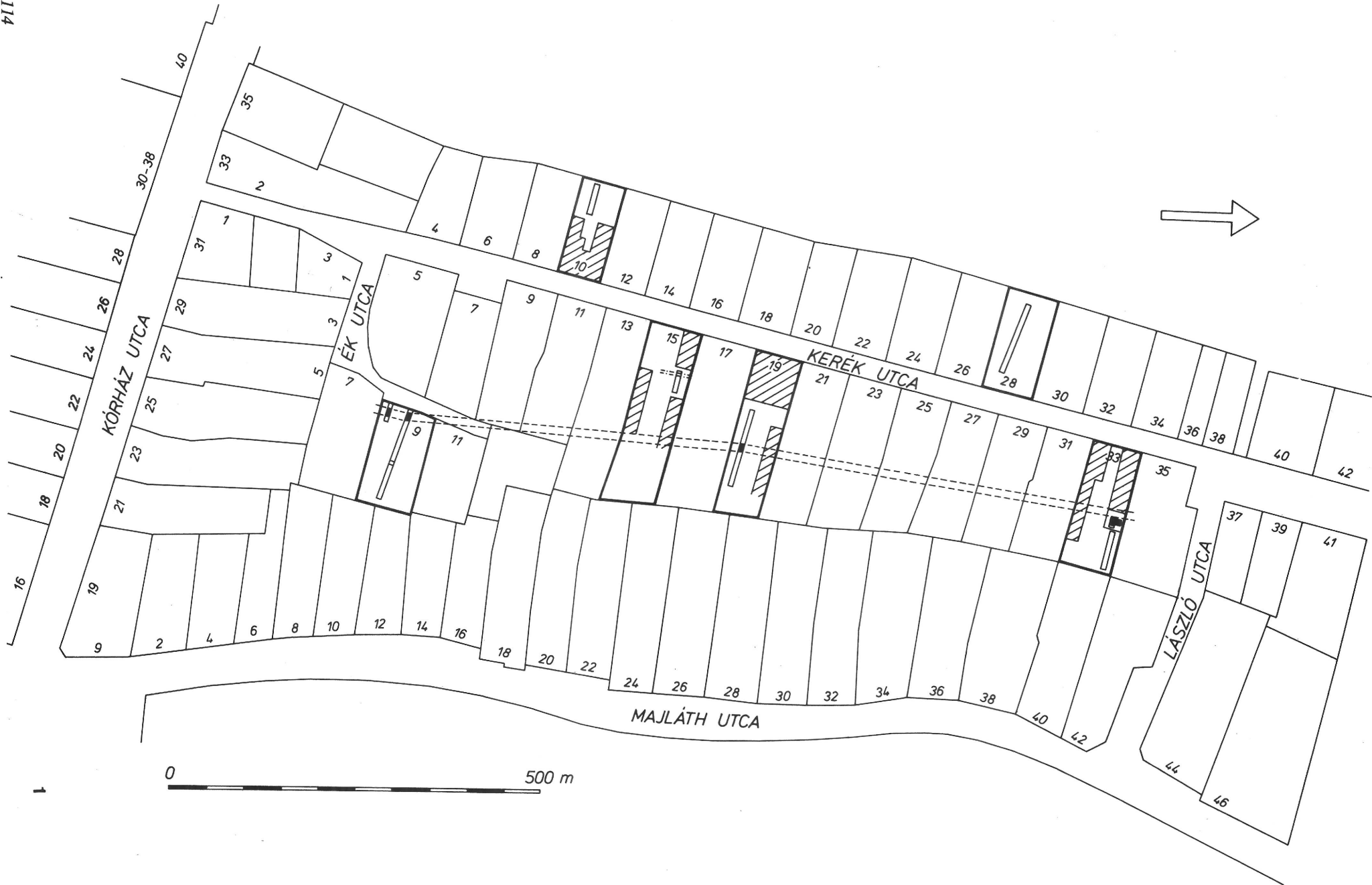
Abbildungen

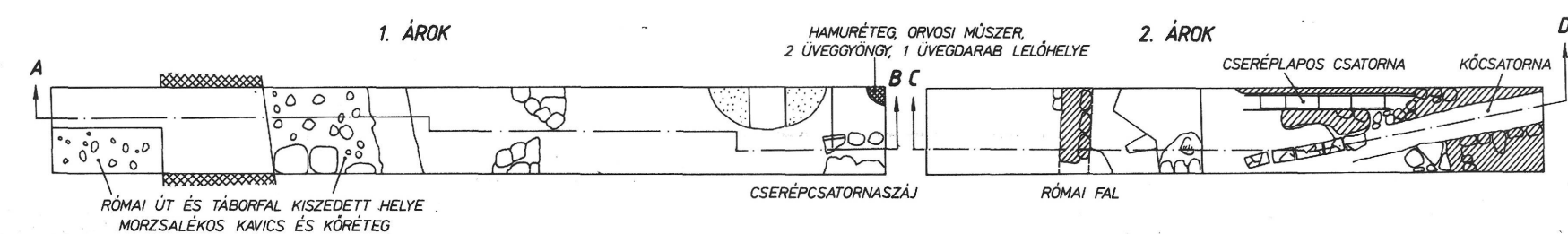
- Abb. 1. Lageplan der Forschungen in der Kerék Gasse. 1950. (Nach L. Barkóczy–J. Schauschek).
- Abb. 2. Ék Gasse 9. Grundriss und Profilzeichnung von Lagermauern, 1950. (Nach L. Barkóczy).
- Abb. 3. Kerék Gasse 10, 15. Grundriss und Profilzeichnungen mit Vallumdetail. 1950. (Nach L. Barkóczy).
- Abb. 4. Kerék Gasse 19.. Grundriss und Profilzeichnung von Überresten der Lagermauer, des vallums, der Balken und Pfosten. 1950. (Nach L. Barkóczy).
- Abb. 5. Kerék Gasse 33. Grundriss und Profilzeichnungen mit Lagermauerabschnitten. 1950. (Nach L. Barkóczy).
- Abb. 6. Lageplan über die Forschungen in der Kerék Gasse. (Nach Frau Bertalan).
- Abb. 7. Profilzeichnung des 1. Grabens (nach Frau Bertalan).
- Abb. 8. Der 1. Graben von Süden mit dem Detail des Kanals an der Südseite der Römerstrasse.
- Abb. 9. Überreste des an der Nordseite der Römerstrasse freigelegten Porticus von S.
- Abb. 10. Überreste der an der Südseite der Römerstrasse ersichtlichen früheren römischen Siedlung von W.
- Abb. 11. Die freigelegte ostwestliche Wand des an der Nordseite der Römerstrasse erschlossenen früherens Steinbaues.
- Abb. 12. 1–6: Randfragmente von der Freilegung in der Kerék Gasse.

- Abb. 14. Randfragmente und Leuchtenteile von den Grabungen in der Kerék Gasse.
- Abb. 15. 1–5: Keramik- und Glasgefäßfragmente von der Kerék Gasse.
- Abb. 16. 1–8: Schüsselfragmente vom Arbeitsplatz in der Kerék Gasse.
- Abb. 17. 1–9: Töpfchen- und Schüsselfragmente von der Grabung in der Kerék Gasse.
- Abb. 18. 1–4: Krug-, Kannen- und Töpfchenfragmente von der Kerék Gasse.
- Abb. 19. 1–4: Randfragmente von der Kerék Gasse.
- Abb. 20. Profilzeichnungen des 2. Grabens (Nach Frau Bertalan).
- Abb. 21. Zusammenfassung des Grabungslageplans (Nach Frau Bertalan).
- Abb. 22. Fläche 2: neuzeitliche Gräber mit Überresten der Römerstrasse.
- Abb. 23. Freigelegte Überreste an der Südseite der Römerstrasse (Backofen, ausgehobene Mauer eines frühen Gebäudes mit Terrazzoboden) von O.
- Abb. 24. Stelle einer ausgehobenen Mauer an der Südseite des Terrazzos mit einer früher ausgehobenen Wand von SO.
- Abb. 25. Stellen ausgehobener Mauern von O.
- Abb. 26. 1, 2, 3: Bronzegegenstände aus dem 1. Graben.
- Abb. 27. 1, 2, 3: Gefäßfragmente mit eingeritztem Zeichen von der Kerék Gasse.
- Abb. 28. Gefäßfragmente miteingeglätteter Oberfläche vom 1. Graben. (1:1)
- Abb. 29. Sigillataschüssel aus dem 1. Graben (2:3).
- Abb. 30. Sog. Grave pannonische Sigillata-Nachahmung mit eingestempelten Mustern von 1. Graben. (2:3)
- Abb. 31. Vermutlicher Grundriss des Legionslagers in Aquincum aus der Zeit Domitianus. (Aufgrund der Angaben von L. Barkóczy, Póczy-T. Pekáry und der Beschreibung von J. Szilágyi).
- Abb. 32. Lageplan der Forschungen am Hauptplatz vom Jahre 1963. (Nach J. Szilágyi).
- Abb. 33. Ein im Laufe der Grabungen in der Kerék Gasse im Jahre 1969 freigelegter Strassenabschnitt auf dem Areal des Legionslagers in Aquincum vom 2–3. Jh.

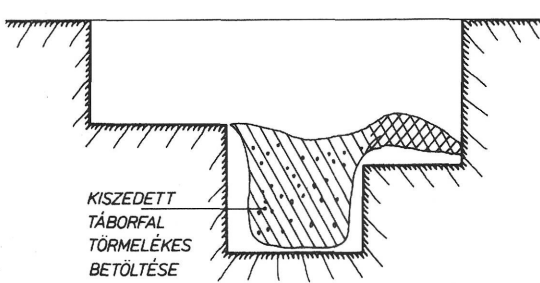
Képegyzék

1. kép Helyszínrajz a Kerék utcai kutatásokról. (1950 Barkóczy L. – Schauschek J. után)
2. kép Ék u. 9. Alap- és metszetrajzok táborfalrészletek – 1950. (Barkóczy L. után)
3. kép Kerék u. 10., 15. Alap- és metszetrajzok valumrészlettel – 1950. (Barkóczy L. után)
4. kép Kerék u. 19. Alap- és metszetrajzok táborfal, vallum, gerenda és cölöpök maradványával – 1950. (Barkóczy L. után)
5. kép Kerék u. 33. Alap- és metszetrajzok táborfalrészlettel – 1950. (Barkóczy L. után)
6. kép Helyszínrajz a Kerék utcai kutatásokról. (Bertalanné nyomán)
7. kép Az 1. árok metszetrajza. (Bertalanné nyomán)
8. kép Az 1. árok D-ről. A római út déli szélét kísérő csatorna részletével.
9. kép A római út északi oldalán feltárt porticus maradványa D-ről.
10. kép A római út déli oldalán jelentkező korábbi római település maradványai Ny-ről.
11. kép A római út északi oldalán feltárt korábbi kőépület KNy-i irányú fala kiszedett állapotban.
12. kép 1–6. Peremtöredékek a Kerék utcai feltárásról.
13. kép 1–3. Edénytöredékek a Kerék utcai munkaterületről.
14. kép 1–6. Peremtöredék és mécsötredék a Kerék utcai ásatásról.
15. kép 1–5. Kerámiatöredék és üvegédénytöredék a Kerék utcából.
16. kép 1–8. Táltöredékek a Kerék utcai munkahelyről.
17. kép 1–9. Bögre és táltöredékek a Kerék utcai ásatásról.
18. kép 1–4. Korsó, kancsó és bögretöredékek a Kerék utcából.
19. kép 1–4. Peremtöredékek a Kerék utcából.
20. kép 2. árok metszetrajza. (Bertalanné nyomán)
21. kép Összesítő ásatási alaprajz. (Bertalanné nyomán)
22. kép 2. felület: újkori sírok és római út maradványával.
23. kép A római út déli oldalán feltárt maradványok (kemence, korai épület kiszedett fala és terrazzopadló) K-ről.
24. kép A terrazzo déli oldalán a kiszedett fal helye egy korábbi kiszedett fallal DK-ről.
25. kép A kiszedett falak helyei K-ről.
26. kép 1–4. Bronztárgyak az 1. árokból.
27. kép 1–3. Bekarcolt jelű edénytöredékek a Kerék utcából.
28. kép Besímított felületű edénytöredékek az 1. árokból. (1:1)
29. kép Sigillatátal az 1. árokból. (2:3)
30. kép Bepecsételt díszű edény az 1. árokból. (2:3)
31. kép Az aquincumi Domitianus kori legióstábor feltételezett alaprajza. (Barkóczy L., Póczy-T. Pekáry T. adatai és Szilágyi J. leírása alapján)
32. kép Az 1963. évi Fő téri kutatás helyszínrajza. (Szilágyi J. nyomán)
33. kép Az 1969. évi Kerék utcai ásatáson előkerült útszakasz az aquincumi II–III. századi legióstábor területén.

E-F METSZET

ÉK U. 9.

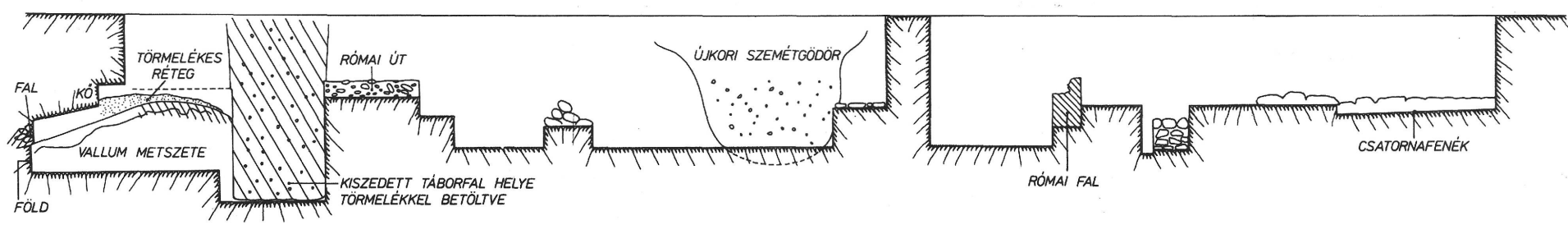

A B C D

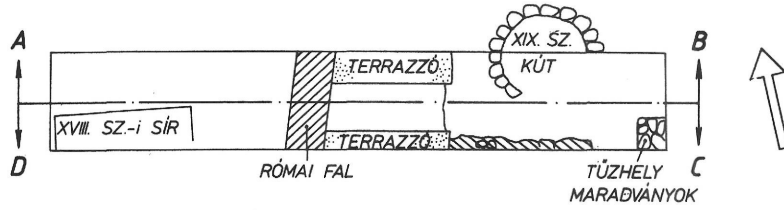
A-B METSZET

B C

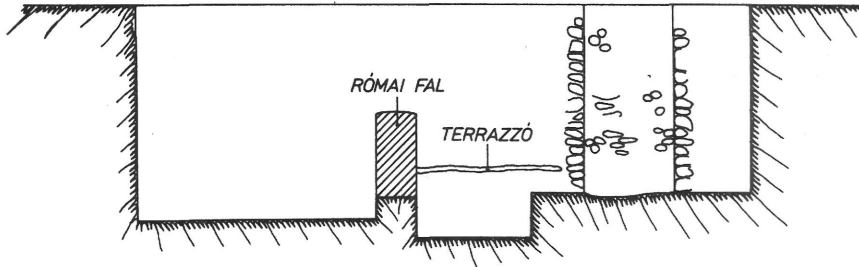
C-D METSZET

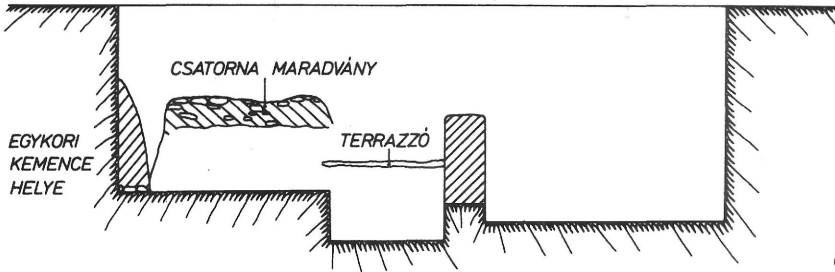
KERÉK UTCA 10.

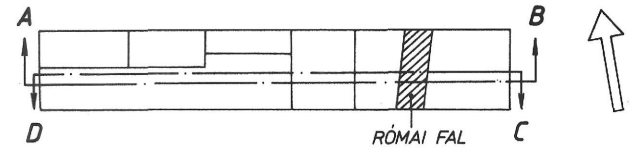
A-B METSZET

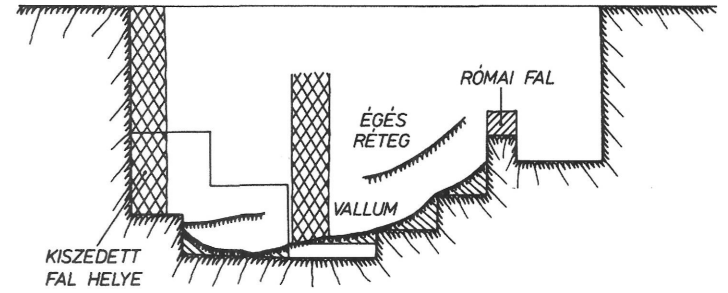
C-D METSZET

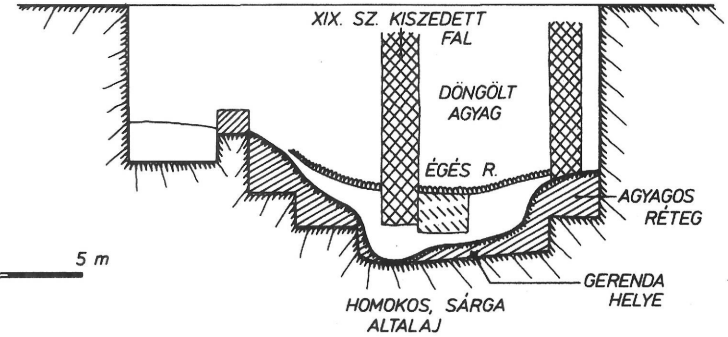
KERÉK UTCA 15.

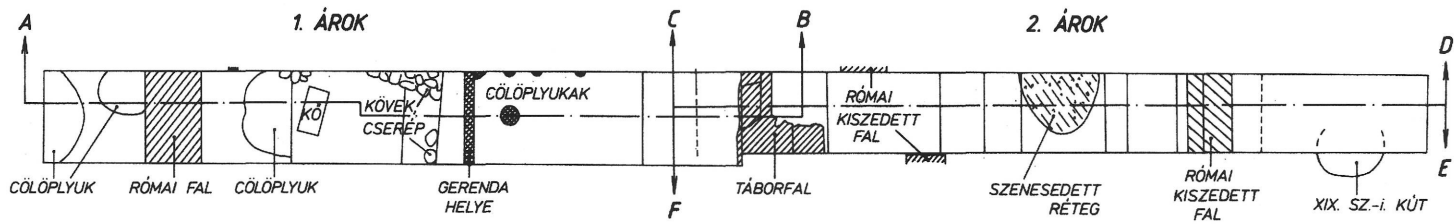
A-B METSZET

C-D METSZET

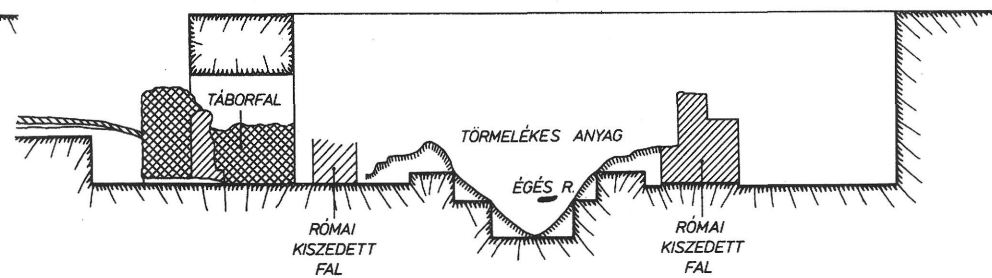
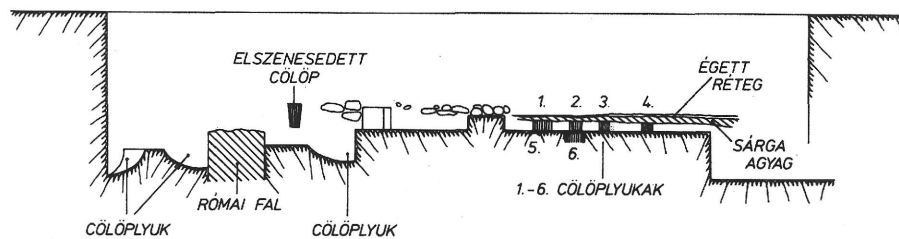

0 5 m

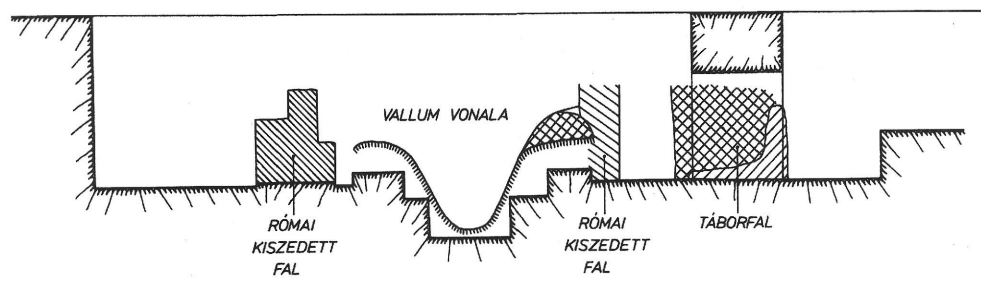

A-B METSZET

C-D METSZET

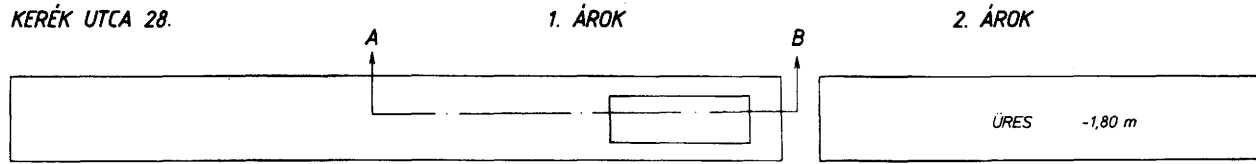
E-F METSZET

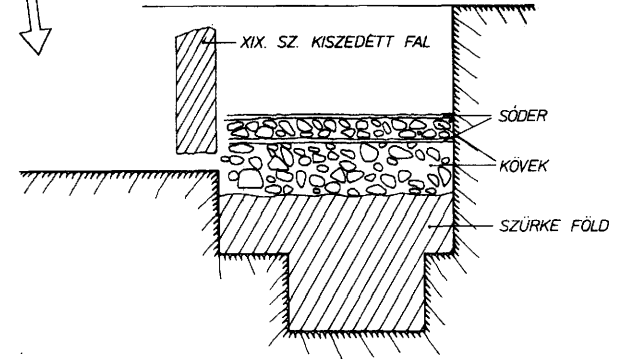
KERÉK UTCA 19.

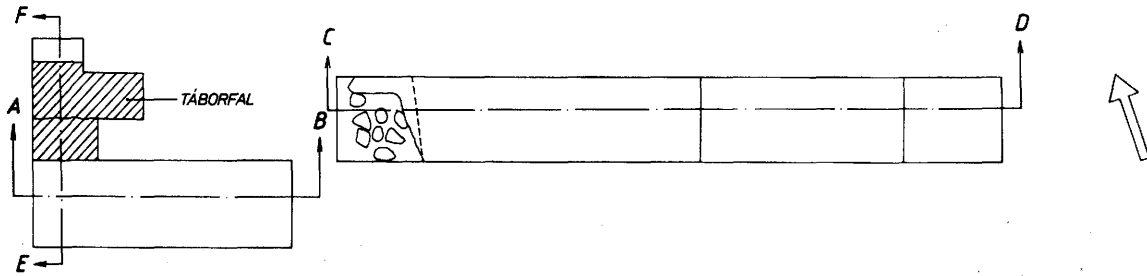
KERÉK UTCA 28.

A-B METSZET

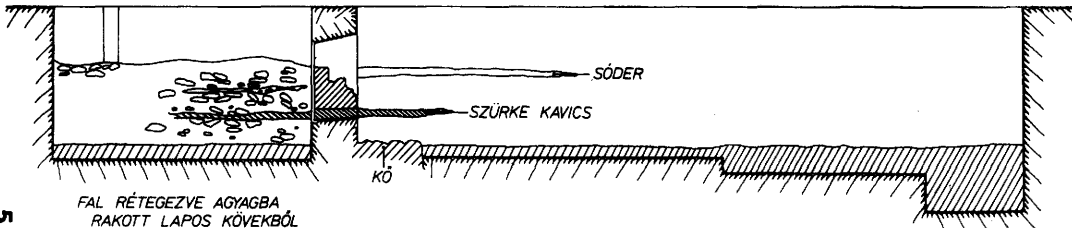

KERÉK UTCA 33.

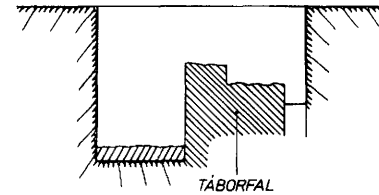
A-B METSZET

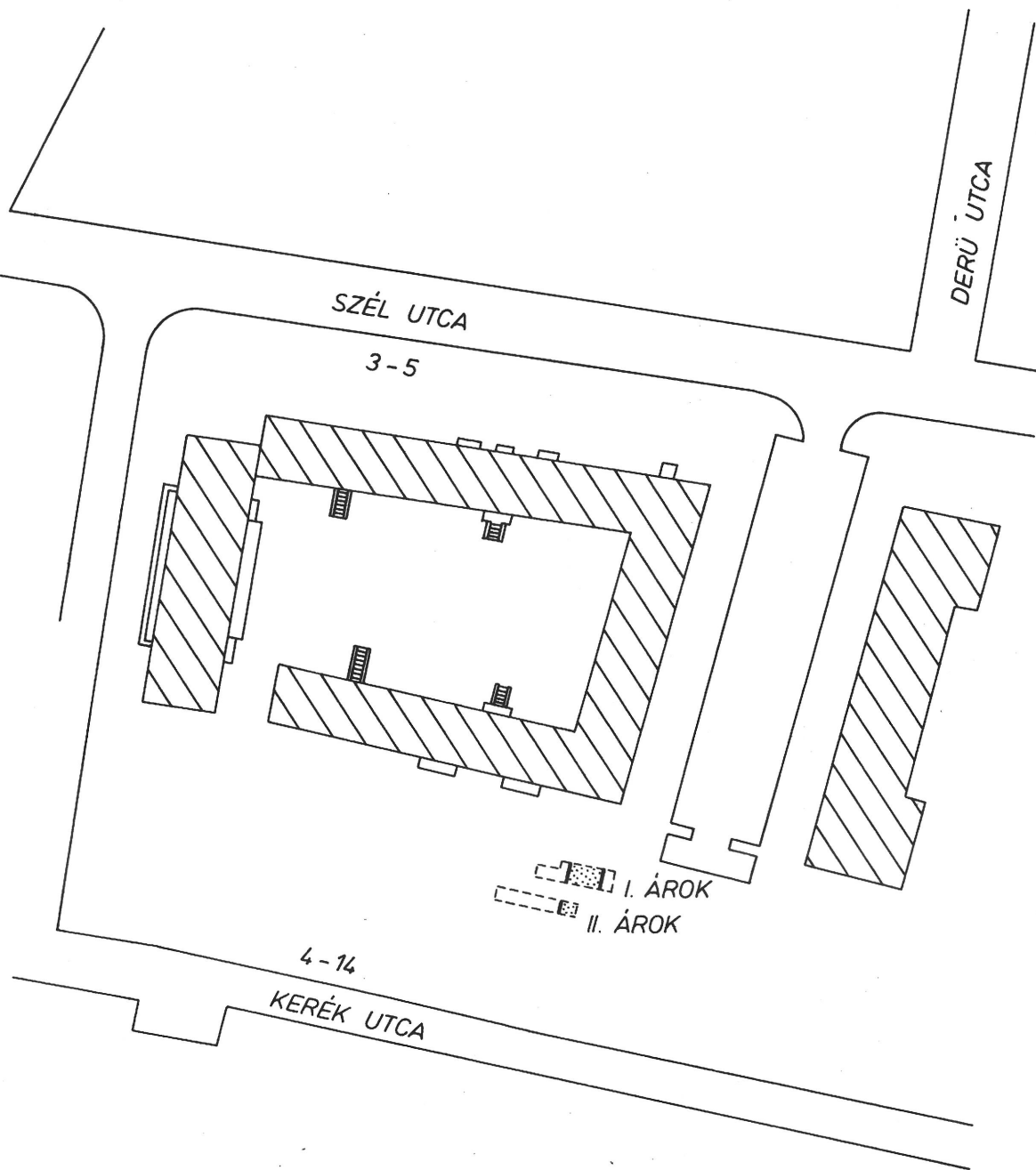
C-D METSZET

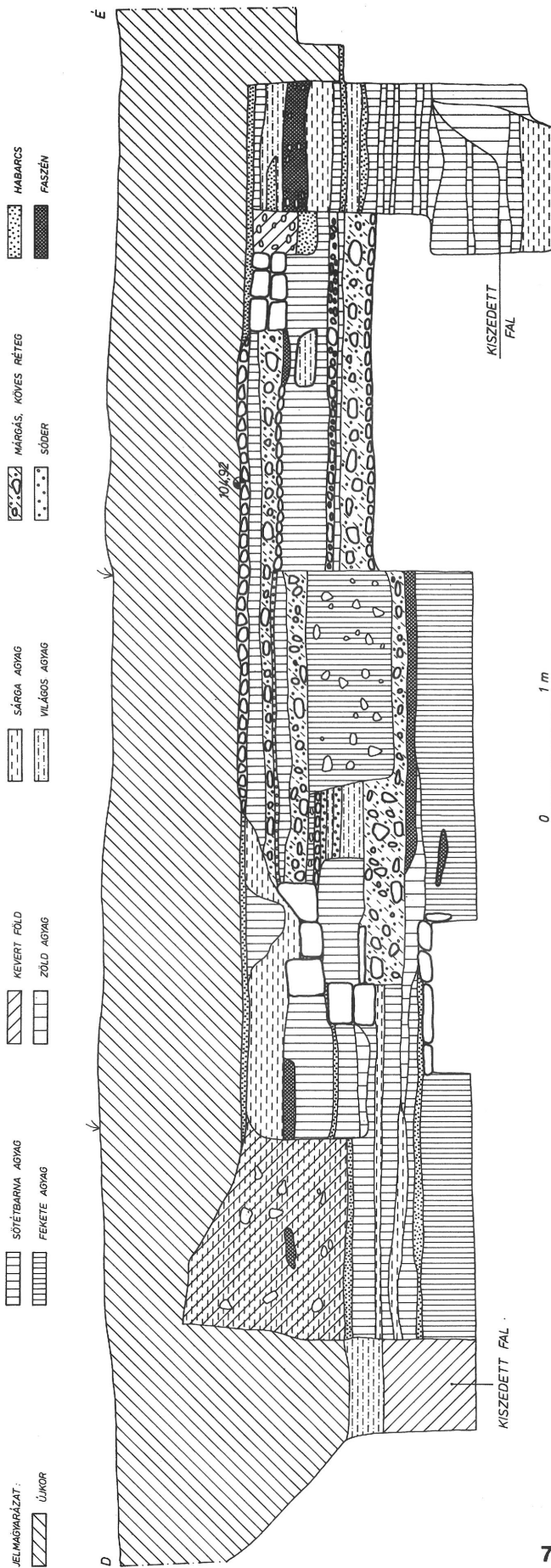

FAL RÉTEGEZVE AGYAGBA RAKOTT LAPOS KÖVEKBŐL

E-F METSZET

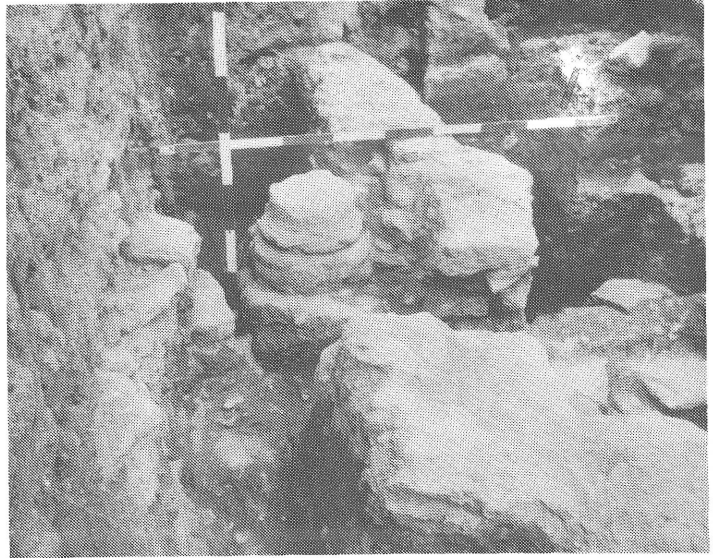

8

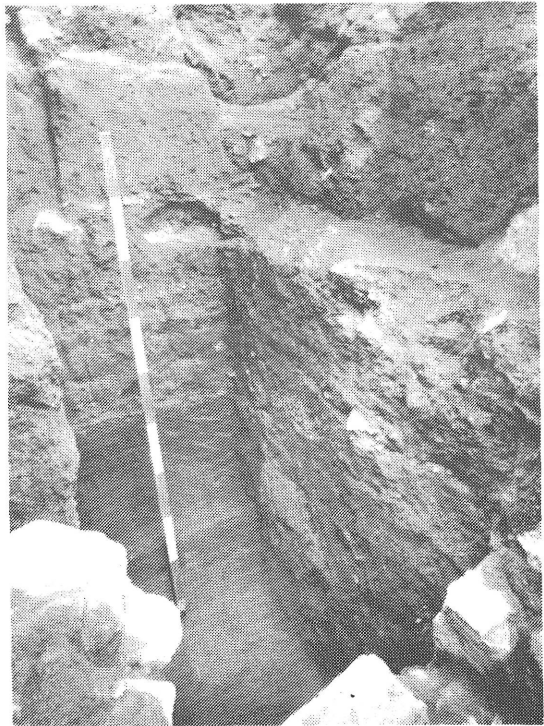

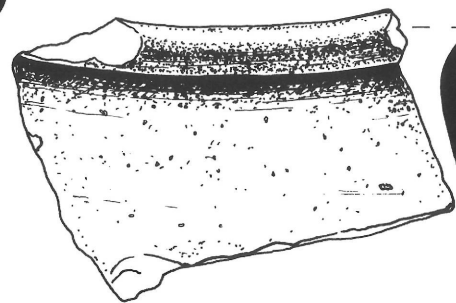
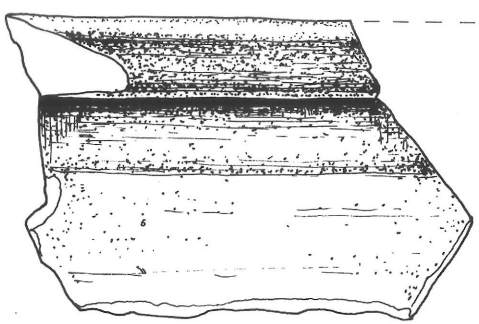
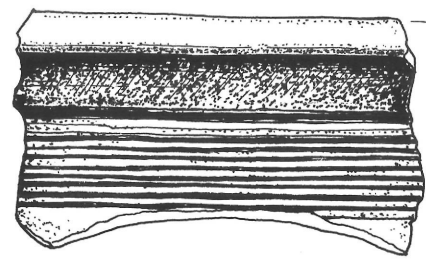
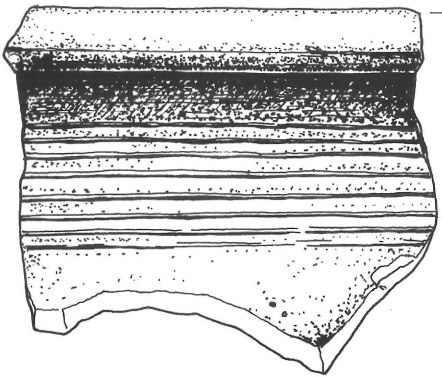
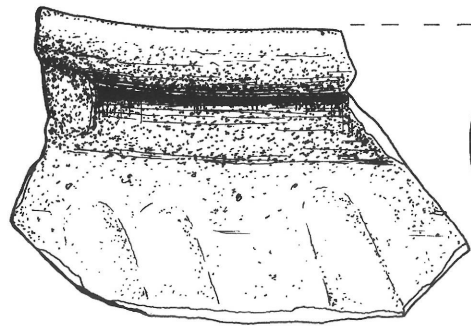
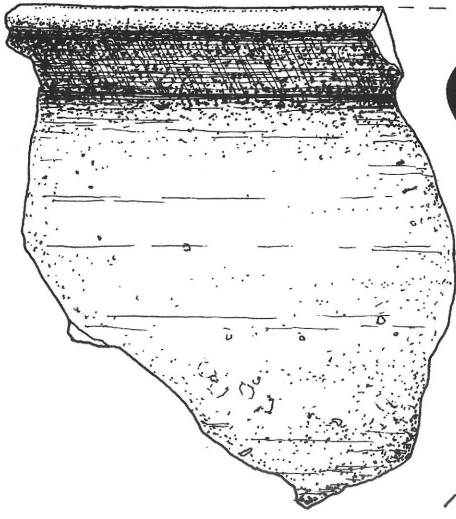
9

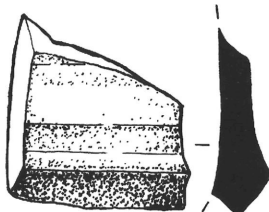

10

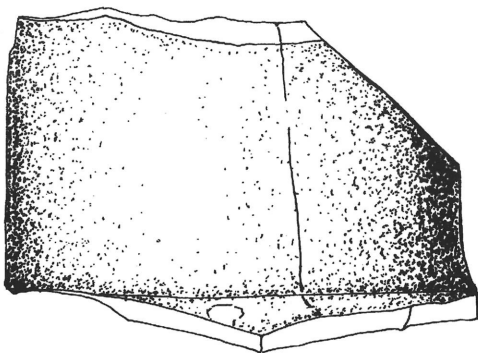
11

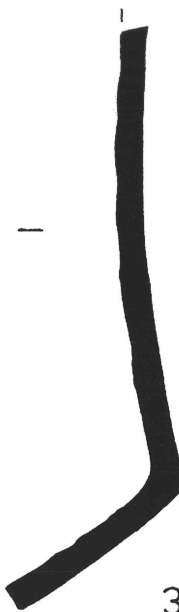
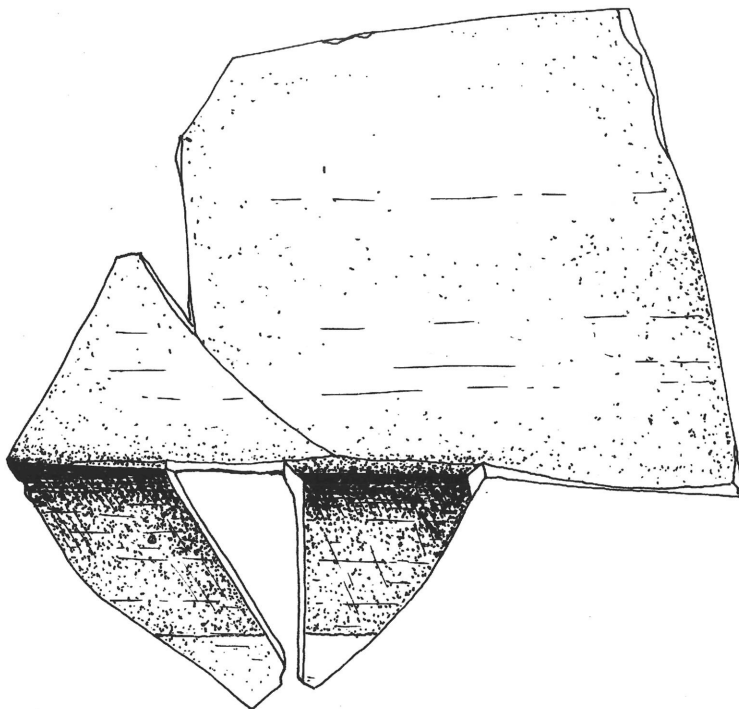

1

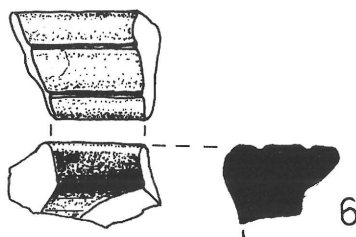
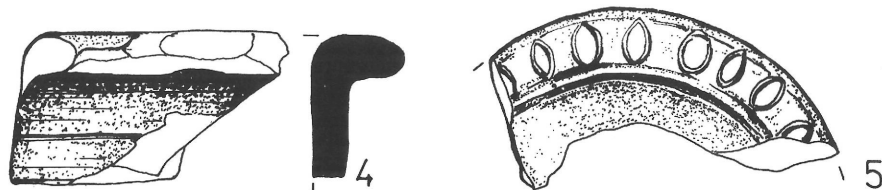
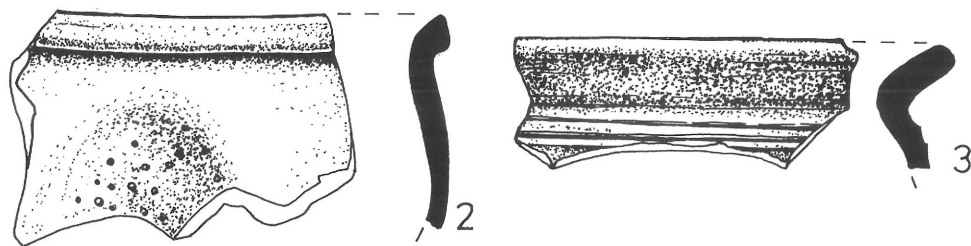
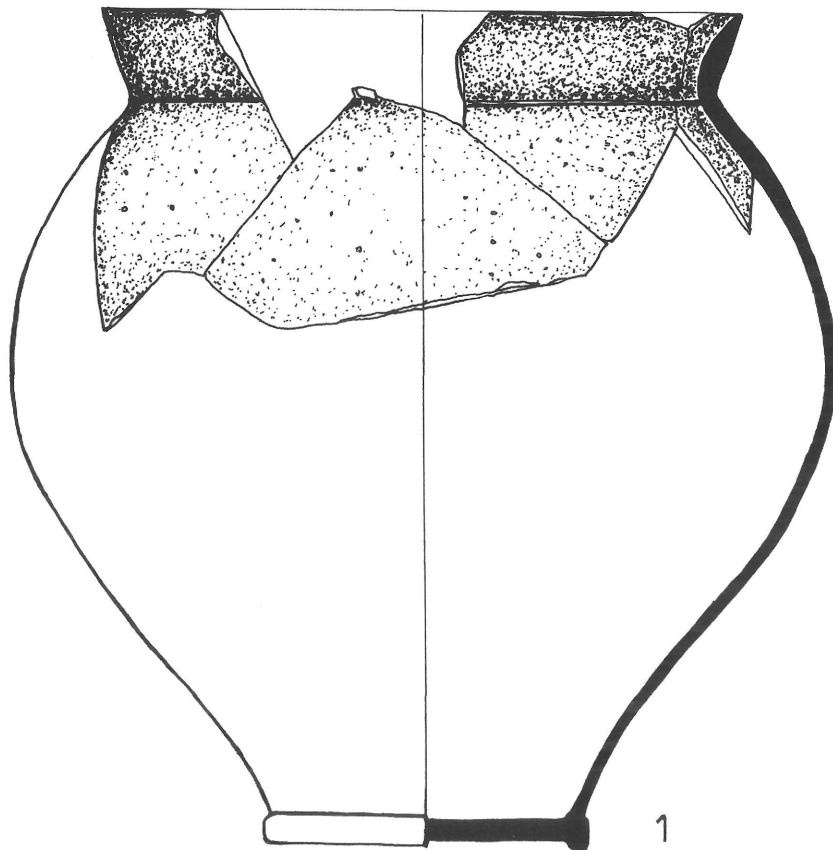

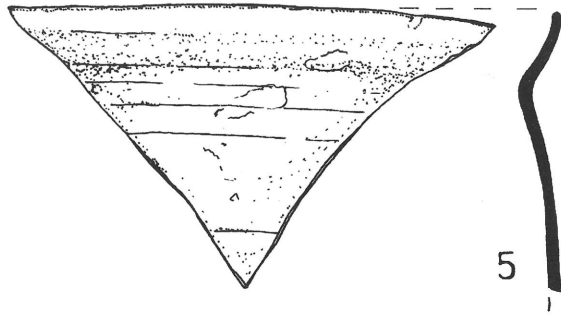
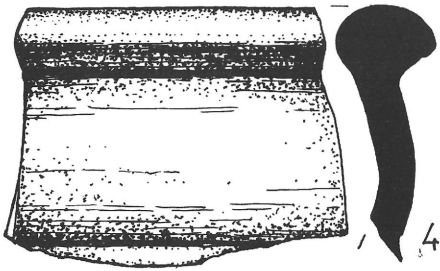
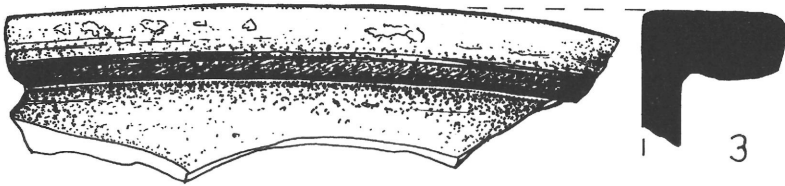
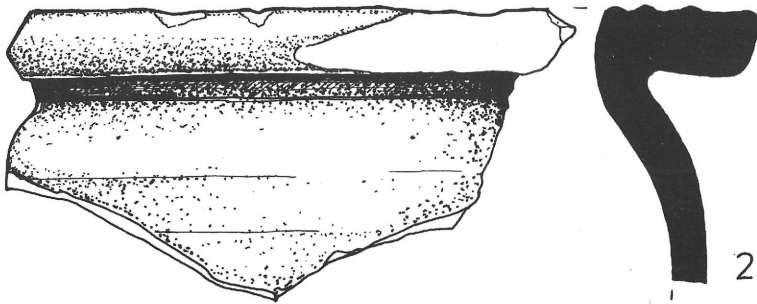
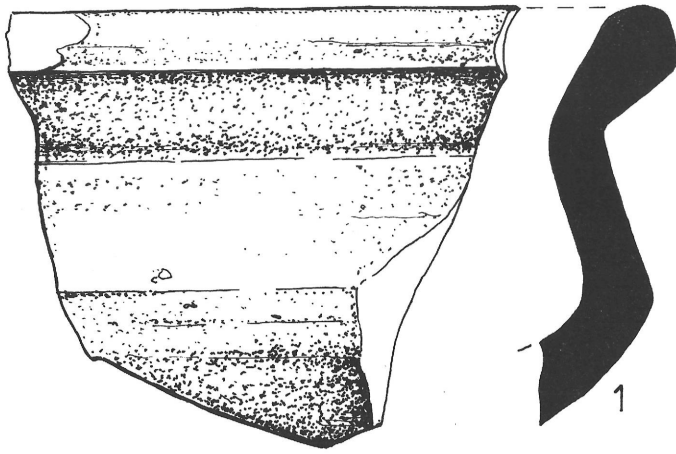
2

3

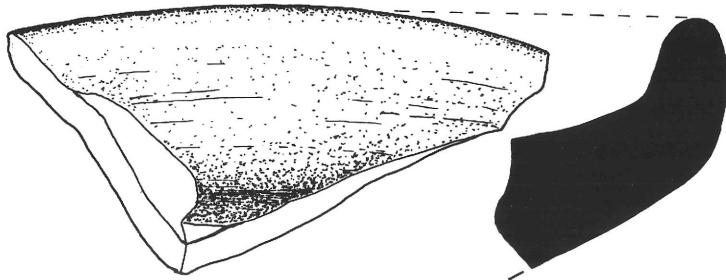

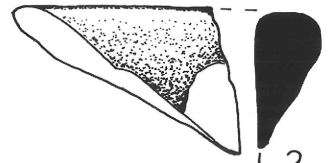

0 5cm

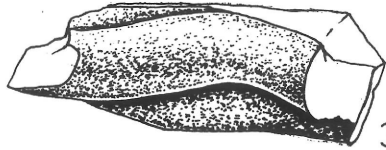
15

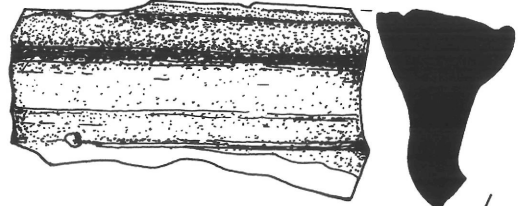
1

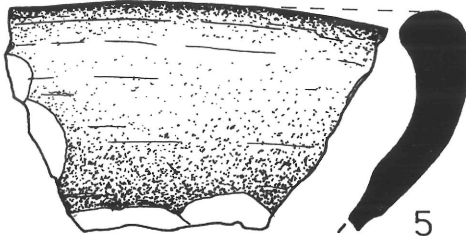
2

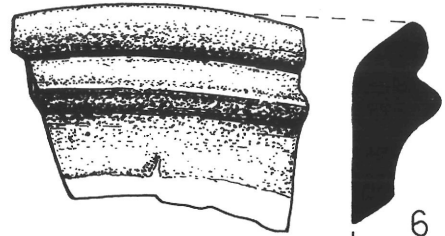
3

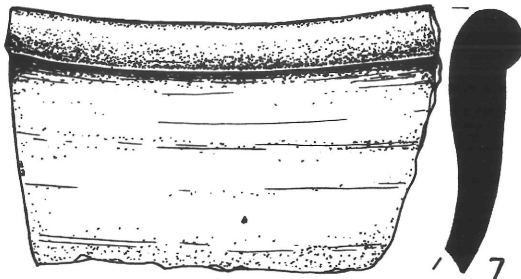
4

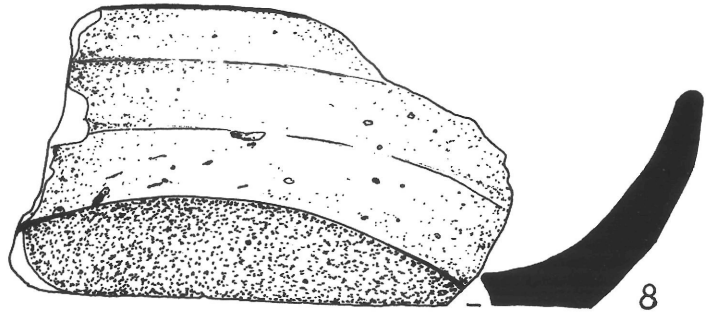
5

6

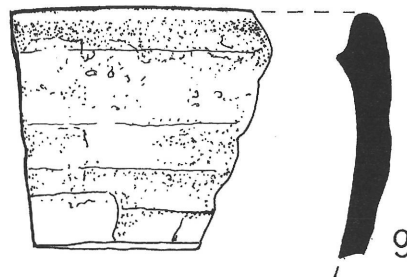
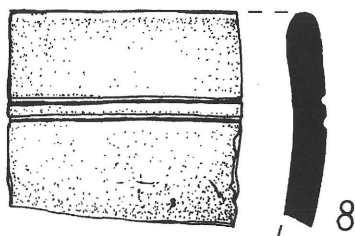
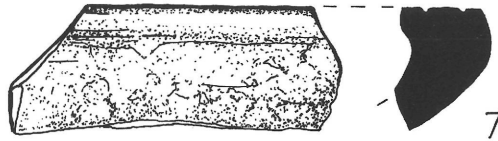
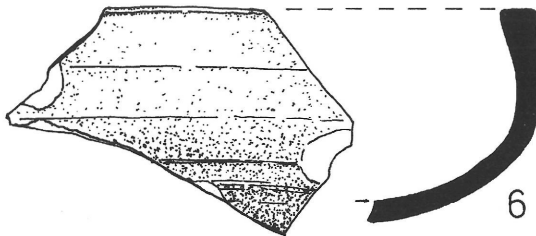
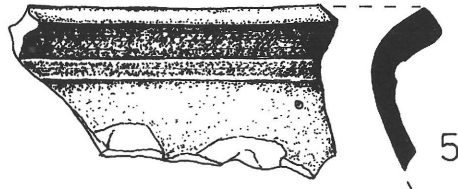
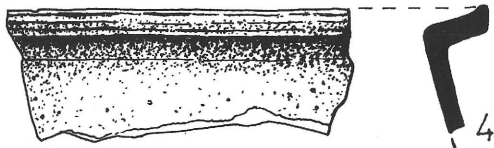
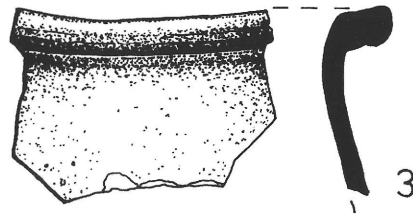
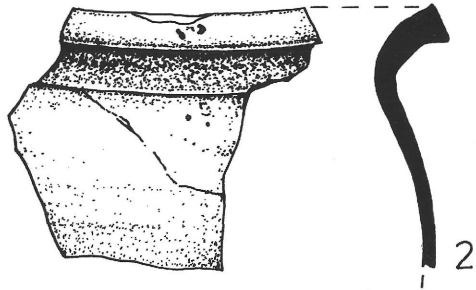
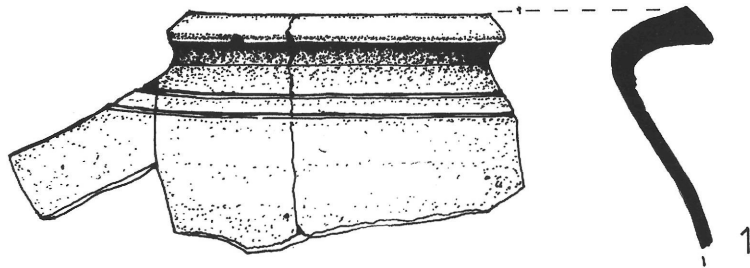

7

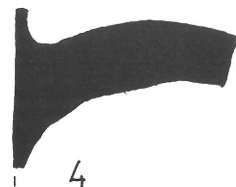
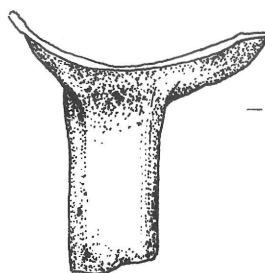
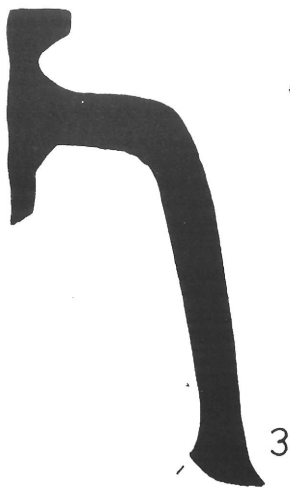
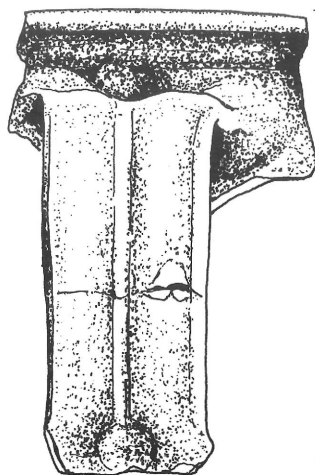
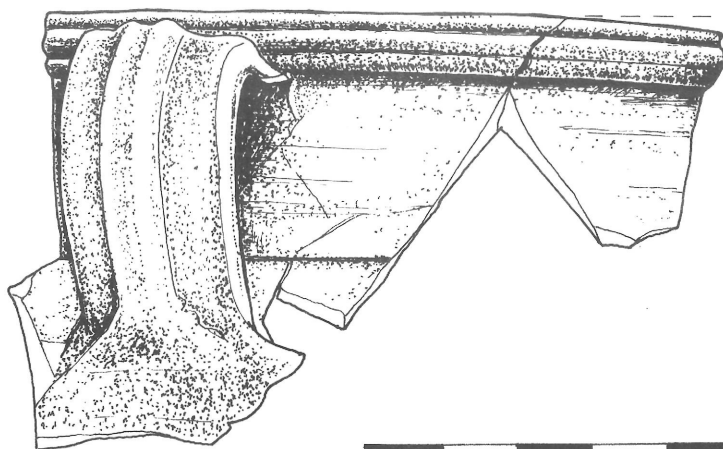
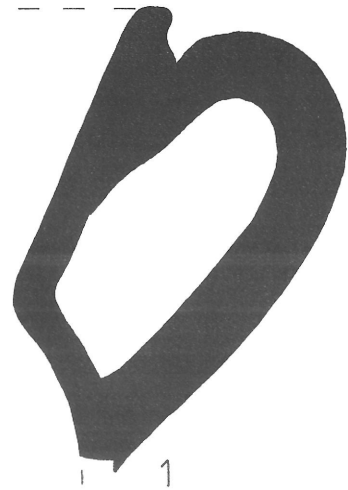
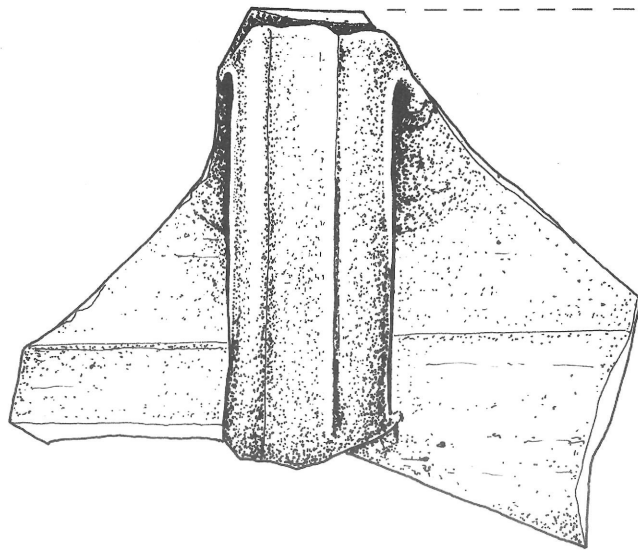

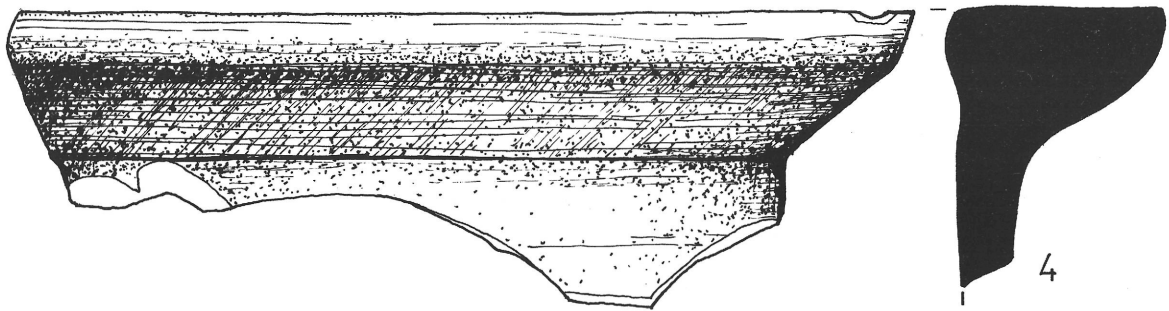
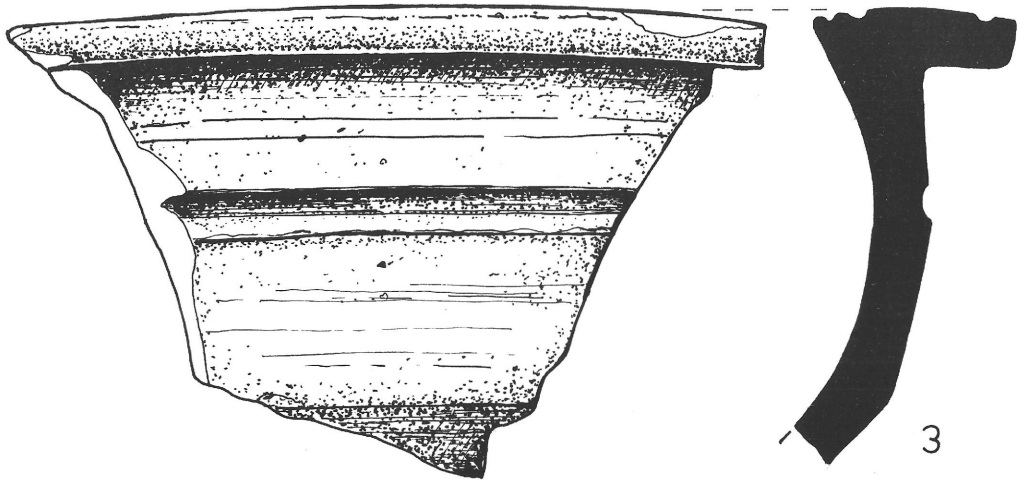
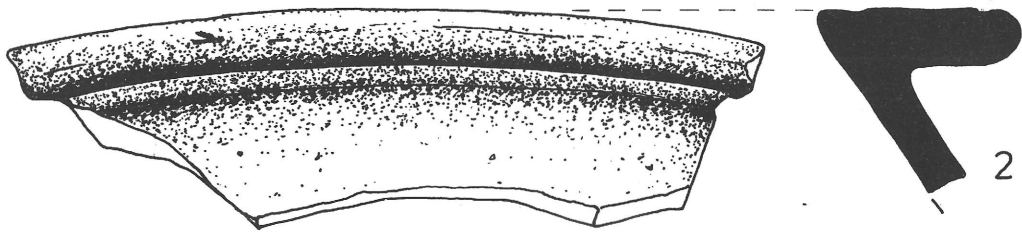
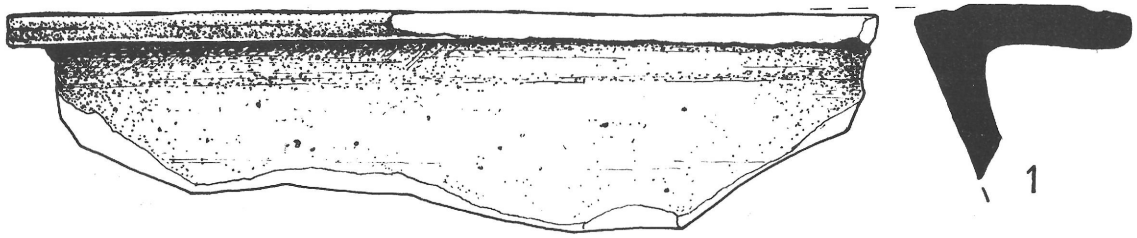
8

0 5cm

0 5cm

JELMAGYARÁZAT :

ÚJKOR

SÖTÉTBARNA AGYAG

FEKETE AGYAG

KEVERT FÖLD

ZÖLD AGYAG

SÁRGA AGYAG

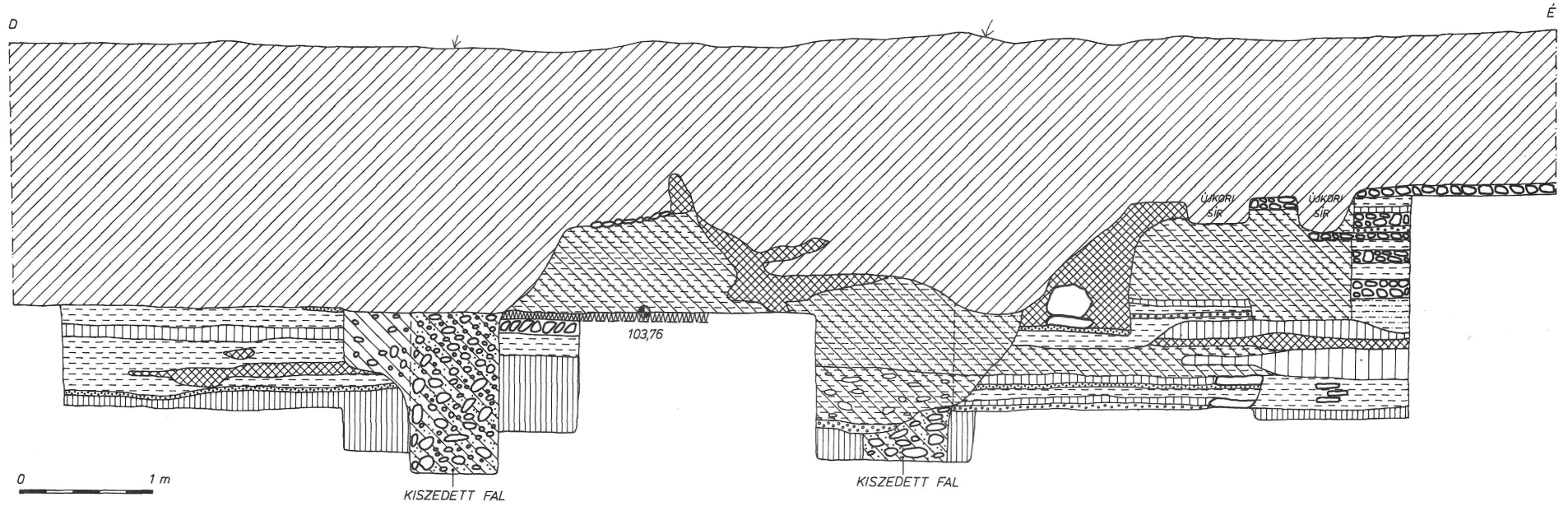
VILÁGOS AGYAG

HABARCS

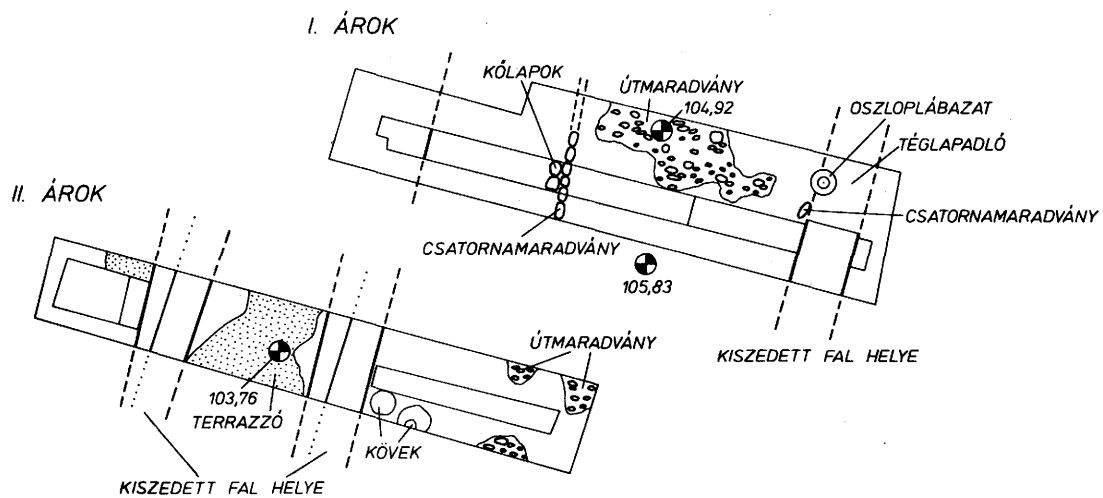
TERRAZZÓ

SÓDER

ÁTÉGETT AGYAG

SZÉL UTCA 3-5

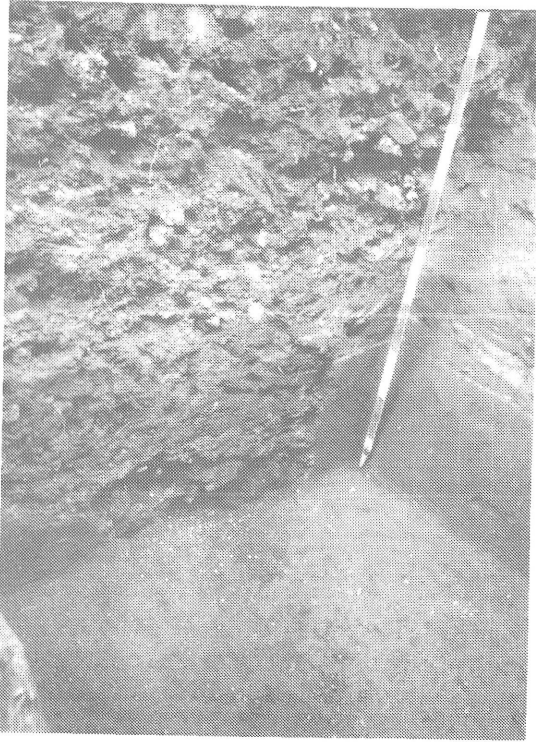

0 5 m

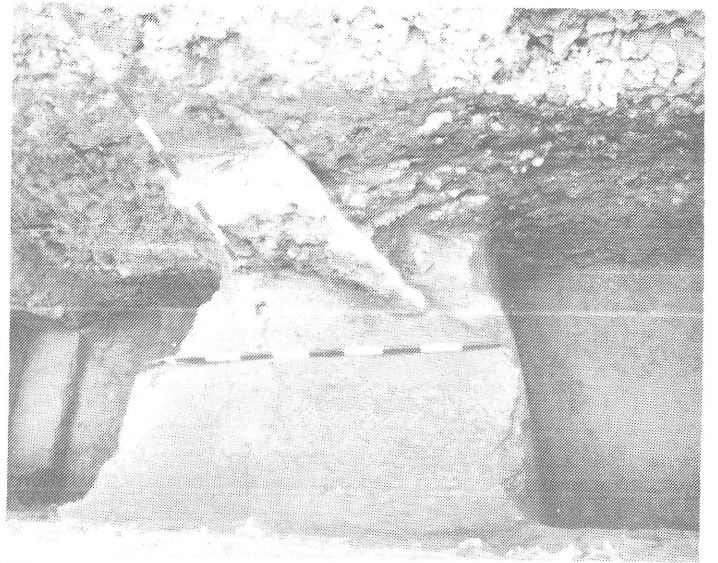

22

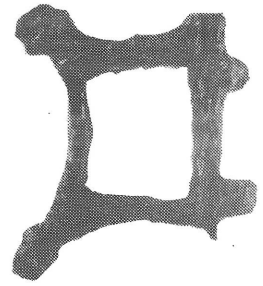
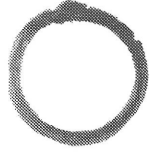
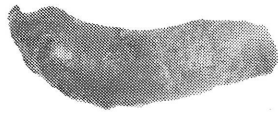
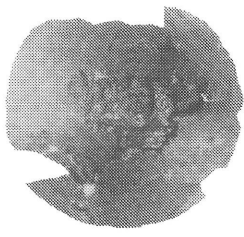
24

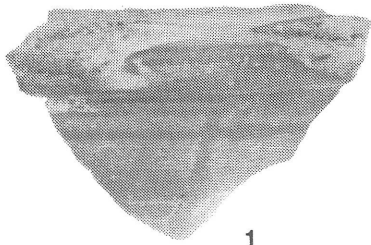
23

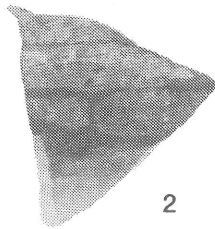
25

26

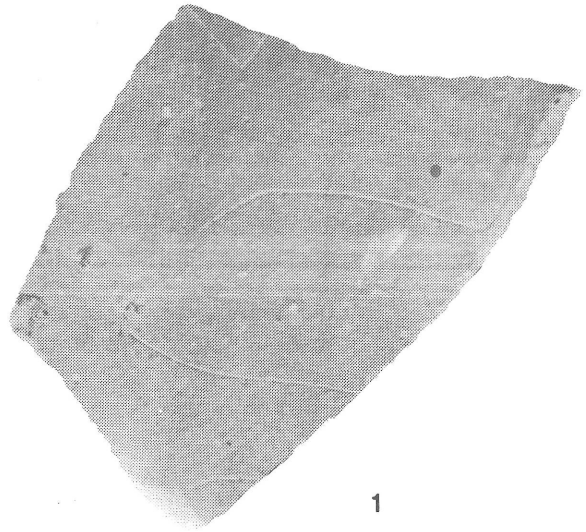

1

2

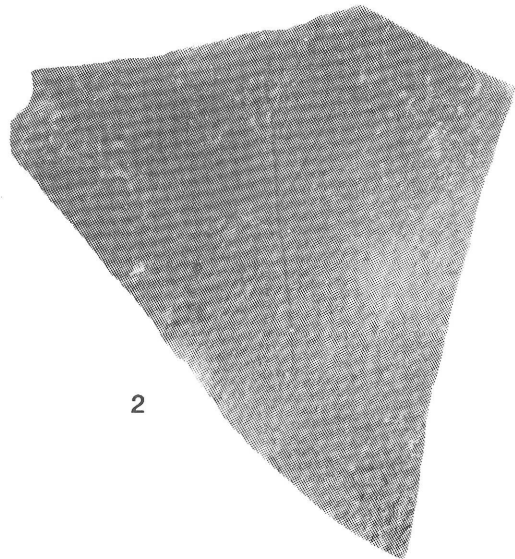
28

1

3

2

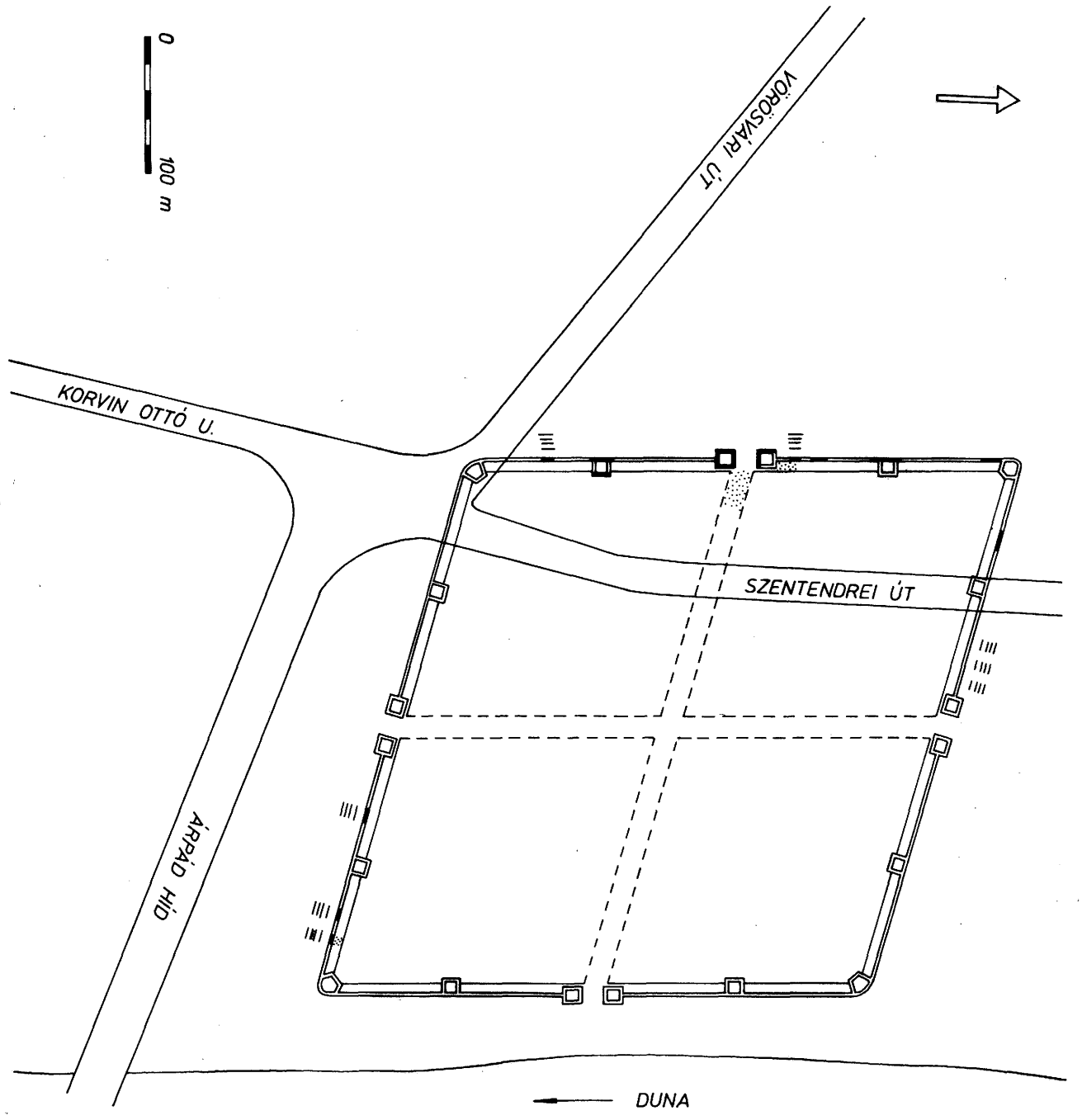
27

29

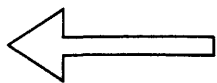
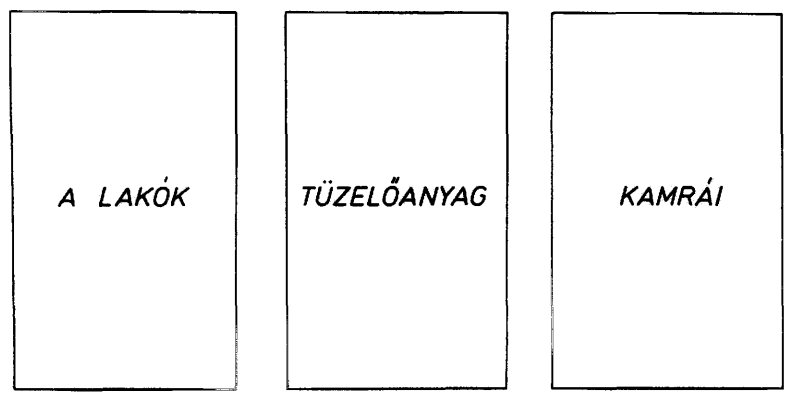
30

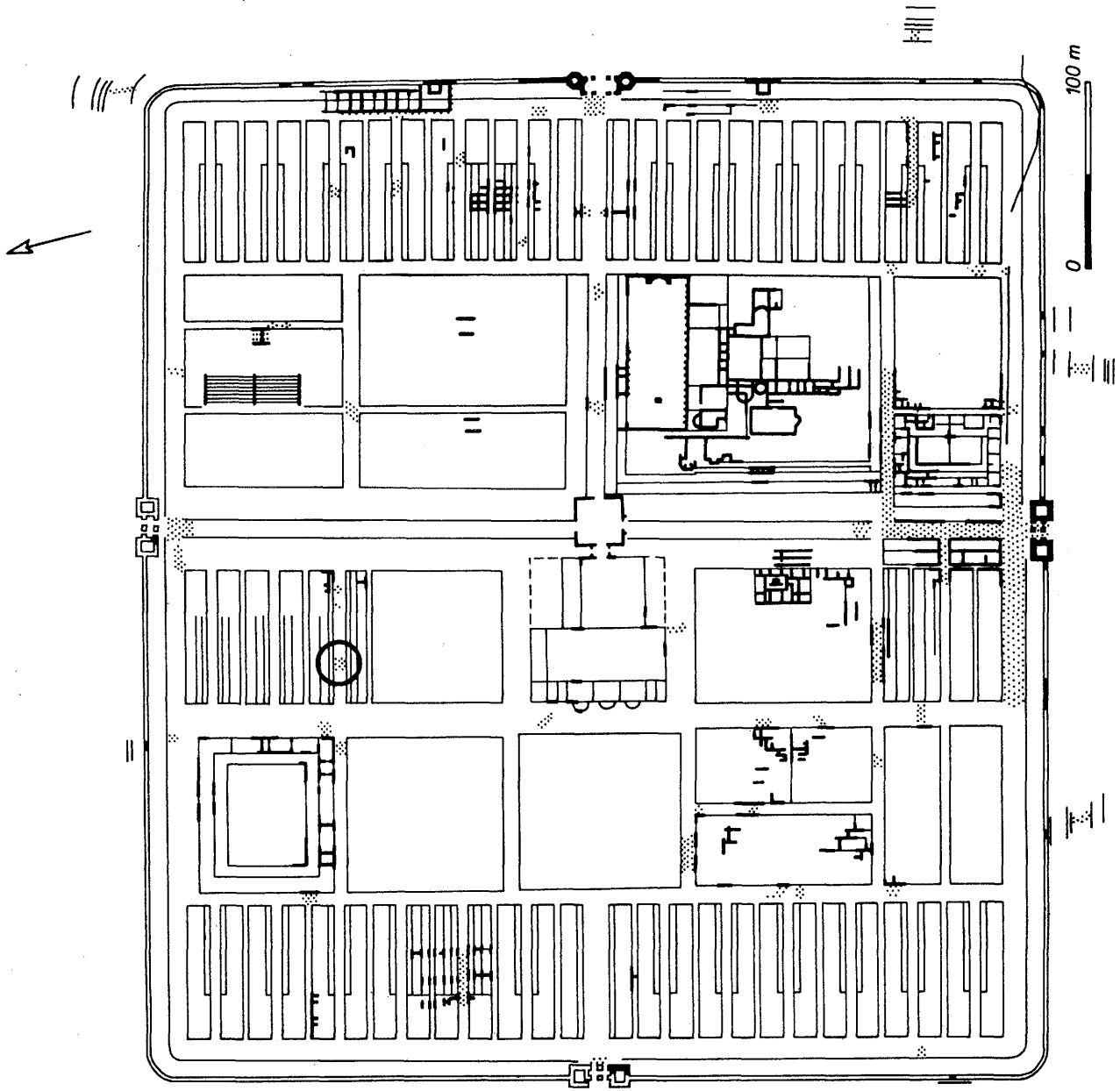

III., FŐ TÉR 1.
1963.

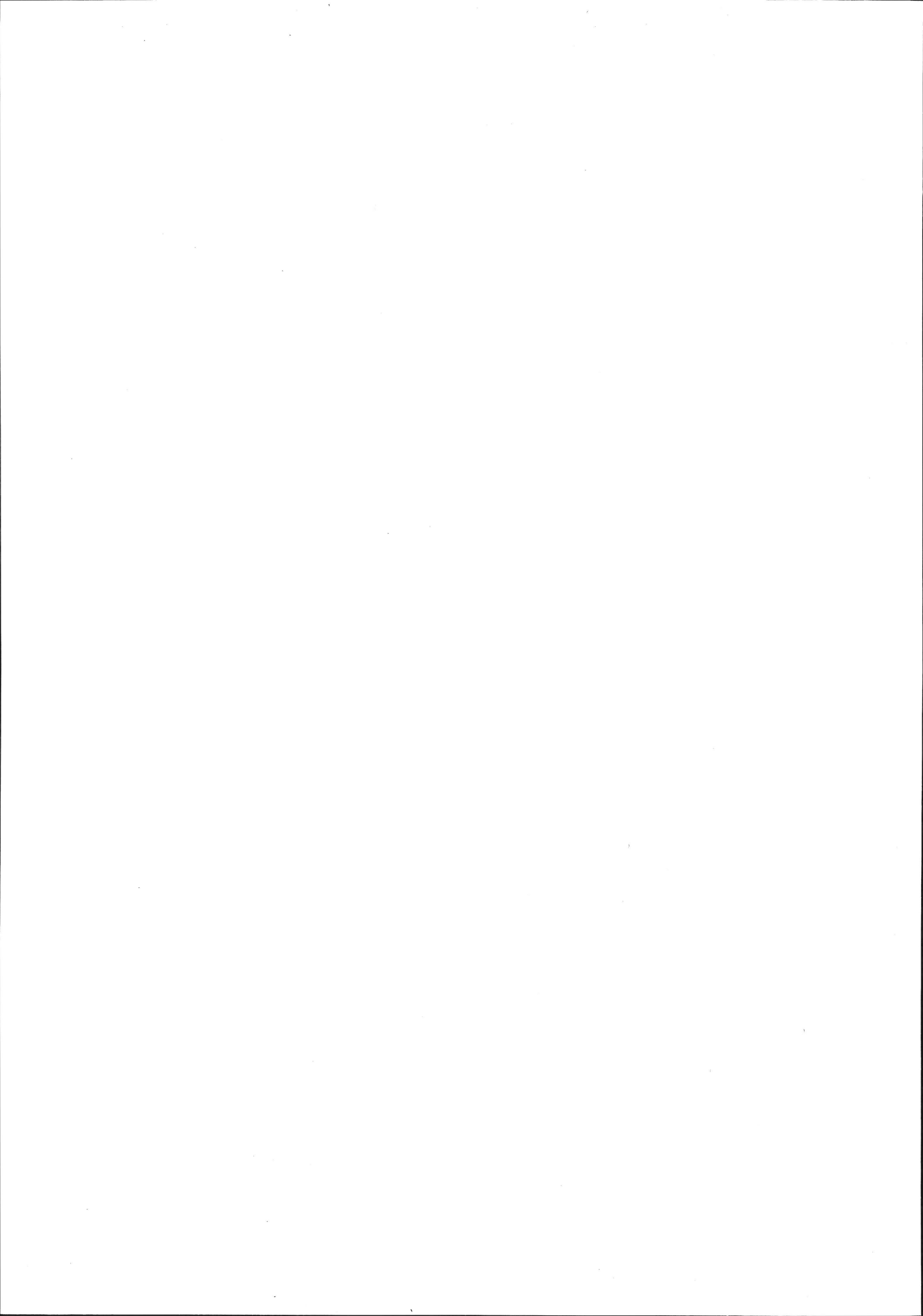
ZICHY - KASTÉLY
DÉLI OLDALA

A LAKÓK TÜZELŐANYAG RAKTÁRA

33

TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI ADATOK A III. KER. PERC UTCÁBÓL SZÁRMAZÓ EGYIPTOMI KŐEMLÉKHEZ

Jelenleg a Szépművészeti Múzeum egyiptomi kiállításán látható az a múlt század közepén Óbudáról előkerült, mészkőből faragott óegyiptomi ál-ajtótöredék (Ltsz.: 51.2141.; mérete: 33 × 22 cm), mellyel a kutatás e század eleje óta több ízben is foglalkozott.¹ (1. kép) A lelet 1852-ben került be a Magyar Nemzeti Múzeumba, a leltárnapló bejegyzése szerint² Schiller János hozta és a Perc u. 206. számú házból került elő, építkezésnél.

Mahler Ede, a kőemlék első publikálója közli a feliratot és annak értelmezését.³ A négy sorból álló töredék első sorában az „élet” (c^{nh}) jel négyszer ismétlődik, a második jelcsoportban az „adni” (dj) ige himenemű szuffixumos 3. személyű alakja látható. Az alatta lévő három sor mindegyikében a „tiszteliteméltó” (jm3hw) jelcsoport olvasható. A szöveg töredékes volta miatt nehezen értelmezhető, ezért Mahlert is elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, hogy mikor és hogyan kerülhetett ez az óbirodalmi kőemlék Óbudára.

Két elképzelése van erre vonatkozólag. Először az, hogy talán még a római korban, vagy – amit ő valószínűbbnek tart – egy óbudai polgár emlék gyanánt hozta ide.

Dobrovits Aladár e tárggyal foglalkozva⁴ elképzelhetőnek tartja, hogy egy Isis-szentély díszei közé tartozott, – azaz római kori idekerülése mellett foglal állást.

Nagy Lajos, az egyiptomi vallási elképzelésekkel összefüggő aquincumi múmiatemetkezéseket tárgyalva⁵, a kő római kori bekerülését tételezi fel, ugyanígy nyilatkozik az általa idézett, Alföldi András tollából megjelent cikk is.⁶ Alföldi arra gondol, hogy Aquileia közvetítésével juthatott Aquincumba, ahol az egyiptomi vallás követőinek egy csoportja élhetett a későrómai korban.

A kőemlék előkerülési helyének pontos meghatározása a mintegy 15 éve megindult nagyszabású óbudai ásatások során vált ismét jelentőssé. A Perc utca és a Fényes Adolf (1990-ig Magyar Lajos, ma Kiskorona) utca sarkától a Lajos utcáig terjedő területen (Perc u. 1–13), a középkori klarissza kolostor romjai⁷ alatt nagy méretű római épületeket találtak.⁸ Mivel a középkori objektum ez esetben műemléki bemutatásra került, a római kori rétegek teljes feltárására nem volt lehetőség.⁹ Póczy Klára, a római kori épületek kutatója kísérletet tett arra, hogy a régebben előkerült óegyiptomi kőemléket és a díszes római épületet összefüggésbe hozza.¹⁰

Magyarán szólva, a kérdés lényege az, hogy a Perc utcai kő előkerülési helye azonos-e az itt folytatott feltárásokéval, s ha igen, ennek alapján – bár erős fenn-

tartással – lokalizálhatunk-e ide egy aquincumi Isis-szentélyt. Meg kell jegyeznünk, hogy az óbudai szanálások megindulásakor az igen rövid Perc utcában csak 15 ház állt, ezért a 206. sz. ház megjelölést elírásnak tartottuk.

Megtekintettük az eredeti bejegyzést a Nemzeti Múzeum régi leltárkönyvében, itt világosan és egyértelműen 206. sz. szerepel, tehát a lelet első publikálói az előkerülési helyet pontosan adták meg. A probléma megoldására Óbuda múlt századi topográfiája, házszámozási rendszere adta meg a választ. Gál Éva e témáról készített tanulmányában írja¹¹, hogy Óbudán 1774-től alkalmaztak házszámokat, s e házak számozása egytől kezdődően folyamatosan történt: a mai Kiscelli utca és a Magyar Lajos utca sarkán kezdődött, onnan haladt Dél felé egészen Óbuda határáig (ez a mai Nagyszombat utca), majd az utca keleti házsorán vissza, utána a Mókus utcán újra lefelé, ezt követően a Lajos utca keleti házsorán Észak felé egészen a kastélyig, majd a Korvin Ottó (ma: Szentlélek) téren és a Lajos utca nyugati házsorán folytatódott. 1785-ben az utolsó a 682. számú ház volt, az a Pacsirtamező (1990-ig: Korvin Ottó) utca délkeleti végében állt. Ez a házszámozási rendszer mindvégig, a három város (Buda, Óbuda, Pest) egyesüléséig érvényben maradt. 1826-ban átszámozás történt, akkor az utolsó házszám a 751. sorszám. Az 1861-es Varásdy Lipót-féle felmérés után a város települési arca a 20. század közepéig változatlan maradt. 1838-ban az árvíz után Óbudán is nagy újjáépítés kezdődött, többségében jobbágy- és zsellérházak épültek. Gál Éva a Perc utcáról a következőket írja: „Minuten Gasse –, a minutia latin szóból származik, apró árukkal kereskedő zsidók laktak itt.”¹² A Varásdy-féle térképen azonban a Perc utcában – bár kétszázal kezdődő házszámok vannak – a 206-os szám nem szerepel, noha ekkor már közel tíz éve a kőemlék ilyen lelőhelymegnevezéssel került a Nemzeti Múzeumba. Kutatásokat végeztünk Budapest Főváros Levéltárában,¹³ hogy az óbudai birtoklisták, adóösszeírások alapján a Perc utca házaira, valamint a leletbeszolgáltató Schiller János személyére vonatkozóan adatokat kaphassunk. Kneidinger András 1760 körüli óbudai térképén a Perc utca környéke már beépített területként szerepel,¹⁴ viszont a nemzeti múzeumi leltárkönyvi bejegyzés kimondottan házépítésről beszél. Megengedhető, hogy rongálódás (pl. árvíz) miatt, vagy bővítés céljából végeztek itt a múlt század közepén valamiféle építkezést. Az 1882-ben kiadott helyrajzi összeírás¹⁵ felsorolja az egyes utcák régi (a Varásdy-féle térképen szereplő) és az új, korabeli házszámait. A visszautalásokban a Perc utcára vonatko-

zóna a 235–239-ig terjedő házszámok (az utca északi oldalán, ott, ahol az ásások is folytak) és néhány négyszázzal kezdődő szám található, de 206-os nem. A régi állapot szerinti 206. számot az összeállítás a Fő tér (rég neve: Városház tér) területére lokalizálja. A levéltár anyagában található forrás¹⁶ a 206. számú házat a Praefectorats Haus-szal azonosítja. Ez az egykori jószágigazgató háza, melyet az 1780-as évek végén létesítettek, az 1850-es évek elején építkezések folytak benne, s a mai Fő tér 4. számú műemlékházzal azonos.¹⁷ A jószágigazgatói házhoz egészen közel helyezkedett el az uradalmi tisztartó háza a Polgár utcában, az 1730-as évektől.¹⁸ Erről a házról írta Townson angol utazó 1793-ban, hogy „igen szép gyűjtemény”, ahol a falban rengeteg feliratos római kő volt látható.¹⁹ Fröhlich Róbert²⁰, majd Kuzsinszky Bálint²¹, az aquincumi köemlékek sorozatának publikálói több olyan darabot írtak le, melyek lelőhelyeként a jószágigazgató, a tisztartó, majd az előjáróság épülete szerepelt. Ezek a kövek nyilván Óbuda különböző pontjairól, elsősorban a közelben állt legiostáborból kerülhetek ide, melyeket az előjárók összegyűjtöttek és megőriztek, hiszen ekkor még Óbudának nem volt múzeuma. Érdekes, hogy az 1780-ban nálunk járt Domenico Sestini nem tesz említést ezekről a „gyűjteményekről”,²² pedig utazását ő maga az „antiquario” jelzővel illeti. Arról, hogy itt egyiptomi köemléket őriztek

volna, nincs tudomásunk, hacsak nem a már említett, 1850-es évek eleji átépítésnél került volna elő. Schiller János leletbeszolgáltató személyéről annyit sikerült megtudnunk, hogy ház nélküli zsellér volt Óbudán, de neve szerepel az 1852-es szőlődézsma-összeírásban.²³ Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a kő értékét, bárhonnan is került elő, felismerte volna; talán megbízásból cselekedett, amikor azt a Nemzeti Múzeumba vitte, esetleg éppen a jószágigazgató megbízásából.

Ma már nem tudjuk megmondani, hogy az ellentmondás az utcanév és a házszám között honnan ered, még az sem kizárt, hogy a nemzeti múzeumi tisztviselő félrehallotta Schiller János szavait, s 236 helyett 206-ot írt, s akkor valóban elképzelhető, hogy a már említett Perc utcai római kori maradványok helyéről származik a kő. A műkereskedelemből való származást a beszolgáltató társadalmi helyzete miatt nem tartjuk valószínűnek.

Kutatásaink megkezdésekor azzal a reménnyel fogtunk munkához, hogy sikerül egy régi lelőhelyet és egy modern ásítás adatait egyeztetve történelmi következtetéseket levonnunk, de végezetül csak azzal a tanulsággal lettünk gazdagabbak, hogy kritika nélkül a régi feljegyzéseket nem fogadhatjuk el, s ingatag topográfiai adatokra nem alapozhatunk további felépítményeket.²⁴

Rövidítések

AÉ	Archaeológiai Értesítő, Budapest		feltárása és műemléki bemutatása. BpR XXIV. 1976. 11–26.
BpR	Budapest Régiségei	Póczy 1977	Póczy K.: Ásatási beszámoló.
DissPann	Dissertationes Pannonicae		RFüz 20. 1977. 20.
Dobrovits 1943	Dobrovits A.: Az egyiptomi kultuszok emlékei Aquincumban. BpR XIII. 1943. 47–68.	Póczy 1983	Póczy K.: Az aquincumi katonaváros utcahálózata és fontosabb épületei a II. és III. században. AÉ 110 (1983) 2. 263.
Gál 1979	Gál É.: Óbuda helyrajza a hódoltság végétől a XIX. sz. közepéig. TBM XXI. 1979. 105–151.	RFüz	Régészeti Füzetek
Mahler 1900	Mahler E.: Egyiptomi emlékek Ó-Budáról. BpR VII. 1900. 170–171.	TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából
Nagy 1935	Nagy L.: Az aquincumi múmia-temetkezések. DissPann Ser. I. 4. Bpest. 1935.	Wessetzky 1961	V. Wessetzky: Die Ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Etudes Préliminaires aux Religions dans l'Empire Romain. I. Leiden, 1961.
Póczy 1976	Póczy K.: Az aquincumi legiostábor és katonaváros romjainak	Wessetzky 1989	Wessetzky V.: Isis és Osiris Pannoniában. Bp. 1989.

Jegyzet

- Mahler 1900, 170–171; Dobrovits, 1943; Nagy, 1935; Varga: Szépművészeti Múzeum, egyiptomi kiállítás. Bpest, 1974. 15–16.; Wessetzky, 1961. 13; Wessetzky, 1989. 39.
- Magyar Nemzeti Múzeum, Cimeliotheca 67/1852.
- Mahler 1900, 170–171.
- Dobrovits 1943.
- Nagy 1935. 27.
- Alföldi A.: Pannonia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. Századok LXX (1936) 35.
- Bertalan V-né: A középkori ásások – kutatások története Óbudán. BpR XXIV (1976) 34.
- Póczy 1976. 17.
- Póczy 1977. 20.

10. Póczy 1983. 263.
11. Gál 1979. 105–151.
12. Gál 1979. 138.
13. Gajáry Istvánnak, a Fővárosi Levéltár munkatársának szíves segítségéért köszönetet mondok.
14. Gárdonyi A.: Óbuda és környéke a középkorban. BpR XIV (1945) 588.
15. Budapest Főváros Dunajobbparti (volt budai és óbudai) részének helyrajzi s az új és régi házszámok mutatókönyve. Budapest, 1882. 276–281.
16. Budapest Főváros Levéltára V/1. q. 17. köt.
17. Budapest műemlékei II. (Szerk.: Dercsényi D.) Bpest, 1962. 350–351.
18. Gál 1979. 129.
19. R. Townson: Travels in Hungary (1973) London, 1797. 84.
20. Fröhlich R.: Aquincumnak római feliratai. BpR IV (1892) 127–156.
21. Kuzsinszky B.: BpR VIII (1904) BpR IX (1906).
22. D. Sestini: Viaggio curioso, scientifico, antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna. Firenze, 1815.
23. Budapest Főváros Levéltára V/1–0 65. köt., 1852.
24. Ezúton köszönöm meg dr. Varga Edithnek, a Szépművészeti Múzeum főigazgatóhelyettesének, hogy a köemlékekkel való foglalkozásomat engedélyezte és a tárgy fényképét a rendelkezésemre bocsátotta.

MÁRIA PETŐ

SIEDLUNGSGESCHICHTLICHE ANGABEN ZU DEN ÄGYPTISCHEN STEINDENKMÄLERN AUS DER PERC-GASSE, IM 3. BEZIRK

Im Jahre 1851 geriet ein altägyptisches, hieroglyph-beschriftetes Steindenkmal vom Fundort Óbuda, Perc-Gasse 206. ins Ungarische Nationalmuseum. (Der Stein befindet sich zur Zeit in der Aegyptischen Sammlung des Budapester Kunsthistorischen Museum. Inv. Nr. 5.2141)

Unsere Forscher erachten es für möglich, dass der Stein noch zur Römerzeit auf das Gebiet von Aquincum geriet und mit dem ägyptischen Götterkult, vielleicht mit jenem der Isis in Zusammenhang gebracht werden kann. Die in Óbuda 1976 durchgeführten Ausgrabungen (Perc-Gasse 1–13.) erforderten eine genaue Bestimmung des Fundortes. Hier wurde ein umfangreiches Gebäude mit mehreren Räumen freigelegt, das in der spätromischen Zeit zu einem Tempel umgestaltet wurde. Über den römischen Gebäude-resten wurde das mittelalterliche Klarissenkloster erbaut.

Unsere archivalischen Forschungen gaben Aufschluss über das Nummerierungssystem der Häuser in Óbuda im vorigen Jahrhundert, sowie über die Geschichte einzelner bedeutenden Gebäude, und auch über die Perc-Gasse selbst. Das Haus Nr. 206 gehörte dem einstigen Güterdirektor (Präfekt) (heute Hauptplatz Nr. 4.) in der Nähe des einstigen römischen Le-

gionslagers. Hier wurden am Anfang der 1850er Jahre Nauarbeiten und Erweiterungen durchgeführt, somit kann dieser Ort als potentieller Fundort gelten. Auf der Nordseite der Perc-Gasse befanden sich tatsächlich Hausnummern in der Höhe: 235–239. Es darf angenommen werden, dass die Hausnummern Nr. 236 falsch verstanden und irrtümlich als 206 eingetragen wurde. Der einliefernde Mann, Johann Schiller, war Einlieger in Óbuda, konnte aber als Mieter in der Perc-Gasse gewohnt haben. Wo aber der Stein auch gefunden worden sein mag ist es unwahrscheinlich, dass Schiller dessen Wert erkannt hätte, übrigens hatte die Stadt eine reichhaltige Sammlung im Hause des Verwalters in der Polgár-Gasse, das mit dem Hause des Güterdirektors benachbart war. Vielleicht handelte er im Auftrag eines Vorstehers von Óbuda als er den Stein ins Nationalmuseum ablieferte, der leider mit ungenauer Ortsbezeichnung ins Inventar aufgenommen wurde.

Das negative Ergebnis unserer Forschungen lieferte die Erkenntnis, dass man mit den alten Ortsangaben sehr vorsichtig umgehen muss und von ihnen keine weitgehenden wissenschaftlichen Folgerungen ableiten darf.

Abbildungen

Abb. 1. Altägyptisches, beschriftetes Steindenkmal aus der Perc-Gasse im 3. Bezirk. (Kunsthistorisches Museum. Fotoinv. Nr. E. 111.)

Képjegyzék

1. kép Óegyiptomi feliratos köemlék a III. ker. Perc utcából. (Szépművészeti Múzeum, fotóleltári szám: E. 111.)

ÚJABB VILLA AZ AQUINCUMI MUNICIPIUM TERRITORIUMÁN (BP. III. KER. KASZÁS DÜLŐ–CSIKÓS UTCA)

Az utóbbi évtizedekben az aquincumi municipium territoriumán lévő villák kutatása nem tud felmutatni látványos eredményeket.¹ Ennek egyik oka az, hogy a nagy ütemben meginduló óbudai építkezések elsősorban a legióstábor és a polgárváros területét érintették.² A római kori várostól Ny-ra fekvő villaövezetben nem került sor olyan nagyobb beruházásra, amely a feltárás ütemét ott is meggyorsította volna. Ebből következik a villa-kutatás elmaradásának másik oka, a fenti munkák a BTM kapacitását teljes mértékben lekötötték, s az érdeklődést is elsősorban a táborra, kisebb mértékben a polgárvárosra és a temetőkre irányították. Az így kialakult lemaradást igyekeznek csökkenteni ez a munka, egy újabban feltárt villa közreadásával.³

A feltárás

1980. szeptember közepén bejelentés érkezett a VITÉV⁴ Kaszás dűlőben, a Csikós utcánál épülő telepről (Hrsz. 19755). (1. kép) Az építkezést megelőző, földgyalukkal végzett talajelőkészítő munka alkalmával a telep egész területéről (kb. 300 m × 300 m-es felületről) eltávolították a felső réteget, 50–80 cm mélyséig. Ennek során észlelték az építők egy 30 × 40 m-es területen az épület- és kerámiamaradványokat. A helyszínre érkezve azt tapasztaltuk, hogy a jól körülhatárolható római kori épületnek már csak az alapfalai rajzolódni ki, kevés szórványos leletanyag kíséretében. (2. kép) A helyszíni szemlét követően indult meg a leletmentés.⁵

A feltárás a helyi adottságokhoz igazodva a következő módszerrel történt. Először az épület sejtető kiterjedésének területét megtisztítottuk a törmeléktől. (3. kép) Majd a falak irányától néhány fokkal eltérő négyzethálós rendszert tűztünk ki. (4. kép) A csaknem három hónapig tartó munka eredménye egy szinte teljes egészében feltárt villa volt.

A villa helyzete

A villaépület az aquincumi polgárvároshoz közel, a DNy-i saroktoronytól mintegy 500 m-re helyezkedik el. Helyzete eltérő a villaövezethez tartozó, korábban feltárt villák többségétől. (5. kép) Míg ezek távolabb, a Ny-i hegyek lankáin épültek, addig villánk a hegyek és a város közötti sík területen volt. A polgárvároshoz való közelsége miatt gondolhatnánk arra is, hogy a polgárváros fala előtt épült „előváros” egyik épületével van dolgunk.⁶ Ezt a lehetőséget azonban kizárhatjuk, egyrészt mivel az előváros épületei a polgárváros körül 100–200 m-es körzetben voltak, másrészt pedig azért,

mert alaprajza és környezete egyaránt önálló települési egységre utalnak.

Villánk a főbb római kori útvonalaktól 500–800 m-es távolságra helyezkedett el. (5. kép) Így feltételezhető, hogy azokhoz egy kisebb útszakasszal kapcsolódott.⁷ Ez az összekötő út, melynek nyomai a villától távolabb már nem kerültek elő, a K-i oldalon érintette az épületet, mivel ezen a részen, a bejáratnál nagyobb, útburkolásra alkalmas, szintet alkotó kőlapokat találtunk. (6. kép)

A villa körüli terület — mélyfekvésű lévén — kevéssé volt alkalmas a településre.⁸ A terület mocsaras voltát igazolják a ma is meglévő árkok, illetve kimutatható ároknyomok, valamint a magas talajvíz. Ez utóbbi a mi munkánkat is nehezítette. (7. kép) A villát azonban egy kis kiemelkedésre építették,⁹ ezt igazolja a villától D-re készített É–D-i irányú metszettel is. (8. kép) A bolygatatlan sárga altalaj a villához közelebbi részen magasabb szinten volt mint tőle távolabb.

Az épületet pontosan K-Ny-i irányba tájolták. A tájolással nem elsősorban a terepviszonyokhoz próbáltak alkalmazkodni, mint azt más Aquincum környéki villák esetében megfigyelhettük,¹⁰ hanem az uralkodó ÉNy-i irányú széljárást vették figyelembe. Úgy tűntek ki az épületet, hogy a K-i oldalon lévő bejárat szélvédett helyzetbe került.

A villa vízellátásáról kevés adatunk van. Annak elenére, hogy épületünk viszonylag közel volt az aquaeductushoz, nem találtunk vezetékes vízellátásra utaló nyomot, de kutat vagy ciszternát sem. Talán vízgyűjtés célját szolgálta az a köralakú gödör, mely a 3. sz. helyiségben került elő. (6. kép) A metszetrájon (9. kép, C–D metszet) megfigyelhető a környezettől eltérő sódoros — vízszűrésre alkalmas réteg.

A villaépület leírása

Épületünk a középfolyosós, hosszházas típusú villák¹¹ sorába tartozik. (6. kép) Az alaprajzon 16 helyiséget tudunk elkülöníteni, melyek rendeltetését az alaprajzi párhuzamok és a leletanyag alapján igyekeztünk meghatározni.

1. Porticus

Hossza 13 m, szélessége 3 m. D-i és K-i falából csupán a kötőanyag nélküli apróköves falalap legalsó kősora maradt meg. A falalap szélessége 50 cm. Járószint itt nem került elő. A bejárat nyomát a középfolyosóval szemközti részen találtuk.

Porticusos bejárata volt az örvényesi és a Winden am See-i középfolyosós típusú villáknak is.¹²

2. Középfolyosó

Hossza 10,5 m, szélessége 2,5 m. A K-i részen csupán az apró törtköves kötőanyag nélküli falalapot, a Ny-i részen azonban a 15–20 cm magas alapozás fölött a habarcsba rakott felmenő falrész egy darabját is megtaláltuk. A fal szélessége – mind az alaplánál, mind a felmenő résznél – 50–60 cm között volt. Járószint itt sem került elő.

Ugyanilyen középfolyosóval rendelkezett az örvényesi, a Winden am See-i és a fertőfehéregyházi villa is.¹³

3. Helyiség-lakószoba¹⁴

A középfolyosóból D-re nyíló alsó helyiség. Mérete: 5 × 5 m. A K-i részen csak a falalap maradt meg, mely apró törtkövekből, kötőanyag nélkül készült. Az épében megmaradt Ny-i részen azonban a habarcsba rakott nagyobb törtköves felfalazás is előkerült. Járószintet itt sem találtunk.

A helyiség Ny-i felében került elő az a mintegy 1,5 m átmérőjű, agyagos betöltésű gödör, amelyet már említettünk a villa vízellátásával kapcsolatban. (9. kép, C–D metszet)

4. Helyiség

A középfolyosóból É felé nyíló első helyiség. Mérete: 3 × 6 m. A helyiség K-i falának csupán D-i indítása maradt meg. Bejárata valószínűleg a középfolyosó felől nyílt. A kötőanyag nélküli törtköves alapozás felett itt is csak egyetlen sor, szabálytalan törtkövekből álló, habarcsba rakott felmenő falrész maradt meg. A falak 55–60 cm szélesek és az É-i fal É-i oldalán az alapozás 8 cm-rel szélesebb a felmenő résznél. A helyiség középső részén a legyalult földfelszínnél magasabbról induló, kb. 70 cm átmérőjű beásást figyelhetünk meg (9. kép, E–F metszet), melyek betöltése sóderos, apróköves, téglatörmelékes volt.

A római kori járószintet itt sem sikerült megtalálni, azonban az alapozás magasságában egy szürke agyagszintet rögzíthetünk.

5. Helyiség

A középfolyosó DNy-i oldalán helyezkedett el. Mérete: 4,5 × 5 m. Bejárata valószínűleg a középfolyosó felől nyílt. A helyiség D-i és Ny-i falai a villa legépebben megmaradt része. A felmenő falak, melyekből 2–3 kősor maradt ránk, 50–55 cm szélesek, és erősen sóderos habarcsba rakott törtkövekből álltak. A D-i fal alapozása, mely kötőanyag nélkül, apró törtkövekből állt, 8–10 cm-rel szélesebb volt a felmenő résznél.

A helyiség D-i falához közel, egy 110 × 40 cm-es felületén előkerült az egykori öntött terrazzopadló maradványa is. A padló alapozását élére állított szabálytalan törtkövek alkották, erre öntötték a durva felületű, nagyobb téglá- és habarcsdarabokat tartalmazó burkolóanyagot.

6. Helyiség

A középfolyosó ÉNy-i oldalán helyezkedett el. Mérete: 3 × 3,5 m. Bejárata valószínűleg a középfolyosóról nyílt. A felmenő falak szélessége itt is 55–60 cm, s csupán az alsó 2–3 sora maradt meg. A fal szerkezete, az előző

helyiségeknél leírt, habarcsba rakott törtköves formát mutatja. A helyiségben csupán a Ny-i falhoz csatlakozó építési réteg sóderos, habarcsos sávját találtuk, a járószint már nem maradt ránk. (9. kép, E–F metszet) A helyiség feltárása során a falak felmenő részének magasságában több szabálytalan nagyobb méretű követ és sok téglatörmelékét találtunk.

7. Nyitott udvar

A középfolyosó és a 3–6. helyiségek mögött helyezkedett el. Mérete: 12 × 12 m. Bejárata valószínűleg a középfolyosó felől volt, de a D-i falánál is találtunk küszöbköre utaló nyomot. Az udvart kerítő fal szélessége 55–60 cm, s a kötőanyag nélküli apróköves alapozás felett 1–2 sor a felmenő részből is megmaradt.

Az egykori járószintet a küszöbkő alja érzékelteti. Az udvar D-i falán terrazzoval kevert vakolat volt. A középfolyosós elrendeződű villák esetében nem ritka a nyitott belső udvar kialakítása, mely köré számos esetben építettek – általában gazdasági jellegű – helyiségeket.¹⁵ Ilyen nyitott udvara volt például a fertőfehéregyházi¹⁶ és némileg módosított változatban a hölsteini villának is.¹⁷

8.–9. Szentély (?)

A nyitott udvar DK-i sarkában alakították ki. A 8. helyiség mérete: 2 × 3 m; a 9. helyisége 1,3 × 3 m. A helyiségeket az udvar D-i és K-i falától 10–10 cm-re 30 cm széles fal vette körül. E keskeny fal azonban a járószinttől 1 m mélységig húzódtott, szemben az eddigi tárgyalt helyiségek alapfalaitól, melyek csak a 35–40 cm-es mélységig kerültek a földre. (10. kép) A keskeny fal szerkezete is eltér az eddigiektől: az alapozás agyagba rakott nagyobb törtkövekből állt, melyeket erősen sóderos kötőanyaggal szilárdítottak. A kőfalat kívül, az É-i és a Ny-i oldalon egy 10–12 cm széles vízzáró agyagsáv vette körül, 40 cm mélységig. Mindkét helyiségben megmaradt a járószint. A 8. helyiségben kevés sóderrel kevert sárga agyagpadló volt,¹⁸ míg a 9. helyiség padlója igen durva téglaszemcsés, helyenként 20–22 cm vastag terrazzopadló volt. (11. kép) E padlónak a közepén egy 15–16 cm mély 20 cm átmérőjű mélyedést képeztek ki. Itt álhathott feltehetőleg az a köedény, amely a talajelőkészítés során került elő, de sajnos az által meg is semmisült. E helyiség padlófűtéssel lehetett ellátva. Ezt látszik igazolni a terrazzo, a padló környékén lévő kisebb égésre utaló nyomok és az – egyébként indokolatlanul – mély alapozás. Erről hitelt érdemlően a meglehetősen jó állapotú falak vagy a terrazzo szétbontásával lehetett volna meggyőződni. Ezt azonban csak a műemléki szempontok megsértésével tehetjük volna meg. E két, minden bizonnyal összetartozó helyiség funkciójának megállapításánál sajnos nem segített bennünket a leletanyag. Így csupán az építészeti adatokra és az alaprajzi párhuzamokra támaszkodhattunk. Elképzeltető egyrészt az, hogy a nyitott udvar egyik sarkában, a korábbi periódusban nem lévő, fürdőhelyiségeket alakítottak ki. Hogy a helyiségek mindenképpen vízzel voltak kapcsolatban, igazolja a vízzáró agyagsáv megléte, s mint arra már utaltunk, feltehetően fűthetők is voltak. Hasonló elrendezésű fürdőhelyiségek voltak pl. az otrangi villában.¹⁹ Másfelől azonban az alaprajz egyezést mutat más villák vallási célú épületeivel is.²⁰ A 9. helyiség padlóján álló kőtálnak is lehetett szerepe esetleg a szertartások során. Megjegyzendő azonban, hogy a villa területén

előkerült egyetlen vallással összefüggő tárgy, egy Venus terrakotta töredékei, nem innen származtak.

A nyitott udvart (7. sz.) É-on és Ny-on gazdasági jellegű helyiségek (raktárak, tárolóhelyiségek, műhelyek) vették körül.²¹ Erre utalnak az alaprajzi párhuzamok,²² valamint az, hogy míg az eddig felsorolt helyiségekből csak igen szórványosan került elő leletanyag, addig innen már egyenletesebben kerültek elő leletek.

10. Helyiség

Az udvar DNy-i sarkához csatlakozott, szabálytalan trapéz alakú volt. Mérete: 5–7 × 7,5 × 9,5 m. Ny-i fala kivételével a felmenő fal egy-egy kőszora is előkerült. Alapozása kötőanyag nélküli apró kövekből állt. A felmenő fal törtköveit sóderos, habarcsos kötőanyagba ágyazták. A fal vastagsága itt is 50–60 cm között volt. A helyiség K-i falán, az udvarhoz közel eső részen egy küszöbök lenyomata maradt ránk. A helyiség Ny-i falának csak az alapozása maradt meg, az is igen rossz állapotban. A felmenő rész omladéka az alaptól Ny-ra széles sávban helyezkedett el, s a kőomladékban kötőanyagának nem találtuk nyomát. Ez a jelenség a fal mentén végig megfigyelhető volt. A helyiségen belül szintet nem találtunk, erre csak a küszöbök helye utalt.

A helyiséghez a K-i oldalon egy ÉK-i falsarok csatlakozott, melynek alapozása eltér az eddigiektől. Élére rakott lapos kövekből áll, melyeket halszájka technikával kötőanyag nélkül illesztettek.

A helyiségen belül került elő egy férfi DÉ-i tájolású igen rossz megtartású váza, melléklet nélkül.

11. Helyiség

Az udvar Ny-i oldalához csatlakozik, szabálytalan trapéz alakú. Mérete: 3,5–5 × 11 m. Az alap feletti felmenő részből csak egyetlen kőszor maradt meg. Alapozása és vastagsága azonos az előző helyiségekével. Járószint nyomát nem találtuk, azonban egy kis osztófal előkerült a D-i falhoz csatlakozva.

12. Helyiség

Az udvar É-i oldalához csatlakozik, keskeny téglalap alakú helyiség. Mérete: 3,5 × 17,8 m. Falainak alapozása és vastagsága azonos a 10. helyiségnél leírtakkal. Ny-i fala azonos a 10. helyiségnél tapasztalt kötőanyag nélküli elomlott fallal. A helyiség betöltéséből nagymennyiségű tegula töredék került elő. Megfigyelhettünk továbbá egy tégl- és habarccszemekből álló vékony réteget is.

A helyiség keskeny alaprajza, illetve az É-i oldalon történt elhelyezése miatt tárolás célját szolgálhatta.²³

A következő helyiségsor némileg különálló egységet képez a villaépületen. Szinte méretre ilyen helyiségsort tártak fel Loigban.²⁴ Ezek ugyan díszesebb kialakításúak voltak, mint az aquincumiak, de a birtok igazgatásával összefüggő lakó- és dolgozószobák céljait szolgálták.²⁵ Villánk esetében az éremleletek nagy száma ebben a traktusban alátámasztja ezt a feltételezést.

13. Helyiség

Téglalap alakú, a villa ÉK-i sarkához illeszkedik. Mérete: 6,6 × 4,3 m. A falvastagság megfelel a villa más részén tapasztalt általános falvastagságnak (50–60

cm), a falazási technika azonban eltér attól. Az előzőeknél valamivel mélyebbre ásott alapot erősen sóderos habarcsba, halszájka technikával rakott felmenő rész követte. A halszájka rakott sorokat egy lapos kövekből álló kiegyenlítő kőszor fedte. A helyiségben járószintet nem találtunk.

14. Helyiség

Az előző helyiséghez Ny felől csatlakozik. Mérete: 4,3 × 3,3 m. A falazás megegyezik az előző helyiségnél leírtakkal. Járószintet itt sem találtunk.

15. Helyiség

Az előző helyiséghez Ny felől csatlakozik, L alakú. Hossza, tekintettel arra, hogy Ny-i zárófala hiányzik, nem ismert. Szélessége 4,3 ill. 3,3 m. A falazás megegyezik a 13. helyiségnél leírtakkal. Járószintje nem maradt ránk.

16. Helyiség

A porticus É-i falához simulva, a 15. helyiség D-i oldalán helyezkedik el. Mérete: 4,8 × 2 m. A helyiség falainak vastagsága 50–60 cm. Alapozása apró törtköves, kötőanyag nélküli. A felmenő falból csupán kis részlet maradt meg, ez sóderos habarcsba rakott törtköves formát mutat. Járószintet itt sem találtunk.

Érdekessége a helyiségnek, hogy K-i falához egy 100 × 90 cm-es támpillért építettek, mely a 15. helyiség D-i falát is támasztotta.

További helyiségek lehetnek a 10. helyiség K-i oldalához, illetve a 12. helyiség ÉNY-i sarkához illeszkedve. Erre utalnak a megmaradt kis falcsomok. Ugyancsak számolhatunk egy helyiséggel a 13., 14. helyiségek D-i oldalán is, amely esetleg egy összekötő folyosó funkcióját töltötte be.²⁶

A 12. és a 16. helyiségek közötti részen valószínűleg a villán kívüli szabad tér volt. Erre utal egyrészt az, hogy itt egy keményebb sóderos szintet találtunk. Ugyanilyen volt egyébként a villa D-i zárófalán kívüli részen is. Másrészt alátámasztja ezt a feltételezést az e területről származó nagyobb mennyiségű állatcsont anyag, mely állaga alapján hosszabb ideig hevert nyílt felszínen.²⁷

A villa alaprajzából és a megmaradt falazási technikákból kitűnik, hogy az épületet több ízben bővítették, alakították. A fentiek alapján legalább 4 építési periódust különíthetünk el. (12. kép)

1. periódus: Az épület magját az 1–6. helyiségek, valamint a hozzájuk Ny-on csatlakozó nyitott udvar (7.sz.) alkották.

2. periódus: A nyitott udvar köré gazdasági jellegű helyiségeket illesztettek (10–12. ill. a 16. helyiségek).

3. periódus: ÉK-i irányba további lakó- illetve dolgozószobákkal bővítették az épületet (13–15. helyiségek).

4. periódus: A legkésőbbi átalakítás eredménye az udvar DK-i sarkában kialakított szentély (?) (8–9. helyiségek).

Egyidejűleg más kisebb változtatásokat is végrehajtottak. Pl. a 10. helyiség K-i oldalánál lévő kis toldalék építése.

Az építészeti adatok a periódusok abszolút kronológiájára vonatkozóan is szolgáltatnak támpontokat. Az 1. periódusban kiépült, középfolyosós típusú — eredetét tekintve paraszti udvarház jellegű — épület Pannoniában az 1. sz. végétől, a 2. sz. elejétől a 4. sz. végéig terjedő időszakban végig jellemző. Ezen belül a mi villánkkal legközelebbi alaprajzi párhuzamot mutató villák (Winden am See, Örvényes) építésének ideje inkább a 2. sz. közepe ill. az azt követő időszak.²⁸ A 4. periódus bővíténeit már jobban lehet korhoz kötni. A 8., 9. helyiségeket alaprajzi párhuzamaik a 4. sz.-ra teszik.²⁹ Ugyancsak a római kor későbbi szakaszára utalja a 13–15. helyiségeket az alaprajzi párhuzamokon túl a falazási technika is.³⁰

A villa folyamatos építészeti alakítása, bővítése nyilván a környező gazdaság fejlődését, szerkezetének változását, bővülését, átalakulását is jelzi.³¹

A leletanyag³²

Kerámia

I. Import

Terra sigillata

1. Sötétpiros kopott mázú nagyobb pohár oldaltöredéke. Az edény hasán, körbefutó két horony alatt fűzfalevél alakú ferde vésetekkel díszítve. A 3. sz. első fele.³³ (Ltsz.: 82.10.1, 13. kép 1.)

2. Drag. 37-es formájú tál oldaltöredéke. Tojásfüzér díszítés alatt futó szarvas alak és az őt űző ragadozó állatalak töredéke. Rheinzaberni darab a 2.–3. sz. fordulójáról.³⁴ (Ltsz.: 82.10.115, 13. kép 2.)

3. Drag. 37-es tál oldaltöredéke, igen kopott mázzal. A medaillon-díszítésekből csak a két koncentrikus keretelő kör töredéke maradt meg. Rheinzaberni darab a 3. sz. első feléből.³⁵ (Ltsz.: 82.10.116, 13. kép 3.)

4. Drag. 37-es tál peremtöredéke. Az oldalon körbefutó díszítésnek csak az indítása maradt meg. (Ltsz.: 82.10.140, 13. kép 4.)

5. Drag. 32-es formájú tál aljtöredéke [R]JEGV-LINVS bélyeg töredékével. Rheinzaberni, a 3. sz. második feléből.³⁶ (Ltsz.: 82.10.196, 13. kép 5.)

6. Drag. 32-es formájú lapos tál perem- és oldaltöredéke. A 2. sz. második feléből, ill. a 3. sz. első feléből.³⁷ (Ltsz.: 82.10.141, 13. kép 6.)

7–8. Az előzővel azonos típusú tálak síma perem- és oldaltöredékei. (Ltsz.: 82.10.114, 198)

9–11. Közelebről meg nem határozható díszítetlen oldaltöredékek. (Ltsz.: 82.10.3, 41, 42)

12–13. Drag. 32. vagy 37. formájú tálak aljtöredékei, pecsét nélkül. (Ltsz.: 82.10.2, 117)

II. Helyi kerámia

A) Mázas edények

1. Nyersszínű agyagból készült bögre oldaltöredéke, sötétbarna fémmázzal. (Ltsz.: 82.10.68, 13. kép 7.)³⁸

2. Szürke agyagból korongolt kis füles korsó oldaltöredéke. Sárgásbarna mázából csak apró nyomok maradtak. A 4. sz. második felére datálható.³⁹ (Ltsz.: 82.10.47, 13. kép 8.)

B) Vörös festésű kerámia

*Terra sigillata utánzat*⁴⁰

1. Drag. 32-es formát utánozó vörösszínű málékony anyagú tál perem- és oldaltöredéke. (Ltsz.: 82.10.69, 13. kép 9.)

2. Drag. 37-es formát utánozó tál perem- és oldaltöredéke, barnászörös színű festéssel. (Ltsz.: 82.10.6, 13. kép 10.)

3–5. Ugyancsak Drag. 37-es formát utánozó tálak díszítetlen perem- és oldaltöredékei. (Ltsz.: 82.10.120, 147, 148)

6–7. Drag. 32. vagy 37-es formát utánozó tálak aljtöredékei. (Ltsz.: 82.10.144, 13. kép 11.) ill. (Ltsz.: 82.10.215)

Korsó

8. Nyersszínű korsó peremtöredéke, kívül-belül piros festés nyomával. A perem függőleges, duzzadt, körbefutó vájattal. (Ltsz.: 82.10.45, 14. kép 12.)

9. Nyersszínű korsó nyak- és fültöredéke, kívül narancsszínű festés nyomával. A széles szalagfűl hármastagolású. (Ltsz.: 82.10.119, 14. kép 13.)

Galléros tál

10–11. Vöröses színű galléros peremű mély tál perem- és oldaltöredéke, kívül-belül piros festés nyomával. A 2. sz. közepére datálható.⁴¹ (Ltsz.: 82.10.9, 14. kép 14.) (Ltsz.: 82.10.199)

Mély tál

12. Téglaszínű agyagból készült mély tál töredéke, vörösesbarna festéssel, mely a külső oldalon erősen kopott. Az oldaltöredéket egy körbefutó horony alatt függőlegesen bekarcolt vonalak díszítik. (Ltsz.: 82.10.7, 14. kép 15.)

13. Nyersszínű agyagból készült, barnászörös festésű mély tál perem- és oldaltöredéke. A perem függőleges, duzzadt, alatta mély borda. (Ltsz.: 82.10.5, 14. kép 16.)

14. Mély tál aljtöredéke talpgyűrűvel, világosbarna agyagból, kívül-belül barna festés nyomával. (Ltsz.: 82.10.145, 14. kép 17.)

15. Az előzővel azonos formájú, de vörös színű agyagból égetett és pirosra festett aljtöredék. (Ltsz.: 82.10.70)

Tányér

16. Téglaszínű behúzott peremű tál perem- és oldaltöredéke, a külső és belső oldalon a piros festés nyomával. Általánosan használt a 2. sz.-ban és a 3. sz. közepéig.⁴² (Ltsz.: 82.10.118)

Fedő

17. Vörös agyagból készült vékonyfalú fedő oldaltöredéke, a külső oldalon a piros festés nyomával. (Ltsz.: 82.10.73, 14. kép 18.)

18. Vörös színű agyagból készült fedő perem- és oldaltöredéke, a perem fölött körbefutó enyhe bordával, piros festés nyomával. (Ltsz.: 82.10.44, 14. kép 19.)

C) Nyersszínű házikerámia

Korsó

1. Agyagkorsó perem- és fültöredéke. A perem függőleges, duzzadt, körbefutó horonnyal. A négyes tagolású szalagfűl a perem alól indul.⁴³ Használata a 2. sz.-ra tehető.⁴⁴ (Ltsz.: 82.10.11, 14. kép 20.)

2. Barnászvörös korsó széles háromosztású szalagfűlének töredéke. (Ltsz.: 82.10.216)

3. Világossárga, háromfűlű korsó perem- és nyaktöredéke. A szalagfűlek három osztásúak. Használata a 2. sz. első felében ill. a közepén volt általános.⁴⁵ (Ltsz.: 82.10.188, 189, 190, 14. kép 21.)

4. Agyagkorsó nyak- és válltöredéke, a váll felett a fűl indításával, kívül sűrűn bordázva. (Ltsz.: 82.10.8, 14. kép 22.)⁴⁶

Tányér

5. Vörös színű behúzott peremű tál perem-, oldal- és aljtöredéke. (Ltsz.: 82.10.146, 14. kép 23.)

6-7. Az előzővel azonos típusú tányérok perem-, oldal- és aljtöredékei. (Ltsz.: 82.10.149, 150)

Mély tál

8. Vörös színű agyagból készült vastagfalú mély tál perem- és oldaltöredéke, a megvastagodó peremen függőleges bordával és kiöntővel. (Ltsz.: 82.10.200, 15. kép 24.)

9. Nyersszínű mély tál peremtöredéke. A perem erősen duzzadt, függőleges. (Ltsz.: 82.10.151, 15. kép 25.)

Fazék

10. Nyersszínű fazék perem-, nyak- és válltöredéke. A perem kicsi, profilált, a nyak hengeres, a vállnál erősen domborodik. (Ltsz.: 82.10.142, 15. kép 26.)

11. Nyersszínű fazék peremtöredéke. A perem duzzadt, vízszintesen kihajló, az oldal rézsútosan indul. (Ltsz.: 82.10.48, 15. kép 27.)

12. Nyersszínű, durva szemcsés anyagú fazék perem-, nyak-, és válltöredéke. A duzzadt perem ívelten kihajló, lekerekített. A kicsi, ívelt nyak és a váll között egy horony fut körbe. (Ltsz.: 82.10.49, 158, 15. kép 28.)

Dörzstál

13. Vörös színű dörzsölt alj- és oldaltöredéke. Az alj kissé profilált, belsejében a kavicsszórás már erősen kopott. A 2. sz.-ban ill. a 3. sz. közepéig volt használatban.⁴⁷ (Ltsz.: 82.10.108, 15. kép 29.)

14. Az előzővel azonos töredék. (Ltsz.: 82.10.107)

Bizonytalanul meghatározható típusokhoz tartozó töredékek

15. Vörös színű bögre(?) egyvátajú szalagfűlének töredéke. (Ltsz.: 82.10.152, 15. kép 30.)

16. Nyersszínű bögre(?) fültöredéke, körátmetszetű. (Ltsz.: 82.10.74, 15. kép 31.)

17. Nyersszínű agyagedény oldaltöredéke. Külső és belső oldalán egyaránt bordázott. (Ltsz.: 82.10.72, 15. kép 32.)

18. Világossárga színű agyagedény oldaltöredéke. Külső és belső oldalán körbefutó karcolásokkal. (Ltsz.: 82.10.75, 15. kép 33.)

19. Vöröses színű agyagbögre (?) profilált aljtöredéke. (Ltsz.: 82.10.71, 15. kép 34.)

D) Szürke, finoman iszapolt kerámia

Faltenbecher

1. Világosszürke, jól iszapolt benyomott falú bögre kopott festés nyomával. (Ltsz.: 82.10.134, 15. kép 35.)⁴⁸

2. Az előbbivel azonos típusú bögre alj- és oldaltöredéke. (Ltsz.: 82.10.76)

Mély tál

3. Világosszürke finoman iszapolt tál perem- és oldaltöredéke, sötétszürke festés nyomával. Használata a 2. sz.-ra utal.⁴⁹ (Ltsz.: 82.10.77, 15. kép 36.)

4-5. Az előzővel azonos típusú tálak peremtöredékei. (Ltsz.: 82.10.78, 124)

6. Világosszürke jól iszapolt tál perem- és oldaltöredéke, sötétszürke festés nyomával. A perem duzzadt, lekerekített. (Ltsz.: 82.10.197, 16. kép 37.)⁵⁰

7. Barnászürke finoman iszapolt tál oldaltöredéke, sötétebb színű festés nyomával. Az oldal éles szögben törik, erős borda fut körbe rajta. (Ltsz.: 82.10.143, 16. kép 38.)

Bögre

8. Világosszürke jól iszapolt vékonyfalú bögre peremtöredéke. A duzzadt perem vízszintesen levágott. (Ltsz.: 82.10.14, 16. kép 39.)

9. Világosszürke jól iszapolt vékonyfalú bögre perem- és oldaltöredéke. A kicsi perem rézsútosan kihajló, lekerekített. (Ltsz.: 82.10.82, 16. kép 40.)

10. Világosszürke jól iszapolt bögre perem- és oldaltöredéke. A perem széles, rézsútosan kihajló. (Ltsz.: 82.10.129, 16. kép 41.)⁵¹

Fazék

11. Világosszürke jól iszapolt fazék oldaltöredéke, sötétszürke festés nyomával. (Ltsz.: 82.10.21, 16. kép 42.)

Fedő

12. Szürke finoman iszapolt vékonyfalú fedő peremtöredéke, sötétebb szürke festés nyomával. (Ltsz.: 82.10.217)

E) Szürke, szemcsés anyagú házikerámia

Fedő

1. Sötétszürke szemcsés anyagú fedő perem- és oldaltöredéke. (Ltsz.: 82.10.224, 16. kép 43.)

2. Az előbbivel azonos típusú fedő peremtöredéke. (Ltsz.: 82.10.19)

3. Sötétszürke, durva szemcsés anyagú fedő oldaltöredéke, tetején gombbal. (Ltsz.: 82.10.106, 16. kép 44.)⁵²

4-5. Az előbbivel azonos típusú fedők töredékei. (Ltsz.: 82.10.173, 207)

Korsó

6. Sötétszürke, durva szemcsés anyagú korsó perem- és nyaktöredéke. A perem függőleges, profilált, a nyakon enyhe bordák. (Ltsz.: 82.10.218, 16. kép 45.)⁵³

7. Szürke szemcsés anyagú korsó peremtöredéke. Függőleges peremén három borda fut körbe. (Ltsz.: 82.10.217, 16. kép 46.)⁵⁴

8. Szürke szemcsés anyagú korsó perem- és fültöredéke. A perem kissé duzzadt, ívelten kihajló, a körátmetszetű fül a peremből indul ki. (Ltsz.: 82.10.135, 16. kép 47.)

9. Szürke szemcsés anyagú korsó perem- és fültöredéke. Az ívelten kihajló perem alól indul a hármastagolású szalagfűl. (Ltsz.: 82.10.170, 16. kép 48.)⁵⁵

10. Sötétszürke korsó perem-, oldal- és fültöredéke. A perem erősen duzzadt, lekerekített, alatta a nyakon három bekarcolt körbefutó vonallal díszítve. A durva, körátmetszetű fül a peremből indul ki, s legmagasabb pontja a perem szintje fölé emelkedik. Az edény teste körte alakú. (Ltsz.: 82.10.169, 16. kép 49.)

11. Az előzővel azonos típusú korsó perem- és fültöredéke. (Ltsz.: 82.10.20)

12. Világosabb szürke korsó ovális átmetszetű fültöredéke. (Ltsz.: 82.10.53, 16. kép 50.)

Behúzott peremű tál

13. Szürkésbarna behúzott peremű tál perem-, oldal- és aljtöredéke. A perem duzzadt, erősen behúzott. (Ltsz.: 82.10.12, 17. kép 51.)⁵⁶

14-15. Az előzővel azonos típusú tálak perem-, oldal- és aljtöredékei. (Ltsz.: 82.10.154, 123)

16. Szürke színű behúzott peremű tál perem-, oldal- és aljtöredéke. A perem erősen behúzott, kissé elvékonyodó. (Ltsz.: 82.10.153, 17. kép 52.)⁵⁷

17-22. Az előzővel azonos típusú tálak perem-, oldal- és aljtöredékei. (Ltsz.: 82.10.122, 80, 155, 13, 81, 79)

Mély tál

23. Szürke, szemcsés anyagú tál peremtöredéke. A függőleges perem külső oldalán három borda fut körbe. (Ltsz.: 82.10.94, 17. kép 53.)⁵⁸

24. Szürke, szemcsés anyagú tál perem- és nyaktöredéke. A perem és a nyak ívelten kihajló, a perem duzzadt, lekerekített. (Ltsz.: 82.10.204, 17. kép 54.)⁵⁹

25-29. Az előzővel azonos típusok peremtöredékei. (Ltsz.: 82.10.221, 203, 164, 130, 50)

30. Világosabb szürke, szemcsés anyagú tál perem- és nyaktöredéke. A perem és a nyak erősen ívelt, a perem megvastagodik, egyenesen levágott. (Ltsz.: 82.10.202, 17. kép 55.)

31. Szürke, szemcsés anyagú tál perem- és válltöredéke. A perem vízszintesen kihajló, a nyak ívelt, a váll erősen domború. A nyakon körbefutó bekarcolt díszítéssel. (Ltsz.: 82.10.166, 17. kép 56.)

32. Barnásszürke, szemcsés anyagú tál perem-, nyak- és válltöredéke. A perem széles, vízszintesen kihajló, a nyakon két körbefutó karcolással díszítve. (Ltsz.: 82.10.201, 17. kép 57.)

33-34. Az előzővel azonos típusú tálak peremtöredékei. (Ltsz.: 82.10.165, 161)⁶⁰

35. Sötétszürke, szemcsés anyagú tál perem-, nyak- és válltöredéke. A perem széles, vízszintes, belső oldalán bordával. Nyaka ívelt, a legnagyobb kihasasodásnál él fut körbe. (Ltsz.: 82.10.156, 167, 17. kép 58.)

36-42. Az előzővel azonos típusú tálak peremtöredékei. (Ltsz.: 82.10.95, 222, 223, 84, 205, 18, 125)

Bögre

43. Szürke, vékonyfalú bögre oldaltöredéke, kívül sűrű borda díszítéssel. (Ltsz.: 82.10.23, 17. kép 59.)

44. Sötétszürke, vékonyfalú bögre oldaltöredéke, vállnál sűrűn bekarcolt vonalnalábbal díszítve. (Ltsz.: 82.10.97, 17. kép 60.)

45. Szürke, vékonyfalú bögre erősen hasas oldaltöredéke, vállán egy körbefutó bordával. (Ltsz.: 82.10.101, 17. kép 61.)⁶¹

Faltenbecher

46. Sötétszürke, horpasztott falú edény perem- és oldaltöredéke. A perem kicsi, rézsútosan kihajló, elvékonyodó. (Ltsz.: 82.10.133, 18. kép 62.)⁶²

47. Az előzővel azonos típusú edény oldaltöredéke. (Ltsz.: 82.10.132)

48. Az előzővel azonos típusú edény aljtöredéke. (Ltsz.: 82.10.171, 18. kép 63.)

Füles fazék

49. Szürke, szemcsés anyagú egyfülű fazék perem-, fül- és oldaltöredéke. A perem duzzadt, rézsútosan kihajló, felületén két horony fut körbe. A kicsi, hármastagolású szalagfűl a perem alól indul ki. A vállon három körbefutó karcolással díszített. (Ltsz.: 82.10.157, 18. kép 64.)⁶³

50. Az előzővel azonos típusú fazék peremtöredéke. (Ltsz.: 82.10.17)

Fazekak

51. Sötétszürke, durva szemcsés anyagú, vörös törésfelületű fazék perem- és nyaktöredéke. A perem duzzadt, lekerekített, rézsútosan kihajló. A nyak csaknem hengeres, belső oldalán a korongtól származó bordákkal. (Ltsz.: 82.10.159, 18. kép 65.)

52. Szürke, szemcsés anyagú fazék peremtöredéke, duzzadt, rézsútosan kihajló, belső oldalán borda fut körbe. (Ltsz.: 82.10.87, 18. kép 66.)⁶⁴

53. Szürke, szemcsés anyagú fazék peremtöredéke, világosabb színű törésfelülettel. A perem kissé duzzadt, rézsútosan kihajló, lekerekített, belső oldalán kis bordával. (Ltsz.: 82.10.85, 18. kép 67.)⁶⁵

54-55. Az előzővel azonos típusú fazekak perem- és oldaltöredékei. (Ltsz.: 82.10.91, 89)

56. Szürke, szemcsés anyagú fazék perem- és nyaktöredéke. A perem rézsútosan kihajló, profilált. A nyak belső oldalán borda fut körbe. (Ltsz.: 82.10.16, 18. kép 68.)⁶⁶

57. Szürke, szemcsés fazék perem- és nyaktöredéke. A perem rézsútosan kihajló, lekerekített. A vállon körbefutó sűrű hornyolással díszítve. (Ltsz.: 82.10.92, 18. kép 69.)⁶⁷

58. Az előzővel azonos típusú fazék peremtöredéke. (Ltsz.: 82.10.163)

59. Szürke, kissé szemcsés anyagú fazék perem- és válltöredéke. A perem kissé profilált, rézsútosan kihajló. (Ltsz.: 82.10.220, 18. kép 70.)

60–61. Az előzővel azonos típusú fazekak peremtöredékei. (Ltsz.: 82.10.93, 88)

62. Sötétszürke, szemcsés anyagú, világos törésfelületű fazék perem- és oldaltöredéke. A perem megvastagodó, vízszintes, belső oldalán körbefutó bordával. (Ltsz.: 82.10.126, 18. kép 71.)⁶⁸

63. Szürke, szemcsés anyagú fazék perem- és oldaltöredéke. A perem vízszintesen kihajló, lekerekített, belül enyhe bordával. A perem alatt körbefutó éllel. (Ltsz.: 82.10.86, 18. kép 72.)

64. Az előzővel azonos típusú fazék peremtöredéke. (Ltsz.: 82.10.83)

65. Világosszürke, durva szemcsés anyagú fazék perem- és oldaltöredéke. A széles perem vízszintes, belül körbefutó bordával. (Ltsz.: 82.10.160, 18. kép 73.)

66–70. Az előzővel azonos típusú fazekak peremtöredékei. (Ltsz.: 82.10.131, 15, 162, 206, 128)

71. Szürke, szemcsés anyagú fazék oldal- és aljtöredékei. Külső felületén utólagosan bevéselt ívelt és hullámos vonalakkal díszítve. (Ltsz.: 82.10.208, 54, 19. kép 76.)

72–73. Sötétszürke fazék oldaltöredékei, a belső oldalon a korongtól származó enyhe bordákkal, kívül körbefutó vájattal. (Ltsz.: 82.10.98, 18. kép 74.) (Ltsz.: 82.10.99)

74–79. Sötétszürke, szemcsés anyagú fazekak egyenesen levágott aljtöredékei. (Ltsz.: 82.10.24, 219, 174, 172) (Ltsz.: 82.10.25, 18. kép 75.)

Tárolóedények

80. Szürke, szemcsés anyagú hombár perem- és oldaltöredéke. A perem széles, rézsútosan kihajló, nyaka ívelt. A peremen és a vállon söprűs díszítéssel. (Ltsz.: 82.10.90, 19. kép 77.)⁶⁹

81. Sötétszürke, durva szemcsés anyagú hombár perem- és oldaltöredéke. A perem széles, vízszintes, a belső oldalon borda fut körbe. (Ltsz.: 82.10.191, 19. kép 78.)

82. Az előzővel azonos típusú hombár perem- és aljtöredéke. (Ltsz.: 82.10.51, 52)

83. Sötétszürke, durva szemcsés anyagú, világosabb törésfelületű hombár perem- és oldaltöredéke. A perem széles, vízszintes, a nyak rövid, a vállon sűrűn hornyolt, alatta ferde benyomkodással díszített. (Ltsz.: 82.10.137, 19. kép 79.)⁷⁰

84–85. Az előzővel azonos típusú hombáredény peremtöredéke. A peremen körbefutó bordákkal díszítve. (Ltsz.: 82.10.104), (Ltsz.: 82.10.96, 19. kép 80.)

86. Azonos típusú hombár peremtöredéke, söprűs díszítéssel. (Ltsz.: 82.10.168)

87. Szürke hombár oldaltöredéke, söprűs díszítéssel. (Ltsz.: 82.10.100, 19. kép 81.)⁷¹

88. Az előzővel azonos díszítésű hombár oldaltöredéke. (Ltsz.: 82.10.22)

89. Sötétszürke hombáredény oldaltöredéke két körbefutó horonnyal. (Ltsz.: 82.10.103)

90.–91. Sötétszürke hombár oldaltöredékei, sűrűn hornyolt díszítéssel. (Ltsz.: 82.10.102, 136)

92. Sötétszürke hombáredény aljtöredéke. Sima díszítetlen, egyenesen levágott. (Ltsz.: 82.10.105)

Egyéb kerámia

Mécsesek

1. Vörös színű firmamécs fedlapjának töredéke, igen kopott barnás fémmázzal. (Ltsz.: 82.10.67, 19. kép 82.)⁷²

2. Vörös színű firmamécs fedlaptöredéke. (Ltsz.: 82.10.121, 19. kép 83.)⁷³

3. Nyersszínű agyagmécs aljtöredéke. Díszítetlen, kis kerek fogója átfúrt. (Ltsz.: 82.10.10, 19. kép 84.)

Játékszeton

1. Barnászörös fémmázaz edényke talptöredékéből csiszolt kis korong. (Ltsz.: 82.10.43, 19. kép 85.)⁷⁴

Agyagsúly

1. Nyersszínű, szabálytalan alakú, egyik oldalán vesszőlenyomattal. (Ltsz.: 82.10.56, 19. kép 86.)

2. Vörös színű, kettőskúp alakú nehezek. (Ltsz.: 82.10.55, 19. kép 87.)

Terrakotta figura

1. Venust ábrázoló vörös színű, málékony anyagú szobrocska két töredéke. A fej töredéke erősen kopott, az arc felismerhetetlen. A törzs deréktól lefelé jobb állapotban. A test mögött kivehető a széttárt köpeny. (Ltsz.: 82.10.38, 39, 20. kép 88.)⁷⁵

Üveg

1. Zöld, gömbtestű üvegpalack nyak- és válltöredéke. (Ltsz.: 82.10.209, 20. kép 89.)⁷⁶

2. Fehér, igen vékonyfalú üvegedény aljtöredéke, kis talpgyűrűn áll. (Ltsz.: 82.10.210, 20. kép 90.)⁷⁷

3. Fehér üvegedény aljtöredéke, kis lekerekített talpgyűrűn áll. (Ltsz.: 82.10.211, 20. kép 91.)

4. Fehér üvegpohár (?) aljtöredéke. Az alj egyenesen levágott, megvastagodó. (Ltsz.: 82.10.26, 20. kép 92.)

5. Fehér üvegpalack széles szalagfülének töredéke. (Ltsz.: 82.10.186)

6. Fehér, igen vékonyfalú üvegedény oldaltöredéke. (Ltsz.: 82.10.194)

Csonttárgy

1. Csonttű, egyik végén kis gömmbel, másik vége törött. (Ltsz.: 82.10.58, 20. kép 93.)⁷⁸

Bronz tárgyak

Viseleti tárgyak

1. Kerek átmetszetű, kúpos végű tű, hegyes vége törött. (Ltsz.: 82.10.227, 20. kép 94.)

2. Két lemezből domborított bronz bulla. (Ltsz.: 82.10.29, 20. kép 95.)⁷⁹

3. T-fibula, sérült, zárszerkezete hiányzik. (Ltsz.: 82.10.225, 20. kép 96.)

4. Körátmetszetű, nyitott végű karperec töredéke. Végén kicsi, vésett félkörökkel díszítve. (Ltsz.: 82.10.226, 20. kép 97.)

Használati tárgyak

5. Stílustű, egyik végén lapított, díszes kiképzésű. Közepén négyszög, másik végén körátmetszetű. (Ltsz.: 82.10.28, 20. kép 98.)

6. Bútorveret töredéke. Erősen domború, pálmalevél alakú. Egyik végén átfúrt, benne vasszeg nyomával. (Ltsz.: 82.10.192, 20. kép 99.)

7. Áttört bronzveret töredéke. (Ltsz.: 82.10.176, 20. kép 100.)

8. Hengeralakú tárgy bronzlemezből készült borítása, bronz szeggel átütve. (Ltsz.: 82.10.27, 20. kép 101.)

9. Félkör alakú vastagabb bronzlemez, közepén lyukkal. (Ltsz.: 82.10.33, 20. kép 102.)

10. Hajlított körátmetszetű bronzhuzal, melynek egyik vége elkalapált, közepén lyuk, melyben vasszeg maradványa van. (Ltsz.: 82.10.138)

11. Trapéz átmetszetű bronzpalcák, nyersanyagként. (Ltsz.: 82.10.175, 20. kép 103.)

12. Körátmetszetű bronzdrótok, némelyik vége hegyes. (Ltsz.: 82.10.185, 20. kép 104.)

13. Fibula tűje, bronzdrótból hajlítva. (Ltsz.: 82.10.184, 20. kép 105.)

Vastárgyak

Fegyver

1. Rombusz alakú, köpüs lándzsacsúcs. (Ltsz.: 82.10.212, 21. kép 106.)⁸⁰

Eszközök, szerszámok

2. Egyik végén hármastagolású, négyszög átmetszetű szerszám, másik vége köpüs. (Ltsz.: 82.10.110, 21. kép 107.)

3. Hegy végű ár, kissé ívelt, négyszög átmetszetű. (Ltsz.: 82.10.65, 21. kép 108.)⁸¹

4. Egyélű késpenge. (Ltsz.: 82.10.195, 21. kép 109.)⁸²

5. Az előzővel azonos típus. (Ltsz.: 82.10.178)

Használati tárgyak

6. Vaskulcs, karikája törött. (Ltsz.: 82.10.213, 21. kép 110.)⁸³

7. Négyszög átmetszetű, ívben hajtott vaspálca. (Ltsz.: 82.10.34, 21. kép 111.)

8. Széles, derékszögben meghajlított vaspánt. (Ltsz.: 82.10.66, 21. kép 112.)

9. Négyszög átmetszetű lapos fejű vasszeg. (Ltsz.: 82.10.37, 21. kép 113.)

10–30. Az előzővel azonos vasszegek töredékei. (Ltsz.: 82.10.36, 35, 177, 179, 111, 112, 109, 183, 187, 193, 228, 139, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 180, 181, 182)

Köemlék

1. Mészko relief, férfi torzó ábrázolással. Villán köpeny, kezében koszorú. Síremlékről származó töredék. (89.3.1. 22. kép 114.)⁸⁴

Érmek⁸⁵

1. Erősen korrodált meghatározhatatlan római nagybronz. (2. sz.). (Ltsz.: 82.10.230, 22. kép 121.)

2. Iulia Mamaea denarja (227.), Róma városi veret. BMC 440. (Ltsz.: 82.10.30, 22. kép 115.)

3. III. Gordianus antoninianusa (240.), Róma városi veret. RIC 39. (Ltsz.: 82.10.31, 22. kép 116.)

4. Gallienus antoninianusa (259–268.), Róma városi veret. RIC 166.k. (Ltsz.: 82.10.32, 22. kép 117.)

5. Salonina bronz antoninianusa (253–268.), Róma városi veret. RIC 24. (Ltsz.: 82.10.113, 22. kép 120.)

6. Salonina bronz antoninianusa (253–268.). (Ltsz.: 82.10.231, 22. kép 122.)

7. Gallienus antoninianusa (259–268.). (Ltsz.: 82.10.57, 22. kép 119.)

8. I. Licinius bronz érme (313–315.), sisciai veret. RIC VII.k. (Ltsz.: 82.10.40, 22. kép 118.)

9. Erősen korrodált 4. századi as. Spes rei publicae típus. Constantinus dinasztia (355–361.). (Ltsz.: 82.10.229)

10. Erősen korrodált meghatározhatatlan római középbronz. (Ltsz.: 82.10.214)

A leletanyag elemzése

A villa leletanyaga eléggé szegényes. Részben kevés számú,⁸⁶ részben pedig nélkülözi a látványos, díszes kivitelű tárgyakat. Ennek egyik oka nyilvánvalóan az, hogy a terület egy részét a feltárás előtt legyalulták, s többnyire a római kori szintek alatti rétegekben voltunk kénytelenek dolgozni. Így a leletanyag szintenkénti – a rétegek alapján történő – elkülönítésére sem volt lehetőségünk.

A feldolgozás során táblázatba foglaltuk az előkerült leletek területi megoszlását (I. táblázat), s ugyanezt a villa alaprajzára vetítettük. (23. kép) Bár az e vizsgálatból levonható következtetéseknek határt szabnak a már fentebb említett leletkörülmények, valamint az összehasonlító anyag hiánya, mégis tehetünk néhány kisebb megfigyelést. Így pld. feltűnő, hogy a villa területének középső része gyakorlatilag – néhány sérült viseleti tárgyon kívül – alig tartalmazott leletet, ami annál is inkább különös, mivel a földgyaluk éppen azt a részt kímélték meg a legjobban. Ezzel szemben a feltárt terület ÉK-i, DK-i és ÉNy-i része viszonylag gazdag leletekben, s különösen a villán kívüli részekből kerültek elő leletek. Ezek a megfigyelések arra utalnak, hogy a villát lakói tervszerűen ürítették ki és hagyták el, az utókorra mindössze a villán kívül gyűjtött hulladékot hagyva. (Mint már volt szó róla a villán kívüli részből kerültek elő az állatsontok is.)

Az előkerült leletanyag anyagfajta szerinti megoszlását mutatja a II. sz. táblázat. A táblázatból kitűnő összetétel – vagyis a kerámia arányának nagysága a többi anyagfajtaival szemben – a római villák esetében átlagosnak mondható.⁸⁷

A kerámialeletek területi és típusonkénti megoszlását mutatja a III. táblázat. Az import kerámia aránya kicsi, eloszlása egyenletes. Főleg Rheinzabernből származó terra sigillata darabokat találunk köztük, melyek a 2. sz. második felétől kezdődően a 3. sz. második feléig terjedő időszakban készültek. A vörös festésű és a nyersszínű kerámia zömmel a feltárt terület K-i részén összpontosul, s párhuzamaikat főleg a polgárvárosi fazekastelepek anyagából ismerjük. A római kor későbbi szakaszára inkább jellemző szürke szemcsés anyagú kerámia – mellyel a későrómai temetőkből is gyakran találkozhatunk – a feltárt terület É-i részén van túlsúlyban, bár kisebb mennyiségben megtalálható más területeken is.

A villa kormeghatározása szempontjából fontos éremanyag megoszlását mutatja a IV. sz. grafikon. E kevés számú éremanyagból az éremforgalomra vonatkozó messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, néhány kisebb megfigyelést azonban tehetünk. A 3. sz. elejétől kezdődően találunk érmet folyamatosan a területen. Szembeötlő az érmek számának hirtelen növeke-

dése a 3. sz. második harmadának végén. Ettől az időponttól, kis kihagyásokkal, a 4. sz. hatvanas éveig kíséretük nyomon az érmekeket.

A leletanyagban külön figyelmet érdemel egy kis együttes, mely a villában folyó gazdasági tevékenységek egyikére utal. A villa D-i részéből előkerült bronz drótok (Ltsz.: 82.10.185), egy félig kész, fibulához tartozó tű (Ltsz.: 82.10.184), valamint a nyersanyagként használt trapéz átmetszetű bronz rudacsákák (Ltsz.: 82.10.175) valószínűleg egy javító műhelyhez tartoztak, mely a villa D-i részén, esetleg a főépület helyiségeinek valamelyikében lehetett.⁸⁸

Ugyancsak kiemelhetjük a leletanyagból a kis Venus terrakotta szobrocska töredékeit (Ltsz.: 82.10.38–39). Nagy a valószínűsége annak, hogy a villa korábbi periódusában egy kis háziszentély berendezéséhez tartozott, melynek a felmenő falak pusztulása miatt már nincs nyoma. Később – talán a vallási jellegű 8., 9. sz. helyiségek kiépülésével egyidőben – elveszítette jelentőségét, és akkor kerülhetett a villa hulladékai közé.

Az eredmények értékelése és villánk helye az Aquincumot környező villagazdaságok között

Az épület fentebb tárgyalt építészeti sajátosságainak és a leletanyag elemzéséből nyert adatok együttes értékelésével kapunk teljes képet a villáról és a környező gazdaságról. (24. kép)

A villaépület magját (1. periódus) a markomann háborúkat követően, a 2. sz. utolsó évtizedeiben emelheték. A leletanyagban még érezhető a markomann háborúk előtt termelő aquincumi fazekasműhelyek termékeinek hatása, de a korjelző leletek már tipikusan a háború utáni időszakból származnak. Az épület alaprajza a Pannoniában is kedvelt középfolyosós elrendezést mutatja, bejáratánál porticussal, mögötte pedig nyitott udvarral. Hiányoznak a kényelmi berendezések (padlófűtés, vezetékes víz), és nincsenek olyan díszítőelemek, mint a környező hegyek villáiban.⁸⁹ Így rendeltetését tekintve elsősorban gazdasági jellegű építmény lehetett, melynek egy-két szobáját lakószobának használták. Erre utal a termékenység kultusszal összefüggő Venus terrakotta is, mely ebben a periódusban állhatott a villaépület szentélyében. Ebből a periódusból elsősorban az épület K-i feléből származnak leletek, s a nagyrészt kerámiaanyag zöme a környező fazekastelepek edényégető kemencéiből került ki.

Nyilván a villa körüli gazdaság fejlődése tette szükségessé a 2–3. sz. fordulóján és a 3. sz. elején az épület bővítését (2. periódus). Ekkor vették körül a nyitott udvart raktár, műhely esetleg istálló céljait szolgáló helyiségekkel. Az import kerámia nagyobb aránya, a pénz megjelenése a leletanyagban virágzásnak indult gazdaságra utalnak.

Ezt a fejlődést a 3. sz. hatvanas éveiben az Aquincumot ért barbár támadás⁹⁰ megzavarta. Bár konkrét pusztulási réteget nem találtunk, több jel is mutat arra, hogy a villa lakói nem folytathatták megszokott életüket. Nyilván ekkor kényszerültek arra, hogy a villán belül, a 10. sz. helyiségbe temessék el halottukat, s az éremleletek számának hirtelen növekedése is indokolható a villa pánikszerű, de rövid ideig tartó elhagyásával.⁹¹

A 3. sz. vége felé azonban ismét fejlődésnek indult a villa környéki gazdaság. Bár nem jutnak el a villa lakóihoz a korra jellemző import áruk, s nem alkalmaznak továbbra sem luxus igényű díszítőelemeket, mégis új arculatot adnak az épületnek az É-i helyiség-sor kiépítésével (3. periódus).

A 4. sz. folyamán a gazdasággal kapcsolatos bővítéssel, átalakítással már nem találkozunk. Kisebbségi hozzáépítések történhetnek (4. periódus), de ezek mértéke és kivitele nem változtatta meg a villa arculatát. A legjelentősebb – azonban nem a gazdasággal összefüggő – változtatás a 8., 9. helyiségek kialakítása volt a nyitott udvarban. Ez a vallási életben végbement 4. sz.-i átalakulást tükrözi, s így esetleg a kereszténység terjedéséhez kapcsolható.⁹²

A villa valószínűleg egészen a provincia feladásáig lakott volt. Erre utalnak az éremanyagban a 4. sz. második feléből származó darabok, valamint a kerámia anyagnak az a része, amely a késő római kori temetők anyagával mutat rokonságot. Az utóbb említett leletanyag aránya azonban viszonylag kicsi a korábbi periódusok anyagához képest. Ez arra utalhat, hogy a 4. sz. közepétől a gazdaság kiterjedése és jelentősége fokozatosan csökkent. A villa elhagyása nem köthető konkrét pusztulási réteghez. Inkább valószínű, hogy a villa lakói összeszedve ingóságait csatlakoztak a provincia feladása körüli években a Pannoniából nyugati irányba menekülő tömegekhez.⁹³

A fent vázolt kép megfelel az aquincumi villagazdaságok kialakulásával és fejlődésével kapcsolatos eddigi ismereteinknek,⁹⁴ ugyanakkor újabb adatokkal egészíti azokat ki.

Elsőként merül fel az a kérdés, hogy mekkora volt a gazdaság, melynek minden bizonnyal főépületét⁹⁵ sikerült feltárnunk. Az épület teljes alapterülete 500–600 m² között lehetett, ami Pannoniában egy „középbirtok” nagyságú földterülethez tartozó villának felel meg.⁹⁶ A római „középbirtok” nagysága koronként és provinciánként igen eltérő képet mutat.⁹⁷ Aquincumban a kutatás a „középbirtok” nagyságát 3–4 km²-ben határozta meg.⁹⁸ Ez kb. 1,5–2 iugerumot tesz ki, ami pl. Kisásziában csupán egy közepes nagyságú fundusnak felel meg.⁹⁹ Idevonatkozó írásos emlékek hiányában csupán topográfiai adatokra támaszkodhatunk, hogy a gazdaság kiterjedését megállapíthassuk. Már leírtuk, hogy a villa három római kori főútvonal által határolt területen fekszik. É-on a polgárvárosból Ny felé induló, Ny-on a hegyek lábánál ÉNy felé tartó, K-en a polgárvárost és a légiótábort összekötő út zárja közre. D-i irányban a polgárváros D-i temetője fekszik a villától 600–800 m távolságra. Az említett utak és a temető által bezárt terület kb. 4 km², ami megfelel az eddigi becslési adatoknak.¹⁰⁰ Erről a területről villánkon kívül más, birtokközpontú utaló emlék eddig nem került elő.¹⁰¹

A következő kérdés az, hogy hogyan illeszkedik villánk a körülötte elterülő gazdasággal az aquincumi municipium territoriumán létesült birtokrendszerbe.¹⁰² A térképen vizsgálva az Aquincum környéki villák és villára utaló épületmaradványok elhelyezkedését (5. kép) rögtön feltűnik, hogy azok zömmel két fő útvonalra fűződnek.¹⁰³ Az egyik a legiós tábor a polgárvárossal összekötő, s a polgárvárosból É felé induló útvonal. Erre fűződnek D-ről É felé a Kaszás dűlőben, a Mocsaras

dűlőben,¹⁰⁴ a Csillaghegyen¹⁰⁵ valamint Békásmegyeren¹⁰⁶ feltárt villák. A másik vonal a katonavárostól Ny-ra lévő, ÉNy-i irányba haladó út, a hegyek lábánál. Erre az útra fűződnek, ugyancsak D-ről É felé a Szépvölgyi úti,¹⁰⁷ a Kapucinus dombi,¹⁰⁸ a táborhegyi,¹⁰⁹ a testvérhegyi¹¹⁰ és a csúcshegyi¹¹¹ villák. A főútvonalakról leágazó kisebb utak mentén állhattak a pálvölgyi¹¹², a mátyáshegyi¹¹³ valamint az aranyhegyi¹¹⁴ villák.

A villák egymástól való távolsága szabályszerűséget mutat,¹¹⁵ 1 illetve 2 km-re feküdtek egymástól. A villák nagyjából hasonló elosztását figyelték meg Scarbantia territoriumán¹¹⁶, valamint tőlünk Ny-ra lévő provinciák egyes területein is (pl. München - Denning-i¹¹⁷, Hölstein-i¹¹⁸ villák körzetében). Scarbantia esetében még az is kimutatható volt, hogy a város vagy az utak közelsége sűrűbbé tette a gazdasági központok megjelenését.¹¹⁹ Aquincum esetében a Csúcshegy, a Testvérhegy és az Aranyhegy, valamint a Mátyáshegy jelenthette a kedvelt, sűrűbben parcellázott és nyilván drágább telkeket. Erre utal az előbb felsorolt helyeken feltárt villák gazdagabb kivitele és jobb felszereltsége.¹²⁰

Ez a szabályszerűség valószínűleg Aquincum esetében is összefüggésbe hozható a municipium territoriumának felméréseivel (*limitatio*).¹²¹ Példaként említhetjük Colonia Augusta Raurica territoriuma limitatiojának helyreállítását,¹²² melybe beleillenek a város körzetében feltárt majorságok és villák.¹²³ Nem szükséges azonban, hogy a város határának felmérése és egy kisebb területen belüli villák, majorsági központok szabályszerű elosztása egybeessen,¹²⁴ ugyanis a felmérés és a településrendszer nem feltétlenül függ össze. Különböző korú és más tengelyből kiinduló, helyi jelentőségű felmérések voltak pl. Aventium-Avenches territoriumán.¹²⁵ Anélkül, hogy a kérdés részletesebb tárgylásába bocsátkoznánk, az aquincumi municipium territoriumán elhelyezkedő villák fekvéséből és datálásából¹²⁶ a terület többféle, különböző korú, regionális jelentőségű felmérését feltételezhetjük.¹²⁷

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy ha az eddig ismert adatokat térképre vetítjük, akkor egy a fő útvonalakra tájolt, szabályos nagyságú telkekből álló birtokrendszer körvonalai kezdenek kibontakozni Aquincum territoriumán.

Függelék

Az aquincumi municipium territoriumán előkerült villák illetve villákra utaló lelőhelyek listája¹²⁸ (5. kép):

1. *Békásmegyer-téglagyár* – villa – Póczy 1970
2. *Békásmegyer* (Vicus Vindonianus) – telep – Nagy T. 1973
3. *Csillaghegy-Árpád u. 6.* – köemlék – Póczy 1975
4. *Csillaghegy-Pusztakúti u. 3.* – temetkezés – MNM Adattár 23. Cs. I.
5. *Római fürdő* (HÉV állomástól D-re) – feltételezett villa – Alföldy G. terepbejárása 1960. BTM Adattár 1092–79
6. *Aranyhegy* (K-i lejtő alatt) – feltételezett villa – Alföldy 1960
7. *Aranyhegy* (DNY-i lejtő) – feltételezett villa – Alföldy 1960
8. *Aranyhegy* (22615 Hrsz) – temetkezés – Nagy T. 1973
9. *Aranyvölgy* – feltételezett őrtorony – Alföldy 1960
10. *Testvérhegyi dűlő-Lepold téglagyár* – villa – Garády 1936
11. *Testvérhegyi út 26.* (20217 Hrsz) – köemlék – König A. terepbejárása, 1966. BTM Adattár 681–78.
12. *Testvérhegy* (20412 Hrsz) – temetkezés és feltételezett villa BTM Adattár 887–79; Alföldy 1960
13. *Testvérhegy-Farkastorki lejtő 39.* (20539/7 Hrsz) – temetkezés – Kaba 1959
14. *Csúcshegy* (21480 Hrsz) – villa Szilágyi 1949
15. *Csúcshegy* (21505 Hrsz) – temetkezés – Garády S. ásatásai naplója, 1934. BTM Adattár 165–79
16. *Csúcshegy* (É-i lejtő) – feltételezett őrállomás – Alföldy 1960
17. *Csúcshegy – 2. dűlő* – villa – Nagy L. 1937
18. *Csúcshegy* (20841 Hrsz) – temetkezés BTM Adattár 165–79
19. *Csúcshegy* (20764 Hrsz) – temetkezés BTM Adattár 165–79
20. *Csúcshegy – Csúcshegyi árok* – feltételezett villa – Alföldy 1960
21. *Kaszás dűlő* – Csikós u.
22. *Táborhegy – Jablonkai út 15/a.* – temetkezés – Póczy 1964
23. *Táborhegy – Jablonkai út 7.* – temetkezés – Nagy L. 1945
24. *Táborhegy* (2406–2409 Hrsz) – temetkezés – Nagy L. 1935
25. *Táborhegy* (16882 Hrsz) – villa – Nagy T. 1973
26. *Táborhegy* (16832 Hrsz) – temetkezés BTM Adattár H 186–79
27. *Táborhegy – Táborhegyi út 14.* – temetkezés – Nagy L. 1945
28. *Táborhegy* (16887/5 Hrsz) – temetkezés BTM Adattár 186–79
29. *Táborhegy – Táborhegyi út eleje* – köemlék – Szilágyi 1943
30. *Kapucinus domb* (3204 Hrsz) – villa – Wekerle 1885
31. *Testvérhegy (?) – Weber féle szőlő* – feltételezett villa – Wekerle 1885
32. *Remetehegy* (16439 Hrsz) – temetkezés – Nagy T. 1973
33. *Remetehegy – Remetehegyi út 33.* – temetkezés – Nagy L. 1945
34. *Szépvölgyi út – Pálvölgyi barlang* – villa – Nagy T. 1943

35. *Mátyáshegy – Budaiújlak – fejtételezett villa – AÉ I. 2/3 /1868–69*
 36. *Szépüvölgyi út 41. – villa – Nagy T. 1956*
 37. *Daru utca 7. – temetkezés – Nagy T. 1973*
 38. *Boróka u. 14. – temetkezés – Nagy T. 1973*

39. *Szemlőhegy – Pusztaszeri út – Józsefhegyi út sarok – temetkezés – Pető 1984/2*
 40. *Szemlőhegy – Fajd u. – temetkezés – Nagy L. 1935*
 41. *Szemlőhegyi út 23. – temetkezés – Nagy L. 1945*

A villa leleteinek területi megoszlása

I. táblázat

Lelőhely Leltári szám	Érem	Kerámia	Bronz tárgy	Vas tárgy	Egyéb (csont, üveg)	Össz.
Felső kevert réteg 82.10.41–66.	1	14		8	3	26
K-i rész felső kevert réteg 82.10.1–32.	3	24	3		2	32
Középső rész kevert réteg 82.10.38–40.	1				2	3
D-i rész felső kevert réteg 82.10.33–37.			1	4		5
I.szelvény 82.10.67–113.	1	41		4	1	47
III.szelvény 82.10.114–174.		58	1	1	1	61
V.szelvény 82.10.175–183.			2	7		9
VI.szelvény 82.10.184–186.			2		1	3
VII.szelvény 82.10.187.				1		1
VIII.szelvény 82.10.188–192.		4	1			5
IX.szelvény 82.10.195.				1		1
X.szelvény 82.10.193–194.				1	1	2
XIII.szelvény 82.10.196–197.		2				2
XIV.szelvény 82.10.198–214.	1	11		2	3	17
XV.szelvény 82.10.215–231.	3	10	3	1		17
	10	164	13	30	14	231

II. táblázat

A villa leleteinek anyagfajta szerinti megoszlása

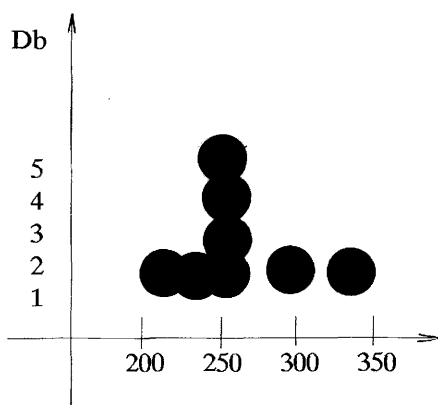
	Db.	%
Kerámia	164	71
Vastárgy	30	13
Bronztárgy	13	5,6
Érem	10	4,4
Egyéb (üveg, csont)	14	6

A kerámia anyag megoszlása

	Import	Mázás	Vörösre festett	Nyers színű	Szürke finom	Szürke szemcsés	
Felső kevert réteg	2	1	2	2		7	14
K-i rész felső kevert réteg	3		4	2	2	13	24
Középső rész kevert réteg							
D-i rész kevert réteg							
I.szelvény		1	3	6	4	27	41
III.szelvény	6		8	7	4	33	58
V.szelvény							
VI.szelvény							
VII.szelvény							
VIII.szelvény				3		1	4
IX.szelvény							
X.szelvény							
XIII.szelvény	1				1		2
XIV.szelvény	1		1	1		8	11
XV.szelvény			1	1	1	7	10
	13	2	19	22	12	96	164

IV. grafikon

Érmek a villából

Rövidítések

AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest	Bánki 1979	Zs. Bánki: Keramik. in: Forschungen in Gorsium im Jahre 1976. ARegia 17 (1979) 206–213.
Alföldy 1959	Alföldy G.: Municipális közép-birtok Aquincum környékén. AT VI (1959) 19–30.	Bánki 1980	Zs. Bánki: Keramik. in: Forschungen in Gorsium im Jahre 1977/78. ARegia 18 (1980) 196–206.
ARegia	Alba Regia, Székesfehérvár	Bilkei-Solti 1976	I. Bilkei – J. Solti: Hauskeramik. in: Römische Forschungen in Zalatölvő 1974. AAH 28 (1976) 178–192.
AT	Antik Tanulmányok, Budapest		
AÉ	Archaeologiai Értesítő, Budapest		
AH	Archaeologia Hungarica, Budapest		

- Bíró* 1974 *M. Bíró*: Roman Villas in Pannonia. AAH 26 (1974) 23–57.
- BJ Bonner Jahrbücher, Bonn
- BMC *H. Mattingly*: Coins of the Roman Empire in the British Museum. London 1923–1950.
- BpR Budapest Régiségei, Budapest
- Bónis* 1942 *É. Bónis*: Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Diss-Pann II.20. Budapest 1942.
- BTM Budapesti Történeti Múzeum
- Burger* 1985/86 *A.S. Burger*: The Roman Villa and Mausoleum at Kővágószőlős, near Pécs (Sopianae). Excavations 1977–1982. JPMÉ 30–31 (1985–86) 65–228.
- Cüppers* 1979 *H. Cüppers*: Römische Villa Ot-rang, Mainz 1979.
- Czysz* 1974 *W. Czysz*: Der römische Gutshof in München-Denning und die römerzeitliche Besiedlung der münchener Schottebene. Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung, München 1974.
- DissPann Dissertationes Pannonicae, Budapest
- Erdélyi* 1974 *Erdélyi G.*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974.
- Fellmann* 1951 *R. Fellmann*: Die gallo-römische Villa-Rustica von Hinterbohl bei Hölstein. Baselbieter Heimatbuch V/1951/1–52.
- Fitz* 1965–66 *J. Fitz*: Der Philippus Münzfund von Tác. ARegia 6–7 (1965–66) 169.
- Fülep* 1977 *F. Fülep*: Roman Cemeteries on the Territory of Pécs (Sopianae). Fontes AH Budapest 1977.
- Gabler* 1973 *D. Gabler*: Der römische Gutshof von Fertőrákos – Golgota. AAH 25 (1973) 139–176.
- Gabler* 1976/1 *D. Gabler*: Die Sigillaten der Hercules-villa. AAH 28 (1976) 3–77.
- Gabler* 1976/2 *D. Gabler*: Sigillaten. in: Römische Forschungen in Zalalövő 1974. AAH 28 (1976) 160–169.
- Garády* 1936 *Garády S.*: Ásatások az óbudai Lepold-téglagyár mellett. AÉ 49 (1936) 88–96.
- Garbsch* 1982 *J. Garbsch*: Terra Sigillata. Ein Weltreich im Spiegel seines Luxusgeschirrs. Katalog der Ausstellung, München 1982.
- Gose* 1950 *E. Gose*: Gefässtypen der römischen Keramik in Rheinland. BJ Beiheft I. 1950.
- Hajnóczy* 1975 *Hajnóczy Gy.*: Pannonia villaépítészete. Építés-Építészettudomány VII.1–2 (1975) 1–61.
- Hajnóczy* 1987 *Hajnóczy Gy.*: Pannonia római romjai. Budapest 1987.
- Heimberg* 1977 *U. Heimberg*: Römische Landvermessung. Stuttgart 1977.
- Iványi* 1935 *Iványi D.*: A pannoniai mécsesek. DissPann II. 2. Budapest 1935.
- Jobst* 1981 *W. Jobst*: Die römische Villa Logig und ihre Mosaiken. Salzburg 1981.
- Jones* 1964 *A. H. M. Jones*: The Later Roman Empire. A social economic and administrative survey. Oxford 1964.
- JPMÉ A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
- Kaba* 1959 *Kaba M.*: Későrómai sírok a Fényes E. utcában. BpR XIX (1959) 157–165.
- Katona Győr* 1979 *Zs. Katona Győr*: Gläser. in: Römische Forschungen in Zalalövő 1977. AAH 31 (1979) 383–385.
- Kuzsinszky* 1932 *Kuzsinszky B.*: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban. BpR XI (1932).
- Laur-Belart* 1938 *R. Laur-Belart*: Limitation der Colonia Raurica. Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte 30 (1938) 122–124.
- Lányi* 1972 *V. Lányi*: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. AAH 24 (1972) 53–213.
- Maróti-Topál* 1980 *É. T. Maróti – J. Topál*: Szentendre római kori temetője. StCom 9 (1980) 95–172.
- MNM Magyar Nemzeti Múzeum
- Mócsy* 1962 *A. Mócsy*: Pannonia. PWRE Suppl. Vol. IX. Stuttgart 1962.
- Mócsy* 1974 *A. Mócsy*: Pannonia and Upper Moesia. London and Boston 1974.
- Mócsy* 1984 *Mócsy A.*: A római kor. in: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest 1984. 199–264.
- Modrijan* 1969 *W. Modrijan*: Römerzeitliche Villen und Landhäuser in der Steiermark. Graz 1969.
- Nagy L.* 1935 *Nagy L.*: Aquincumi múmiatemetkezések. DissPann I. 4. (1935) 8–34.
- Nagy L.* 1937 *Nagy L.*: A csúcshegyi római villa Obudán. BpR XII (1937) 27–60.

<i>Nagy L.</i> 1945	<i>Nagy L.</i> : A budai hegyvidék újabb szórványos sírleletei BpR XIV (1945) 535–555.	PWRE	problémái. AÉ 113 (1986) 15–31.
<i>Nagy T.</i> 1956	<i>Nagy T.</i> : Héraklész bronzszoborcskája Óbudáról. BpR XVII (1956) 9–24.	RFüz	Pauly-Wissowa: Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
<i>Nagy T.</i> 1973	<i>Nagy T.</i> : Budapest története az őskortól a honfoglalásig. Budapest története I. Budapest 1973. 39–217.	RIC	Régészeti Füzetek, Budapest <i>H. Mattingly—E. A. Sydenham</i> : The Roman Imperial Coinage. London 1923–1951.
<i>Ottományi-Gabler</i> 1985	<i>Ottományi K.-Gabler D.</i> : Római telepek Herceghalom és Páty határában. StCom 17 (1985) 85–272.	<i>Stohler</i> 1964	<i>H. Stohler</i> : Zur Limitation der Kolonie Augusta Raurica. Vermessungstechnische Untersuchung. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 8 (1946) 65–79.
<i>Pető</i> 1975	<i>Pető M.</i> : Bp. III. Csillaghegy-Árpád u. 6. RFüz SerI. No. 28. (1975) 49.	StCom	Studia Comitatus, Budapest
<i>Pető</i> 1976	<i>Pető M.</i> : Római kori sírépítmény és szentély darabjai Csillaghegyen. BpR XXIV 1 (1976) 215–220.	<i>Szilágyi</i> 1943	<i>Szilágyi J.</i> : Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936–1942. évek folyamán. BpR XIII (1943) 337–359.
<i>Pető</i> 1984/1	<i>Pető M.</i> : Régészeti kutatások a Kaszás dűlő területén. BpR XXV (1984) 275–291.	<i>Szilágyi</i> 1949	<i>Szilágyi J.</i> : Úti órállomás a Csúcshegy tövében. AÉ 7 (1949) 67–71.
<i>Pető</i> 1984/2	<i>Pető M.</i> : Bp. II. Pusztaszeri út–Józsefhegyi út sarok. RFüz SerI. No. 37. (1984) 38.	<i>Thomas</i> 1964	<i>E. B. Thomas</i> : Römische Villen in Pannonien. Budapest 1964.
<i>Póczy</i> 1956	<i>K. Póczy</i> : Die Töpferwerkstätten von Aquincum. AAH 7 (1956) 73–136.	<i>Wekerle</i> 1885	<i>Wekerle L.</i> : Régészeti ásatásaim az ún. Kapuczinus dombon. AÉ 5 (1885) 20–24.
<i>Póczy</i> 1964	<i>Póczy K.</i> : Újabb aquincumi miasír. AÉ 91 (1964) 176–189.	<i>White</i> 1970	<i>K. D. White</i> : Roman farming. London 1970.
<i>Póczy</i> 1970	<i>Sz. Póczy K.</i> : A békásmegyéri villa és az Aquincum környéki gazdaságok a markomann háborúk után. BpR XXII (1970) 85–100.	<i>Zsidi</i> 1981	<i>Zsidi P.</i> : Bp. III. Kaszás dűlő–nyugati rész (Hrsz. 19755). RFüz SerI. No. 34 (1981) 30.
<i>Póczy</i> 1986	<i>Póczy K.</i> : Aquincumi kutatások (1973–1982) és a városi ásatás	<i>Zsidi</i> 1987	<i>Zsidi P.</i> : A Budapest XI. kerületi Gazdagréten feltárt 4–5. századi temető. Communicationes Archaeologicae Hungariae (1987) 45–72.

Egyéb rövidítés

VITÉV Villamosenergiaipari Tatarozó és Építő Vállalat

Jegyzet

1. Az utolsó, új adatokat is közlő munka *Póczy* 1970.
2. Az aquincumi municipiumtól Ny-ra eső területen csupán néhány leletmentést végeztek. *Pető* 1976, 1984/2.
3. A közeljövőben az állami beruházások elérik a római villaövezet területét is. A Mocsáros dűlői ltp. építését megelőzően már megindult a régészeti feltárás. Eredménye többek között egy római kori majorság több épületének feltárása. A kutatást Máriy Erzsébet végzi. Tervbe vették egy magán-erős lakótelep építését az Aranyhegyen. Ugyancsak magán-erős építkezés hozta felszínre Csillaghegyen egy nagyobb méretű villa alapjait is.

Ezt a munkát *Pető* Mária vezeti. Ez újabb kutatások befejezésével és eredményeik közzétételével remélhetőleg kiegyenlítettebbé válik az Aquincum-kutatás.

4. Ezúton szeretném megköszönni a Villamosenergiaipari Tatarozó és Építő Vállalatnak (VITÉV), hogy munkánkat támogatta és anyagilag is segítette.
5. A leletmentésről *Zsidi* 1981, 30.; valamint összefoglalás az eredményekről, *Hajnóczy Gyula* rekonstrukciós rajzával in „Das römische Budapest” Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum. Münster/Lengerich 1986, 133–135.

6. Ezekről az épületekről legújabban *Póczy* 1986, 67.lj., 6. kép.
7. A Kaszás dűlő területén az ismert római kori főútvonal által határolt területen több ízben is kerültek elő útrészletek. (Zsidi Paula publikálatlan ásatásai 1978/81.)
8. *Pető* 1984/2,275.1.lj.
9. Ilyen kis kiemelkedésen feküdt pl. a Katsch a.d. Mur-i villa is. *Modrijan* 1969,7.
10. Pl. a csúcshegyi villa – kis eltéréssel K felé – É-i irányba tájolt, míg a békásmegyéri villának K felé nyílik a bejárata (*Hajnóczy* 1975, 9. ,10. kép). A rétegvonalas térképen (5. kép) jól látszik, hogy az említett villák tájolását az határozta meg, hogy a hegynek milyen irányú lejtőjén helyezkedtek el.
11. A középfolyosós típusú villákról ld. *Hajnóczy* 1975, 57–58.
12. Alaprajzukat ld. *Hajnóczy* 1975, 14., 11. kép.
13. *Hajnóczy* 1975, 11., 14., 13. képek
14. A 3–6. sz. helyiségek funkcióját a rendelkezésünkre álló ásatási adatokból nehéz volt eldönteni. Az 5. sz. helyiség terrazzopadlója ill. az innen előkerült főleg viseleti tárgyak inkább arra utalnak, hogy lakószobákkal van dolgunk. Más leletek azonban (félkész termékek), valamint némely analógia (*Hajnóczy* 1975, 34.) alapján feltételezhetjük, hogy munkaszobák ill. műhely céljait szolgálták.
15. *Hajnóczy* 1975, 5.
16. *Hajnóczy* 1975, 13. kép; *Thomas* 1964, 67. kép
17. *Fellmann* 1951, 16. A Hinterbohl bei Hölstein-i villa rustica gazdasági része nem egy nyitott udvar, hanem egy fedett csarnok köré épült.
18. Az egyszerű döngölt agyagpadló gyakran előfordul még díszesebb kivitelű villák lakószobáiban is. Pl. Eisenstadt: *Thomas* 1964, 140.; Otrang: *Cüppers* 1979, 9.
19. *Cüppers* 1979, 12. ill. 22. kép (a 27. és 28. helyiségek).
20. A mi két helyiségünkkel azonos elrendezést mutat, de nagyobb méretű pl. az örvényesi *Hajnóczy* 1975, 31., a fertőféhéregyházi *Thomas* 1964, 70. kép, az otrangi *Cüppers* 1979, 13. kép villák előcsarnokos szentélyei, melyeket az ókeresztény vallás 4. sz.-i terjedésével hoznak összefüggésbe. A Loig-i villa hasonló alaprajzú helyiségeit 2/3. sz.-i gallo-római típusú szentélynek határozza meg közreadója *Jobst* 1981, 18. kép. Hasonló elrendezésű, önmagában álló épületet lakóháznak határoz meg *Ottományi – Gabler* 1985, 187.
21. *Hajnóczy* 1975, 5.
22. Pl. Fertőféhéregyház – *Hajnóczy* 1975, 33., 13. kép, Örvényes – *Hajnóczy* 1975, 30–31., Hölstein – *Fellmann* 1951, 16.
23. Ld. a fertőrákosi villa rustica esetében: *Gabler* 1973, 3. kép
24. A Loig-i villa helyiségsora 43 m hosszan húzódott. *Jobst* 1981, 22. kép
25. *Jobst* 1981, 39.
26. Pl. Loigban *Jobst* 1981, 39.
27. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Alice Choyke-nak, aki az állatsont anyag elemzését és értékelését elvégezte.
28. *Hajnóczy* 1975, 60. ill. 30., 34.
29. Örvényes – *Hajnóczy* 1975, 30.; *Thomas* 1964, 108., Fertőféhéregyház – *Thomas* 1964, 136., Otrang – *Cüppers* 1979, 39.
30. Loig, D épület – *Jobst* 1981, 47. a 3. sz.-ra datálja. A falazási technikáról ld. *Hajnóczy* 1987, 26–27.
31. Pl. Örvényes – *Hajnóczy* 1975, 30.
32. A leletanyag a BTM Régészeti Osztályán a 82.10.1–231. ltsz. alatt került nyilvántartásba.
33. *Gabler* 1976/1, 45., 20. kép 12.; *Garbsch* 1982, 66. kat. sz. 280.
34. *Gabler* 1976/2, 164., 17. kép 4.
35. *Gabler* 1976/1, 15., 10. kép 114.
36. *Garbsch* 1982, 72., kat. sz. 318.
37. *Gabler* 1976/1, 43., 19. kép 2.
38. *Gose* 1950, 195.
39. Ez a típus későrómai kori temetőekben is előfordul, pl. *Fülep* 1977, 22. t. 4.
40. Ezekről összefoglalóan *Póczy* 1956, 73–136.
41. *Gabler* 1973, 156., 12. t. 8.; datálása 169.
42. *Gabler* 1973, 169.
43. *Gabler* 1973, 14. kép 12.
44. *Bónis* 1942, XXIX/1. típus; e típus előfordulásáról *Gabler* 1973, 162.
45. A gázgyári fazekastelep termékei között volt számos hasonló *Kuzsinszky* 1932, 355.; datálására *Póczy* 1956, 111.
46. Hasonló került elő a Kiscelli utcai fazekasműhelyből, *Póczy* 1956, 4. kép 17.
47. *Gabler* 1973, 169.
48. Későrómai kori környezetből ld. *Fülep* 1977, 13., 3. t. 2.
49. Zalalövő, 2. sz.-i rétegből *Bilkei-Solti* 1976, 36. kép 6.
50. *Bilkei-Solti* 1976, 37. kép 8.
51. Hasonló ismert a gázgyári fazekastelepről: *Póczy* 1956, VII. t. 17.
52. *Gabler* 1973, 16. kép 2.; datálására 166., 146. lj.
53. Későrómai kori temetőkből ismert ez a típus. Pl. Bp. XII. ker. Gazdagrét, későrómai kori temető *Zsidi* 1987, 8. kép, 59. sír 11. sz. korszó; ill. Pécs *Fülep* 1977, 5. t. 5.
54. Ugyanilyen peremkiképzésű: Szentendre 106. sír *Maróti-Topál* 1980, 40. t. 4.
55. Hasonló volt a gazdagréti 59. sír 12. sz. korszója *Zsidi* 1987, 9. kép
56. *Lányi* 1972, 43. kép 2.
57. *Lányi* 1972, 43. kép 3.
58. *Lányi* 1972, 40. kép 6.
59. Pécs R/18. sír *Fülep* 1977, 2. tábla 5.
60. *Bilkei-Solti* 1976, 47. t. 56.
61. *Lányi* 1972, 43. kép 9.
62. Gyakori melléklet 3. sz.-i sírokban, pl. Bp. III. Kaszás dűlő – Raktárrét római kori temető 310. sír (*Zsidi P.*, A Kaszás dűlő – Raktárréti római kori temető elemzése. 1984. Doktori disszertáció kézírata). LXV. t. 310. sír 2.
63. *Maróti-Topál* 1980, 30. t. 5.

64. *Bilkei-Solti* 1976, 57. kép 91.
65. *Bilkei-Solti* 1976, 43. kép 44.
66. Hasonló Zalalövön *Bilkei-Solti* 1976, 39. kép 22.
67. *Bilkei-Solti* 1976, 48. kép 60.
68. *Bilkei-Solti* 1976, 52. kép 72.
69. *Maróti-Topál* 1980, 5. t.
70. *Gabler* 1973, XXXVII. t. 3., 4.
71. *Gabler* 1973, 164.
72. *Iványi* 1935, XLVIII. t. 1.; XV. típus
73. *Iványi* 1935, XLVIII. t. 1.; XV. típus
74. *Bánki* 1980, 205.
75. *Póczy* 1956, 110–111. Összefoglalóan a termékenység kultuszról: *Póczy* 1963,
76. *Lányi* 1972, 47. kép 5.
77. *Katona Győr* 1979, 25. kép 3.
78. *Lányi* 1972, 66. kép 2.
79. *Lányi* 1972, 64./B kép 11.
80. *Lányi* 1972, 56. kép 28.
81. Későrómai kori temetőben pl. *Gazdagrét Zsidi* 1987, 13, kép 103. sír 8. sz.
82. *Gazdagrét* 103. sír 5. sz. *Zsidi* 1987, 13. kép
83. *Bánki* 1979, 13. kép 122.
84. *Erdélyi* 1974, 73. pp.
85. Az érmék meghatározásáért *Bíró Sey Katalin* nak tartozom köszönettel.
86. Összehasonlításként néhány adat: villánk és környékén feltárt 1188 m² területen összesen 231 db lelet került elő, a leletűrűség 0,19 db/m². Ezzel szemben a kővágószőlősi villa esetében ez 1,34 db/m² – *Burger* 1985–86.; a fertőrákosi villa esetében pedig 1,5 db/m² a leletgyakoriság. *Gabler* 1973.
87. Összehasonlításként két szélsőséges adat: Fertőrákos esetében *Gabler* 1973, a kerámia aránya más leletcsoporttal szemben 98 %, míg Kővágószőlősen *Burger* 1985–86, ugyanez az arány 63 %.
88. Ugyancsak a középfolyosós elrendezésű villa folyóhoz csatlakozó helyiségeiben volt kovácsműhely Örvényesen – *Hajnóczy* 1975, 30.
89. Pl. Csúcshegy – *Nagy L.* 1937
90. A 3. sz.-i Duna menti válsághelyzetről *Mócsy* 1974, 205–212.
91. A történelmi események és az éremforgalom alakulása között fennálló összefüggésekről *Fitz* 1965–66, 169.
92. Hasonló átalakulás történt pl. Örvényesen – *Hajnóczy* 1975, 31.; ill. *Thomas* 1964, 108.
93. *Mócsy* 1984, 260–265.
94. *Póczy* 1970, 94. pp.; *Alföldy* 1959.; *Mócsy* 1962, 699., 673.
95. *Bíró* 1974, 23. Főépület volt a középfolyosós elrendezésű épület Winden am See. *Thomas* 1964, 202., Fertőfőhegyregház – *Thomas* 1964, 131., Örvényes – *Thomas* 1964, 107. valamint Békásmegyer *Póczy* 1970, 86. esetében.
96. A villaépület alapterülete és a birtok nagysága közötti összefüggés *Hajnóczy* 1975.
97. *White* 1970, 387. pp.
98. *Alföldy* 1959, 22–23.
99. *Heimberg* 1977, 17.; *Jones* 1964, 784.
100. *Póczy* 1970, 91., *Alföldy* 1959, 22–23.
101. A területen több ponton is folytattunk leletmentést (*Pető* 1976, 1984/2) valamint több ponton végeztünk megfigyelést építkezések alkalmával.
102. Ezúttal csak a katonai amfiteátrum vonalától É-ra lévő területet vizsgáljuk.
103. Az utak településképző hatásáról *Czys* 1974, 31.; *Gabler* 1973, 173.
104. Feltárás alatt, *Márity E.* végzi a munkát.
105. Feltárás alatt, *Pető M.* végzi a munkát.
106. *Póczy* 1970
107. *Nagy T.* 1956
108. *Wekerle* 1885
109. *Nagy T.* 1973
110. *Garády* 1936
111. *Nagy L.* 1937
112. *Nagy T.* 1973
113. Római műemlékek: Mátyáshegyen. Kivonat a MTA arch. biz. jegyzőkönyvéből. AÉ. 1868.–69. 2/3. 34 (szerk. Rómer Flóris)
114. *Alföldy G.* terepbejárása 1960. BTM adattár 1092–79.
115. *Póczy* 1970, 91. A Ny-i provinciák esetében is megfigyelték: *Czys* 1974, 40.; *Fellmann* 1951, 6.
116. *Gabler* 1973, 173.
117. *Czys* 1974, 40.
118. *Fellmann* 1951, 6.
119. *Gabler* 1973, 173.
120. Pl. a csúcshegyi villa stukkó és mozaik díszei *Nagy L.* 1937., ill. a Szépvölgyi úti villából előkerült Hercules szobor – *Nagy T.* 1956.
121. Részletesen a témáról *Heimberg* 1977
122. *Laur-Belart* 1938, 122–124.; *Stohler* 1946, 65–79.
123. *Fellmann* 1951, 6.
124. *Heimberg* 1977, 49.
125. *Heimberg* 1977, 38. kép
126. Sajnos kevés a hiteles feltárásból származó adat, az azonban bizonyos, hogy az Aquincum territoriumán álló villák nem egyidőben épültek. Egy részüket már a 2. sz.-ban megtalálhatjuk (pl. Kaszás dűlő – Csikós u.), más részük azonban csak a 3. sz.-ban létesül (pl. Csúcshegy, Békásmegyer).
127. Nyitva hagytuk továbbá a villa gazdáira vonatkozó, illetve a gazdálkodás minőségét érintő kérdéseket is. Ezekre csak akkor remélhetünk választ, ha a korábbi villaásatások eredményeit újraértékeljük, s ha a villaövezet szórványos temetkezéseit, epigráfiai adatait elemezzük.
128. Természetesen ennél több adatot ismer az irodalom, de pontatlan meghatározásaik miatt helyhez kötni nem tudjuk azokat. A teljesség kedvéért a villákon és villatelepülésre utaló nyomokon kívül feltüntetünk más, a településszerkezettel összefüggő emlékeket is (út, telep, őrtorony, temetkezés)

NEUERE VILLA AM TERRITORIUM DES MUNICIPIUMS VON AQUINCUM

Die Erforschung der Villen auf dem Territorium des Municipiums von Aquincum wurde in den letzten Jahrzehnten, infolge der erforderlichen Forschung des Legionärlagers und der Zivilstadt inmitten der grossen staatlichen Bauarbeiten, in den Hintergrund gedrängt. Den Rückstand möchte diese Arbeit durch Publikation einer neuerlich ans Tageslicht gebrachten Villa einigermaßen wettmachen.

Mitte September 1980 traf eine Meldung des Unternehmens VITÉV von dem in Bau befindlichen Objekt im Ried Kaszás bei der Csikós Gasse (Budapest III. Bez. Konstr. Nr 19755) ein. (Abb. 1) Gelegentlich der dem Bauvorhaben vorangehenden Erdarbeiten kamen auf einer Fläche von 30 × 40 m die Grundmauern eines gut umgrenzten römischen Gebäudes zum Vorschein. Das Ergebnis der fast 3 Monate dauernden Fundrettung, die der Meldung folgte, war eine fast völlig erschlossene Villa. (Abb. 6)

Die Villa befindet sich ca 500 m vom südwestlichen Eckturm der Zivilstadt Aquincum. (Abb. 5) Die Villa erhob sich auf einer kleinen Anhöhe des von den drei römischen Hauptverkehrsstrassen umgebenen flachen Geländes. Der gegen Osten gerichtete Bau gehört zu den Längshaus-Villentypen mit Mittelkorridor. Am Grundriss konnten wir 16 Räume unterscheiden, deren Funktion wir anhand der Grundrissparallelen und des Fundmaterials zu bestimmen versuchten. (Siehe Abb. 6)

1. Porticus
2. Mittelkorridor
- 3.–6. Wohn- und Arbeitsräume
7. Freier Hof
- 8.–9. Hausheiligtum (?)
- 10–12., 16. Wirtschaftsräume (Speicher, Lagerräume, Werkstätten)
- 13–15. Wohn- und Arbeitsräume

Aus dem Grundriss der Villa und der erhalten gebliebenen Mauerungstechnik ist es ersichtlich, dass das Gebäude wiederholt erweitert und umgebaut wurde. Aufgrund dessen können wir mindestens 4 Bauperioden unterscheiden. (Abb. 12)

1. Periode: Den Kern des Gebäudes bildeten die Räume 1.–6., sowie der sich ihnen im Westen anschliessende freie Hof. (Abb. 7)

2. Periode: Um den freien Hof wurden Wirtschaftsräume errichtet (10–12. bzw. 16.)

3. Periode: In nordöstlicher Richtung wurde das Gebäude mit weiteren Wohn- bzw. Arbeitsräumen erweitert. (Räume 13–15)

4. Periode: Das Ergebnis des letzten Umbaus ist das in der südlichen Ecke des Hofes errichtete Hausheiligtum(?) (8–9). Gleichzeitig wurden auch andere kleinere Änderungen durchgeführt. (Z.B. der kleine Anbau an der Ostseite des Raumes 10.)

Die Bauangaben lieferten auch Stützpunkte bezüglich der absoluten Chronologie der Perioden. Die in der ersten Periode gebaute Villa mit Mittelkorridor ist in Pannonien in der ganzen Periode vom Ende des 2. Jahrhunderts bis ans Ende des 4. Jahrhunderts kenn-

zeichnend. Innerhalb dieser dürfte die Bauzeit jener Villen die mit dem Grundriss unserer die meisten Parallelen aufweisen, die Mitte des 2. Jahrhunderts bzw. die darauf folgende Periode gewesen sein. Die Erweiterungen der vierten Periode können aufgrund von Grundrissparallelen für das 4. Jahrhundert angesetzt werden. Ebenso verweist die Mauerungstechnik der Räume 13–15 auf die spätere Epoche der Römerzeit.

Wir ergänzten die Ergebnisse der bautechnischen Forschung mit der Analyse des in der Villa angetroffenen – leider recht ärmlichen – Fundmaterials. (Abb. 13–22) Im Laufe der Analyse veranschaulichten wir in einer Tabelle die territoriale Verteilung der zum Vorschein gekommenen Funde und projizierten diese auf den Grundriss der Villa. (Abb. 23) Im Verlauf dessen stellte es sich heraus, dass ein Grossteil der ärmlichen Funde aus dem Abfall ausserhalb der Villa stammt. Im Fundmaterial verdient besondere Aufmerksamkeit ein kleiner Komplex (Bronzedrahte, halbfertige Produkte, Rohmaterial) der wahrscheinlich aus der kleinen Reparaturwerkstatt im südlichen Teil der Villa hervorkam.

Hinsichtlich der Zeitbestimmung der Villa ist das Münzmaterial von Bedeutung, das vom Anfang des 3. Jahrhunderts bis zu den sechziger Jahren des 4. Jahrhunderts mit kurzen Unterbrechungen fortlaufend erscheint.

Ebenso wichtig ist zur Zeitbestimmung das Keramikmaterial, das den Grossteil des Fundmaterials bildete und nur wenige importierten Gegenstände enthielt (hauptsächlich in Rheinzabern verfertigte Stücke aus der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts bis zur zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts). Ein Teil der Hauskeramik besteht aus den Erzeugnissen der Töpfereien in Aquincum vom 2. Jh., ein anderer Teil jedoch gleicht dem Material der spätrömischen Begräbnisstätten.

Durch Vergleich der Forschungsdaten der Gebäudearchitektur und der Analyse des Fundmaterials erhalten wir ein umfassendes Bild der Villa. Der Kern des Villengebäudes (erste Bauperiode) dürfte nach den markomannischen Kriegen, in den letzten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts errichtet worden sein. Vom Gebäude mit dem Mittelkorridor fehlen die Komforteinrichtungen und die Zierelemente, somit kann angenommen werden, dass es sich seiner Funktion nach um ein Gebäude wirtschaftlichen Charakters handelt, das aber auch für Wohnzwecke verwendet wurde.

Die wirtschaftliche Entwicklung in der Umgebung der Villa dürfte um die Wende des 2–3. Jahrhunderts bzw. am Anfang des 3. Jahrhunderts die Erweiterung der Villa erfordert haben (2. Periode). Diese Entwicklung wurde nach der Mitte des 3. Jahrhunderts durch den barbarischen Angriff gegen Aquincum gestört, jedoch konnte gegen Ende des 3. Jahrhunderts wieder ein wirtschaftlicher Aufschwung verzeichnet werden. Obwohl die für diese Zeit charakteristischen Importartikel die Bewohner der Villa nicht erreichen und diese auch weiterhin eine luxuriösen Zierelemente beanspruchen, verleihen sie dennoch durch die Ausgestaltung der nördlichen Räume dem Gebäude ein neues Antlitz (3.

Periode). Im 4. Jh. begegnen wir in erster Linie Umbauten für rituelle Zwecke (4. Periode), Erweiterungen im Zusammenhang mit der Wirtschaft waren nicht anzutreffen. Die Villa war vermutlich bis zur Aufgabe der Provinz bewohnt und es kann angenommen werden, dass sich die Bewohner unter den stürmischen Verhältnissen der Jahre des Aufgebens an die Pannonien verlassenden Massen anschlossen.

Die obige Darstellung entspricht unseren bisherigen Kenntnissen bezüglich der Gestaltung und Entwicklung der Villenwirtschaften in Aquincum. Die gesamte Grundfläche des Gebäudes dürfte 500–600 m² betragen

Abbildungen

- Abb. 1. Lageplan der in Budapest III. Bez. Ried Kaszás-Csikós Gasse befindlichen römischen Villa
 Abb. 2. Das Gelände der Villa vor der Freilegung, nach den Planiergabbern
 Abb. 3. Das Gelände vor der Freilegung, nach Entfernung des Schutts
 Abb. 4. Eingang des Villengebäudes während der Freilegung
 Abb. 5. Schichtenlinienkarte der römischen Villenzone
 Abb. 6. Grundriss der Villa
 Abb. 7. Das vom Wasser überflutete Grabungsgelände nach der Schneeschmelze
 Abb. 8. Zeichnung des östlichen Profils des Blocks III.
 Abb. 9. Zeichnung der Profile A–B, C–D, E–F.

haben, was in Pannonien einer Villa mit mittelgroßem Grundbesitz entspricht. Das Ausmass der die Villa umgebenden Bodenfläche kann aufgrund der glücklichen topographischen Daten auf ca. 4 km² geschätzt werden. (Abb. 5) Wenn wir auf der Karte die westlich vom Municipium Aquincum befindlichen bisher gekannten Besitzzentren (Villen) prüfen, beginnen sich die Konturen eines von gleichmässig grossen Grundstücken bestehenden, dem Hauptverkehrsstrassen zugerichteten Besitzsystems abzuzeichnen.

- Abb. 10. Profil der äusseren Seite des Nordwandes von Raum 9.
 Abb. 11. Die Räume 8, 9 von NW
 Abb. 12. Bauperioden der Villen
 Abb. 13–21. Fundmaterial
 Abb. 22. Steindenkmal und Münzmaterial
 Abb. 23. Verteilung der Funde am Gelände der Villa
 Abb. 24. Rekonstruktionszeichnung der Villa (von Gyula Hajnóczy)

Die Bilder 2., 3., 4., 7., 10., 11. sind Aufnahmen von Gábor Facsády. Deren Vergrößerungen sowie die Aufnahme und Vergrößerung des Bildes 22. wurden von Ilona Molnár und Péter Komjáthy angefertigt.

Die Zeichnungen 1., 5., 6., 8., 9., 12., 24. sind Arbeiten von Eva Málík.

Die Bilder 13–21. sowie 23. sind Zeichnungen der Verfasserin.

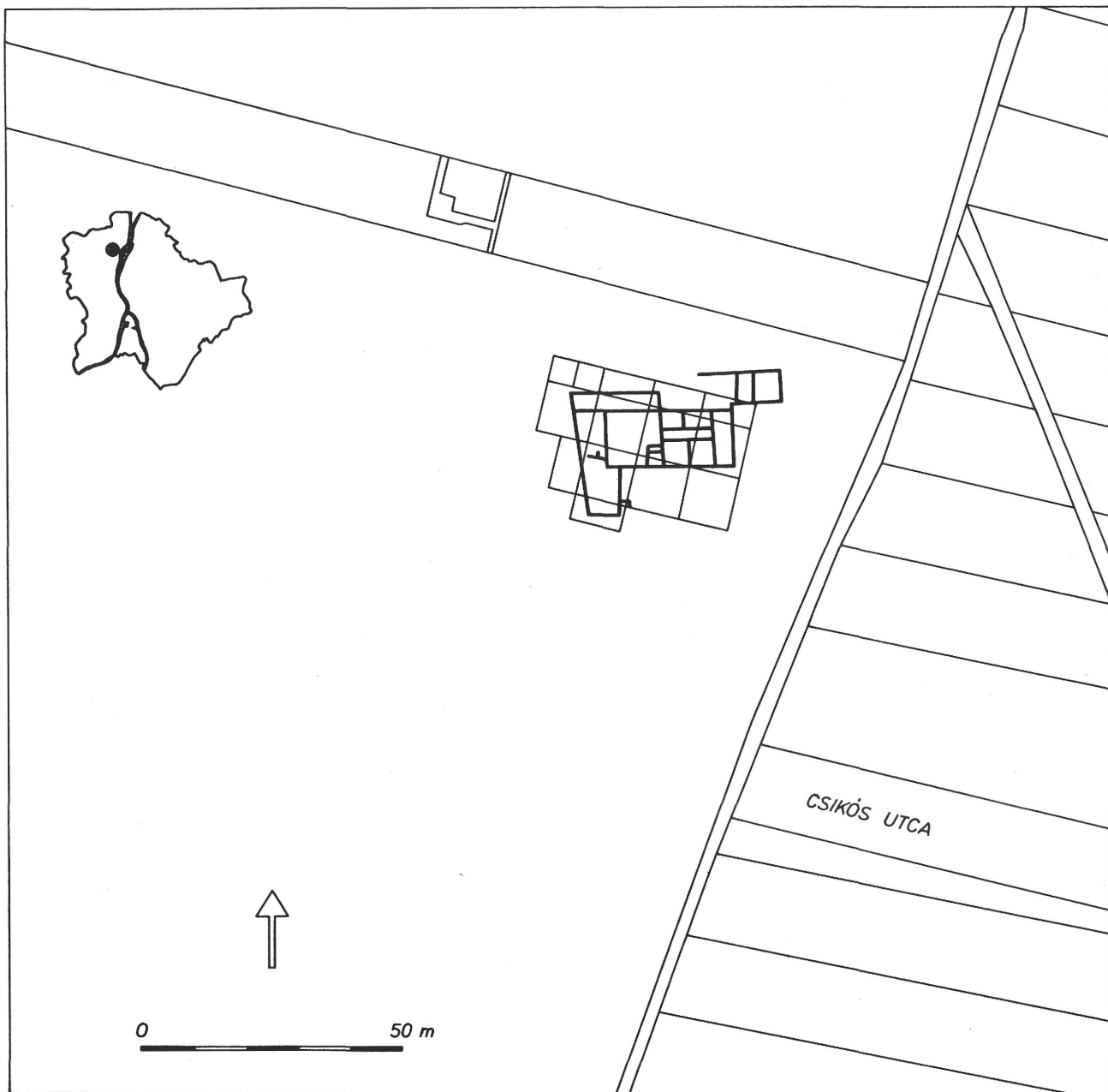
Képegyzék

1. kép Bp. III. ker. Kaszás dűlő–Csikós u., római villa helyszínrajza
 2. kép A villa területe feltárás előtt, a földgyaluk után
 3. kép A terület feltárás előtt, a törmelék eltakarítása után
 4. kép A villaépület bejárata feltárás közben
 5. kép Rétegvonalas térkép a római kori villa-övezetről
 6. kép A villa alaprajza
 7. kép A vízzel elárasztott ásatási terület hóolvasás után
 8. kép A III. szelvény K-i metszetalának rajza
 9. kép Az A–B, C–D, E–F metszetek rajza
 10. kép Metszet a 9. sz. helyiség É-i falának külső oldalán

11. kép A 8., 9. sz. helyiségek ÉNy felől
 12. kép A villa építési periódusai
 13–21. kép A leletanyag
 22. kép Kőemlék és éremanyag
 23. kép A leletek megoszlása a villa területén
 24. kép A villa rekonstrukciós rajza (Hajnóczy Gyula munkája)

A 2., 3., 4., 7., 10., 11. képek felvételeit Facsády Gábor készítette. Azok nagyítását valamint a 22. kép felvételeit és nagyítását Molnár Ilona és Komjáthy Péter készítették.

Az 1., 5., 6., 8., 9., 12., 24., rajzok Málík Éva munkái. A 13–21. valamint a 23. képeket a szerző rajzolta.

1

2

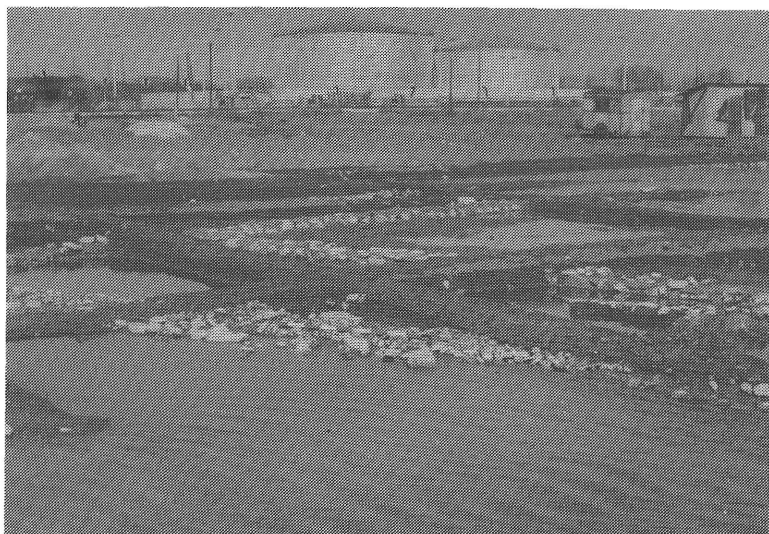
3

4

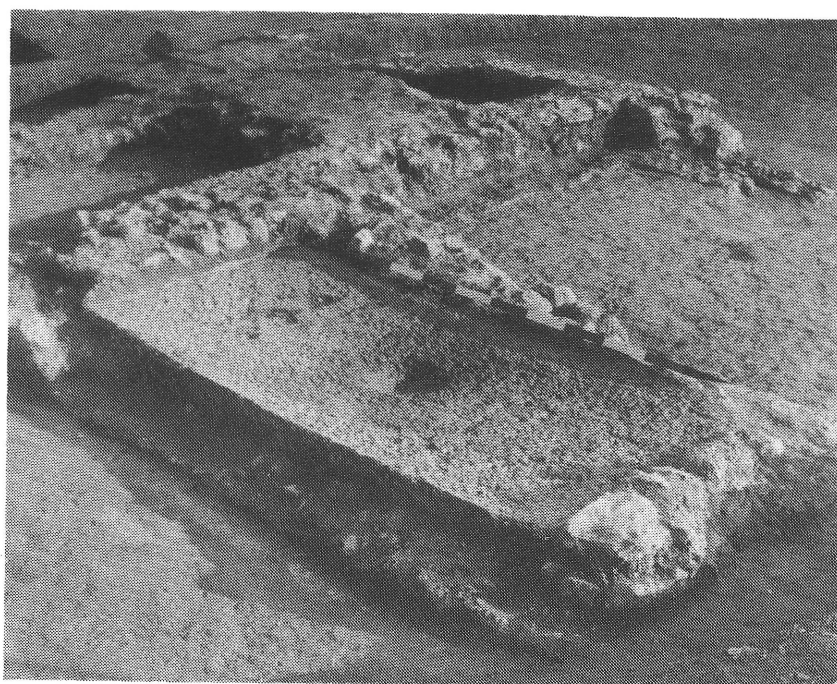

7

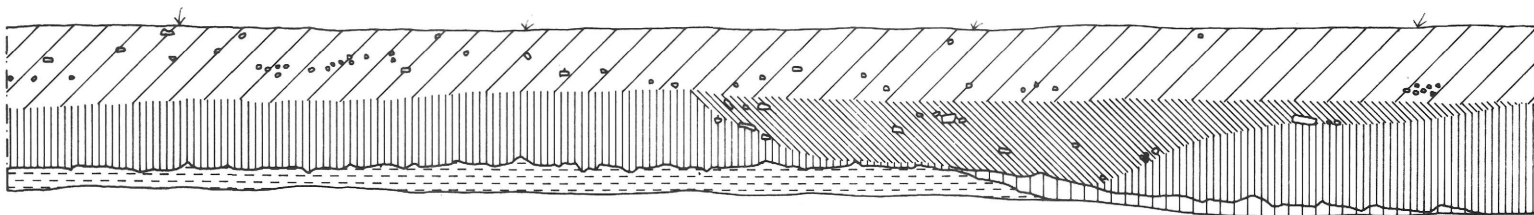
10

11

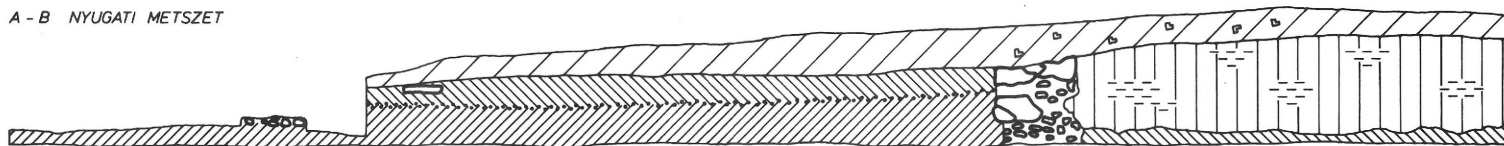
G-H KELETI METSZET

HUMUSZ
 SÁRGA AGYAG
 SZÜRKE AGYAG
 SÖTÉTSZÜRKE AGYAG
 SZÜRKE TÖRMELEKES

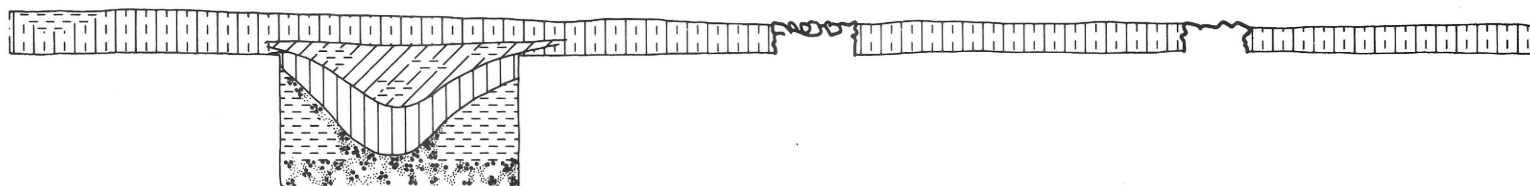

8

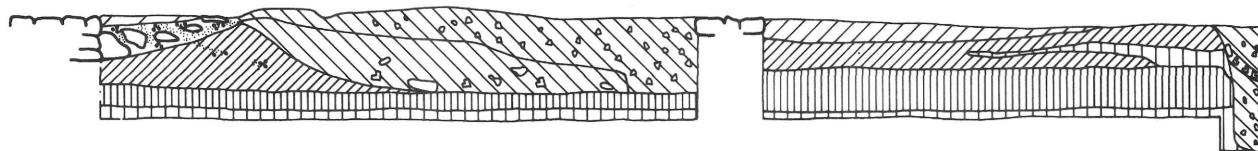
A-B NYUGATI METSZET

C-D NYUGATI METSZET

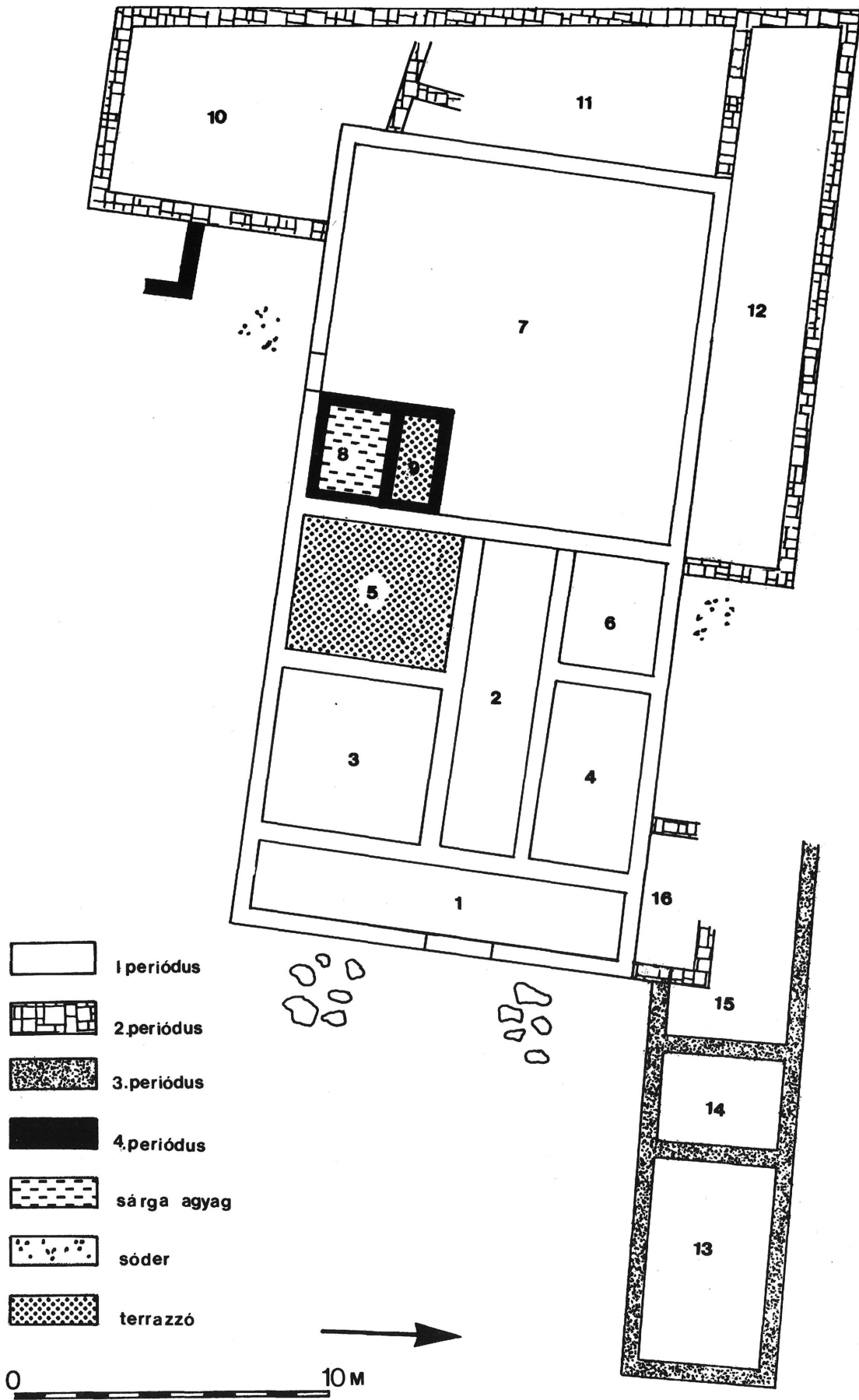
E-F ÉSZAKI METSZET

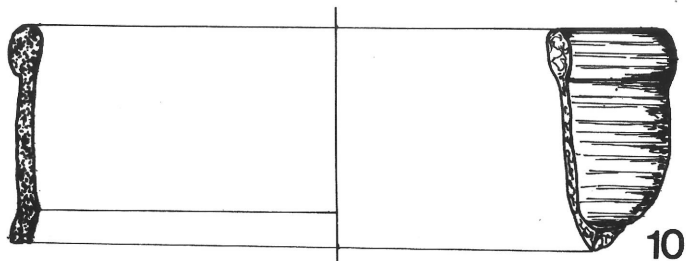
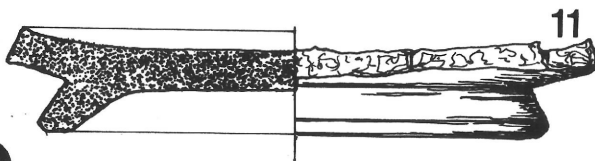
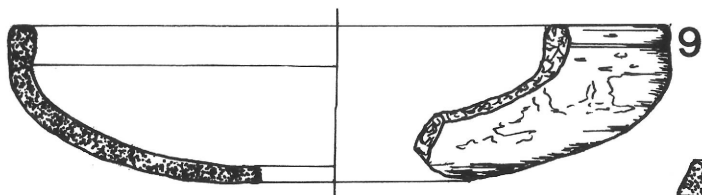
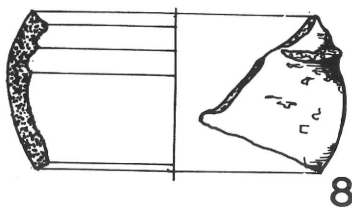
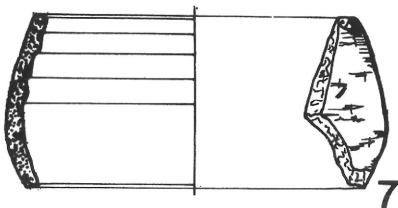
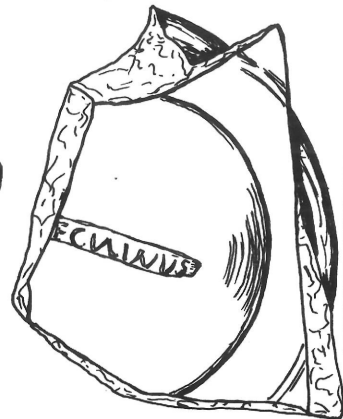
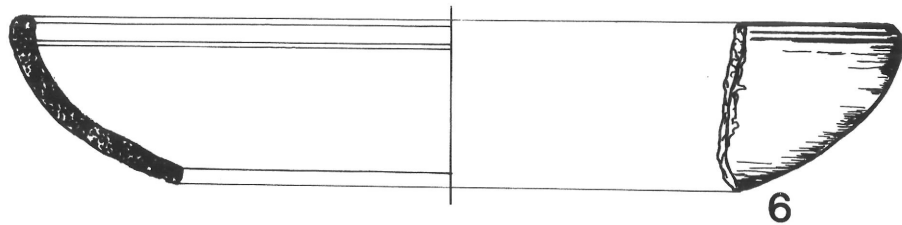
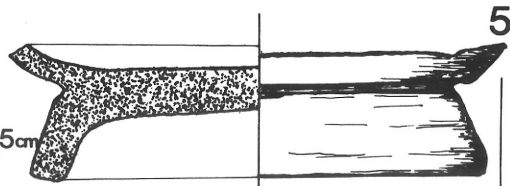
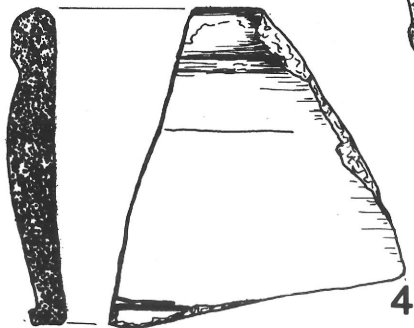
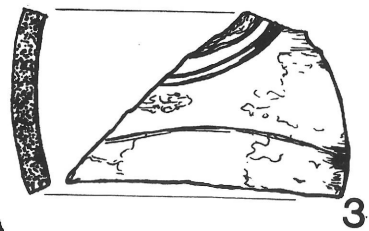
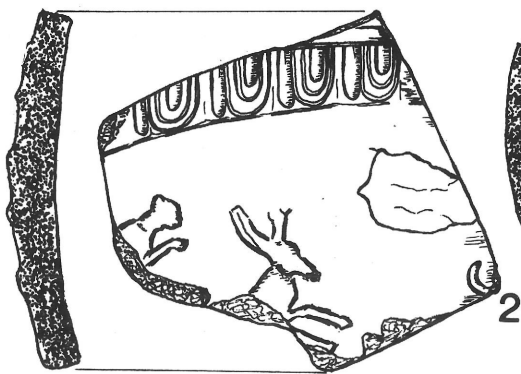
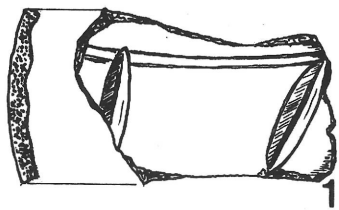

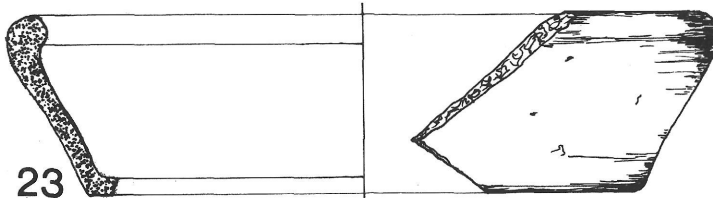
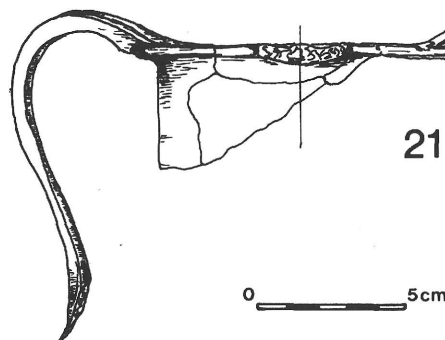
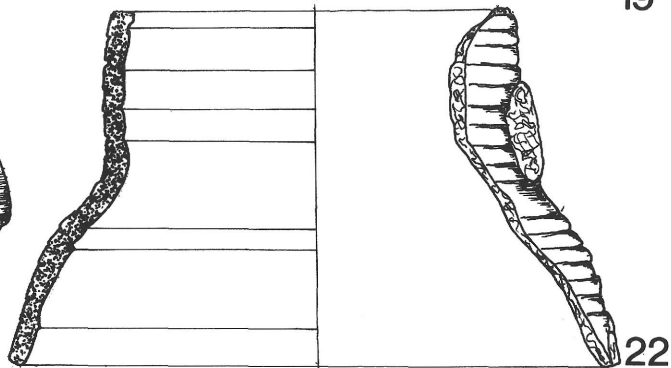
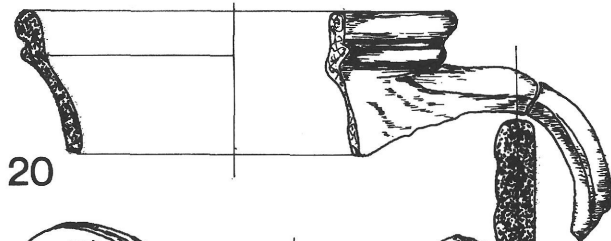
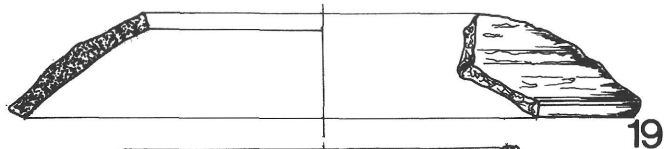
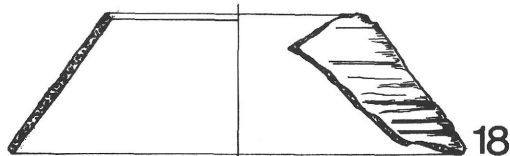
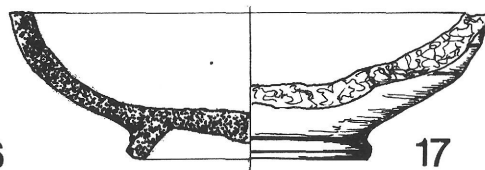
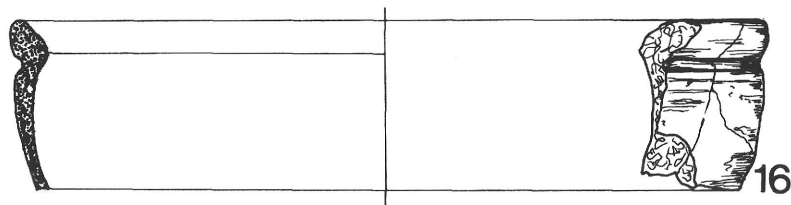
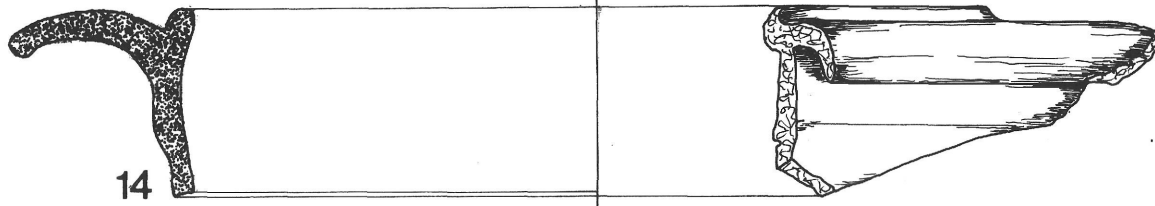
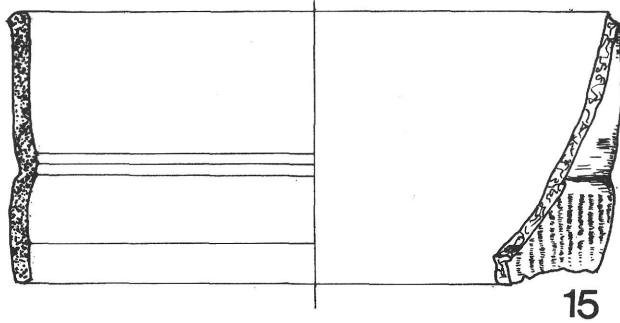
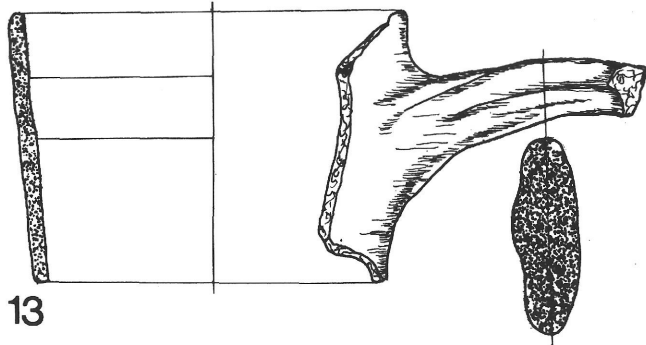
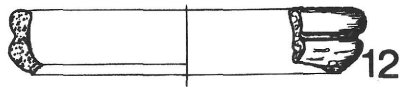
JELMAGYARÁZAT :

HUMUSZ
 SZÜRKE AGYAG
 VILÁGOSBARNA
 SÁRGA AGYAG
 SÓDER
 SZÜRKE, TÖRMELEKES AGYAG
 BARNA AGYAG
 SÖTÉTSZÜRKE AGYAG
 BARNA
 TÉGLA
 HABARCS
 SZÜRKE TÖRMELEK
 BARNA, TÖRMELEKES AGYAG

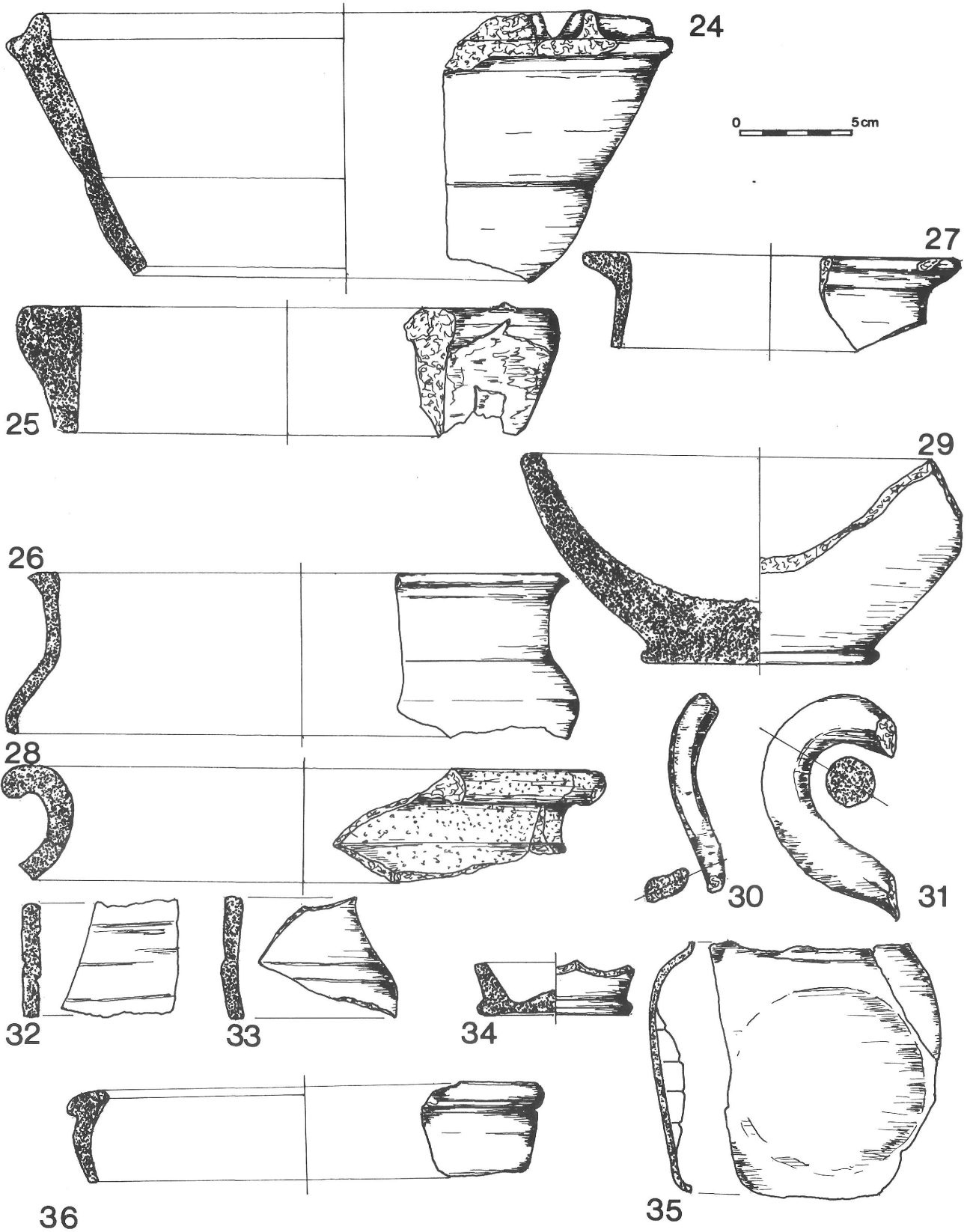
6

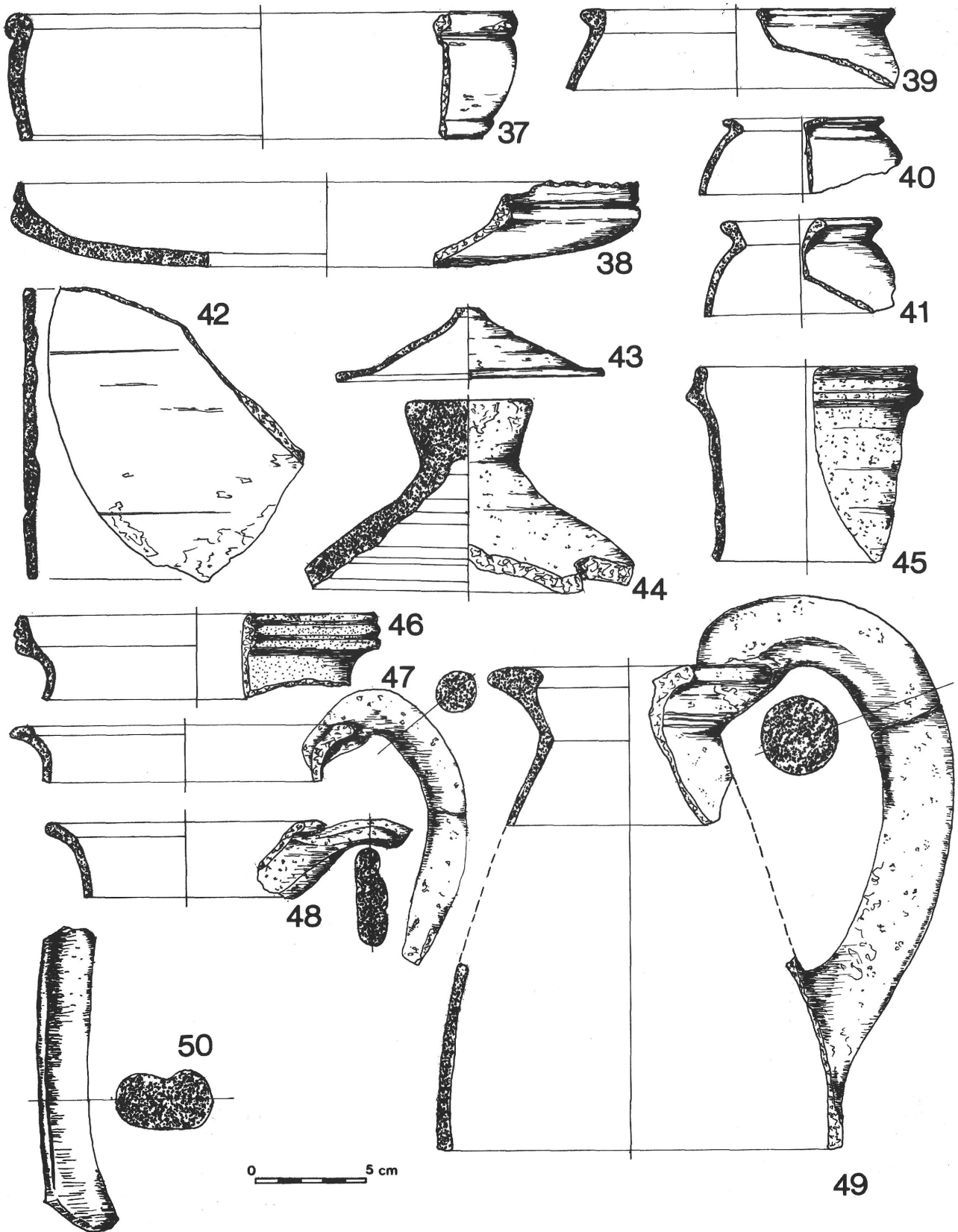

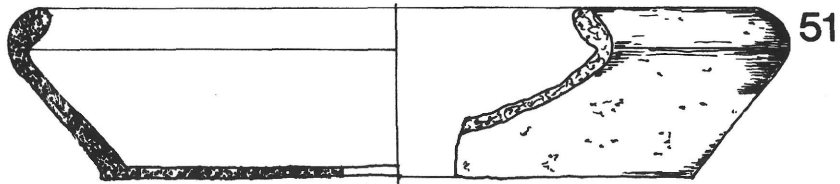

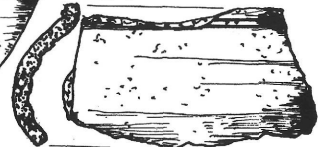
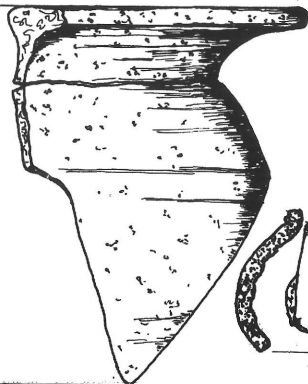
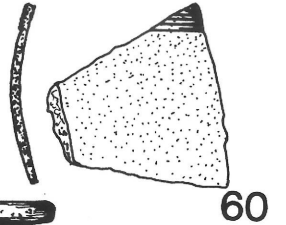
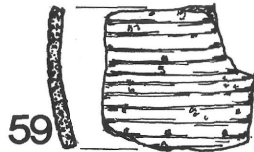
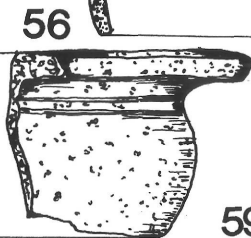
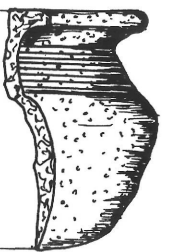
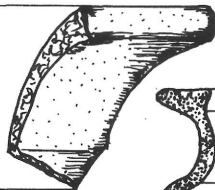
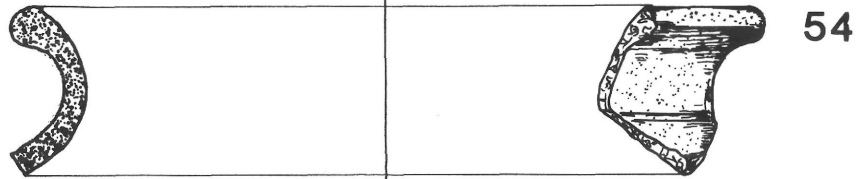
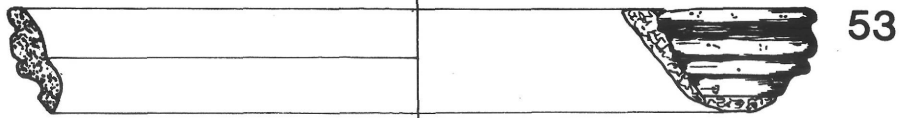
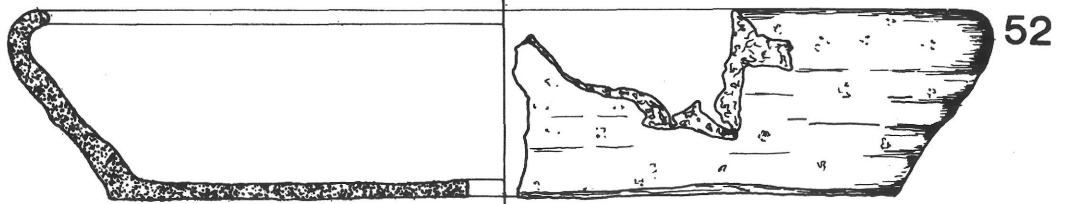
0 5cm

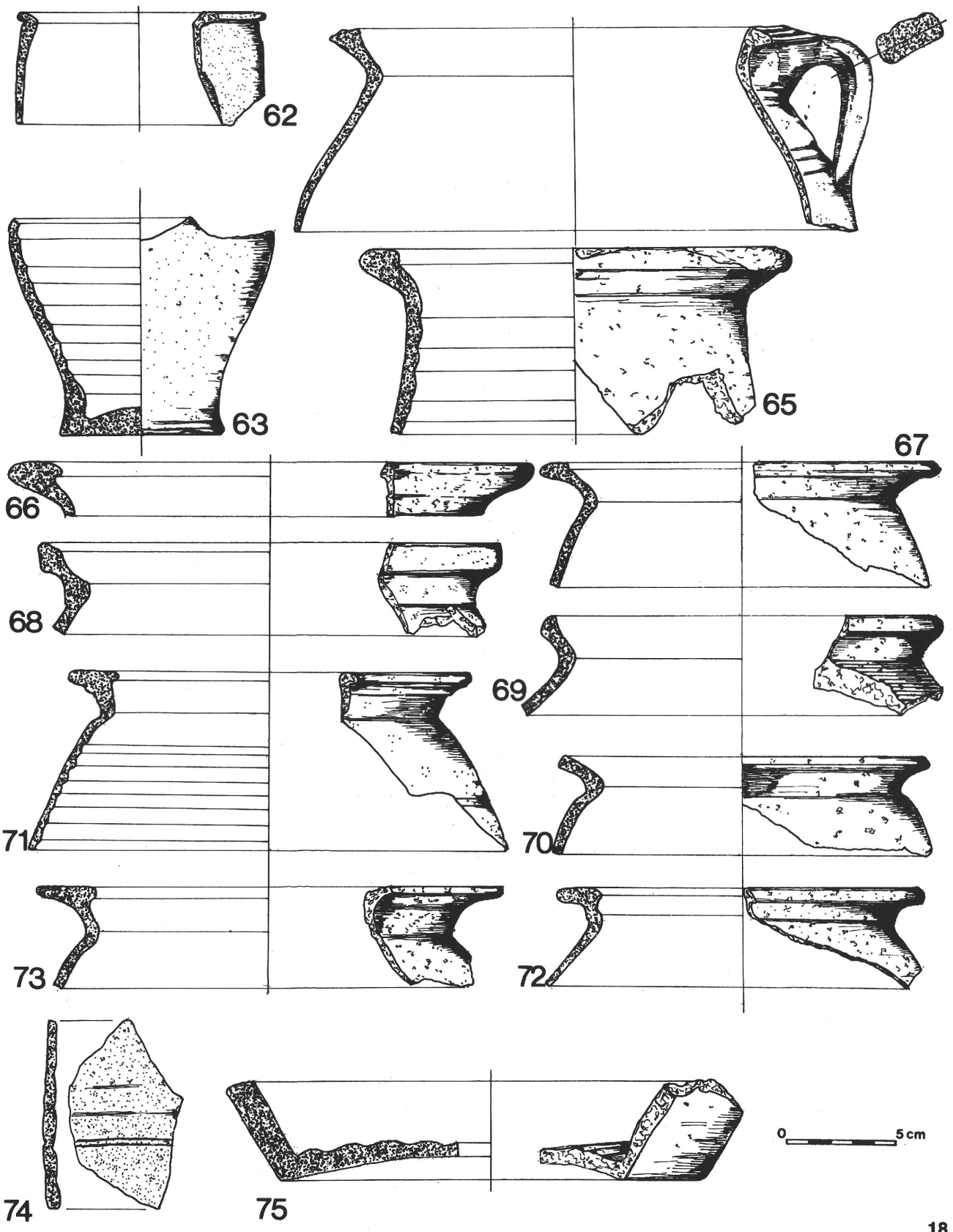

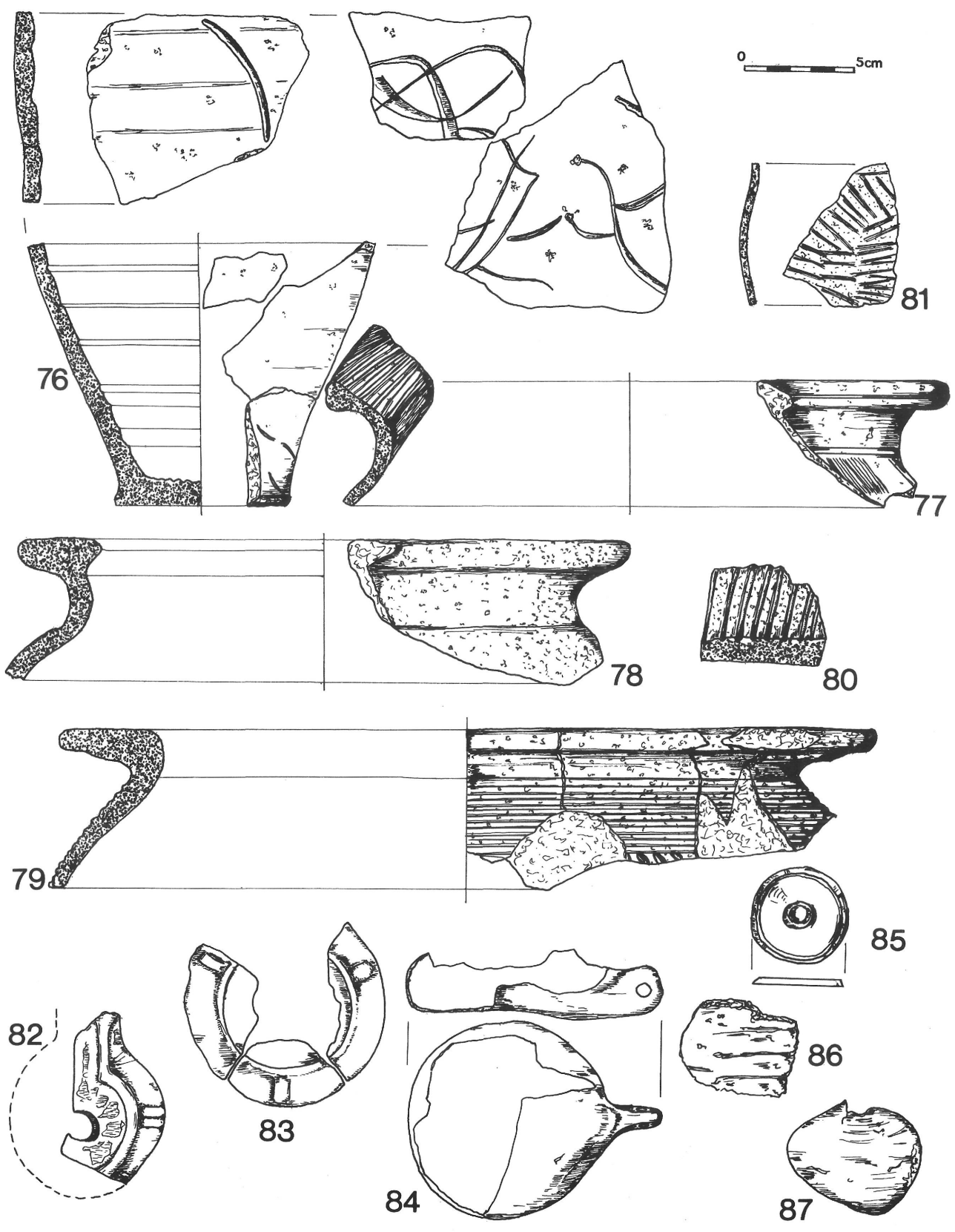

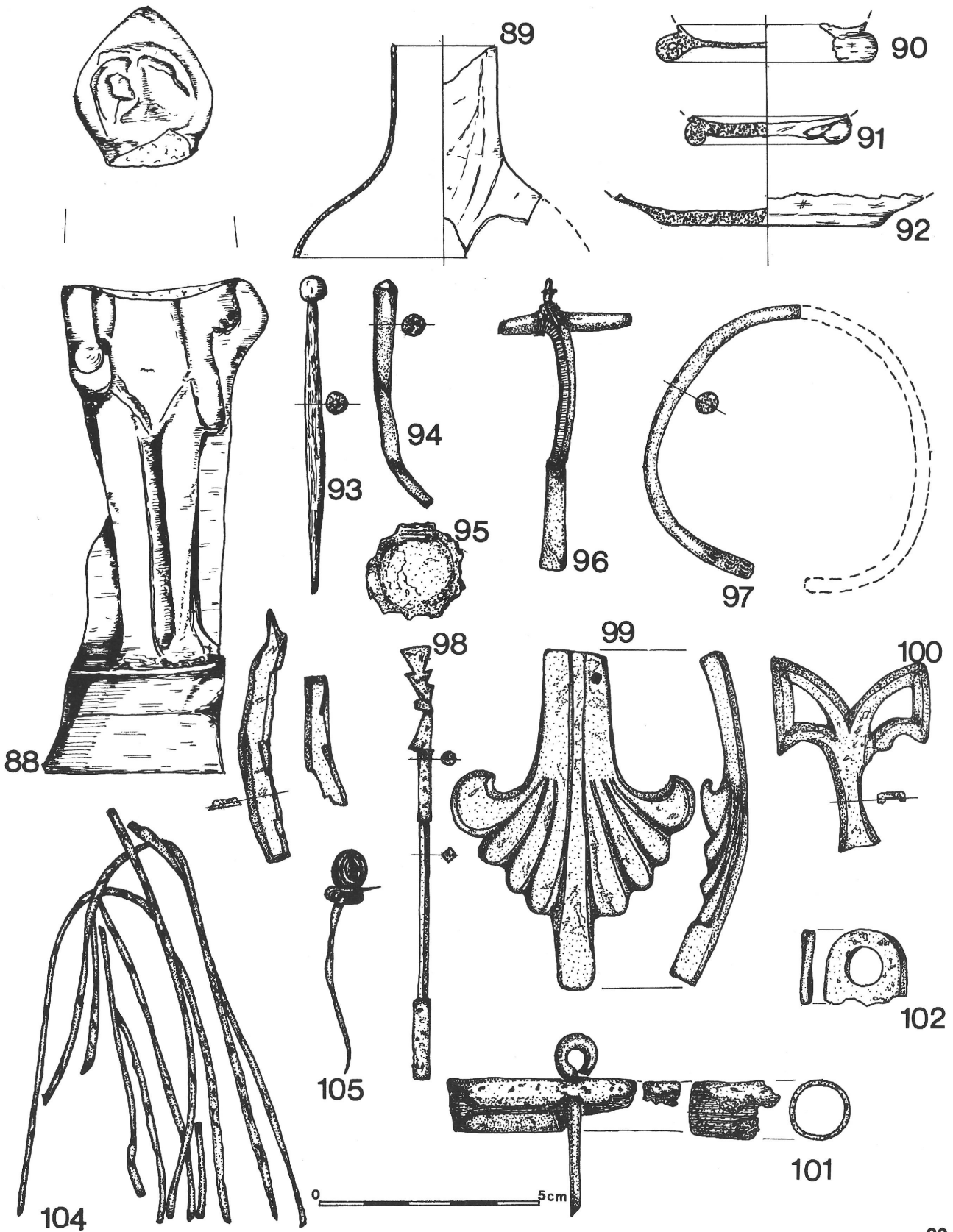
0 5cm

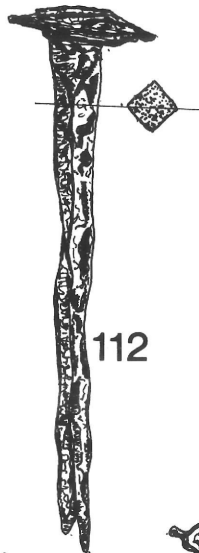
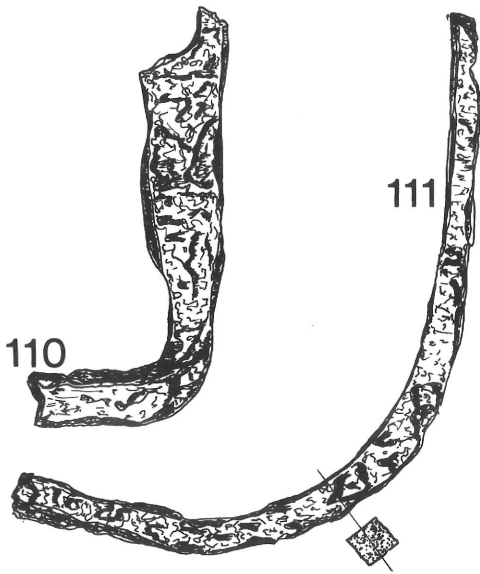
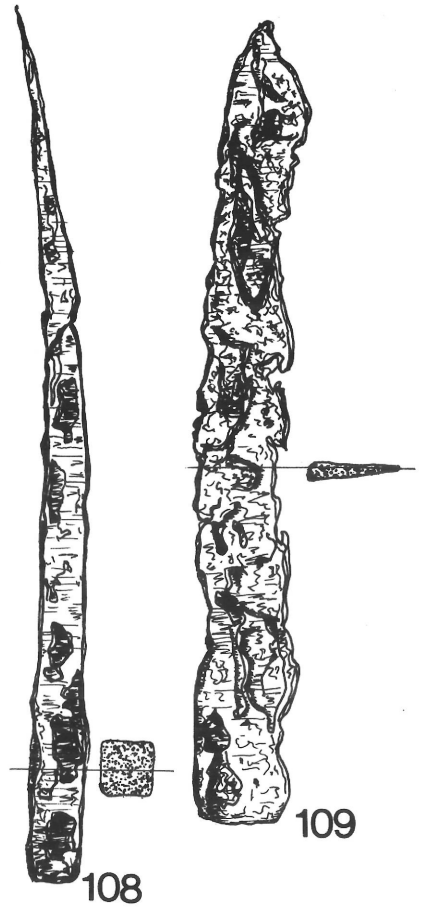
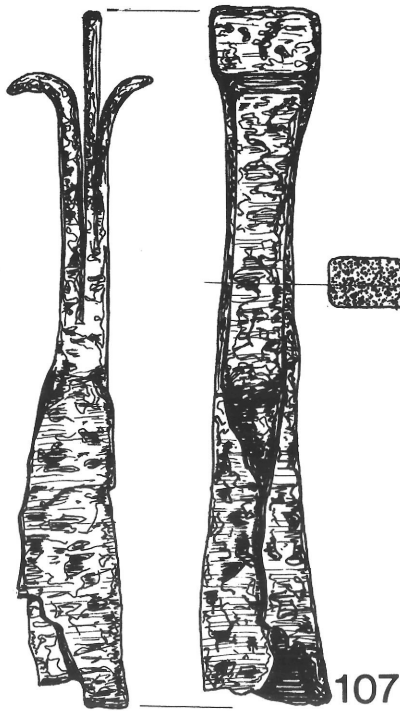
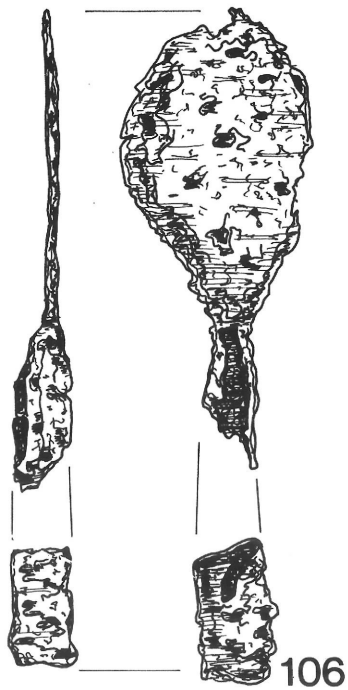

0 5 cm

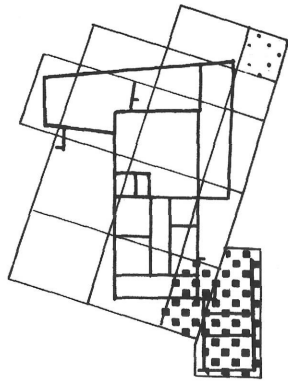

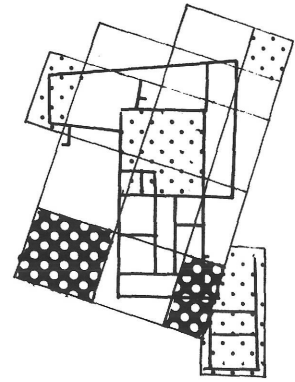
0 5 cm

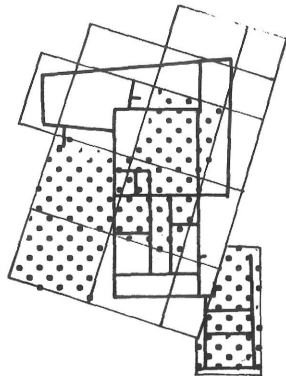
ÉREM

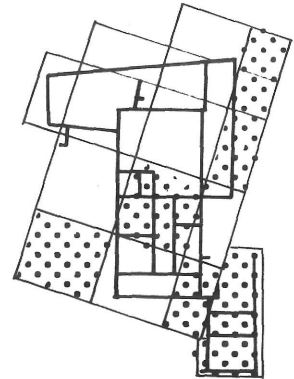
KERÁMIA

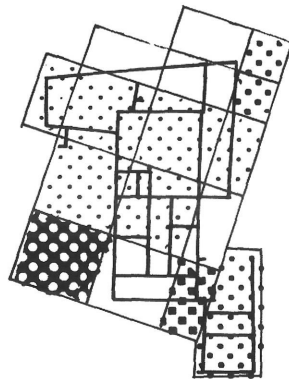
BRONZ

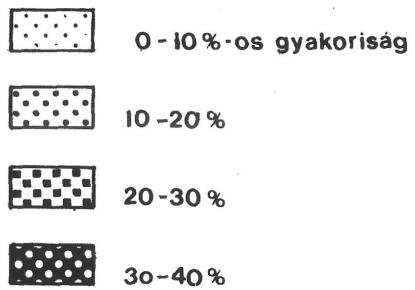
VAS

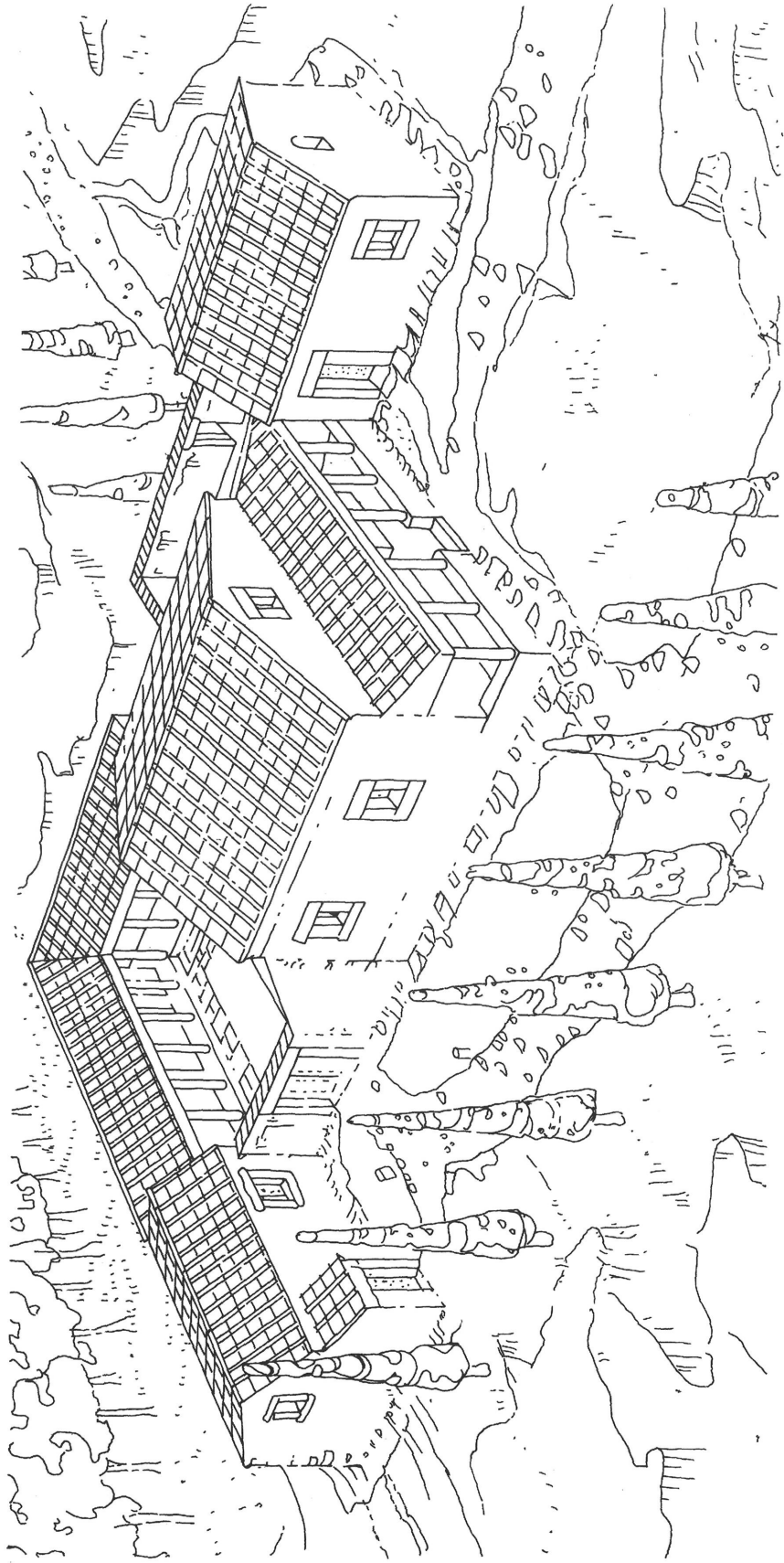

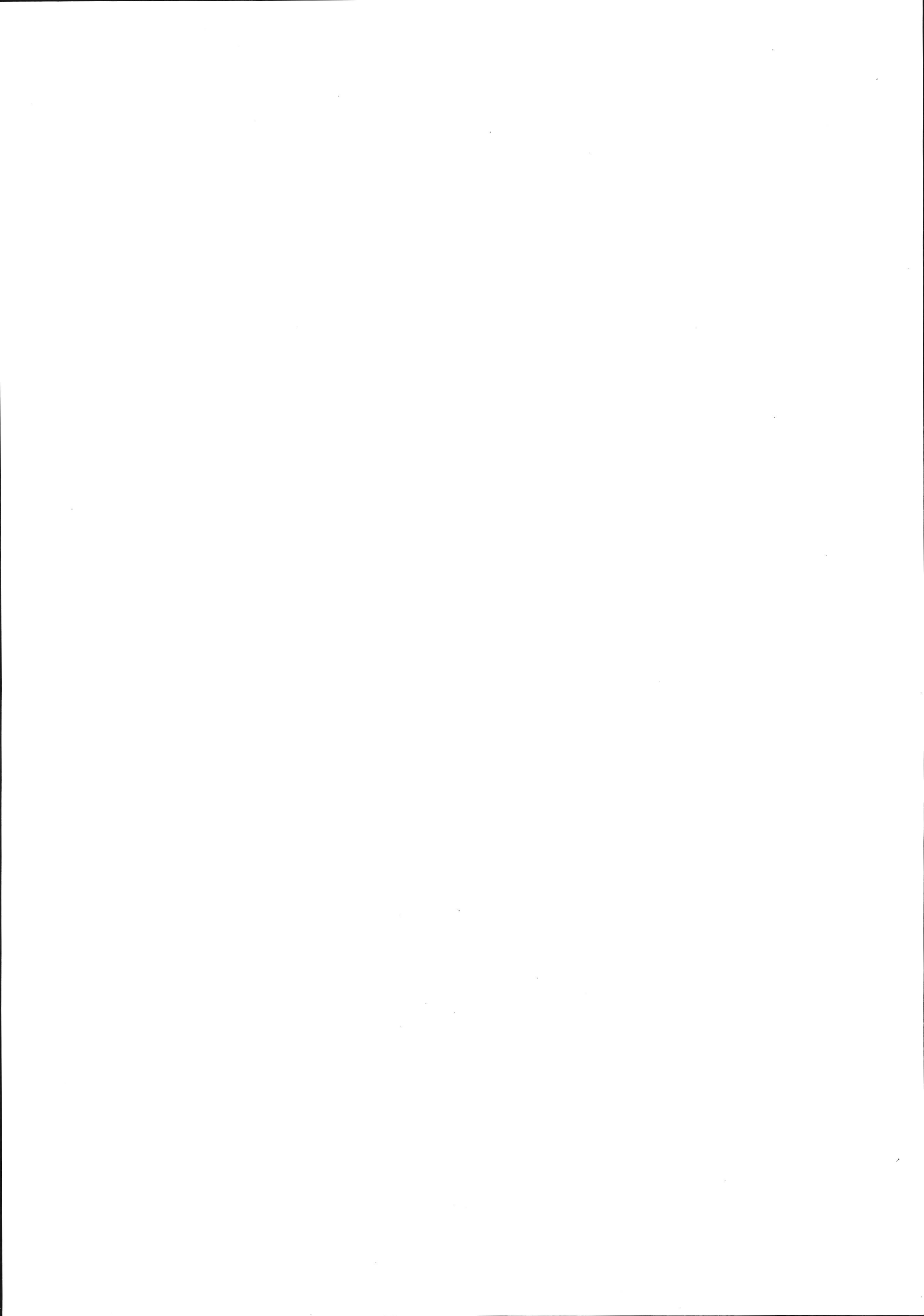
ÖSSZESITVE

A LELETEK TERÜLETI MEGOSZLÁSA

RÓMAI KŐEMLÉKEK A BUDAFOKI TÖRLEY KASTÉLY FALÁN

A Budapesti Történeti Múzeum Adattárában már 1958-ból találunk adatot arra¹, hogy a XXII. ker. Pentz Károly u 5. sz alatt (1. kép) az ún. Törley kastély falába római kőemlékeket építettek be. Ezt a két kőemléket – részben téves elírással – még a műemléki szakirodalom is említi.²

1984. szeptember 21-én bejelentés érkezett a Magyar Nemzeti Múzeumba, hogy az Országos Frederic Joliot-Curie Sugárbiológiai és Sugáregészségügyi Kutatóintézetben, a volt Törley kastély falán, a vakolat leverésekor római kőemlékek kerültek elő. Az egykori kastély főépületének főbejáratát díszítette ez a két kő (2. kép). A kapu két oldalán, kb. egy emelet magasságban a szimmetrikusan elhelyezett két római kőemlék a kastély építésekör került jelenlegi helyére. A két kőemlék fölé a beépítéskor kis ereszt is készítettek, hogy az esőtől megvédjék a töredékeket.

Feladatunknak tartjuk, hogy a szóbanforgó kőemlékeket ez alkalommal leírjuk és azokat szakmailag értékeljük.

1. A kaputól jobbra

Sírkő töredéke

Szélessége: 130 cm, magassága: 50 cm (vastagság most nem mérhető)

Anyag: mészkő

Leírás: Sima léckeretben, az áldozati jelenet közepén tripus, tetején egy kancsó és két mélyebb edény. A képmező bal oldalán profilban faragott figura, rövid, elnagyolt, körbefutó hajviselettel. Az alakot rövid tunikában ábrázolták. A szolga bal lábára támaszkodik, jobb lábával lépő helyzetben áll. A figura baljában korsót, jobbjaiban paterát tart. A képmező jobb oldalán a figurát szemben ábrázolták. A szolga rövid tunikát visel, bal karját a tripus felé emeli, de a kezében levő edény formája teljesen elmosódott (3. kép).

A kőemléken látható áldozati jelenet: A tripus két oldalán ábrázolt két szolgáló alakkal – Pannoniában általános képtípus, ugyanis a rajnai kőemlékeken az áldozati jelenetnél csak a camillus ábrázolása tűnik fel.³ A figurák és az áldozati asztalka levegősebb elrendezését a 3. századi síremlékeken figyeltük meg.⁴

A pannoniái áldozati jelenet képtípusa a sírkőtöredéken az általánostól *eltérő* motívumokat is tartalmaz.

Egyrészt, baloldalt, törvényszerűen hosszúruhás női szolga (camilla) jelenik meg, a mi emlékünknön viszont itt egyértelműen egy lépő állásban ábrázolt rövid tunikás szolga (camillus) alakját faragták ki.

Másrészt, a jelenetsor jobb oldalán, ismét egy szolgáló (camillus) tűnt fel rövid tunikában.

Tehát itt a tripus mindkét oldalán szolgálófiúkat ábrázoltak.

Gyűrőről (Pest megye) származik az a 3. századi sírkő, melyet a Magyar Nemzeti Múzeumban őriznek, ahol – kőemlékünkkel megegyezően – a tripustól távolabb jelennek meg a szolgálóalakok, de – a mi emlékünktől eltérően a jobb oldalon tűnik fel a szemben ábrázolt, de a mi figuránkkal megegyező *lépő testtartásban faragott camillus*.⁵ Ezt a lépő testtartású camillust tükrözik még a Caracalla kori Szentendre–Hunka dombi családi sírkő áldozati jelenete egy másik szentendrei síremléssel együtt,⁶ valamint az Óbudáról származó Aur. Aulopor sírkő megfelelő ábrázolása a 3. század első harmadából.⁷ Ide sorolhatjuk még az aquincumi, a Nemzeti Múzeum gyűjteményében található Marcus Aurelius Titus 3. század elejére datált sírkövét is, sőt e korszakból még a brigetioi, Bécsben őrzött sírkő megfelelő részletét is.⁸ Ez a képtípus látható a százhalombattai 2–3. századi síremléken is.⁹

A bal oldalon megjelenő camilla figurája *kilépő helyzetben* a tatai 2. századi és a császári 200 körül keltezhető kőemléken tűnt fel, sőt az aquincumi Victoria temetőből származó, a 2. század 50–60-as éveire datált síremléken is.¹⁰

Az áldozati jelentsávon, a tripus két oldalán megjelenő camillus alakját egy szentendrei, 1–2. századi síremléken találjuk meg.

Mindezek részletes elemzése alapján a sírkőhöz tartozó áldozati jelenetes kőemléket a 2. század második felétől a 3. század első harmadáig terjedő időszakra keltezhetjük.

A szóban forgó kőemléket előállító kőfaragóműhely *helyi sajátosságait* az alábbiakban határozhatjuk meg:

1. Az általános típustól eltérően a bal oldali camilla helyére a camillust faragták ki.

2. A két camillus alkalmazása a pannoniái áldozati jelenetes emlékeken csak egy szentendrei és az új, aquincumi síremlékünkön tűnt fel. E motívum alkalmazása egy közös aquincumi kőfaragóműhely korábbi (2. század első fele) és egy későbbi (2–3. század) működési szakaszát képviseli.

2. A kaputól balra

Sírkő töredéke

Szélessége: 110 cm, magassága: 50 cm (vastagság nem mérhető)

Anyag: mészkő

Leírás: Sima léckeretben balra néző szárnyas griff (Seegriff). (4. kép.)

A tengeri griff (Seegriff) egyszerű keretben egy 228-ban készült savariai emléken került elő, ahol a feliratos mező feletti felületre kifaragtak egy jobbra néző szárnyas griffet egy másik tengeri állattal együtt.¹² Ismerünk egy 2. század elejéről származó sírkövet, ahol a

felső képmezőn két Genius látható gyümölcskoszorúval, alatta vadászjelenetes fríz, mely alatt felirat következik.¹³ A szöveg alatt a Sockelbild funkciót betöltő képmezőn ugyancsak jobbra néző tengeri griffet ábrázoltak – a mi emlékünkhöz képtípusától eltérő módon.

A tengeri griffet ábrázoló emlék ezek alapján egy síremlék feliratos mező feletti vagy alatti részét képezte.

Az itáliai eredetű, nyugati befolyást őrző képtípust tartalmazó kőemlék a 2. század második felétől a 3.

Rövidítések

AH	Archaeologica Hungarica	cheologico Universitatis Budapestiensis provenientes
Barkóczi 1951	Barkóczi L.: Brigetio. DissPann. II. 22. Bpest. 1951	Erdélyi 1974
BpR	Budapest Régiségei	Nagy T. 1971
BTM	Budapesti Történeti Múzeum	RFüz
Burger 1959	Burger A.: Áldozati jelenet a pannoniai kőemlékeken. RFüz. II. 5. Bpest. 1959	Schober 1923
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum	
DissPann	Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Ar-	

Jegyzet

1. Szilágyi J. jelentése – BTM Adattár: Ltsz.: 546–77.
2. Zakariás G. Sándor – Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei. Bpest. 1961. III. köt. 191. – Az 1984. évi bejelentést követő szemlét dr. Soproni Sándor látta el, aki bejelentését illetékesség miatt megküldte a BTM-nek, melyet ezúton is megköszönünk.
3. Burger 1959, 10–11.
4. Erdélyi 1974, 44.
5. Schober 1923, 117. Nr. 258, Abb. 130.
6. Nagy T. 1971, 125. 36. kép; Burger 1959, XXIII. T. és L. T. = fig. 51–52.
7. Nagy T. 1971, 126. 39. kép.
8. Burger 1959, 24. XIX. T., Barkóczi 1951, 38. XI. 1. kép.
9. Burger 1959. 30. 44. sz. = XVIII. T.
10. Barkóczi 1951, 37. IX. T/2. kép; Schober 1923, 87. Abb. 97; Nagy T. 1971, 122. 31. kép.
11. Burger 1959, 30. 45. sz. XVII. t.
12. L. Balla – T. Buocz – Z. Kádár – A. Mócsy – T. Szentlélek: Die römische Steindenkmäler von Savaria. Bpest. 1971. Bild. 54, Kat. Nr. 68; Gabler D.: Scarbantia és környékének római kőplasztikai emlékei. Arrabona 11 (1969) 36. 31. kép; Gabler D.: Arrabona és környékének kőplasztikai emlékei. Arrabona 10 (1968) 56. 5. kép; G. Erdélyi – F. Fülep: Kőemlékkatalógus. AH 33 (1954) Nr. Kat. 85 = XXXVII/1. kép.
13. Schober 1923, 62. 63. Abb.
14. Nagy T. 1971, 136; Erdélyi 1974, 45, 129, 155.
15. Thomas E.: III. századi női fej Albertyfalváról. BpR XVII (1956) 169–175; Hampel J.: A NM legrégebbi pannoniai sírtáblái. Bp. 1906. 35–36. 24. szám = CIL III 3407, 17. tábla.
16. A helyszínrajz Czirjárné Málík Éva, a fotók Komjáthy P. munkái.

STEINDENKMÄLER AN DER WAND DES SCHLOSSES TÖRLEY IN BUDAFOK

Beim Abriss des Mauerputzes kamen 1984 auf der Wand des Schlosses Törley römische Steindenkmäler zum Vorschein. (Abb. 1)

1. Grabsteinfragment (Abb. 1)

Opferszene mit zewi kamilli.

Zeit: Zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts – erstes Drittel des 3. Jahrhunderts.

2. Grabsteinfragment (Abb. 3)

Seegreif in einfachem Rahmen.

Das Grabsteinfragment repräsentiert den Teil ober oder unter dem Inschriftsfeld.

Zeit: Zweite Hälfte des 2. Jahrhunderts – erste Hälfte des dritten Jahrhunderts.

Diese Denkmäler dürften aus der Steinmetzwerkstätte von Aquincum stammen, doch halten wir es nicht für ausgeschlossen, dass sie Produkte der nahegelegenen Steinmetzwerkstatt von Albertfalva sind.

Abbildungen

Abb. 1. Lageplan.

Abb. 2. Zwei römische Grabsteinfragmente an der Wand des Schlosses Törley.

Abb. 3. Grabsteinfragment mit Opferszene.

Abb. 4. Grabsteinfragment mit der Darstellung eines geflügelten Greifs.

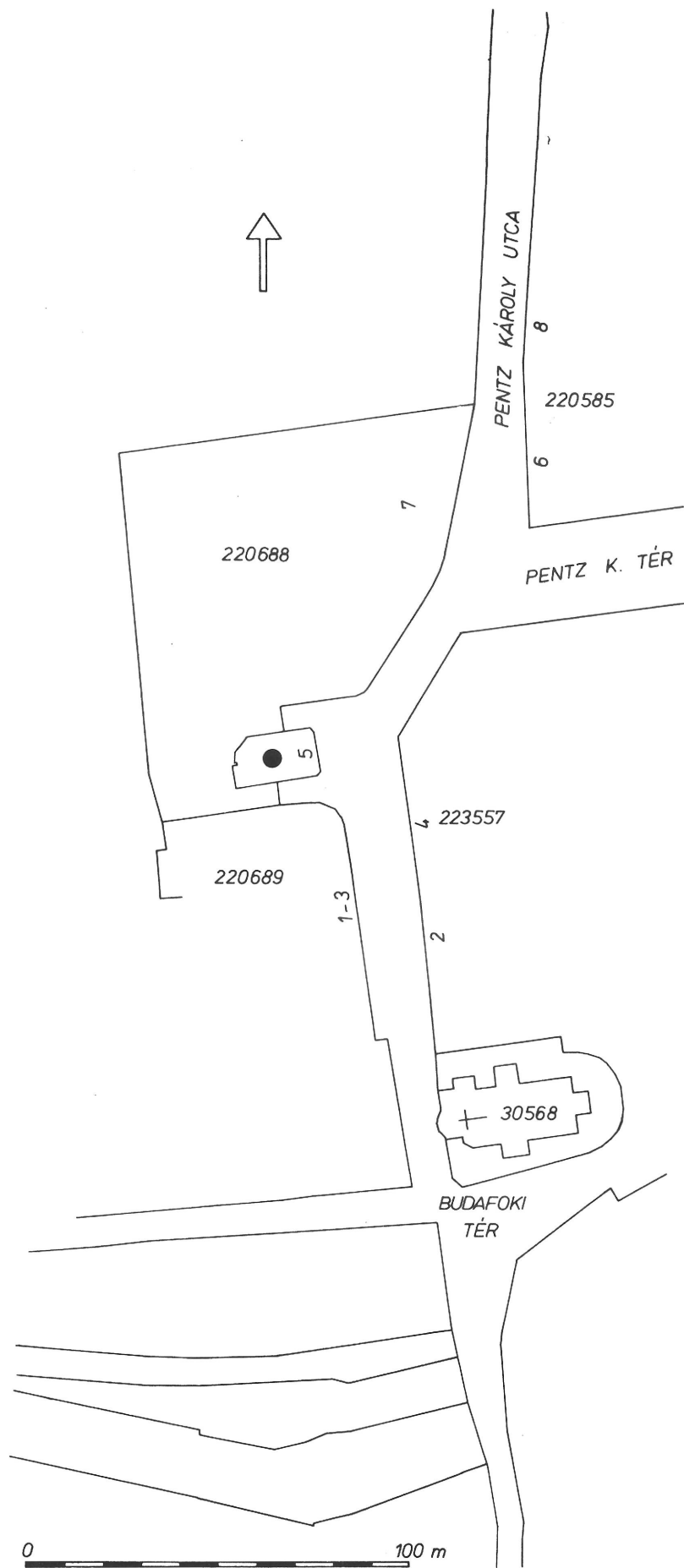
Képjegyzék

1. kép Helyszínrajz.

2. kép Két római sírkőtöredék a Törley kastély falán.

3. kép Sírkőtöredék áldozati jelenettel.

4. kép Sírkőtöredék szárnyas griff ábrázolásával.

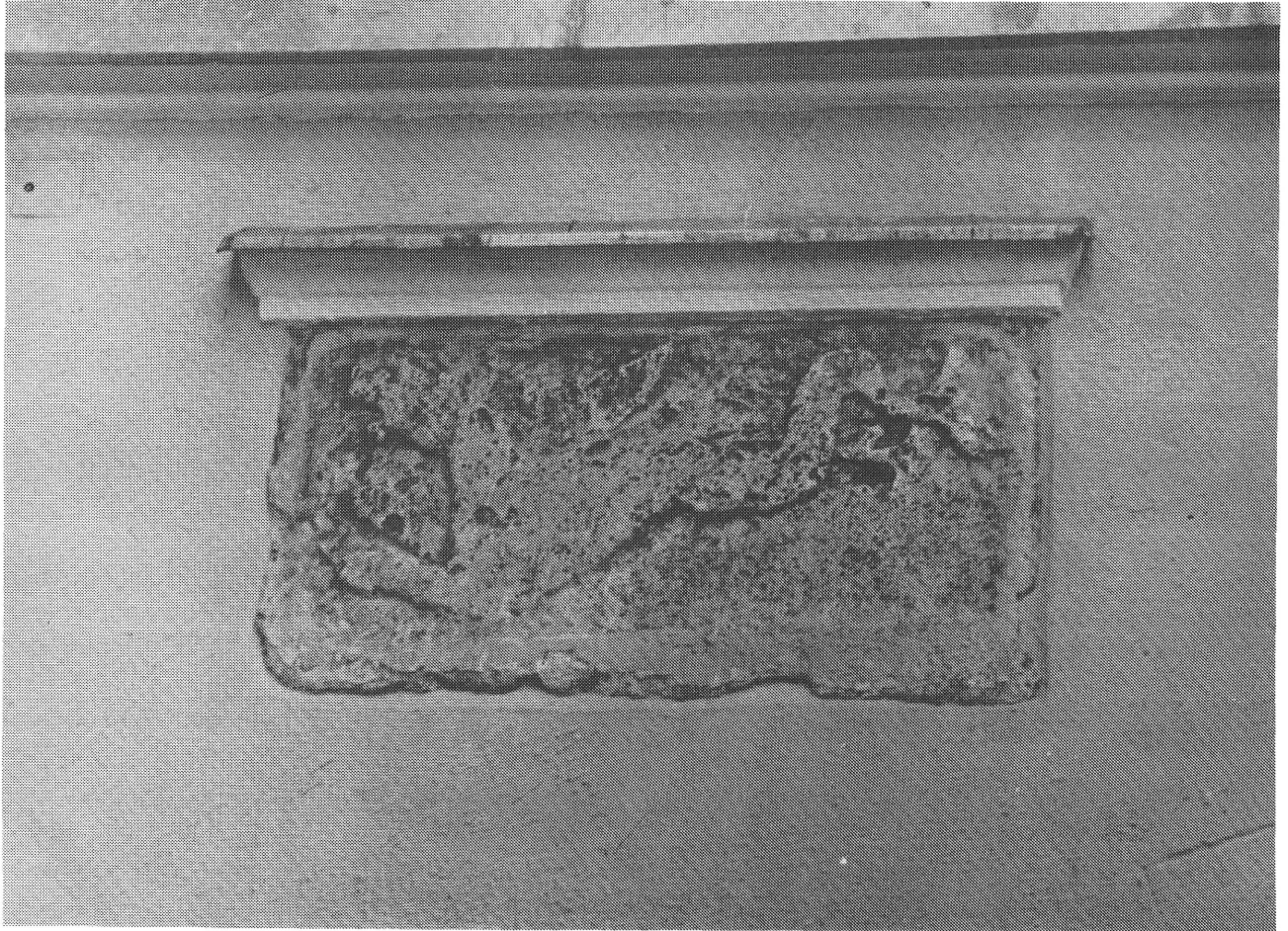

2

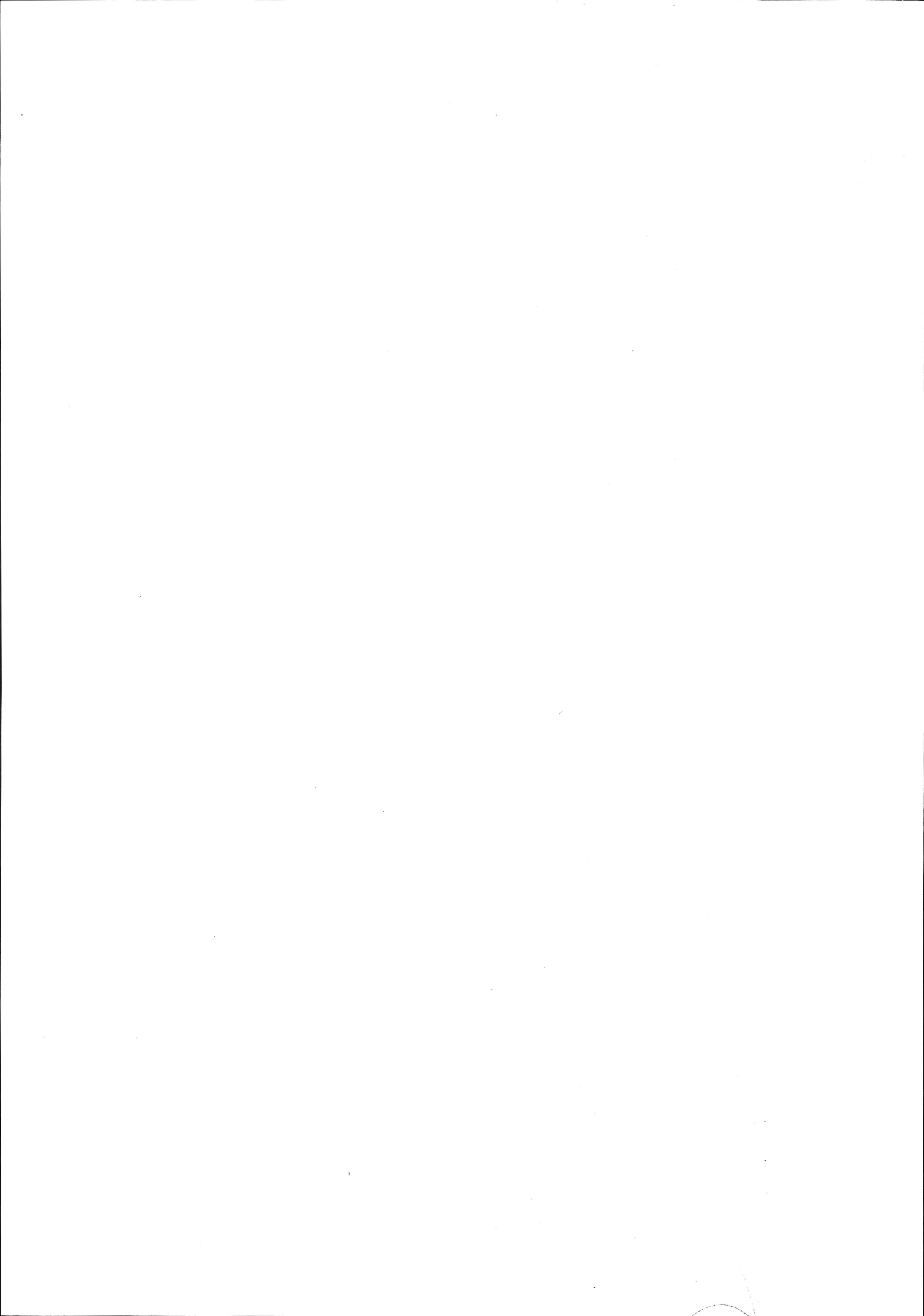

3

4

SZEMLE

GONDOLATOK RÓMER FLÓRIS EMLÉKTÁBLÁJÁNÁL HALÁLÁNAK 100. ÉVFORDULÓJÁN AZ AQUINCUMI MÚZEUMBAN

1873-ban jelent meg Rómer–Desjardins szerkesztésében a „Magyar Nemzeti Múzeum feliratos emlékei” című monográfia, máig alapvető kézikönyv.

Az értékelhető 600 felirat közül (kőemléken, viasz-táblán, téglán, terracottán, bronz- és csonttárgyon maradtak fenn a latin nyelvű szövegek) 234 darab aquincumi lelőhelyű. A 395 kőfeliratból 191 származik Aquincumból, illetve a főváros területéről, ami az ország egész anyagának mintegy a fele. E feltűnő arányra Rómer külön felhívta a figyelmet a mű előszavában a következő érvelést fűzve hozzá magyarázatul: „A Magyar Nemzeti Múzeum felírástósi római köveinek sajátos érdekességét emeli az, hogy azon emlékek majd mind ugyanegy vidékről, legnagyobbbrészt a mai fővárosunk környékéről valók. Itten a lelőhelyek ugyanegy volta a történelmi egységgel összeesik és éppen ez az, ami nemzeti intézetünk ebben örökségének kiváló, és Európa más nagyobb múzeumaiban is alig feltalálható előnyét képezi.”¹ Rómer felismerése szerint Aquincum „a magyar főváros ősrégi magját” jelképezi.² Hazafias érzésből nemzeti üggyé emelte az aquincumi feliratok és egyéb tárgyi emlékek gyűjtése, tudományos értékelése mellett a pest-budai ókori romok megőrzését és bemutatását. Bizonyára ez az oka annak, hogy Pesten töltött minden éve (1862–1878 között) dokumentumokkal alátámasztható eredményekkel vitte előbbre Aquincum jövőjét.³

„Hiszem, hogy a római világalom történelmi jelentőségét hazánkra nézve éppen nem szabad nem ismerünk, mellőznünk, vagy felületesen átugornunk”... „nélkülözhetetlen ez mindazoknak, kik az Óvilág nagy nemzetének hazánk területén való működéséről és viszonyairól biztos adatokat keresnek”,⁴ írja „A Magyarország területében Pannoniában fennmaradt néhány római várnáról” című alapvető tanulmányában 1862-ben. Brigetio, Fenékpusztá, s többek között Aquincum felszínen látható ókori romjait azonosítja az 1699-ben felmért, s *Marsigli* művében 1716-ban megjelent pannoniai castrumok ábráival, szövegmagyarázatával. Figyelemre méltó, hogy a 19. század közepén Óbudán és Pesten 3 „várna” körvonalait, romcsoportozatát még fel tudta ismerni: a Duna jobb partján az Aquincumi legióstábor és a polgárváros négyszögeit, a bal parton Transaquincumét.⁵ Rómer szóban forgó dolgozatának fő érdeme annak a részletezése, mi és mennyi tűnt el a római „castrumok” épületállományából az 1700–1850 közötti másfél évszázad alatt. Megdöbbeneti a romok vésses pusztulása, azért szükségesnek tartja, – ahogyan később írja – „...a római nagyszerű telepnek egy részét tudományilag feltárnunk és az utókor-nak átadnunk. Ezen munkával befogjuk Európa többi

népeinek bizonyítani, hogy e tekintetben is sorába akarunk lépni.” E tervet továbbfejlesztve elhatározza, „a rendszeres ásatások révén találtakat egy múzeumba gyűjtve” a nagyközönség számára is hozzáférhetővé kell tenni.”

Első és legfontosabb teendőként – az 1863–5 években *Zsigmondy Gusztáv* mérnökkel felméri és Óbuda kataszteri térképén rögzítik a még felszínen mutatkozó ókori épületmaradványokat, utcaszakaszokat, a fontosabb kőemlékek lelőhelyét. E hatalmas munkát megszakításokkal évekig folytatták, esetenként 1878-ig szaporodnak bejegyzéseik az 1:1000-es térképszelvényeken, illetve készülnek az 1:50-es, 1:200-as részletrajzok és a részletező ábrák, amelyek ma az Országos Műemléki Felügyelőség Adattárában találhatók.⁶

A jelenleg Óbudán dolgozó régészek számára a Rómer–Zsigmondy-féle térkép különböző meglepetésekkel szolgál. Mindenekelőtt kiemelendő, hogy váratlanul sok római út és utca burkolatát ismerték meg fel és rajzolták le a múlt század 60-as, 70-es éveiben. A „Belsőség 4-es”, „6-os és 7-es” szelvényei mutatják, hogy több mint száz méter hosszan követhetők voltak még olyan római utak, amelyekre azóta már senki sem emlékezhet. Azonosítható volt még többek között pl. a legióstábor északi kapujából Brigetio irányába és a nyugati táborkapuból a Solymári völgy irányába kifelé távolsági út. Ezek az adatok a mérőföldkövek számadataival kapcsolatos korábbi bizonytalanságokat is megoldották.

Az útszakaszok mellett külön csoportba foglalhatók az összefüggő épületmaradványok, amelyeket még lépten-nyomon felmérték a térkép készítői. A „Belsőség, 7, 12, 15, 17, 20 szelvény”-sor a Bogdányi úton, Kiscelli u.-ban Polgár és Kórház utcában stb., csupa olyan épületmaradványt ábrázol, amelyeknek azóta nyoma veszett. Egy részüket sikerült a legújabb ásatások eredményeivel értékelhető-értelmezhető alaprajzzá kiegészíteniük.⁷

Rómer óbudai épületfelméréseinek az értékét még egy további rajzanyag is fokozza, kéziratos hagyatéknak a legértékesebbje, a *Jegyzőkönyvek* tartalmaznak.⁸ E kis noteszek 1861-től a 80-as évekig vezetett folyamatos naplónak a fejezetei. A szöveget váltakozva németül és magyarul írta és könnyű kézzel odavetett rajzokkal illusztrálta. Az ábrák a legjobb fényképnél is többet nyújtanak, a lényegét örökítették meg. Jelen összefüggésben az Óbudáról származó aquincumi épületfaragványok fontosak. Egyrészt szokatlan a 19. században, hogy az ókori feliratok, sírkövek és szobrok mellett figyelemre méltatta az épületdíszeket, néha a szerényebb faragványokat is. Másrészt – s ez máig

példa nélküli – jártában-keltében az ország távolabbi pontjain is felismerte az aquincumi eredetű darabokat, majd fáradságos munkával nyomozott a vidékre került, kastélyok bejáratát vagy falát díszítő emlékek származási helye iránt.⁹ E sokszor kalandos sorsú „leletek” útja a magyar műtárgy-gyűjtés külön fejezetébe kínálkozik. A római faragványok díszítőelemként való felhasználásának a divatja idején az aquincumi darabok gyakran vándoroltak főúri palotákba és vidéki udvarházakba.

Az aquincumi terepmunkák és az országos gyűjtőutak során azt tapasztalta Rómer, hogy a régészeti emlékek megsemmisülésének legfőbb oka a tudatlanság, „a sok régi lim-lom” szemétre kerül, mert eredetét nem ismerve értékét sem becsülik!¹⁰ A széles tömegeket fel kell tehát világosítani a múlt jelentőségéről, meg kell tanítani az anyag felismerésére. E cél érdekében részletes tervet dolgozott ki.

„Műrégészeti Kalauz” című első magyar (maig egyetlen!) régészeti kézikönyvét Rómer 1866-ban jelentette meg. „Ásatások és a leletek megőrzése” c. fejezetben írja: „Az őskori régészeti Kalauznak célja egyedül nem az, hogy a hazánkban véletlenül talált műdarabokra ráismerjünk és azokat meg is őrizzük, hanem, hogy némileg utasítást is adjon, miszerint az ásatásokat okszerűen vezessék, hogy azokból a tudománynak minél nagyobb haszna lehessen.”¹¹ Módszere roppant egyszerű: minden korszak jellegzetesebb leletfajtaíról rajzos ábrát és néhány soros jellemzést ad. A „Római műemlékek” c. fejezet (78–100. old.) példái nagy többséggel Aquincumból valók, s mutatják e változatos emléktanyag magas színvonalát. Így például a 119. ábra íves falazat falfestményel, a 123. ábra mozaikokról, a 130. ábra hypocaustum-fűtésről készült. A 131. ábra téglasírokat mutat mellékletekkel, a 132–133. ábrák fémtárgyakról szólnak stb. ... A régészeti kézikönyv a vártnál lelkesebb fogadtatásra talált. Hatására ország-szerte közgyűjtemények és magángyűjtemények szerveződtek.

A „Műrégészeti Kalauz” sikere nyomán 1867-ben az Országgyűlés megbízta Rómert egy régészeti kiállítási anyag összeállításával és „őrzésével”, amit a magyar állam a Párizsi Világkiállításra küldene. Rómer a vitrinekbe kerülő tárgyak magyarázatául francia nyelvű katalógust szerkesztett.¹² A római kort reprezentáló darabok többsége a főváros területéről való: Aquincum ekkor szerepel először külföldön.

1868-ban Rómer beszámolót készített a párizsi útról, s részvételéről a 2. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszuson, amelyen előadást is tartott. A jelentésben felveti azokat az előnyöket, amivel egy *Budapesti megrendezendő nemzetközi konferencia járna*. „A szakemberekből álló népes gyülekezet” a hazai régészetet bekapcsolná a nemzetközi kutatásokba.¹³

1869 első napjaiban (MTA Archeologiai Bizottmánya január 5-i jegyzőkönyvének 13. pontja) Rómer meg-
rázóan ecseteli, amint „Óbudán vandál módon szét-
verték”... „az előkerült római épület maradványait, ill. a gyönyörű falfestményeket és stukkókat, amelyeket kiásatván, úttöltelékül használhattak”. (A helyszín a mai Szentendrei–Búvár–Folyamőr–Meggyfa u. közötti

terület; a több, mint száz évvel korábban előkerült ókori épület folytatását 1974–1984 között tárták fel a Budapesti Történeti Múzeum régészei.)¹⁴ A romok mentése érdekében Rómer a beadványok sorozatát küldi az illetékes hatóságokhoz, követeli, hogy „jövőre az ily botrányos rombolások ne forduljanak elő.” Még ez évben ugyanilyen kitartóan küzd az aquincumi aquaeductus bontásának leállításáért. Munkamódszérére jellemző, hogy a hivatalok gyors válaszát közzéteszi az Archeologiai Értesítőben, bátorítva, hasonló cselekvésre buzdítva a szakembereket. Egyidejűleg a szélesebb nyilvánosságot is tájékoztatja, a fővárosi romok védelmében kiadott hatékony intézkedések teljes szövegét pl. a Jókai által szerkesztett „Hon” c. folyóirat 1869. január 26-i számában is közli Rómer kommentárjával. A szakemberek toborzásával, a nagyközönség befolyásolásával egyidőben a felső körök támogatását is igyekszik megnyerni a műemlék-ügy számára.

Az Archeologiai Értesítőben 1869-ben Rudolf trónörökös óbudai látogatásáról számol be. A szövegből megtudjuk, milyen körültekintően készítették elő a kirándulás látnivalóit Rómer és Zsigmondy. „Mennyire érdeklik az ó-budai régiségek a királyi családot, abból is kitűnik, hogy tudtunkkal ez már a harmadik látogatás a római főváros területén. 1820-ban az uralkodó atyja szemlélte az akkor még épebb állapotban feltűnő ókori városi romokat, melyek már a mai nap egyedül némely falmaradványokon láthatók. ... Tavaly ápril hóban Ő Felsege jelen volt VETVRIA kősrja kiásásánál; május 8-án pedig a koronaherceg rándult ki a koronavárosba, hogy ottan őskori történelmi tanulása alkalmával tapasztalatilag megismerkedhessék a régi város maradványaival.”¹⁵

Az 1869. év egyébként is jelentős az Aquincum-kutatás szempontjából. Rómer ugyanis „szorgalmazva Buda és Pest régiségeinek összegyűjtését”, kéri, hogy „a főváros közgyűlései is ezen eszmét magukévé tévén... a begyűlendő tárgyak számára alkalmas helyiséget kijelöljenek és gondoskodjanak, hogy azok kellőleg számozottván jegyzőkönyvbe iktattassanak.” Az Aquincumi Múzeum létesítésének is ez a felhívás teremti meg az alapját.¹⁶

1870-ben kiadták az első rendeletet a fővárosban előkerülő régiségek védelméről. „Ha valamely épület lebontása, vagy új épület alapzatának ásása közben régiségek, pl. kőkoporsó, emlékszerű faragványok, edények, fémek, kőületek, felírások stb. találatnak, ezt a találó a főváros tanácsának azonnal bejelenteni és ennek intézkedését a talált tárgy érintetlenül hagyásával bevárni tartozik. A fővárosi tanács a nemzeti múzeum igazgatóságát a jelentésről haladék nélkül értesíti.”¹⁷ Az intézkedés jelzi a következetesen átgondolt terv megvalósíthatóságát. Ezért, Rómer még ebben az évben jó előre, telekkönyvi kimutatást készít Zsigmondy Gusztávval a Papföldön ásatás céljára felhasználható, illetve romkert kialakítására szánt területről, ami a Szentendrei út mindkét oldalát jelentette, az aquaeductustól keletre és nyugatra. (A HÉV-pálya ekkor természetesen még nem létezett...) Anélkül, hogy Rómerék megkezdett munkáját ismertük volna, 1960-ban

ugyanazt a feladatot végeztük el Vladár Ágnessel és Hajnóczy Gyulával az akkori állapotnak megfelelően, amikor újra megcsillanni látszott a római polgárváros nyugati romterülete feltárásának a reménye.¹⁸

Óbuda mellett a Duna bal partjára is kiterjedt Rómer figyelme: 1871-ben kiadja „*A régi Pest*” című művét. Azt a történeti értékű hagyatékat kívánja megörökíteni, ami „talán már nem sokára a hasztalan lom közé fog hanyattatni” „a napról-napra mindinkább változó és majdan föl nem ismerhető pesti belvárosban.” „Ami hiteles kútfők nyomán ma még kitudható... fenntartassék, közzé tétessék.”¹⁹ *Contra-Aquincum*²⁰ és *Transaquincum*²¹ lokalizálásával, korábbi térképek kiértékelésével foglalkozik, valamint pesti lelőhelyű római emlékekkel.

Ugyanebben az évben (1871) az Archaeologiai Értesítőben emlékezik meg a Flórián-téri római fürdő bejáratának az átalakításáról. A száz éves védőépület „rontja a tér látványát”, ezért átboltozzák a földalatti romok térségét, a vas csigalépcső lejárata aknafedéllel takarják, kiemelve a burkolat síkjából a fürdő területét „a szekerek rombolásai ellen.”²²

1872-ben a magyar kormány a műemlékek lajstromozására, felvételére és gondozására ideiglenes bizottságot alakított. Rómer sok irányú fáradozása „a fogyó romok megőrzéséért” nem maradt tehát hatástalanul. E dátumtól számítjuk a szervezett magyar műemlékvédelem kezdetét.²³ Sürgette továbbá a városi hatóságok múzeumpártoló magatartását, a múzeum számára megfelelő helyiség biztosítását. A Rómer által javasolt városi múzeumtípus később a Fővárosi Múzeum létesítésénél, gyűjtési tevékenységének kialakításánál is irányadó volt.²⁴

A 6. Nemzetközi Embertani és Ősrégészeti Kongresszusra utazott 1874-ben Rómer Stockholmba, s magával vihette a magyar állam megbízólevelét, amellyel 1876-ra Budapestre hívja e szakmai gyülekezetet.²⁵

A következő év a kongresszus előkészítésével telt el. Nagymagyarország egész területéről gyűjtötték be a jellegzetes és jelentős régészeti anyagot a fővárosi kiállításra. Egyidejűleg helyszíneket kerestek a főváros közelében különböző történelmi korszakok településeinek, temetőinek a bemutatására. A kialakult nemzetközi gyakorlathoz híven ugyanis a kongresszus résztvevőit egy-egy napos kirándulások keretében kívánták ásatásokkal, kis kiállításokkal megismertetni. A válogatás vitákat váltott ki, Rómer utólagos beszámolója szerint egyedül a római-kor bemutatása nem okozott gondot a rendezőbizottságnak, hiszen *Aquincum romjai* „*Budán és Pesten*” egyértelmű látványosságokat ígért...²⁶

Ez az alkalom a legjobbkor jön a szakembereknek, akik évek óta sürgetik Aquincum tervszerűen, tudományosan irányított feltárását. 1875 nyarán *próbaásatást* tartottak a Papföldön s ez fontos momentum az Aquincum-kutatás számára... Az eredményt összefoglaló jegyzőkönyvben Rómer így ír: „A próbaásatásokat megvizsgáltuk és mondhatjuk, hogy a főhercegnek némileg igaza volt, midőn azt állítá: íme a magyar Pompeji! Igaz, de mi nem vagyunk ám olaszok, hogy ilyen helynek becsét méltányolni tudnók. Évek hosszú során

át tétlenül néztük és nézzük, mint tűnnek el a vízvezetés pillérei, évek óta járunk a római téglákból, terra sigillata darabokból, festett fal- és gyönyörű stucco díszítményrészekből készült szentendrei országúton... Ma szántanak, ahol Aquincum ezen része állott!” „Az eddigi ásatások csak a rablási turkálások közé tartoztak, csak a felületből kiálló kövek és téglák nyeresét vették célba.”²⁷ Örömmel nyugtázza, hogy e korszak lezárult és bejelenti a szakszerű ásatások megkezdését. 1876-ban a Budapesten megtartott 8. Nemzetközi Embertani és Régészeti Kongresszus nagy sikert hozott. Aquincumot Rómer egy napos kocsikirándulás keretében mutatja be. A látóvalókat az évek során számtalanszor végigjárt útvonalon, a jól bevált módszerrel ismertette a külföldi kollégákkal és érdeklődőkkel az összeszokott „csapat” (Rómer, Hampel, Gömöri-Havas, Torma, Zsigmondy). „Tájékoztatásul Zsigmondy Gusztáv kir. mérnök által készült térkép mutattatott, hogy a régi alsó-pannóniai főváros fekvéséről és kiterjedéséről kellő fogalmat szerezhessenek. A hajógyárszigeten a hírneves fürdőhely minden melléklettől mentesen és egészen kitisztítva érdekes tanulmányul szolgáltak.” A romokat Zsigmondy ugyancsak „a szükséges rajzokkal magyarázá.”²⁸ A kocsik ezután az aquaeductus mellett a Papföldi romokat érintve, a Római-fürdői Tó vendéglőbe tértek be. A hangulatos összejövetelről több beszámoló emlékezett meg a napi sajtóban.²⁹

1878–79-ben megkezdődhetek Aquincumban – a Papföldön – a Rómer által másfél évtizeden át szorgalmazott szakszerű régészeti feltárások. Ő maga akkorra már elhagyta a fővárost, elfoglalta Nagyváradon a felkínált tudományos kanonoki tisztséget.³⁰ Nagyvonalú régészeti programja, aminek minden lépcsőfokát következetesen végigküzdötte, voltaképpen befejeződött.

Tudományos kutatómódszerét tekintve Rómer úttörőnek számít. Ipolyi Arnolddal együtt,³¹ koruk „természettudományos összehasonlító módszereit” nálunk először alkalmazták, vagyis a tárgyi emlékek és az írott források egybevetését, a tárgyak és a lelőköri körülmények pontos, szemléltető leírását, valamint a technikai adatok rögzítését, magyarázatát. Mindezt a történelmi szintézis megteremtéséért, a különböző tudományok kapcsolódásának a szükségességét hirdelve, a mai komplex kutatások előfutáraként.³² 1889-ben jelentek meg az első részletes tudományos beszámolók³³ az aquincumi ásatásokról bizonyítva, hogy a Rómer által oly sokféle úton-módon előkészített feltárások és a romterület műemléki bemutatása, módszerében is őrizte és továbbfejlesztette az „általános európai és hazai összefüggésben gondolkodó és cselekvő” tudós koncepcióját.³⁴

1889. március 8-án, halálának 100. évfordulójára emlékezve, Rómer Flóris emléktábláját megkoszorúzták az Aquincumi Múzeum falán azok a budapesti intézmények, amelyeket e kiváló és fáradhatatlan tudós alapított, vagy segített nemzetközi hírnévhez. Az új lakótelepek magas házai valamint ipari létesítményei erdejében szorongó aquincumi romterület – mely visszhangzik a többsávos autótút, az esztergomi vasút és a

helyiérdekű vasút zajától —, már semmiben sem emlékeztet a száz év előtti hangulatra, amit Rómer és a korabeli krónikások olyan jellegzetesnek találtak. Megdöbbentő módon azonban semmit sem változtak a feladatok és a velük járó problémák.

Rövidítések

<p>AÉ ArchKözl BpR <i>Hampel</i> 1871</p> <p><i>Kaiser-Póczy</i> 1985</p> <p><i>Kanozsay</i> 1965</p> <p><i>K. Végh</i> 1988</p> <p>RégDolg <i>Rómer</i> 1862</p>	<p>Archaeologiai Értesítő Archaeologiai Közlemények Budapest Régiségei <i>Hampel J.</i>: Aquincum történetének vázlata. ArchKözl 8. 1871. 158–197.</p> <p><i>Kaiser A.-Póczy K.</i>: Budapest római öröksége. Budapest 1985. <i>Kanozsay M.</i>: Rómer Flóris (1815–1889). RégDolg 1. 1958. 13–48. <i>K. Végh K.</i>: A Budapesti Történeti Múzeum első félévszázada (1887–1938). Budapest 1988. Régészeti Dolgozatok <i>Rómer F.</i>: A Magyarország területében Pannoniában fennma-</p>	<p>radt néhány római várnáról. ArchKözl 3. 1862. 53. <i>Rómer F.</i>: Műrégészeti Kalauz különös tekintettel Magyarországra. Pest 1866. <i>Rómer F.</i>: Képes Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárában. Pest 1870. <i>Rómer F.</i>: A régi Pest. Pest 1871. <i>Rómer F.-Desjardins E.</i>: A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. Pest 1873. <i>Rómer F.</i>: Compte rendue de la 8e Session du Congès International d'Antropologie et d'Archéologie préhistorique. Budapest 1878.</p>
	<p><i>Rómer</i> 1866</p> <p><i>Rómer</i> 1870</p> <p><i>Rómer</i> 1871 <i>Rómer-Desjardins</i> 1873</p> <p><i>Rómer</i> 1878</p>	

Jegyzet

1. *Rómer-Desjardins* 1873. 9.
2. *Rómer* 1871. 4.
3. Erről részletesen *Póczy K.*: Rómer — Aquincumért c. előadása a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Rómer-Emlékkülésén 1989. október 19-én.
4. *Rómer* 1862. 2.
5. *Rómer* 1862. 10–11. ábrák.
6. *Hampel* 1871. 161. arról tudósít, hogy „Aquincumról, miként értesülünk, Rómer szándékozik beható topográfiai tanulmányokon alapuló nagyobb terjedelmű monográfiát közrebocsátani...” A *Rómer-Zsigmondy*-féle felmérések az Országos Műemléki Felügyelőség nyilvántartásában 10.837–840, 10.861–878, 14.612–622, 625–657, 632, 673. leltári számokkal szerepelnek.
7. *Póczy K.*: Rómer Aquincum romjaiért. Műemlékvédelem 32. 1988. 209–213.
8. *Tombor I.*: Rómer Flóris útijegyzetei. Művészettörténeti Értesítő 1954. 276–278.
9. *Erdélyi G.*: Rómer Flóris jegyzeteiből. RégDolg 1. 1958. 49–63. Óbudán talált kőemlékekről készült többek között a XI. füzet 112. rajza, budakeszii épületfaragványokról és szoborról a XIII. füzet 131–132. ábrái, Margitszigeten feltárt sírkőről a XXIV. füzet 107. lapja.
10. *Rómer* 1862. 53.
11. *Rómer* 1866. 102.
12. *Rómer F.*: Catalogue spécial du Royaume de Hongrie ... Paris 1867.
13. *Banner J.*: Rómer Flóris emlékezete. RégDolg. 1. 1958. 15.
14. *Rómer F.*: Régiségeink ismertetése és megóvása érdekében. AÉ 1. A szóban forgó római épület a III. Búvár-Szentendrei-Folyamőr-Meggyfa u. által határolt területen fekszik, falfestményei — mozaikpadló — stukkói miatt vált ismertté. 1973–1983 között Wellner I., Parragi Gy. és Szirmai K. tárták fel az ókori épületcsoportot.
15. *Rómer F.*: Rudolf koronaherceg Ó-Budán. AE 1. 1869. 237–40.
16. *Rómer F.*: Előterjesztés az alakítandó városi múzeumokról. Századok 1869. 192–193. Majd újra: Városi múzeumaink. AÉ 4. 1871. 309–315. A felhívások hatását és eredményét értékeli *K. Végh* 1988. 9.
17. *Zsigmondy G.*: A régészeti leletek ügyének szabályozása a főváros területén. AÉ 7. 1887. 189. Zsigmondy a Közlekedésügyi Minisztérium műszaki főtanácsosa volt, Rómer a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium segítségével kérte ki „esetenként” az óbudai munkákhoz közreműködőként. Ilyen beadványokról szól az AÉ 1. 1869. 44.
18. *Kaiser-Póczy* 1985. 34.
19. *Rómer* 1871. 4.

20. Nagy L.: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Budapest 1947 helyesbíti Rómer évszázaddal korábbi elképzelését.
21. Halitzky A.: A' Pesti Duna partján a' régi Római Aquincum által ellenében felállított hídvárról. Tudományos Gyűjtemény 1820. III. 9–26. még részletezően leírja és pontos felméréssel ismerteti a castrum romjait.
22. Rómer F.: Kivonat a magy. tud. Akadémia archaeologiai bizottsága 1871. június 21-én a m. n. múzeumban tartott IX. rendkívüli ülésének jegyzőkönyvéből az Ó-budai Flórián téren álló római fürdő bejárásának átalakításáról. AE 5. 1871. 157–158.
23. Kaiser-Póczy 1985. 22.
24. K. Végh 1988. 9.
25. Kanozsay 1965. 6.
26. Rómer 1878. Résultats généraux du mouvements archéologiques en Hongrie. Budapest 1877–1878.
27. Rómer F.: Ó-budai ásátások. AÉ 9. 1875. 111–113.
28. Kaiser-Póczy: 1985. 21. és a 7. kép Zsigmondy rajzáról.
29. K. Végh 1988. 10. idézi Borostyáni Nándor: „Régészeti kirándulás Aquincumban” c. cikkét a Vasárnapi Újság 1876. VII. hó 3. számából, a kongresszus szóban forgó óbudai látogatásának a beszámolójával.
30. Kanozsay 1965. 7.
31. Ipolyi A.: Magyar Műtörténeti Tanulmányok. Budapest 1873. I. 560.
32. Kanozsay 1965. 9.
33. Gömöri-Havas S.: Ó-buda – Aquincum. Az 1880–1888-ik évi ásátások kezdete és lefolyása. BpR 1. 1889. 28–32.
34. Bóna I.: Rómer Flóris az ősrégész. RégDolg 1. 1958. 23.

KLÁRA PÓCZY

GEDANKEN VOR DER GEDENKTAFEL VON FLÓRIS RÓMER AM 100. JAHRESTAG SEINES TODES IM MUSEUM VON AQUINCUM

Mit der fortlaufenden, fach- und planmässigen Ausgrabung des Ruinenfeldes der Bürgerstadt von Aquincum wurde am Nordrand der ungarischen Hauptstadt am „Papföld” 1879 begonnen. Von dieser Zeit an erschienen all jährlich Berichte über die Erschliessung von Amphitheater, des grossen öffentlichen Bades, der Wohnhäuser und Sanctuarien. Aber selbst den fachleuten ist die Vorgeschichte, die Vorbereitung dieses grossangelegten wissenschaftlichen Unternehmens kaum bekannt, deren sämtliche Fäden zur Person Rómers zurückführen.

Rómer hielt sich zwischen 1862 und 1878 in Pest auf, damals kündigte er sein archäologisches Programm in Landesausmass an, in dem Aquincum eine hervorgehobene Rolle zukam. Rómer behandelte das Erbe von Aquincum als den „uralten Kern unserer Hauptstadt”. Nationales Selbstbewusstsein durchdringt den Plan Rómers, dessen Wesen darin besteht, „einen Teil der grossartigen römischen Siedlung wissenschaftlich zu erschliessen und der Nachwelt zu übergeben. Auch mit dieser Arbeit werden wir den anderen Völkern Europas beweisen, dass wir uns ihnen auch in dieser Hinsicht anschliessen wollen. ”Ein weiteres Ziel ist, dass...” durch die systematische Ausgrabung des ungarischen Pompeji und Herculaneum, die Funde in ein Museum gesammelt” dem Publikum zugänglich zu machen.

Das Lebenswerk Rómers von dieser Entfernung aus überblickend, ist es gut ersichtlich, dass er zwecks Lösung der Aufgabe im Laufe von anderthalb Jahrzehnten einen detailliert durchdachten Plan konsequent durchgeführt hat. Als ersten Schritt identifizierte er die in der „modernen” Stadt allseits ersichtlichen Gebäudeüberreste der Römerzeit, mit den auf den Stadtbildern von Óbuda im 17–18. Jh. dargestellten monu-

mentalen Ruinengruppen, wobei er feststellte wieviele inzwischen zugrundegegangen sind. Mit vieljähriger fortlaufender Arbeit legte er auf den Katasterkartensegmenten von Buda die in der zweiten Hälfte des 19. Jhs auf der Oberfläche ersichtlichen Mauern, Strassenabschnitte, Gebäudekomplexe der Römerzeit fest. In seinen Niederschriften verzeichnete er eigenhändig die in Budapest befindlichen und die in die Provinz verschleppten Steindenkmäler, Steinskulpturen, Statuen. Gelegentlich der Systematisierung und Publikation der beschrifteten Denkmäler aus der Römerzeit im Ungarischen Nationalmuseum, veröffentlichte er mehr als 300 Inschriften aus Aquincum, was damals etwa die Hälfte des im Museum verwahrten Materials darstellte. Er berichtete fortlaufend in Fachzeitschriften über das Erscheinen anderer Funde in Aquincum und auch über deren „barbarische” Vernichtung!

Einen Grossteil seiner Energie nahm der Kampf mit den Behörden in Anspruch, womit er sie überreden und zwingen wollte Denkmalschutz-Massnahmen zu treffen und das nicht ohne Erfolg. Die zum Schutze der auf dem Gebiet unserer Hauptstadt anzutreffenden Ruinen, archäologischen Objekte und Kunstschatze erlassenen Verordnungen sind ausnahmslos als Ergebnis der offiziellen Eingaben und den in den Tageszeitungen erschienen Artikel Rómers entstanden.

Im Interesse dieser Aufgabe musste er dieses ungewöhnliche Thema der öffentlichen Meinung des Landes, von den oberen einflussreichen Kreisen beginnend, über das städtische Bürgertum, bis zu den Bauern klar machen. Zu diesem Zweck veröffentlicht er der Reihe nach seine wissenschaftlichen, tatsächlich aber auch popularisierenden Werke: den „Művészeti Kalauz” (Kunstarchäologischer Führer) und den „Ké-

pes Kalauz" (Illustrierter Führer) über die archäologische Sammlung des Ungarischen Nationalmuseum. Darüber hinaus musste er aber die zuständigen Behörden zwecks Sicherstellung der materiellen Grundlage von der Bedeutung der Aufgabe und ebenso die Presse von der Aktualität des Unternehmens überzeugen. Im Rahmen der Kampagne organisiert er wiederholt Ausflüge für die Mitglieder des Herrscherhauses zu den Ruinen von Aquincum.

Seine Bemühungen blieben nicht ohne Erfolg: er konnte im Jahre 1867 im staatlichen Auftrag, an der Pariser Weltausstellung in einigen Schaukästen archäologisches Material vorführen, die Römerzeit repräsentierten auch jetzt die schönsten Funde aus Aquincum. Mit diesem und mit dem in französischer Spra-

che verfassten Führer erzielte er grossen Erfolg. Dies war die erste Vorführung der Denkmäler von Aquincum im Ausland. Einige Jahre später setzte Römer durch, dass im Jahr 1876 ein internationaler „urzeitlicher archäologischer“ Kongress in Budapest abgehalten werde. Zu den Vorbereitungen dieses bedeutenden Ereignisses gehörte eine Probegrabung auf dem „Papföld“, auf dem Ruinengelände von Aquincum. Im Jahre 1876 besichtigten ausländische Fachleute im Rahmen eines eintägigen Ausfluges die Überreste Römerstadt in Óbuda.

Der Name Aquincums und seine Bedeutung erlangte – dank der Tätigkeit Römers – noch vor den systematischen Eschliessungen internationalen Welturf.

Abbildungen

Abb. 1. Porträt von Flóris Römer.

Abb. 2. Gedenktafel Flóris Römers auf dem Gebäude des Museums von Aquincum.

Abb. 3. Kranzigung im Frühjahr 1989 der Gedenktafel von Flóris Römer vor dem Museum Aquincum.

Képjegyzék

1. kép Römer Flóris arcképe.

2. kép Römer Flóris emléktáblája az Aquincumi Múzeum épületén.

3. kép Koszorúzási ünnepség 1989 tavaszán Römer Flóris emléktáblájánál az Aquincumi Múzeum előtt. Beszédet mond Fitz Jenő (mellette Selmeczi László. Balról Fodor István, Bóna István és Tóth Endre).

MŰTÁRGYVÉDELEM

A BÉCSI-ÚTI RÓMAI KÉS-TARTÓ (THÉKA) RESTAURÁLÁSA

A késtartó borítása két részből állt, az alaplemezből, és egy áttört, öntött díszítésből. Felső végének csupán egy kb. 5 cm hosszú szegélyléce a motívumok indításával, az alsó felének kb. 13 cm hosszú része került elő, ez utóbbi darabokra törve. A közepén végigfutó egész, két oldalán fél-fél borostyánlevél mintát kialakító vékony bronzöntvény is hiányos volt. Az alaplemeznek csak kis töredéke maradt meg az alsó kiszélesedő, illetve a tárgy másik, felső végénél. (1. kép) Az öntött, áttört díszítmény bronzanyaga teljesen kristályosodott, korrodált, az alaplemezből csak korróziótermékek maradtak.

Feltételeztük, hogy a két rész nem azonos minőségű bronzból készült. Ezt dr. Költő László anyagvizsgálata alátámasztotta. Szóbeli közlése szerint – bár a minta rossz állapota miatt részletes mennyiségi eredményeket nem tudott adni – az alaplemez anyaga az öntvényhez képest négyszeres mennyiségű cinket tartalmaz. Így a késtartó verete eredetileg világos sárgás alapon, sötétebb bronzszínű áttört borítással, polikróm lehetett.

A tárgy rossz állapota miatt, vegyszeres kezelést nem volt ajánlatos alkalmazni. A töredékek araldittal

történt összeragasztása után, mechanikusan tisztítottuk. Szükségesnek találtuk az alaplemez maradványait epoxival átitatott japán-papírral megerősíteni. Kiegészítésétől csekély mérete miatt eltekintettünk.

Az áttört díszítmény rekonstrukciója az öntvényen talált törésfelületek, a szerző által rendelkezésre bocsátott analógiák és a rekonstrukciós rajz (2. kép) összevetése alapján készült, patinázott Diamant Kütte (kupfer) anyagból. (1. kép 1 és 2. kép 1) Annak ellenére, hogy szinte az összes analógián az alsó, a kanálszerűen, pelta alakban kiszélesedő rész közepén elhelyezkedő díszítmény egy-egy jobbra és balra induló trombita mustrára emlékeztető motívum alapja, mely a felette ellentett helyzetben levő hasonló formájú elemeket érintve hajlik vissza, ezt nem alakítottuk ki a tárgyon, mivel sem az indulási, sem a feltételezett érintkezési pontoknál semmi nyoma nem mutatkozik, sőt a felületek egyenletessége azt bizonyítja, hogy eredetileg sem léteztek.

A késtartó borítás passziválását benzotriazolal, konzerválását Paraloid B 72-vel végeztük.

KATALIN T. BRUDER

RESTAURIERUNG EINES MESSERBEHÄLTERS (THEKE) AUS DER RÖMERZEIT VON DER BÉCSI STRASSE

Der Deckel des Messerbehälters bestand aus zwei Teilen: aus der Grundplatte und aus einer durchbrochenen, gegossenen Verzierung. Vom oberen Ende kam nur etwa 5 cm lange Randleiste mit dem Ansatz der Motive, von der unteren Hälfte ein ca. 13 cm langer Teil zum Vorschein, letzterer zerstückelt. Auch der in der Mitte entlang laufende dünne Bronzeguss, der an beiden Seiten je ein halbes Efeublattmuster darstellt, war unvollständig. Von der Grundplatte blieb nur ein kleines Bruchstück am unteren sich ausweitenden bzw. am anderen oberen Ende des Gegenstandes erhalten. (Abb. 1.) Das Bronzematerial der durchbrochenen Verzierung ist völlig kristallisiert, korrodiert, von der Grundplatte sind nur Korrosionsprodukte vorhanden.

Wir nahmen an, dass die beiden Teile nicht aus Bronze gleicher Qualität erzeugt wurden. Die von dr. László Költő durchgeführte Materialprüfung unterstützte diese Annahme. Obwohl er infolge des schlechten Zustandes des Musters keine eingehenden

mengenmäßigen Resultate erzielen konnte, enthält – laut seiner mündlichen Mitteilung – das Material der Grundplatte die vierfache Menge von Zink als der Guss. Somit konnte der Beschlag des Messerbehälters ursprünglich auf hellgelber Grundlage, mit einem dunkleren bronzefarbenen durchbrochenen Belag, Polychrom gewesen sein.

Wegen des schlechten Zustandes des Gegenstandes war die Anwendung einer chemischen Behandlung nicht zu empfehlen. Nach dem Zusammenkleben der Bruchstücke mit Araldit, reinigten wir sie mechanisch. Wir erachteten es für notwendig die Überreste der Grundplatte mit Japanpapier, das vorher mit Epoxi durchtränkt war, zu befestigen. Von einer Ergänzung nahmen wir Abstand in Anbetracht des geringen Ausmasses.

Die Rekonstruktion der durchbrochenen Verzierung erfolgte aufgrund eines Vergleiches der Bruchflächen des Gusses, seitens des Verfassers zur Verfügung gestellten Analogien und der Rekonstruktions-

zeichnung (Abb. 2); aus patiniertem Diamant Kitten- (Kupfer)Material. (Abb. 1.1, Abb. 2.2)

Obwohl die Verzierung, die sich in der Mitte des unteren, löffelartig, in Peltaform erweiternden Teiles, fast auf sämtlichen Analogien, befindet, die Grundlage einer nach rechts und links ausgehenden trompetenartigen Musters ist, das sich die oberhalb dessen in entgegengesetzter Lage angeordneten Elemente ähnlicher Form berührend, zurückneigt, haben wir dieses

am Gegenstand nicht ausgestaltet, da weder am Ausgangs noch an dem vermutlichen Berührungspunkten eine Spur dessen sichtbar ist, und auch die Gleichmässigkeit der Oberflächen darauf hinweist, dass sie auch ursprünglich nicht vorhanden gewesen sind.

Die Selbstpassivierung des Messerbehälters haben wir mit Benstriasol, die Konservierung mit Paraloid B 72 durchgeführt.

TARTALOMJEGYZÉK

I. Tanulmányok

GÁBORI MIKLÓS: A paleolitikum utolsó szakasza Magyarországon	15
NAGY TIBOR: A legio II Adiutrix pia fidelis jelenleg nyilvántartható itálikus lovagrendű tribunusai	23
SELLYE IBOLYA: Római kori, áttört műví késtartó (Théka-veret) a Bécsi úti hamvasztásos temetőből	45

II. Anyagközlések

PETŐ MÁRIA: Újabb fémleletek a gellérthegyi késővaskori oppidum területéről	67
NÉMETH MARGIT – TOPÁL JUDIT: Verses szarkofág mumifikált temetkezéssel a Bécsi úti sírmezőből	73
SZABÓ KLÁRA: Helyben készült bronz lemezkorsó Aquincumból	85
R. FACSA DY ANNAMÁRIA: Venus torzó Óbudáról	95
SZIRMAI KRISZTINA: Új női sírszobor Aquincumban	99
SZIRMAI KRISZTINA: Régészeti adatok az aquincumi 1. századi legiotáborhoz, valamint a 2–3. századi legiotábor retenturájához	105
PETŐ MÁRIA: Településtörténeti adatok a III. ker. Perc utcából származó egyiptomi kőemlékhez	139
ZSIDI PAULA: Újabb villa az aquincumi municipium territoriumán (Bp. III. ker. Kaszás dűlő – Csikós utca)	143
SZIRMAI KRISZTINA: Római kőemlékek a budafoki Törley-kastély falán	181

III. Szemle

PÓCZY KLÁRA: Gondolatok Rómer Flóris emléktáblájánál halálának 100. évfordulóján az Aquincumi Múzeumban	191
---	-----

III. Műtárgyvédelem

T. BRUDER KATALIN: A Bécsi úti római kori késtartó (Théka) restaurálása	201
---	-----

INHALTSVERZEICHNIS

I. Studien

MIKLÓS GÁBORI: Die letzte Phase des Paläolithikums in Ungarn	20
TIBOR NAGY: Die derzeit registrierbaren italische ritterliche Offiziere der Legion II Adiutrix Pia Fidelis	39
IBOLYA SELLYE: Thekenbeschlag (Messerbehälter) mit Durchbruchverzierung aus dem römerzeitlichen Brandgräberfeld in der Bécsi Strasse (Budapest)	51

II. Mitteilungen

MÁRIA PETŐ: Neuere Metallfunde vom Gebiet des Oppidums am Gellért-Berg aus der späten Eisenzeit	68
MARGIT NÉMETH – JUDIT TOPÁL: Beschrifteter Sarcophag mit mumifizierter Bestattung vom Gräberfeld an der Bécsi Strasse	77
KLÁRA SZABÓ: Ein örtlicher Bronzeblechkrug aus Aquincum	88
ANNAMÁRIA R. FACSÁDY: Venustorso aus Óbuda (Altofen)	96
KRISZTINA SZIRMAI: Neue weibliche Grabstatue in Aquincum	100
KRISZTINA SZIRMAI: Archäologische Beiträge zum Legionslager in Aquincum aus dem 1. Jh. sowie zur Retentur des Legionslagers vom 2–3. Jh.	112
MÁRIA PETŐ: Siedlungsgeschichtliche Angaben zu den ägyptischen Steindenkmälern aus der Perc Gasse im 3. Bezirk	141
PAULA ZSIDI: Neuere Villa am Territorium des Municipiums von Aquincum	159
KRISZTINA SZIRMAI: Steindenkmäler an der Wand des Schlosses Törley in Budafok	183

III. Rundschau

KLÁRA PÓCZY: Gedanken vor der Gedenktafel von Flóris Römer am 100 Jahrestag seines Todes im Museum von Aquincum	195
---	-----

IV. Restaurierung

KATALIN T. BRUDER: Restaurierung eines Messerbehälters (Theke) aus der Römerzeit von der Bécsi Strasse	201
--	-----

Statum Kiadó és Nyomda Kft.
Felelős vezető: Belec Benedek ügyvezető
Nyomdaüzem -- 66-11-41-0007-1
Budapest, 1991
Terjedelem: 26 (A/5) ív

